

СТЕНДАЛБ

(АНРІ БЕЙЛЬ)

**ПАРМСЬКИЙ
МОНАСТІР
КАРТЕЗІЯНЦІВ**

ЛІМ

СТЕНДАЛЬ
(АНРІ БЕЙЛЬ)

ПАРМСЬКИЙ МОНАСТИР КАРТЕЗІЯНЦІВ

ПЕРЕКЛАД З ФРАНЦУЗЬКОЇ

ВАСИЛЯ ВРАЖЛИВОГО

ВСТУПНА СТАТТЯ Л. СТАРИНКЕВИЧ

ЛІТЕРАТУРА І МІСТЕЦТВО
ХАРКІВ — 1932

Бібліографічний розс. цього видання вміщено
в журналі "Український Друк", "Картковому
розс. "Друк" за іменем видавця Української
Князької Палати.

Друк. „Чорном. Ком.“
Одеса, Пушкінська, 32.

ДОБА Й БІОГРАФІЯ

Дитинство й перша юність Стендаля належать ще XVIII сторіччю: він народився 1783. року¹⁾. Отже він був за свідка так Великої французької революції, як і «героїчних» Наполеонових подій. В дальшому довелось йому пережити реставрацію та липневу монархію, що її кінця не судилося побачити (Стендаль умер 1842 року, цебто за 6 років до революції 48 р.). Поступово й неухильно спадала протягом цих років хвиля революційного піднесення французької буржуазії.

У межах буржуазної революційної ідеології можна відзначати різні етапи й різні відтінки. Найвищого свого виявлення досягла буржуазна революція у досить непевних і туманних, але водночас—високих і захватних гаслах «Волі, Рівности Братерства», що їх проголосила Велика Революція. В кривавому тумані революційної героїки гасла ці викликали чимало високих ілюзій в розумах молодих представників «третьої верстви», що вважали себе за представників «пригніченого людства» взагалі. Дальший поступ подій довів, наскільки ця «воля» зв'язана була з «волею власности» й як саме треба було обмежити поширення гасла «рівности» й «братерства» лише на осіб, що сплачували більш за 500 франків налогу. Але непоправні революціонери за браком економічного й соціологічного світогляду, звичайно, лишилися при своїх ілюзіях і обвинувачивали не буржуазні джерела Великої Французької Революції, а дальшу реакцію, що нібито звела нанівець високі мрії. І насправді, новий уряд реставрації багато в чому повернув назад досягнення буржуазної революції, ба навіть першої імперії, а липнева монархія, хоч і поширила почасти склад керуючої класи та зміцнила основи парламентаризму й прав особи, та всеж своїм крупнобуржуазним характером не задовольнила інтересів дрібніших верстов буржуазії. Отже, здійснені були «високі мрії» лише високих верстов буржуазії. Нащадки старої аристократії в рівній

¹⁾ В Греноблі, на півдні Франції.

мірі з представниками дрібної буржуазії потрапили до стану незадоволених. У літературі цей громадський протест виявився, як відомо, у народженні романтизму — цієї надзвичайно плутаної з ідеологічного боку школи, що поєднувала в собі крайні реакційні моменти (втечу до минулого, містику й фантастику) з крайніми революційними (героїка революції, боротьба за визволення особистості тощо). Письменники, що так чи так висловлювали ідеологію пануючої класи та пристосовуваних до неї прошарів буржуазії, почали створювати реалістичний і натуралістичний стиль зображення дійсності (Бальзак, пізніше Золя).

Про місце, що його посів Стендаль серед цих протилежних шкіл, матимемо нагоду говорити далі. Тепер простежимо в загальних рисах, яким шляхом підводило його до цих основних проблем літературного світогляду його виховання й соціальне оточення.

Важко охарактеризувати одним словом матеріальний і соціальний стан батьків письменникових. В багатьох біографіях Стендаля читаємо що Бейль¹⁾ народився у родині багатого провінційного адвоката. Проте, новіші, дослідження довели, що батька Стендалів перебував завжди у надзвичайно скрутному матеріальному становищі, хоч і приховував якомога свої нестатки; після смерті з'ясувалося, що він нічого не має²⁾. Невідомо, чи знав Стендаль про злидні свого батька, коли він, починаючи з юних років, лаяв його у своєму щоденникові за скупість? Чи не розігрував він з приводу цього ролі пригнобленого сина багатого й скупого батька? — Неясно також, із чим зв'язаний був хисткий добробут родини Бейлів: з адвокатською діяльністю батька, або з його землевласництвом.

Предки Бейлеві були заможними землевласниками, а ще раніш — суконними крамарями; але батько письменників з призирством ставився до комерційної буржуазії й ідеологічно належав до февдальної реакційної аристократії, намагаючись прищепити синові пошану до короля й церкви.

«Не будучи самі шляхетного походження, члени цієї родини відвідували звичайно шляхтичів, що від них запозичили свої манери. Вони були на чолі високої буржуазії» — так характеризує родину Бейлів Р. Коломб, друг дитинства й відомий біограф письменників.

Мати Стендалева, італійка з походження, рано вмерла, і хлопчик лишився під доглядом батька й католицьких вихователів, і свого діда, людини високо освіченої, але теж консервативної.

¹⁾ Справжнє ім'я письменника, який виступав виключно під псевдонімами, що з них найчастіше вживаний — Стендаль. Прізвище Бейль (Beyle) походить від старого французького слова *baile*, цебто фермер.

²⁾ Див. Анрі Мартіно. „Батьківська спадщина Стендалева“.

Основною рисою Стендалевої вдачі з перших років життя був упертий опір усім впливам вихователів та родини. До батька та до своїх учителів він почував зневажливість; проти ідеологічного напрямку католицько-роялістського виховання виявляв послідовний протест; революція знайшла свій виразний відгук у свідомості цієї дитини: він мріяв уступити до лав так званого «батальйону надії». *Bataillon d'Espérance* — революційної військової дитячої організації. З цією метою маленький хлопчик написав до батька листа під вигаданим ім'ям з порадою записати сина до батальйону (як відомо протягом цілого життя Анрі Бейль підписував не лише друковані твори, але й приватні листи вигаданими йменами — це був перший його «псевдонім»). Ошукання розкрилось, і батько не подумав, звичайно, виконати цієї поради.

У деяких із своїх автобіографічних творах і спогадах Стендаль висловлює таку крайню оцінку до Гренобльського оточення й до своїх дитячих років, що можна подумати, ніби в житті його не було жадного ясного вражіння; проте, в інших місцях своїх творів він сам згадує і цілу низку пристрасних дитячих почуттів до чарівних жінок і дівчат, і хвилюючі переживання творчості, коли він робив перші спроби писати — якусь драму під назвою «Пікля» (*Pikla*), і насолоду від природи. Досить сказати, що протягом цілого життя, — де би не жив Стендаль, його час від часу тягнуло «додому» і він повертався в Гренобль, від якого його «нудило» за його власним висловом. Тут вже починається характерна для письменникової вдачі суперечливість.

Так чи так ясно, що з батьком він не зміг увійти в контакт, лишаючись чужим в родині.

Школа, до якої він вступив 1795. року, була для нього визволенням від родинного гніту. У школі він виявив чималі здібності, зокрема до математики; далі виявились у ньому мальовничі здатності й він, переїхавши до Парижу 1799. р., вивчав малювання під проводом Реньйо. Вчитись у політехнікумі, куди він має незабаром вступити, йому не судилось. За висловом А. К. Виноградова — «захоплений вихором подій» він 1800. р. опиняється в армії Бонапарта. Деякі з сучасних дослідувачів Стендалевої біографії зазначають, що до армії сплавив його кузен Дарю, якому обридло піклуватись про його матеріальні справи. — Так чи так, долю Стендалеву определено на довгий час: він як інтендант і офіцер наполеоновської армії бере участь в італійських походах, у походах на Росію і повертається через Березину разом з Наполеоном.

Майже всі біографи вважають, що «наполеонівська» доба в житті Стендаля найщасливіша й найактивніша. І насправді — коли героїку революції маленьке хлоп'я відчувало лише здаля, переживаючи її в уяві, то героїка наполеонових походів стала ре-

альною атмосферою життя молодого Стендаля. За цієї доби він більш, аніж за все життя проявив себе у дії; він брав участь у боях, виявляв кілька разів незвичайну присутність духа і значно посунувся вперед в розумінні кар'єри, заслуживши на увагу імператора.

Від цього часу лишилось найменш потаток і спогадів Стендалевих, але те, що лишилось свідчить про незадоволеність і певне розчарування Стендаля у принадах військового життя. Виявляється, що для нього навіть «таке прекрасне видовисько» як московська пожежа 1812. року зіпсовано через брак відповідного тевариства, яке би дозволило йому естетично переживати це вражіння і ділитись своїми переживаннями з людьми культурними. В Росії й в Німеччині він страждає від некрасивості природи і від некультурності життя. Після того, як йому пощастило (це року 1800.) побачити Італію, зокрема Міляно, ніщо вже не може замінити для нього тих радощів, що дає ця країна: природа, музика, мистецтво, театр, привітність італійського населення—все це чарує Стендаля. Отже, 1811. року знов бачимо його в Італії серед щасливого й безтурботного оточення; кохання й мистецтва становлять собою зміст його життя тут.

Але військові події знов кличуть його до мандрівного життя. 1813. року Стендаль як інтендант супроводить наполеоновське військо в Німеччині; 1814. він опиняється як ад'ютант «екстраординарного комісара» в своєму рідному місті Греноблі. Далі, після короткого перебування в Парижі він знов повертається до Міляно; серед чарівного для нього оточення музик, співців і поетів (тут він знайомиться з Байроном). Стендаль не помічає великих історичних подій, що закінчились поразково під Ватерлоо. Одночасно зруйновано й особистий добробут Стендалів: батько його вмер, не лишивши йому майже нічого. Як офіцер наполеоновської армії, він лишався серед 20000 таких саме офіцерів за бортом: новий уряд (Людовік XVIII Бурбон) не дуже шанував цей оплот імперії і перевів частину офіцерів на половинне утримання, усунувши цілком з посади інших.

Ніщо не притягало Стендаля до Франції, де панував ворожий йому дух реакції і клерикалізму і де він не мав надії на особисту кар'єру, отже лишившись у Міляні (життя тут було значно дешевше, аніж у Франції) він віддався так літературній праці як і просто «щасливому безділлю», що його так приємно відчувати саме в Італії. Саме на цей час припадає одна з найзначніших для Стендаля любовних інтриг (яких в його, що-правда, було не мало!) ¹⁾. Захоплений подіями свого приватного життя і мистецтвом, Стендаль не помічає гнітючої атмо-

¹⁾ Див. спеціальну монографію про любовне життя письменникова Jean Méliat. „La vie amoureuse de Stendhal“. Paris. Mercure de France. 1919.

сфери політичної реакції, що запанувала в Італії після повороту австрійської влади. Патріархально-бюрократичний лад, система політичного шпіонажу, двірські інтриги й нечувані репресії, все це нагадувало давню Італію за доби Борджія. З яких міркувань Стендалеві всеж до вподоби була більш Італія, аніж його батьківщина — побачимо далі, в зв'язку з аналізою його соціальних поглядів. Так чи так, він був цілком пригнічений жорстокою потребою покинути Мілян, коли напочатку 1821. року австрійський уряд вислав його з приводу його зносин з італійськими карбонаріями¹⁾ — (обвинувачення, здається, безпідставне).

В Парижі Стендаль почував себе в перші часи настільки самотнім і нещасним, що питання про самогубство повстало перед ним цілком конкретно, але поволі культурне життя великого міста втягло його і він пізніш з великим жалем згадує ці щасливі роки, коли йому пощастило потрапити до цікавого й висококультурного товариства. Вже 1817. року Стендаль зазнайомився з філософом Дестю де-Трасі²⁾, якого він надзвичайно високо ставив. Повернувшись 1821. року з Італії, він знайшов добрий прийом у блискучому салоні цього вченого, де можна було зустріти генерала Ляфайета і цілу низку тогочасних діячів науки й мистецтва. По волі перед Стендалем відкрились двері інших салонів реставрації: співачки Паста, пані Кабаніс (вдови славетного філософа матеріяліста Кабаніса), біолога Кюв'є, майбутнього комунара (в той час—журналіста) Делеклюза і т. і. Тут знайомиться він з Проспером Мериме, з яким його з'єднує спільність творчих прагнень і загального стилю. В оточенні висококультурних людей Стендаль загубляє свою брутальність і різкість і виявляє блискучий розум, чаруючи своїх друзів витонченістю думок і дотепністю висловів. Щоправда критичне ставлення до товариства не кидає його й тут: його неприємно вражає холодність салону де-Трасі, буржуазний тон вітальні пані Кабаніс; він глузує зі старого генерала Ляфайета, який впадає за дівчатами, відзначає низку слабих рис і хиб всіх цих вчених і громадських діячів, великих і малих. Але загалом він у товаристві друзів, які ставляться до нього прихильно. І тут любовні справи стоять для нього на першому місці, примушуючи його забувати про політичні події. Непомітно для нього уряд реставрації скинено, і перемогу справляє буржуазна монархія Люї Філіппа.

Тепер, з поворотом політики уряду до лібералізму (поши-

¹⁾ Таємне революційно-національне товариство, що ставило за мету визволення Італії від чужоземного гніту. Французькі карбонарії брали участь у підготовці революції 1830. року.

²⁾ Цьому авторові ми зобов'язані терміном „ідеологія“, який за наших часів увійшов до вжитку наукової та розмовної термінології.

рення рямок керуючої кляси, зміцнення прав особи та принципів парламентаризму) — Стендаль знов починає будувати свою кар'єру. Відмовившись від інтендантської посади в Парижі, яку йому запропоновано, він виїжджає як французький консул до Трієсту (Італія), але пам'ятаючи про його колишні зв'язки з карбонаріями, Австрійський уряд в особі славетного Меттерніха не дає йому *exequatur*, цебто затвердження; отже, він примушений задовольнитись менш значною посадою консула у маленькому й нудному провінційному містечку Чівіта-Веккія. Тут і перебуває він з 1830. до 1842. року, з перервами для подорожів у Рим, Париж і в інші країни й міста. Французькі історики літератури ніяк не можуть пробачити Стендалезі, що він (року 1840.) з приводу непогоджень своїх із французьким урядом у східній політиці розірвав свої стосунки з батьківщиною й перейшов до італійського підданства; хоч це й не перешкодило йому перебувати у Парижі (де він і вмер 1842. р.), але цю «зраду» зафіксовано навіть у його духовниці, в якій він відказав своєму другові Ромену Кольомбу написати на його могилі:

ЕНРІКО БЕЙЛЬ, МІЛЯНЕЦЬ ЖИВ, ЛЮБИВ, ПИСАВ ВІД РОКУ ДО —
--

Цей напис, виконаний Кольомбом, дивував і дратував французів, підсилюючи ту антипатію й відчуженість, яку Стендаль викликав і за життя в багатьох своїх сучасниках.

Пристрасна й багата на почуття — так ніжні, як і жорстокі, Стендалева натура штовхала його до людського оточення, без якого він не міг обійтись, і водночас — спричинялась до ізоляваності його серед усякого товариства.

Сповнений призирства до шляхти й духовництва, до міщанства й буржуазної обмеженості, до всього того, що робиться за принципом «як в інших» — Стендаль вражає всяке товариство своєю різкістю, зарозумілістю, недоречною щирістю своїх висловів; вся його поведінка виявляє протилежність тому, що зветься «пристосуванням до оточення».

Проте, з нього не є розчарований і мізантропічний романтик, який цурається товариства й живе у світі своїх мрій. Жвава цікавість до життя й до людей і пекуча потреба дружньої підтримки, любови й ласки — є за основну рису його вдачі.

Гостра спостережливість і величезний досвід в житті (Стендаль усе життя мандрував побувавши в Іспанії, Англії, Німеччині,

Росії й об'їздивши Францію й Італію) збагатили свідомість письменника великою кількістю фактичного матеріалу, до якого він був надзвичайно жадібний, занотовуючи (і далі використовуючи в своїх творах) і події з газетної кримінальної хроніки, і епізоди з історії, і окремі випадки з власної біографії, і характерні учинки зустрічених людей.

Щоправда, безпосередню цікавість викликали в Стендалі не ті ніжчі шари суспільства, до яких він принципово ставився прихильно заради ідеалів свободи, навпаки ненависні для нього від дитинства шляхтичі та попи, сповнені фалшу дипломати й обмежені буржуа — ось ті кола, які потрапляють у поле спостережень Стендаля. Як характерний приклад його цікавості до безумовно чужого йому духівництва наведемо такий випадок:

Коли 1829. року вмер папа Лев XII, король Карло X, бажаючи провести на престол свого кардинала, звернувся через одного з своїх двірських до Стендаля з проханням поінформувати французький уряд про найвпливовіших кардиналів, які мали шанси на престол — Стендаль виконав це доручення прекрасно, виявивши найдетальнішу обізнаність на Ватиканських справах.

Ворожу цікавість, не позбавлену естетичного милування, виявляє Стендаль і до двірського життя й дипломатичного світу (що з ним зазнайомився він за своєї служби в Наполеона, коли був представлений імператриці, та за часів консульства в Італії).

Отже, вибір соціальних кіл, змальованих у творах Стендаля, зумовлений не тільки його політичними принципами, скільки напівсвідомими смаками естетичного гатунку, — смаками, які спонукали, вибирати зі свого життєвого досвіду групи суспільства хоч і ворожі, та всеж сповнені цікавості. А втім, як видно з біографії Стендалевої, життєві інтереси ніколи не зв'язували його з нижчими шарами суспільства, що їх він мав за краще любити й шанувати на віддаленні.

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ СТЕНДАЛЯ

«Наполеоновій поразці зобов'язані ми тим, що Стендаль став на шлях письменника» — так коментує один з біографів (Анрі Мартіно) появлення першого твору Стендалевого «Листи про Гайдна» під псевдонімом Bombet (1814 р.).¹⁾ І насправді зовнішнім приводом, що штовхнув Стендаля до літературної роботи, була вимушена бездіяльність після наполеоновських походів; Стендаль жив

¹⁾ Вже з цього твору почались досить неприємні і нажаль, цілком ґрунтовні обвинувачення Анрі Бейля у *плагіятах*; у «Листах про Гайдна» як і в низці дальших небелетристичних творів Стендаль досить безцеремонно «використовував», не вказуючи джерел, чужі праці.

того часу в Міляно і захоплено віддався основній стихії італійській—музиці. Ще за першого перебування його в Італії (1800. р.) він був вражений, слухаючи оперу «Таємний шлюб»; на все життя любов до музики разом з «любов'ю до любови» лишились його єдиною пристрастю. В музиці і в коханні вбачав він найвищий під'йом емоційно-вольового життя — те чисте, позбавлене будьякої фалші й умовности, психічне переживання, що його шукання визначало собою так літературний, як і життєвий його шлях. Перейшовши в дальшому до інших тем (1817. р., він публікує нариси «Рим, Неаполь, Флоренція» і «Вступ до історії малювання в Італії; 1820.—22. р. «Про любов» 1823. р. «Расін і Шекспір»), Стендаль всеж не кидає музики; 1821. року, вже в Парижі, він знайомить французьку публіку зі славетним композитором того часу Россіні (книга «Життя Россіні»), а протягом 1824-27. р. систематично пише за підписом М. у журналі (Journal de Paris) статті, що в них висвітлює так би мовити ідеологію музики.

Так в музичних, як і в нарисах з історії малювання Стендаль випереджує критику свого часу, застосовуючи певні методологічні і теоретичні засади, що їх в дальшому розвинув Тен. В недостатньою послідовністю й зі значною сумішшю суб'єктивізму в оцінках, Стендаль всеж виразно накреслює «теорію оточення», розуміючи мистецтво, як функцію географічних, кліматичних і соціальних умов. Підкреслюємо останнє, оскільки для того часу ця думка була новою. Не без підстав стверджує один із ворожих Стендалеві критиків (Еміль Фаге), що письменник не зумів використати широко й доводливо своєї теорії, а через це й не створив епохи у мистецтвознавстві.

Чималий інтерес має для розуміння літературно-художньої творчости Стендалевої його філософський нарис „De l'amour“ («Про любов»), (що його написано уривками (на клаптиках паперу, на ігральних картах) 1820. р. До своєї теми автор підходить аналітично, намагаючись схарактеризувати окремі відтінки й гатунки почуття, що його умовно називають одним словом любов. Таких гатунків він вбачає чотири:

1) любов — пристрасть, 2) любов фізична, 3) любов — прихильність і 4) любов зі тщеславности (amour de vanité). Лише любов — пристрасть заслуговує на ім'я кохання повною мірою, лише в ній виявляється ціла людська істота.

Цитований вже Еміль Фаге, що гірко ображений на Стендаля за його зневагу до національно-французьких рис, з обуренням констатує цілковиту неспроможність цієї «класифікації»: Стендаль не помітив, мовляв, через низькість і брутальність своєї натури, найвищого й «суто-французького» гатунку любови-дружби. Не варт сперечатись у цій справі з шановним французьким патріотом, але в очі кидається несправедливість цього за-

жиду, оскільки Стендаль у своєму «Пармському монастирі» дав один із закінчених малюнків любови-дружби в образі Сасеверіни і Моска.

Теорія «кристалізації» кохання¹), що її розвиває Стендаль у своєму нарисі, не лише цікава, як ключ для розуміння його дальших психологічних художніх творів, але й сама по собі належить до найціннішого зі сказаного в літературі в цій галузі витонченої аналізи складних емоцій.

Висловивши у згаданих творах своє кредо, щодо цінностей моральних і естетичних, Стендаль 1823. р. вперше виступає з літературною програмою у нарисі «Расін і Шекспір», що написана з приводу вистави мандрівних комедіантів, які давали низку трагедій Шекспірових у Парижі і викликали обурення публіки.

Цей літературний памфлет, скерований проти класицизму і на захист романтизму, викликав багато непорозумінь; Стендаль захищав романтизм зі всією палкістю, на яку була здатна його пристрасна натура.

Але... цей романтизм нічого спільного не мав зі справжнім романтизмом. Авторіві спало на думку свавільно називати романтизмом мистецтво актуальне, що відповідає емоційному сприйманню сучасників — у протилежність консервативним канонам класицизму, що затачують глядача (справа йшла про театр) до минулих форм життя й мистецтва¹). Для сучасного читача навіть незрозуміло, як можна було ставити проблему в такій площині, але треба нагадати, що 1823. р. романтизм не тільки не мав ще своєї теорії, але й взагалі не розгорнув ще остаточно своїх можливостей. У суті ж, відкидаючи хибне розуміння слів, чи не йшов Стендаль тут тим самим шляхом, що й його невідомий йому сучасник Пушкін, який теж рішуче поривав з канонам класичної трагедії й наслідував Шекспіра у «Борисі Годунові». Аджеж ані Пушкін, ані Стендаль, ані Мериме, що має з ним багато спільного, не є романтики; дальші покоління усвідомили те своєрідне, що внесли у художню прозу ці три письменники, назвавши стиль їхній «реалізмом», але сам Стендаль, хоч і як він чітко уявляв собі завдання своєї прози, ще не добрав відповідного терміну, щоби її характеризувати.

¹) Модернізуючи термінологію Стендалеву, можна було би порівняти його теорію з теорією Домінанті—звичайно, не в галузі фізичних рефлексів, а в галузі психіки.

²) Ось як визначає Стендаль ці протилежні поняття: „класицизм дає народам літературу, яка викликала найбільшу насолоду в їхніх прапрадідів“. Основний принцип романтизму полягає в тому, щоб „записати публіці відповідні ліки, які дадуть їй насолоду саме в цей час і в цьому місті“. (Цитовано за статтею Стриєнського: Стендаль і салони реставрації — Casimir Strzyensky, „Stendhal et les salons de la Restauration“ — передмова до книги. — „Stendhal, Souvenirs d'Egotisme“. Paris: Charpentier, 1892).

Дальші етапи творчості Стендаля ведуть його вже на шлях художньої прози. За винятком нарисів „Promenades dans Rome“ («Прогулянки в Римі») — 1828. р. та „Mémoires d'un touriste“ («Спогади подорожувача») — 1837. р., інші твори — це романи і новели. 1827. року письменник вперше виступив з романом «Арманс, або кілька сцен з паризького салону 1827. року» — „Armance, ou quelques scènes d'un salon de Parisien 1827“, який не справив враження на публіку і як на сучасного читача не являє великої цікавості. 1831. року вийшов з друку найкращий й найзначніший твір Стендалів — роман-хроніка „Le Rouge et le Noir“ («Червоне й чорне»), що хутко потребував другого видання. Після декількох новель («Вікторія Аккоромбоні», «Ченчі», «Герцогиня Пальяно», «Приворот» і інш.), Стендаль випускає 1839. року свій останній крупний твір, написаний у нудному провінційному оточенні італійського містечка Чівіта-Веккья — «Пармський монастир», що його палко вітає Бальзак.

Крім цих основних творів Стендаль лишив чималу спадщину посмертних, почасти незакінчених творів: автобіографічні нариси „Vie de Henri Brulard“ і „Souvenirs d'Egotisme“, незакінчені романи «Федер» („Feder“) „Lucien Loewen“ (Люсьєн Левен) або: „Le chasseur vert“ (Зелений стрілець) і нарешті тільки-но знайдений у архівах Гренобля дослідувачем Анрі Мартіно — теж незакінчений роман «Зелене й рожеве» „Le vert et le rose“. Незабаром цей уривок буде опубліковано.

Перш ніж перейти до художніх творів Стендалевих, зупинимось на тих вимогах, які він ставить перед собою. Ті судження критиків, що їх ми наводили у перших статтях, і що в них відкидається навіть думка про художню форму творів Стендаля мають певну рацію, коли під художньою формою розуміти певний канон орнаментальної або риторично прикрашеної прози. В устах французького критика, зокрема критика середини XIX століття — такий закид цілком зрозумілий. У французькій літературі — мабуть більш, ніж в будьякій іншій — розвинене те «вміння красиво писати», від якого, за висловом Тургенєва «смердить літературою»¹⁾. Навіть реаліст Бальзак вражений був цілковитою відсутністю прикрас у стилі Стендаля, зазначаючи, що «стиль — це слабе місце Стендаля». Ба навіть натураліст Золя, що його твори через свою кількість аж ніяк не можуть претендувати на якісне шліфування і який ставився досить байдуже до красоти стилю, — навіть він не міг помириться з принциповою оголеністю прози, яку зустрів у творах Стендалевих.

«Так, ми потребуємо простоти мови, якщо ми хочемо з неї зробити наукове знаряддя нашого століття. Проте, щоразу, коли я беруся до творів Стендаля, маючи на оці ці думки,

¹⁾ І на яке хибує, до речі, сам Тургенєв.

я майже відразу почуваю відштовхування. Я приймав його головою, теоретично, доки не читав його. Тільки не починав його студіювати, як мене охоплювало почуття неприємності; одне слово — він мене не задовольняв» ¹⁾).

Перший, хто проголосив панегірик Стендалевій прозі був Іпполіт Тен ²⁾); за наших часів своєрідна простота Стендалевого стилю стає за зразок і викликає уважне студіювання й наслідування.

Заклик до простоти вислову — ось основне гасло Стендаля. Трудно знайти іншого настільки послідовного прозаїка, як Стендаль. Звичайно, в його відштовхуванні від поетичних і риторичних зворотів, в його нерозумінні красот певних жанрів і стилів поезії, в його відкиданні клясичних зразків літератури не можна не вбачати певної однобічності естетичного смаку.

Не дивно, що перші критики й сучасні Стендалеві читачі, мали його прозу просто за нехудожню, бо для них художня проза це була риторика, сповнена пишномовності й фалшивого патосу. «Починаючи з Ж. Ж. Руссо всі стилі отруєні емпфазою і холодністю» — зауважує Стендаль в одному зі своїх листів. «Я гадаю, що часто вас спокушає яканебудь прекрасна е м ф а т и ч н а ф р а з а... «Наважтесь лишатись простим» — звертається він до одного письменника, що його твір сподобався йому саме відсутністю перебільшення ³⁾).

Я ненавиджу красномовний стиль... Я гадаю, що разом із знищенням двору, року 1792., доля форми стає все менше і менше день від дня... Що шахраї здебільшого емпфатичні і красномовні, то незабаром деклямаційний тон геть усі ненавидитимуть... Ось чому, безперечно, я пишу так погано: це з перебільшеної любови до логіки». (Лист до Бальзака).

Отже, літературна програма Стендаля перш за все полягає у боротьбі з шаблоном умовної художньої мови — програма, надзвичайно цікава й близька нашій пролетарській літературі.

Яка ж саме мова повинна заступити оті «холодні пишні» фрази. — В шуканні стилю Стендаль повертається назад і вчиться в письменників XVIII віку, але не в художників слова, а в майстрів наукової прози. Цікаво, що тут він обирає за своїх учителів філософів - матеріялістів, цебто авторів, що в суті свого світогляду не прихильні були до емпфатичного перебільшення і утворення фікцій. Кондільяк і Гельвецій, яких Стендаль високо ставив і як філософів, були для нього за зразок прозорості й

¹⁾ Золя. — „Романісти-натуралісти“, Paris, Charpentier, 1881, p. 118.

²⁾ H. Taine. „Nouveaux essais de critique et d'histoire“, Paris, Hachette, 1901 (septième édition).

³⁾ Stendhal. „Souvenirs de gotisme, autobiographie et lettres inédites, publiés par Casimir Strylenski“. Paris. Charpentier, 1892. Лист до Поля Мюсе, за підписом Котоне (Cotonet) стор. 313.

чистої прози. Крім того, за власним своїм висловом Стендаль щодня читав декільки рядків з Наполеонового кодексу перш, ніж починати писати. Метою його було писати так, щоб читач, не зосереджуючи уваги на словесній формі, сприймав ідею, зміст¹⁾. Засобом для цього було запровадження до художньої літератури зворотів наукової та розмовної мови. Звичайно, що справа ця не так проста, і що порушення канонів класичних і романтичних зв'язане було з усталенням нових канонів художньої прози. Подібну роботу над російською прозою проробив свого часу не лише Пушкін у «Повістях Белкіна», але і пізніше Толстой, якого зрідше зі Стендалем багато спільних рис — як внутрішніх, так і формальних. З сучасних письменників найближче до Стендаля в цьому відношенні стоїть Жюль Ромен у останньому своєму романі «Бог тіл». «*Ledieu des corps*»; тут письменник веде розповідь від імени людини, чужої всякій літературі, — від імени інженера-вченого. Мета його — без фалшу й без прикрас відтворити складний психологічний сюжет, користуючись словником науковим і розмовним, а не поетичним. Стендаль уникає у своїх творах такої мотивації — він веде оповідання від себе, але завдання його в суті те саме.

Не можна не визнати величезного значіння такої деструкції старих канонів і боротьби за чистоту вислову, але вона лишалась би у межах суто формальних, навіть технічних питань мовної конструкції (лексики, синтакси тощо), якби не поєднувалась із тематичними завданнями, що їх висунув Стендаль одночасно зі стилістичними і з його шуканнями жанру.

Щодо цього останнього, було би однобічним віднести Стендаля виключно до представників психологічного роману, або виключно до побутово-історичних письменників, хоч обидва ці жанри зараховують його за свого основоположника. Від сутопсихологічного жанру відрізняє Стендаля його напружений інтерес до реальних умов життя, до історичної ситуації, що на тлі її розгортається дія. Отже, свої головні твори Стендаль будує в формі хроніки, датуючи їх певним часом і місцем. «Червоне й чорне» — хроніка з французького життя за доби липневої монархії, «Пармський монастир» — хроніка італійського двірського життя за доби післянаполеонівської реакції. Навіть другорядні твори Стендаля — як от роман «Арманс» мають почасти характер описово-побутових нарисів (підзаголовок *Quelques scènes d'un salon de Paris en 1827.*), а новелі майже всі побудовані за істо-

¹⁾ Цікаву характеристику Стендалевого стилю подає у своєму журналі «Фалшивомонетників» Жід: «У Стендаля ніколи одне речення не впливає дальшого і не впливає з попереднього. Кожне приймається перпендикулярно до факта, або до ідеї» (*Gide, Journal des Faux monnayeurs*). Тут правильно визначена так звана «кострубатість» стилю — у протилежність плавкості красномовства: між реченнями існують не формальні зв'язки, а змістові.

ричним матеріалом і часто-густо являють собою стилізацію хронік XVI — XVII століть.

Надзвичайно спостережливий, жадібний до конкретних вражень життя, зокрема до типів і характерів, Стендаль, звичайно, аж ніяк не може обмежити свій кругогляд тим вузьким колом так званих «внутрішніх переживань», що ними живиться письменник психологічного жанру у сучасному розумінні цього слова, напр. Стефан Цвейг, і що вони відірвані від конкретної історичної та побутової характеристики. За Стендалевими творами можна вивчати добу (звичайно в певних класових рямках — про це далі) в усій її історичній та культурній своєрідності: Стендалеві є про що розповісти читачеві, твори його багаті на фактичний матеріал; його типи списані з живих історичних осіб, а основні ситуації — вихоплені з найхарактерніших соціальних відносин доби. Зовнішні події (розгортання фабули) мають значіння повноцінних фактів, історичних документів; вони не потребують для свого вмотивування ані складної сюжетної зав'язки, ані психологічного висвітлення. Отже жанр хроніки в основних творах Стендаля витриманий.

Проте, це лише одна (і можливо, не найважливіша) сторона його художнього задуму — або, краще, — один з тих плянів, що в них побудовано його твори. Багатопляновість творів Стендаля — це риса, яка викликала всю ту критичну плутанину, ба навіть нісенітницю, що з приводу них часто-густо її висловлювали були. Цієї багатопляновості або цілком не помічали, або вважали її за електичну мішанину й непослідовність. Навіть ті критики, що найбільш вихваляли Стендаля за досягнення у кожному окремому пляні (побутовому, історичному, авантурному, моральному, й психологічному) обминули основне питання про взаємовідносини цих плянів, про саму багатопляновість, яко художній принцип.

Насправді, які би не були високі досягнення письменника в кожному з цих жанрів, поєднання їхне в одному творі могло би призвести докраю безсмачної мішанини, що порушило би усяку стилістичну довершеність, коли б це поєднання не було свідомо й вміло підпорядковане певному принципіві. Стендалева заслуга полягає саме в тому, що він дає відчутти діалектичний рух — відштовхувань, суперечностей і «знімання» цих суперечностей у різноманітних плянах своїх романів.

Далі повернемося до цього питання про перехресчування плянів у зв'язку з розглядом головних романів Стендаля.

Тепер — кілька слів про тематичні шукання його і, перш за все, про соціальні кола, що з їхнього життя письменник черпає свої характери й типи, свої проблеми й ідеї.

Говорячи про біографію Стендалеву, ми вже мали нагоду відзначати його крайню зненависть до трьох твердинь передрево-

люційної Франції: до королів, попів та шляхти. Ось як висловлює свої почуття з цього приводу письменник у своїх «Еготичних спогадах:

«...що 1870. року розчарування у королях, благородних та священниках буде значно більше ніж тепер, мене спокушає думка перебільшити деякі риси проти цих гадів людського роду¹⁾...».

Чи можна з цього зробити висновок, що Стендаль був революціонер у нашому розумінні слова? Звичайно, поставивши собі зарані за мету довести це твердження, можна дібрати кілька цитат, які нібито доведуть його. Та, на жаль, довести пролетарську революційність Стендалеву можна лише дещо «підчистивши» у відповідних цитатах. Неведім, яко надзвичайно показовий приклад, такий «вільний переклад» і вільне ж таки тлумачення Стендалевого вислову, що його подибуємо у статті А. К. Виноградова (вступна стаття до «Червоного й Чорного», Гіз 1928); (стор. 24).

«В предисловии²⁾ Стендаль пише об упадке французского характера во всех слоях общества, кроме пролетариев. Описывая процесс столяра Ляфарга, Стендаль говорит: «великие люди будущего родятся только из рабочего класса, к которому принадлежит подсудимый: Ляфарг». (підкреслення моє Л. С.).

Не кажучи вже за те, що таких слів, у передмові взагалі немає, і що цитату взято з II частини самого твору, розділ — «Втома від життя й хорошого тону» (стор. 271-272, видання Calmann-Lévy, Paris), в оригіналі сказано таке:

«Можливо, що всі великі люди виходитимуть далі з тієї класи, що до неї належить М. Ляфарг»³⁾).

— Тут, як бачимо, ані слова про те, що це пролетаріят, робітнича класа. Щоби довідатися, яка ж це класа на думку Стендалеву, треба лише прочитати речення на кілька рядків раніш:

«У той час, як вищі класи паризького суспільства, здається, загублюють здатність почувати з силою і тривалістю, пристрасті виявляють жакливу енергію у дрібній буржуазії, серед цих молодих людей, які, як М. Ляфарг, дістали доброго виховання,

¹⁾ В тексті Стендаль навмисне замінює слово „королі“ англійським словом Kings, а зі слів „благородні“ „священники“ і „гади“, робить свого роду анаграму: „Comme on sera bien plus détrompé des Kings, des blesno ede trespré vers 1870 qu'aujourd'hui, il me vient la tensation d'outrer certains traits contre cette minever de l'espèce humaine“ (підкреслені мною слова замість nobles, prêtres, vermine). (Цитоване видання стор. 121).

²⁾ Тут йдеться про „Прогулянку по Риму“ („Promenades dans Rome“).

³⁾ Французькою мовою: Probablement, tous les grands hommes sortiront désormais de la classe, à laquelle appartient M. Laffargue.

але що їх нестатки примушують трудитись і боротись зі справжніми потребами»¹).

Треба дякувати А. К. Виноградову, що він звернув нашу увагу на такий надзвичайно характерний і виразний вислів Стендалів, хоча зміст цього вислову — діаметрально протилежний тому, що його вбачає тут зазначений історик літератури. Ніде не висловив Стендаль з більшою категоричністю основного свого клясого кредо, яко захисник дрібної буржуазії.

Поверхове було би, одначе, твердження, що зі Стендаля є послідовний ідеолог дрібної буржуазії.

Особисті смаки й прихильності Стендалеві відштовхують його від демократичної юрби «оцих крамарів», як він зневажливо визначає ту. саму буржуазію.

«Я мав і досі маю смаки найаристократичніші. Я все зробив би для народного блага, але я краще, здається, два тижні з кожного місяця провадив би у в'язниці, аніж жити з мешканцями крамниць»,

(Цитовано за Л. Блюмом. — «Стендаль і Бейлізм»), Leon Blum «Stendhal et le Beylisme», deuxième édition, Paris, Ollendorfe, p. 184).

Очевидно, що дрібну буржуазію письменник любить лише так би мовити, «на віддаленні».

Інтереси великої буржуазії теж чужі Стендалеві. Він почуває ворожнечу до індустріалізму, який очевидно повинний був сприяти розвиткові буржуазної кляси, але який здавався йому занадто прозаїчним і зв'язаним з шаленим кар'єризмом і гонитвою за успіхом.

У своєму памфлеті «про нову змову проти індустріалів» (D'un nouveau complot contre les industriels, Paris, 1825) Стендаль стає навіть до стану реакціонерів, ідучи проти промисловости (як відомо, її представники за червневої монархії висловлювались за ліберальну демократію). Цей памфлет дістав відповіді в органі Сен-Симоністів „Le Producteur“ («Виробник»).

Для характеристики соціальних та економічних інтересів Стендалевих цікаві його «Мемуари туриста»²), ці вражіння від Франції за доби липневої монархії, цебто епохи хуткого зростання промисловости і складних економічних стосунків у галузі комерції й фінансів. Що ж саме помітив Стендаль в галузі економіки країни? Декілька зауважень про злидений стан селянства; поруч із цим — несподівана в устах такого ненависника шляхет-

¹) Французькою мовою: Tandis que les hautes classes de la société parisienne semblent perdre la faculté de sentir avec force et constance, les passions déploient une énergie effrayante dans la *petite bourgeoisie*, parmi ces jeunes gens, qui, comme M. L. Laffargue, ont reçu une bonne éducation, mais que l'absence de fortune oblige au travail et met en lutte avec les vrais besoins.

²) „Мемуари туриста“ написані від особи мандрівного комерсанта, торговця залізом.

ства констатація користи, що її несе з собою поворот представників цієї самої шляхти до своїх маєтків (після того, як буржуазна революція 1830. р. усунула їх з урядових посад). Заперечення проти охоронної системи, — декілька справедливих зауважень, щодо шкідливого підвищення цін на залізо; поруч із цим — паїнегірики розиткові торговельному і будівничому, що розпочався за Люї-Філіппа. Жадних спостережень в галузі індустріялізації й машинізації виробництва, жадної уваги до робітничої кляси. І, нарешті, такі несподівані від колишнього ліберала рядки, що в них Стендаль запевняє у безпідставності революції (і це після низки робочих повстань 1831, 1832, 1834 років і напередодні 48. року).

«Даремно філософія кричить їм (цебто революціонерам робітникам): всі ненависні несправедливості знищено у Франції; якби отець небесний вложив вам перо у руки, щоби виправити несправедливості, ви би не знали що писати; немає вже таких основних речей, що їх потрібно виправити у Франції¹⁾».

Отже, з яких-би міркувань не виходив Стендаль, висловлюючи такі благонадійні міркування, (можливо, що вони нещирі і писані для реабілітації своєї політичної слави) — загальний тон усіх «Мемуарів туриста» в усякому разі виразно показує обмеженість соціального кругогляду Стендалевого. Мало того, — соціально-політичні погляди Стендалеві сповнені суперечностей, що свідчать так про безвихідність ліберальних позицій у буржуазному суспільстві тієї доби, як і про певний недомисел його в цій справі.

Дійсно, ліберальні ідеали, що їх сам Стендаль висловлював не раз із присутньою йому точністю: «двопалатна система й воля преси», — будучи здійснені, призвели до того, що життя загубило в очах того ж таки Стендала всю свою принаду. Буржуазно-міщанський «розквіт добробуту», занепад героїки, тверезий життєвий практицизм, що опанував новими будівниками, самозадоволеність нової буржуазії й цілковитий брак громадського життя — це було справжнє «болото» в очах колишніх свідків Великої Революції й Першої Імперії. Щоправда, справжня — підсвідома — причина незадоволення полягала в тому, що липнева монархія була апотеозом крупної фінансової буржуазії, і дрібна буржуазія не знаходила собі місця у цьому суспільному ладі. Але такі економічні причини не кидалися у вічі, і сучасники Стендалеві не часто усвідомлювали собі природу того розчарування, який опанував ними.

Естетичні й моральні цінності життя зв'язані були в очах Стендала всеж з тим самим аристократично-февдальним ладом, який він так ненавидів, в той час, як політичні переко-

¹⁾ Цитовано за статтею Анрі Се. «Стендаль та економічне й соціальне життя його часу».

нання примушували його обстоювати зазначену формулу волі: «Двопалатна система й воля преси». Придивляючись до сучасної йому після-наполеоновської Франції за доби реставрації, Стендаль ще міг знайти соціальні сили, що вони могли притягти його цілковиту увагу й інтерес: це боротьба людини з найнижчих прошарювань суспільства за високі позиції в цьому суспільстві. Оскільки цю боротьбу було значно утруднено реакцією, і оскільки, водночас, від неї не можна було відмовитись після тих перспектив, що відкрились під час революції та першої імперії — вона набувала характеру героїчного, напруженого змагання, особиста кар'єра ставала за символ соціальної боротьби.

Як побачимо далі, саме ця боротьба за кар'єру дала Стендалеві сюжет його найкращого твору — «Червоне й Чорне».

Але, після революції 1830. року послаблення реакції позбавило цю тему такої героїчності, пом'якшивши соціальну антитезу (принаймні в тому пляні, в якому Стендаль вбачав класову проблему). Цілком натурально, що Стендаль надалі не лише сам кидає Францію й оселяється в Італії — в країні, де панує й досі реакція — але й теми свої черпає з історії Італії — (новелі) з італійського двірського життя (Пармський монастир). Не вміючи продумати до кінця тих соціально-економічних причин, що перетворили його батьківщину на щось для нього чуже й вороже, він переносить проблему в площину національного питання і починає протиставляти позитивні риси італійців — хибам і вадам своїх компатріотів.

Які ж то позитивні риси й характери, що їх висуває Стендаль? — Ставлячи це запитання, переходимо до найзначнішого для Стендалевої творчості моменту — до психологічної й характерологічної тематики. Саме тут захована причина тієї багатопляновості (в усякому разі — двопляновості) його творів, про яку побіжно говорили вище. Саме тут Стендаль виявляє всю глибину свого філософсько-психологічного розуміння людини буржуазного ладу; тут він розгортає в повній мірі свій величезний реалістичний хист.

Людину — принаймні головних своїх героїв, яких він уважно досліджує — Стендаль розглядає в двох плянах: 1) в її внутрішньому житті — на однині з собою — і тут її найістотніша позитивна риса — це щирість, відсутність будьяких форм фалшу; 2) в її стосунках з суспільством — і тут основним двигуном стає вміння пристосовуватись, грати ролі, які накидає цій людині певне оточення.

Внутрішнє життя людини цілком пасивне; з невідомих причин, у несподіваний момент, наслідком якоїсь таємної «механіки підсвідомого» приходить до неї почуття найвищого щастя — кохання й свободи. Та найвища форма кохання, що її Стендаль визначив, яко «любов-пристрасть» у своєму нарисі «Про любов» —

є для нього найцікавіше в галузі душевного життя; протягом цілого роману підводить він свого героя — через процес «кристалізації» до кульмінаційного пункту цілковитого самозабуття — і в одночас — остаточного самознайденьня. Цей «катарсис» в творах Стендаля надає їм високого характеру, що підводить їх над шаблем звичайної безцільної «психологічної аналізи» численних романів XIX та XX століть.

Не лише кохання, а природа, ба навіть релігійні переживання¹⁾ становлять собою моменти вищої реалізації внутрішнього життя. Ці моменти нічого спільного не мають із зоологічною радістю існування і навіть призводять до того, що інстинкт самоохорони перестає діяти в людині²⁾.

Стендалеве особисте життя разом з його творами розвиває перед нами «філософію щастя», яка на думку багатьох дослідувачів становить собою основу так званого «бейлізму». Ось як визначає це «щастя» (*bonheur*) Леон Блюм (*Léon Blum*, цитований твір, стор. 175):

«Щастя, як його розуміє Стендаль, далеко виходить за межі насолоди почуттів; воно захоплює найглибші сторони душі; воно включає порив, ризик, відданість всієї особистості. Воно незалежне від акції і нічого спільного не має з успіхом і вдачею. Ніяка зовнішня комбінація не дає його, тому, що воно — не є задоволенням якогось бажання».

Цілком протилежні закони поведінки й почувань людини, як члена суспільства. Тут основна риса героїв Стендаля — активність, енергія, відвага, спритність і подекуди суто ієзуїтська фалшивість. Енергія — це другий основний момент «бейлізму». Війна, двірська політика, пригоди й утечі, кар'єризм і світський успіх — всі ці активні моменти, в яких людина виявляє свої інстинкти боротьби — стають за основу фабули Стендалевих романів. Сила воління й упертість у досягненні поставленої мети відзначає майже всіх героїв його.

Оскільки ця енергія виявляється у пристосуванні до оточення, — а соціальне оточення, що його Стендаль списує — йому вороже й чуже, — не може бути мови про якісь позитивні типи в його творах в цьому відношенні. Щоправда, він цурається найогидливіших для нього гатунків боротьби за існування — комерційно-фінансової кар'єри; але й інші шляхи, якими прямує людина в буржуазному оточенні тих часів — клерикальна,

¹⁾ За всім своїм антиклерикалізмом Стендаль був не позбавлений релігійних і містичних почувань.

²⁾ Що цей момент виразно підкреслений так в Червоному і Чорному — Смерть Жюльєна, як і в „Манастирі“ — Фабриціо у в'язниці — його можна вважати за істотний для Стендаля. Через те надзвичайно хибним і поверховим здається твердження Луначарського (передмова до „Червоного й Чорного“) що Стендаль — обожує „людину-тварину“.

двірська, бюрократична кар'єра теж по суті нічого спільного не мають з будьякими «ідеалами».

Отже Стендалеві герої, яко активні борці—для нього лише цікаві своєю силою, впертістю, спритністю, з них ні в якому разі не є позитивні типи.

Лише в ті моменти, в які людина акції раптом почуває себе під владою схарактеризованого вище почуття повноти й самозабуття вищого щастя—вона стає близькою для Стендаля. Але в цей момент увесь попередній шлях упертої боротьби діалектично знімається: від акції людина переходить до крайньої пасивної відданості своїй долі, бо ця доля більше не цікавить її.

Ці два психологічні аспекти, в яких Стендаль зображує людину, визначають собою й різні пляни побудови його романів. Аспект активної людини викликає авантурну побудову фабули: низка подій, що вмотивовані напруженням волінням головних героїв і драматичною колізією їхніх інтересів. Але акція може розгортатись лише в певній конкретній ситуації; тут Стендаль, виходячи зі свого досвіду, бере буржуазну монархію або абсолютну монархію, і виявляє в межах відомих йому громадських кіл основні порушні сили суспільства; твір набуває історичної й побутової характеристики.

Але тут втручається другий аспект людини, в ній починає зростати підсвідоме психічне життя, що час від часу нагадує їй про нікчемність і марність отих героїчних зусиль опанувати йоточення. Рух дії, напружена фабула, сповнена пригод, час від часу гальмується й порушується психологічною аналізою. Почуття героїв не збігаються зі зовнішніми подіями; психічне життя йде за своїми власними автономними законами. Ця розбіжність досягає кульмінаційного пункту в закінченні: дисонанс між внутрішнім вищим щастям і зовнішньою загрозою смерті є крайня протилежність, так звичайним «щасливим закінченням», як і «трагічним розв'язкам».

Пасивний аспект людини зумовлює собою почасти стилістичні особливості в її змалюванні; оскільки основна риса психічного життя на шляху до вищого щастя—це незалежність від обставин і конкретного оточення, психічна характеристика людини переводиться «у загальних рисах» без чіткої індивідуалізації, льокальних і соціальних ознак. Герої Стендалеві розмовляють майже всі однаково—мовою самого автора, що не подбав ні про яку мовну характеристику своїх персонажів. А втім, ця остання риса Стендалевого стилю зумовлена не лише зазначеним міркуваннями, але також і загальною перевагою раціоналізму над побутовим натуралізмом.

Визначивши в загальних рисах проблеми стилю і теми Стендалевих творів, перейдемо до його романів, щоби конкретизувати це визначення.

Не зупинятимемось тут, за браком місця, на першому романі «Арманс», або кілька сцен з Паризького сальону 1827. року». Цей роман належить до ґатунку тих творів, що з приводу їх історики літератури запевняють читача «у великім історичнім значінні змальованих тут типів» (в даному разі розчарованого молодого чоловіка навзірець Онегіна та Байроновських героїв)—але які читаються всеж з неохотою через свою нуднуватість і невиразність.

Обминаємо також і незакінчені романи, що цікаві безумовно для історика літератури, але не для рядового читача.

Доведеться за браком місця лишити осторонь новелі й італійські хроніки (новеля не відповідає, по суті, Стендалевому хистові, оскільки він виходить завжди не з ситуації, а з характеру, і тому твори його радше розтягуються у низку послідовних акцій, що в них цей характер виявляється, аніж замикаються у чіткі рямки сюжетної композиції).

* * *

Найкращий твір Стендаля безперечно «Червоне й Чорне». Назва цього роману, за гадками істориків, характеризує протилежність військового (червоне) й клерикального (чорне) світу. Перша назва, яку Стендаль дав цьому творові, ще пишучи його, була «Жюльєн». Жюльєн Сорель—основна дієва особа, що стоїть в центрі всього твору. Це представник тієї самої дрібної буржуазії, що з неї, за висловом Стендаля, виходитимуть герої, і що вона характеризується енергією у боротьбі за вищі позиції в суспільстві. Стендалеві сучасники вбачали в цьому героєві закінчений тип «плебея», що вдирається до порядного товариства. Так-от Стендалів друг і виконавець духівниці Ромен Кольомб, висловлює погляд, що

«треба зневажити цього негідника, зіпсованого незакінченою освітою, що до неї його інтелект аж ніяк не був приготовлений сімейним вихованням... «це образ занадто вірний тих істот, що маючи хоробливий темперамент, є недовірливі, сповнені зарозумілості, фалшиві від природи і перебувають у безперервному незадоволенні своїм походженням та місцем, яке воно определяє для них у світі».

Більш нічого не помітив Р. Кольомб у «Жюльєні Сорелі». Він не помітив, що за всіх своїх безумовно негативних рис (чи може бути від них вільний той, хто робить кар'єру у суспільстві буржуазному?), Сорель своїм видатним розумом, залізною волею й витонченою психікою цілком заслуговує на право посісти позиції вищі, аніж ті, що определені йому його походженням.

Син заможного й скупого селянина, гласника лісопильні,

Жюльєн Сорель не дістав у своїй родині ніякого виховання; батько його часто бив і з призирством ставився до його занадто хоробливої й витонченої вдачі, що не пасує до грубої фізичної праці. Випадково вивчивши латинь і діставши елементарну освіту в одного старого священника, Сорель вирішує присвятити себе духовній кар'єрі, хоч його й приваблює значно більш кар'єра військова. Більш над усе він захоплюється Наполеоном і цілком байдуже ставиться до релігії.

Випадково Сорель потрапляє на місце вихователя й учителя в родині мера, пана Реналь.

Цей скромний початок кар'єри сповнює його, однак, честолюбних задумів; він розглядає кожний крок свого життя як помсту керуючій класі і як засіб підвестись і опанувати життя. В такому аспекті сприймає він свій роман з жінкою мера. Лише після того, як його вперта воля провела його на горішні щаблі суспільного складу, він переконується, що кохання до пані Реналь—єдине правдиве почуття в його житті, що лише в ньому його щастя. Але це щастя полягає не в щасливому поєднанні з коханою жінкою, а лише у внутрішній свідомості. Отже, роман закінчується низкою «безглузвих» і «божевільних» (за висловом Еміля Фаге) вчинків з боку головних героїв: тут перестають діяти закони, що керують людиною у її пристосуванні до оточення і настають закони автономного психічного життя.

«Допреж я був честолюбним, я не хочу винуватити себе за це, я діяв відповідно до умов часу. Тепер я живу від дня до дня, і я би почув себе глибоко нещасним, як би погодився на якусь підлоту,—каже Жюльєн Сорель у в'язниці, відмовляючись від пропозицій попа—перед стратою звернутися до релігії, щоби вразити невіруючих; за підлоту вважає він тепер вчинок, який не завдав би йому жадних сумнівів за часів його активної боротьби у людському суспільстві. Сорель, атеїст і ворог церкви (як і сам Стендаль), будував усю свою кар'єру на удаваній релігійності, бо за часів червневої монархії клерикалізм це був єдиний шлях до командних позицій у суспільстві для людини низького походження, якою він був. Вирішивши йти на все для того, щоб виборсатись із приниження, Жюльєн з надзвичайною витриманістю проходив через усі іспити, що її завдавало йому тогочасне суспільство. Роки його вчення у духовній семінарії—це безперервна героїчна боротьба з оточенням і з собою.

«Увагу Жюльєна безперервно збуджувано, доводилось створювати собі цілком нову вдачу»,—так змальовує Стендаль його перебування у семінарії.

«Яке страшенно важке це щосекундне лицемірство, перед ним можуть збліднути навіть труди самого Геркулеса. Геркулес на-

ших часів—це Сикст П'ятний,¹⁾ що протягом п'ятнадцятих років обдурює своєю скромністю сорок кардиналів, які бачили його погордливим у молодості».—Ці слова Жюльєнові якнайкраще висловлюють думку автору щодо духовництва.

Бюрократичне і світське товариство, що з ним знайомиться Жюльєн, вступивши на посаду секретаря до маркіза де ля-Моль, примушує його знов і знов «перероблювати свою вдачу»;—ця вдача багато чим нагадує самого автора роману, пристрасного і чутливого—риси, які могли лише шкодувати у світській кар'єрі.

Стендаль не закриває очей на ті низькі негативні риси, які виявляє Жюльєн у цій Геркулесовій, боротьбі з оточенням, але його цікавить у цьому герої новонародженої класи саме його честолюбство, що виправдане високою обдарованістю. Жюльєн серед вищого товариства²⁾ (вже починаючи з його перебування в родині Реналя)—це самотня людина серед ворожого табору. Його людський образ, уся його особиста вдача перекручена й викривлена соціальним його становищем. Стендаль, якому часто ставлять за догану, що він не розумів свого часу, в цьому романі з тонкою спостережливістю вловив цілком новий соціальний тип—людини з низів суспільства, що після революції й Наполеонової імперії почула для собі величезні перспективи, які за часів липневої монархії обмежились вузьким колом клерикальної та дипломатичної кар'єри. З Жюльєна Сореля міг би стати один з тих Наполеоновських генералів, що вони у військових подвигах, хутко посувались уперед на шляху слави, або один з діячів Революції—як би він народився раніш. Аджеж «червоне»—цебто військова кар'єра, завжди притягає до себе Жюльєна, як вона притягала і Стендаля; та час для неї минув.

Соціальне значіння образу Жюльєна Сореля величезне; ця головна дієва особа роману змальована з виключною увагою й свідчить про незрівняне вміння Стендалеве викривати справжні двигуни людської поведінки; Л. М. Толстой в своїй аналітичній неблаганності всеж поступається силою перед Стендалем. Безпощадність і майже наукова послідовність, з якою Стендаль викривав природу тогочасного буржуазно-бюрократичного й клерикального ладу, була цілком незрозумілою для його сучасників: вона жахала їх і відвертала від цього нового гатунку художньої прози.

Але основний сенс роману полягає всеж не в історії кар'єри цього «сина плотника», який дістався кінець-кінцем командних позицій, маючи одружитись з дочкою маркіза де ля-Моль. Центр ваги, повторюємо, полягає для Стендаля у зреченні всіх цих

¹⁾ Сикст П'ятий—римський папа.

²⁾ Та й не лише серед вищого, бо і у власній родині Сорель зазнав жорстокого переслідування батька, отже від самого дитинства опинився в стані ворожому до оточення.

досягнень заради душевної правди й щирого почуття. Людина в Сорелі прориває такі рямки класового буржуазного добробуту, що за нього він бився з геркулесовою впертістю.

Майстерність, з якою написаний цей роман, ховається під формою надзвичайної простоти й стриманості. Жадного перебільшення, афектації, емпізи; рівний епічний стиль, що нагадує спокійний рух оповідання хроніки або мемуарів, не порушується навіть у найтрагічніших місцях. Жюльєнова страта—один з закінчених щодо витриманості описів у літературі.

Без зайвих побутових деталей письменник вміє відтворити добу й подати надзвичайно типові характери (Мер Реналь, абат Шелан, абат Пірар, Маркіз де ля-Моль); а образи двох героїнь роману, аристократки Матільди де ля-Моль і буржуазки мадам Реналь—належать до найцікавіших жіночих характерів у літературі.

Фабульний бік роману не поступається своєю цікавістю перед його соціальним і психологічним змістом. Техніка «захватних пригод», звичайно, тут не на першому плані, але Стендаль настільки володіє нею, що в міру потреби запроваджує до оповідання всі ті складні ситуації й інтриги, що в менш змістовнішому творі вже самі по собі зумовили би «цікавість» його для читача. Проте сам автор, як і його герой, завжди стоять так би мовити, понад цим авантурним планом; події, такі як нічні таємні побачення, анонімні листи, втечі й т. і. сприймаються героєм завжди рефлексивно, а не безпосередньо-емотивно. Холодність там, де романічна традиція вимагає хвилювання, сторонні міркування й сумніви у моменти найвищого напруження дії— всі ці моменти гальмування зсовують перспективу й виявляють по-під фабульним планом інший, психологічний.

Жюльєн ніколи не відчуває щастя й кохання в ті моменти, які для цього здавались-би призначені самою природою (або романічною традицією). Його перша перемога над пані Реналь, так само як пізніш—над Матільдою, сповнює його душу лише розчаруванням і холодом. І навпаки—загроза смерті відчувається в тонах душевного замирення.

Увесь цей психологічний зміст роману вкладений у рямці сюжетної схеми, що її Стендаль взяв з життя і відтворив майже без змін.— Можна прочитати в «Газеті Трибуналів» (*Gazette des Tribunaux*) 1828. року про страту молодого Берте; цей син коваля, колишній вчитель в домі пані Мішу і її ж таки коханець, бажаючи помститись на ній за зраду, стріляє в неї у церкві; вона лишається живою, але суд засуджує Берте на смерть за замах на вбивство.— Основні етапи, що їх проходить молодий Берте від свого вступу до родини Мішу і до того одчаю, що спричинився до замаху на вбивство,—відповідають фабулі «Червоного й Чорного». Але зовнішні факти дістають в романі

Стендаля соціального й психологічного значіння, що далеко пере-ростає зміст звичайної події з кримінальної хроніки.

У своєму нехудожньому творі—«Прогулянки по Риму», Стендаль наводить судовий процес якогось Ляфарга, що вбив свою коханку; цей злочин, як і взагалі всяка крайня форма виявлення людської пристрасти і як протест проти умовних рамок буржуазного суспільства, викликає в Стендалі щире захоплення.

Переходячи до другого великого твору Стендалевого, що написаний через 9 років після першого—до «Пармського монастиря» диводиться констатувати, що Стендаль не виявив тут будьякого прогресу ані в художній формі, ані в соціальних характеристиках, ані в психологічній аналізі.

Не вважаючи на істотну відміну соціального тла, на якому розвивається дія, і соціального становища героя, основні тематичні лінії й основні характери нового роману в загальних рисах повторюють схему «Червоного й Чорного».

Повторюють, але не поглиблюють—в цьому й полягає головна хиба твору, коли його розглядати, як етап в розвиткові письменникової творчості. Проте, сама по собі ситуація, що стала за основу роману «Пармський Монастир», досить цікава. Екзотичне оточення італійського двірського світу і захватні пригоди, а також високий ліризм цього роману зумовлюють його цікавість (як відомо, Оноре Бальзак гаряче вітав Стендаля саме з приводу цього твору, обминувши «Червоне й Чорне»).

Основну соціальну антитезу, що так виразно виявлена була у «Червоному й Чорному», тут значно пом'якшено. Герой роману, дещо подібний вдачею до Сореля,—молодий Фабріціо дель Донго, належить до старовинного аристократичного роду. Отже, в оточенні двірського життя він не являє собою такої контрастної фігури,—як Сорель у світському товаристві. І всеж Фабріціо посідає вороже становище в суспільстві—вже з причин політичних, а не соціальних.

Його розлад з оточенням починається, як і в біографії самого Стендаля, з юнацьких років, коли він стає у ворожу позицію до свого батька; цей старий італійській аристократ відіграє ганебну роль прислужника австрійського уряду, в той час, як юний Фабріціо палає любов'ю до Наполеона і до тієї волі, яку внесли з собою в свій час наполеонові походи в Італію.

В цій антитезі Стендаль влучно схарактеризував основний момент тодішнього політичного життя Італії: суспільство поділилось на два ворожі табори: австрійських прибічників, кар'єристів і реакціонерів, та лібералів, що зберегли патріотичні почуття разом із прагненням визволення.

Зрозуміла річ, що для Стендаля, що його особисту долю зв'язано було з Наполеонівською імперією, були надзвичайно близькі переживання цих прихильників великого полководця, тим більш,

що й він любив Італію, яко свою батьківщину й страждав від політичного гніту австрійського абсолютизму.

Справедливо вважають у критиці, за одну з найкращих сторінок Стендалевої творчості епізод Фабріцієвої втечі до Наполеонового війська: славетний опис бою при Ватерлоо належить до шедеврів закінченого реалістичного мистецтва, що його наслідував, але не перевищив навіть такий майстер батальних сцен, як Толстой. Тут чи не вперше в літературі вживано того засобу, який став за останніх часів основою реалістичного зображення героїчних історичних подій: в центрі поставлено недосвідчену людину, що з свого куточку спостерігає незрозумілі для неї уривки якогось загального цілого. Широке й умовно-пишне батальне полотно перетворюється на уривок конкретної дійсності; але в цьому уривкові всі деталі такі характерні, що ціле — в даному разі поразка Наполеонової армії — виступає з особливою переконливістю й наочністю. Нагадаймо хоч би сцену марних спроб Фабріціо затримати втікачів на бруці за наказом полковника Ля-Роза.

Стоячи дещо осторонь від інших сюжетних ліній роману, бій під Ватерлоо сприймається яко закінчений 'окремий твір. Цінність цього епізоду полягає не лише в зазначеному майстерному зображенні історичної події, але в рівній мірі у висвітленні Фабріцієвих переживань, таких типічних для напів-дитячої наївності його сімнадцяти років. Стихія війни викликає в Фабріція ту саму крайню щирість, яку так високо ставить і так уперто шукає в людині Стендаль.

Головне питання, що турбує Фабріція, коли він обмірковує свої військові пригоди — полягає в тому «чи справді він бився-таки на війні?» Він не наважується назвати високим і героїчним словом «бій» тих окремих і, здається, випадкових учинків, що з них складалась його скромна участь у великих подіях.

Цьому основному мотивові психологічному — широти й скромності на тлі романтично-героїчних уявлень — відповідає стиль опису — скупий і позбавлений будь-якої емпізи — на тлі героїчної теми.

Дальші події роману переносять нас у вузьке оточення двірських інтриг Пармської держави; добре знаючи політичне життя Італії, Стендаль зумів під вигаданим ім'ям Пармського монарха Ернеста-Ранунція IV-го змалювати типічну й характерну постать дрібного монарха з претенсіями за звичаї короля-Сонця (Людовика XIV). В особі графа Моска — його першого міністра, подано закінчений тип спритного двірського, що його ціле життя полягає у плетінні всіляких махінацій. Не поступається своєю виразністю й героїня цього двірського світу — Фабріцієва тітка, чарівна й пристрасна графіня Сансеверіна. Галерею типів вищого світу закінчує архієпископ Ляндіріані — цій відданий друг і замис-

ник Фабріція, що його дружба не витримує, однак, перед заздрощими, коли Фабріцій дістає слави й пошани.

Що ж робить серед цього двірсько-клерикального оточення Фабріцій, недавній волонтер Наполеонівської армії, щоби реабілітувати своє становище?

Він іде тим самим шляхом «пристосування до оточення» як і Жюльєн Сорель; — аджеж і оточення вимагає від нього того самого лицемірства й фалшу.

Монсеньор Фабріціо-дель Донго має стати абатом, каноніком і кандидатом на пост архієпископа.

— «Вір або не вір тому, чого тебе навчатимуть, але не дозволяй собі жадних заперечень. Уяви собі, що тебе навчають правил ігри у віст; чи станеш ти сперечатись проти правил вісту?» — такими словами відряджає графіня Сансеверіна свого небогу до духовної семінарії. Талановитий учень з успіхом виконує ці правила і духовна кар'єра його має шанси на щасливе завершення за допомогою всемогутнього графа Моска. Але тут втручається несподіваний епізод з убивством актора Джілеті, — епізод, що повертає життя Фабріція у цілком інше річище й кидає його у вир пригод, що трохи не закінчуються стратою за вчинене злочинство. Після щасливого закінчення цілої серії ув'язнень, втеч і небезпек, Фабріціо знов повертається до духовної кар'єри, дістаючи гучної слави, яко проповідник і закінчуючи своє життя манахом Пармського монастиря.

Можна сказати, що «чорне» в цьому романі справляє перемогу над «червоним». І не тільки в зовнішніх фактах біографії героя — але й у внутрішньому його житті.

Насправді, атеїзмові Жюльєна Сореля відповідає щіра релігійність молодого італійця; ця релігійність прекрасно схарактеризована самим автором там, де він з приводу Фабріцієвої покайної молитви у Болонській церкві зазначає, що наука мілянських ієзуїтів відбирає в нього сміливість мислити про незвичні речі і перш за все забороняє досліджувати особисте питання сумління — яко смертний гріх.

Отже, Фабріцієві й на думку не спадає, що його бажання дістати місце архієпископа лише через те, що граф Моска — перший міністр — належить до вчинків грішних, що їх називають симонією (продаж духовних санів за гроші). Виконання церковних обов'язків і весь той фалш, що його доводиться вживати у духовній кар'єрі, не суперечать Фабріцієвим почуттям і переконанням, а лише лежать десь в іншому пляні. А втім духовна кар'єра для Фабріція не зв'язана так нерозривно з його честолюбством, як у Жюльєна Сореля. Фабріцій виконує лише бажання своєї тітки Сансеверіни та графа Моска коли йде цим шляхом. Його власні почуття не тягнуть його до боротьби за свою долю; він хотів боротись за ідеали Наполеона, як вони

уявлялися його юнацькій уяві, але цей шлях для нього не можливий назавжди. Не вважаючи на величезну витриманість і енергію, Фабріцій у суті значно пасивнішу роль відіграє в житті, аніж Сорель.

Любовно-пригодницька частина роману, що розгортається навколо Фабріцієвої інтриги з маленькою Марієттою та зі співачкою Фавстою, теж свідчить про байдужість і незацікавленість героя у наслідках всіх його численних пригод. Це гонитва за коханням, а не за коханою жінкою. Кохання—пристрасть носить-ся перед Фабріцієм як ідеал, що сповнив би його життя вищого сенсу і позбавив би тієї пустоти, яку він завжди відчуває. Але цей ідеал довгий час лишається недосяжним; Фабріцій здатний лише до любови—прихильності й до дружби (яку він відчуває до своєї прекрасної тітки). Зі властивою йому щирістю він ніколи не наважується перебільшити свої почуття й удати кохання там, де його немає.

Нарешті пристрасть надходить до нього—знов, як і до Сореля,—у момент несподіваний: Фабріція кинуто у в'язницю, йому загрожує смерть від отруєння; його віддані друзі—Сансеверіна й Моска готують для нього втечу; але для нього життя поза межами башти Фарнезе, де живе його кохана Клелія Конті, дочка правителя в'язниці,—не має жадної принади.

Отже, славетна сцена втечі, що дорівнює таким класичним зразкам авантурного жанру, як втеча Казанови з венеціанської в'язниці Ріотто, загальмована тут внутрішнім опором, що його Фабріцій відчуває під час свого врятування. Байдужість гальмувала інтерес його попередніх пригод,—контрастне почуття гальмує напруженість втечі. Автономне психологічне життя закоханого відчужує його від руху зовнішніх подій, ба навіть примушує його йти всупереч своїй власній безпеці (Фабріцію, врятований з в'язниці, знов повертається до неї, щоби бачити крізь віконце свою кохану).

Проте, дисонанс, між зовнішньою долею й почуттям героя не досягає в цьому творі такої сили, як в «Червоному й Чорному». В «Пармському монастирі» автор пом'якшує контрасти і навіть іде на компроміс: закінчення роману щасливе в тому розумінні, що завершення пристрасти поєднується з зовнішнім уладнанням життєвих обставин. Ліризм і замирена елегічність закінчення значно відрізняються від високої трагедії Сорелевої страти.

Те ж саме замирення панує й у паралельній сюжетній лінії: Сансеверіна і Моска, що їм увесь час доводилось розв'язувати альтернативу: лишатись у вирі двірських інтриг, або кинути Парму й жити скромно, але вільно,—нарешті, поєднують ці члени альтернативи: Моска після своєї одставки знов стає першим міністром, а графіня Сансеверіна, не бажаючи оселитись у Пар-

мі, живе у власному палаці за межами безпосередньої влади молодого тирана Ернеста V-го.

Характери графіні Сансеверіні й графа Моска настільки виразно накреслені, ці особи посідають таке активне місце в фабулі роману, що деякі критики саме їх вважають за центральних героїв у творі. На це можна було би пристати, коли б роман Стендаля був побудований виключно в пляні історичної хроніки; тоді, безумовно, колоритні фігури цих «чарівних інтриганів» були б на першому місці і значно переважали би досить невиразну й пасивну фігуру Фабріція, не кажучи вже за його кохану—цю «німецьку овечку» за виразом Фаге. Проте, «Пармський монастир» своїм змістом претендує на щось далеко більше, аніж лише «сцени з двірського життя».—Це знов таки історія визволення справжньої суті людської душі з лабет «умов часу»—визволення, що його переживає Фабріцію у в'язниці. А тому саме Фабріцію лишається центральною постаттю цілого твору.

А втім, навіть у таких сутоісторичних характерах двірських інтриганів, як от Сансеверіна і Моска, Стендаль накреслює ту саму основну антитезу, що його цікавить у головному героєві: зовнішня діяльність і кар'єра—ніщо проти особистого щастя.

Граф Моска щохвилини готовий кинути двір і оселитись з коханою жінкою десь у провінції, задовольняючись скромними заощадженнями, хоча здавалось би, що вся істота цього спритного дипломата зв'язана з атмосферою двору. Сансеверіна вже раз у житті показала, як мало шанує вона матеріяльні блага; переводячи свою хитру й надиво розумну політику при дворі, вона значно менш має на оці своє щастя, аніж користь Фабріція, якого думає врятувати своїми насправді геркулесовими зусиллями двірського лицемірства.

Саме, через цю матеріяльну незацікавленість і пристрасну відданість свсему почуттю, ця жінка, що не цуралась ані вбивства ані облуди, всеж викликає щиру симпатію, як і граф Моска. Глибока «аморальність» самого двору знаходить очевидно співзвучні ноти у Стендалевій психіці: для нього бо найвища мораль (якщо така взагалі існує в його світогляді) збігається зі щирою пристрасстю й волею від умовностей буржуазного світу¹⁾.

Говорячи про «Пармський монастир», не можна обминути цікавого епізода з італійським революціонером, поетом Ферранте Палла, що з наказу графіні вбиває «тирана» Парми. На жаль, доводиться констатувати, що цю постать Стендаль подав у надзвичайно шабляново-романтичних тонах і навіть не уник тієї «емфази» й фалшивого патосу, які були для нього загалом ворожі.

¹⁾ В цьому Стендаль нагадує ненависного йому яко письменника, але близького ідеологічно—Жан-Жака-Руссо.

Трудно сказати, чи спричинилась до цього мала обізнаність автора з умов життя революціонерів, чи тут він, поступившись художніми вимогами, віддав данину своїй дещо патетичній «зневисті до тиранів» і обожуванню героїв революції. Бліде обличчя й патетична деклямація цього нещасного ворога тиранії, його пристрасть до прекрасної графіні, їхні мелодраматичні діялоги й обійми—все це начебто запозичене Стендалем з якогось романтичного твору і ажніяк не гідне суворої стриманості й дотепності його власного стилю. Важко уявити собі, що епізод з Ферранте Палла змальований автором Ватерлоо, ба навіть у тому ж самому творі.

Це останнє міркування примушує нас відзначити брак єдності стилю й композиції у цілому романі, написано його уривками, і це позначилось на цілій низці розходжень і на нерівномірності художньої обробки.

Так от, змальовуючи з наочною конкретністю двірське життя, Стендаль задовольняється схематично умовними рисами у змалюванні нижчих шарів італійського суспільства; все ці «віддані слуги» (Людовіко), «жадібні старі» (Марієттина мати) і т.і. начебто зійшли зі сторінок першого-ліпшого «роману пригод».

Як і в романі «Червоне й Чорне», Стендаль використовував у «Пармському монастирі» готову сюжетну схему.—в цьому разі запозичену з старої неаполітанської хроніки: 1450. року в Римі молодий красунь Александер, небіж кардиналової фаворитки, чарівної Ваноцці Фарнезе, за свої розбещені пригоди потрапляє до башти, з якої втікає за допомогою покровителя—кардинала. За винятком Фабріцієвої вдачі, в якій відбилися настрої специфічні для XIX століття, всі характери й події «Пармського монастиря» не багато в чому відрізняються від звичайв, що панували майже 400 років тому за часів пригод Ваноцці Фарнезе та її небожа. Ця історична аберація не є примха Стендалевої творчості: він вловив справжні реакційні сили, що в тогочасній Італії панували. Та, на жаль, милуючись естетично з цієї гри пристрастей у двірському житті, Стендаль не помітив прогресивних, революційних сил, що поволі зростали в тій таки Італії, як і у цілій Європі, аж до вибуху 48. року, і що він їх влучно характеризував в особі Жюльєна Сореля на тлі тогочасної Франції.

А втім, з Жюльєна Сореля, як і з самого Стендаля, не революціонер: для того й для другого, в рамках буржуазного світу існує так чи так «ідеальне щастя» (*le bonheur parfait*) ¹⁾

¹⁾ За епіграф до II тому „Прогулянок по Риму“ Стендаль бере такі репліки з Шекспіра:

Ескалюс: Друже, як на мене, ви дещо мізантропічні й сповнені заздрощів?

Меркуціо: Я занадто рано бачив ідеальне щастя.

що для досягнення його не потрібна соціальна боротьба. В цьому Стендаль відбив настрої дрібної й середньої буржуазії за часів глибокої реакції, що йшла безпосередньо після підйому Великої Революції й Імперії і відчувалась яко падіння. Пасивність брала верх над акцією—як і в творах Стендаля.

Та, треба це рішуче підкреслити, від цієї пасивності й утікання з поля соціальної боротьби у світ психологічних, моральних і естетичних цінностей, що з'єднуються у понятті «ідеального щастя»—далеко до міщанського замирення з суспільним ладом. Ідеальне щастя, що вабило Стендаля у його сповненому турбот житті—таке просте й таке потрібне людині, як повітря й світло—можливе в рамках буржуазного світу лише на порозі смерті й в аспекті зречення всіх життєвих благ, як це доводить доля Жюльєна Сореля й Фабріція.

Проте—і тут зустрічаємось з основною суперечливістю Стендалевої вдачі, що відбила в собі діалектику доби—пасивне зречення відштовхує від себе активну натуру письменника.

Чи не з нього є один з найкращих співців енергії й геркулесового труда, і чи його вина, що тогочасний буржуазний світ, яким він бачив його, не міг вказати гідної мети й гідних форм для людської акції?

Л. Старинкевич.

АВТОРОВЕ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ

Цю повість написано взимку 1830. року за 300 лье од Парижу. За багато літ до цього, в той час, як наші армії пробігали Європу, мені випадково достався ордер на помешкання в канониковому домі. Це було в Падуї, щасливому місті, де однаково, як і в Венеції, розвага — велике діло. Завдяки їй і з сусідою ніколи сваритися. Мое перебування там затяглося і ми з каноником заприятелювали.

Проїжджаючи знову через Падую наприкінці 1830. року, я побіг додому доброго каноника. Він уже помер, — я це знав, але хотілося ще раз побачити ту вітальню, де ми провели стільки гарних вечорів, за якими я так часто потім жалкував. Я застав каноникового небожа та його дружину. Вони прийняли мене, як старого друга. Прийшло ще трохи людей і ми не розлучалися до пізньої ночі. Небіж наказав принести із кав'ярні Педроті чудесного шербету. Та найбільше ми ніч зорили завдяки історії герцогині Сансеверіна, — на неї хтось натякнув, а небіж заради мене забажав всю її оповісті.

— Навряд чи знайдеться в тій країні, куди я їду, такий дім, як цей, — сказав я своїм друзям. — Щоб звеселити довгі вечірні години, я складу повість із життя нашої чарівної герцогині Сансеверіна. Я наслідуватиму вашого старого оповідача Банделльо, єпископа Ажанського. Він вважав за злочин нехтувати правдивим випадком або додавати нові подробиці до своїх історій.

— В такому разі я вам позичу хроніки мого дяді, — сказав небіж. — Він згадує про деякі інтриги цього двору, що були в той час, коли герцогиня робила там дощ і годину. Та бережіться! Ця історія зовсім не моральна. А тепер, коли у вас, у Франції, пишаються євангельською чистотою, вона може вам створити ім'я справжнього душогуба.

Я видруковую цю повість, не змінивши нічого в рукописові 1830. року. А тут може повстати дві перешкоди.

Перша перед читачем. Дієві особи тут італійці. Можливо, що вони не так зацікавлять його, бо серця в тій країні дуже одмінні од французьких. Італійці — щирі, добрі, нежорстокі люди.

Вони кажуть те, що думають. Пустословність з'являється в них тільки нападами. Тоді вона стає пристрасстю і набирає назви *puntiglio*¹⁾ Нарешті, там не вважають за щось чудне злидні.

Друга перешкода повстає перед самим автором.

Признаюся, що я мав сміливість залишити за дієвими особами завзятість їхньої вдачі. Зате я всім оголошую, що автор звертається з найморальнішим протестом проти їхніх вчинків. Навіщо ж надавати їм високої моральності й приємности французької вдачі? Французи найбільше люблять гроші і майже ніколи не грішать із зненависти чи кохання. Італійці цієї новелі дуже одмінні од них. До того ж, мені здається, що кожного разу, коли од'їздиш за двісті льє на північ чи південь, привід до нового роману з'являється, як тільки побачиш новий краєвид. Люба каноникова небога знала і навіть дуже любила герцогиню Сан-северіно. Вона просить мене нічого не змінювати в цих пригодах, які варті засудження.

¹⁾ Діткливість.

ПАРМСЬКА КАРТЕЗІЯНКА

I

Міляно 1796. року

15. травня 1796. року на чолі молоді армії, яка щойно перейшла Лодійський міст, до Міляно ввійшов генерал Бонапарт і оповістив усьому світові, що після стількох віків Цезар і Александер знайшли собі спадкоємця.

Чудеса хоробрости й генія, що свідком їх стала Італія, за кілька місяців збудили заснулий нарід. Ще за тиждень до приходу французів мілянці мали їх за збрід розбишак, що здавна звикли тікати од війська його імперської та королівської величності. Це, принаймні, повторювала їм тричі на тиждень невеличка газета, завбільшки з долоню, що друкувалася на брудному папері.

За середньовіччя мілянці були однаково хоробрі, що й французи за часів Революції. Але вони заслужили тільки на те, що германські імператори зрівняли з землею їхнє місто. З того часу, як з них стали вірні підданці, для них найважливіша справа була друкувати, з приводу шлюбу, якоїсь молоді дівчини шляхетної чи багаті родини, сонети на маленьких хусточках з рожевої тафти. Згодом, через два-три роки після цієї великої події в житті, дівчина брала собі кавалера для послуг. Іноді ім'я чичисбея, вибраного родиною чоловіка, мало почесне місце в шлюбному контракті. Далеко було од цих ожіночених звичаїв до тих глибоких зворушень, що їх викликав несподіваний прихід французької армії. Незабаром створилися нові й пристрасні звички. П'ятнадцятого травня 1796. року цілий нарід зауважив, що все, досі шановане, було у великій мірі чудне, а часом і огидливе. Відступ останнього австрійського полку відзначив падіння старих ідей,—важити своїм життям ввійшло в моду. Всі побачили, що, після довгих віків лицемірства і пісних відчужань, для

справжнього щастя треба любити щось справді палко і вміти при нагоді важити своїм життям. В наслідок ревнивого деспотизму Карла V та Філіппа II льомбардці поринули в глибоку темряву. Ледве вони скинули свої статуї, як їх раптом залило світлом. Останні п'ятдесят літ, в той час, як у Франції панували Енциклопедія та Вольтер, ченці кричали доброму мілянському народові, що вчитися читати чи ще 'будьчого зовсім недоцільно. Якщо сплачувати акуратно десятину своєму попові та, не криючися, сповідатися йому, в усіх дрібних гріхах, то можна бути майже певному за прекрасне місце в раю. Щоб остаточно виснажити цей, колись такий грізний, нарід, Австрія продала йому за безцінь привілею не постачати рекрутів до армії.

1796. року мілянська армія складалася з двадцяти чотирьох, вбраних у червоне, гувліс. Вони разом з чотирма чудесними венгерськими полками охороняли місто. Розбещеність була надзвичайна, та пристрасті траплялися дуже рідко. Мілянці 1796. року не знали великих бажань, їм тільки хотілося уникнути неприємности оповідати про все попам. Добрий мілянський нарід ще перебував в певних монархічних путях, які завжди заваджають. Наприклад, ерцгерцог, що жив у Міляні і правив тут ім'ям імператора, свого брата в-других, захопився вигідною думкою гендлювати житом. Через це селянам заборонялося продавати зерно доти, поки його височність не наповнить собі комор.

В травні 1796. року прибув сюди разом з армією один молодий, трохи божевільний, художник-мініатюрист на прізвище Гро, який потім прославився. Через дні після вступу французів, слухаючи у великій, модній тоді, кав'ярні Серві, оповідання про подвиги ерцгерцога, що, крім всього, був ще й дуже гладкий, він узяв меню на морожене, надруковане об'явою на аркушикові поганого жовтого паперу. На звороті цього аркушика він намалював огрядного ерцгерцога. Французький салдат розпорював йому багнетом черево, але замість крові відтіля силалася сила-силенна жита. Того, що зветься шаржем чи карикатурою, тоді ще не знали в цій країні лукавого деспотизму. Малюнок Гро, покинений на столі в кав'ярні Серві, здався небесним чудом. Згравіювавши вночі, його другого дня розпродали в двадцяти тисячах примірників.

Того ж дня оголошено повідомлення про військову шотимільойнну контрибуцію на потреби французької армії, якій після, недавно виграних шости, боїв і завоювання

десяти провінцій бракувало тільки черевиків, штанів, мундирів та шапок.

Щастя й розваг, що ввірвалися до Л'юмбардії разом з цими злидінними французами, було так багато, що тільки священники та деякі магнати відчули тягар цієї шостимільйонної контрибуції, за якою пішло немало інших. Ці французькі салдати співали і сміялися цілісінський день. Кожному з них не було ще й двадцяти п'яти літ, а їхній двадцятисемилітній головний командувач вважався за найстарішу людину в цілій армії. Веселощі, молодість, безтурботність чудно відповідали на люті казання ченців, які вже півроку оповіщали з висоти священної катедри, що французи—страховища, примушені під страхом смерти все палити і всім рубати голови. Для цього ж, мовляв, кожен полк ішов з гільотиною спереду.

По селах можна було побачити на порозі хатини французького салдата, що заколихував немовля. А якийсь барабанщик, що тямив грати на скрипку, майже щовечора збирав баль. Кадрилі надто мудрі й складні для того, щоб салдати, які теж майже не знали їх, змогли навчити селянок. Через це жінки показували молодим французам монферину, сотезу та інші італійські танки.

Офіцери по можливості стояли в багатих людей. Їм треба було поправитися. Наприклад, один лейтнант, на прізвище Робер, мав ордер на квартиру в палаці дель-Донго. Цей офіцер, молодий моторнецький рекрут, ввійшовши до цього палацу, мав усього добра, що одну шостифранкову монету, недавно одержану в П'яченці. Після переходу через Лодійський міст, він зняв з одного красивого австрійського офіцера, забитого ядром, чудесні зовсім нові нанкові штани. Ніколи ще одяг не приходився так доречі. Офіцерські еполети були в нього вовняні, а сукно мундиру довелося пришити до підкладки рукавів, щоб розірвані шматки трималися купи. Але була одна ще сумніша річ: підметки на черевиках він зробив собі із шматків капелюшу, також знайденого на бойовищі за Лодійським мостом. Ці імпровізовані підметки трималися на черевиках дуже помітними на око мотузками. Коли управитель дому з'явився до кімнати лейтнанта Робера запросити його на обід до маркізи, то офіцер опинився в безпорадному становищі. Він та його джура цілих дві години перед цим фатальним обідом намагалися хоч трохи залатати мундир та пофарбувати чорнилами нещасні мотузки на черевиках. Нарешті, надійшла жахлива хвилина.

«Ніколи в житті мені не було так скрутно.—оповідав

мені лейтнант Робер.— Ці дами думали, що я перелякаю їх, а я більше тремтів, ніж вони. Я дивився на свої черевики і не знав, як мені граційно ступнути. Маркіза дель Донго була тоді в розквіті краси, — додав він. — Ви ж знали її! Як гарно обводило овал чарівного обличчя її буйне темно-біляве волосся! У мене в кімнаті висіла Іродіяда Леонардо да-Вінчі,— вона здавалася її портретом. Мабуть, судилося, щоб ця надприродня краса мене захопила до такої міри, що я забув про свій костюм. За останні два роки в горах Генуезчини мені довелося побачити тільки потворні й мізерні речі. Я насмілювався звернутися до неї з кількома словами радісного захоплення.

Та я був не такий дурний, щоб і далі казати компліменти. Вишукуючи фрази, я бачив у цій мармуровій ідальні дванадцять льокаїв та камердинерів. Їхній одяг здавався мені тоді до безкраю розкішний. Уявіть-бо собі! У цих гульвіс були не тільки добрі черевики, а навіть і серги у вухах. Крайком ока я помічав, що їхні безглузді погляди спинялися на моєму мундирі, а, може, також і на черевиках. Це пронизувало мені серце. Мені можна було б одним словом налякати цих людей, але як їх поставити на місце, не стривоживши дам? Бо маркіза, щоб набратися сміливості, послала за сестрою свого чоловіка, Джіною дель-Донго, яка тоді виховувалася в монастирі. Сотню разів вона мені потім про це оповідала. З Джіни згодом стала чарівна графиня Піетранера. За щасливих літ її ніхто не перевершив у веселощах та приємних дотепях, як і за бідування — в сміливості та ясності думок.

Джіні було тоді, мабуть, літ тринадцять, хоч можна було дати й вісімнадцять. Вона, жвава й щира, як вам відомо, до того боялася зареготати, побачивши мій костюм, що ледве могла їсти. Маркіза, навпаки, засипала мене вимушеними чемними словами. Вона прекрасно помічала в моїх очах проблиски нетерпіння. Одне слово, я розігрував дурня: ковтав зневагу, а це, як кажуть, річ неможлива на француза. Нарешті, одна, послана небом, думка прояснила мене. Я став оповідати дамам про свої злидні і про те, що нам довелося витерпіти за останні два роки в горах Генуезчини, де нас затримували старі дурні генерали. «Там, — сказав я, — нам видавали асигнації, які зовсім не ходили в тій країні, та по три унції хліба на день. Не минуло й двох хвилин, як на очі добрій маркізі навернулися сльози, а Джіна стала серйозна.

— Невже, пане лейтнанте, тільки три унції? — сказала вона мені.

— Так, панно! Та ще тричі на тиждень і не видавали хліба. А селяни, в яких ми стояли, були бідніші за нас, тому нам доводилося наділяти їм трохи і своїх харчів.

Виходивши з-за столу, я подав маркізі руку і провів її до дверей вітальні. Потім, мерщій повернувшись назад, я дав льокаєві, що прислужував мені за столом, єдину монету в шість франків. А на ній стільки будувалося повітряних замків!

Через тиждень, коли всі переконалися, що французи нікого не гільотинують, маркіз дель-Донґо повернувся із свого Гріянського замку, що на озері Комо,—оповідав далі Робер. — Покинувши напризволяще таку вродливу молоду дружину та сестру, під час наближення нашої армії він хоробро туди сховався. Зненависть, яку цей маркіз почував до нас, дорівнювалася його страхові, цебто, була безмежна. Чудним видалося його товсте, лицемірно-побожне бліде обличчя, коли він засипав мене чемними словами. Другого дня після його повороту до Міляно, я одержав із шостимільйонної контрибуції три лікті сукна і двісті франків. Я знову вбився в пір'я і став дамам за кавалера, бо почалися балі».

Історія лййтнанта Робера,—це приблизно історія всіх французів. Замість глузувати із злиднів цих бравих салдатів, їх пожалували і полюбили.

Та доба цього несподіваного щастя і сп'яніння тривала тільки два короткі роки. Не можна уявити того надмірного і загального безумства, не вдавшись до глибокого історичного міркування:—цей нарід нудьгував цілу сотню років. Колись при дворі славетних мілянських герцогів, Вісконтів та Сфорців, панувала хтивість, звичайна на ці південні країни. Та з 1624. року, коли еспанці захопили Мілянщину і заволоділи нею, як мовчазні, підозрілі, гордовиті господарі, що завжди боялися бунтів, веселість зникла. Наслідуючи вдачу своїх господарів, нарід мріяв більше помститися ударом кінджалу за найменшу образу, ніж при нагоді розважитися.

З 15. травня 1796. року, коли французи вступили до Міляно, і до квітня 1799, коли їх відтіля вигнали після бою біля Кассано, шалена радість, веселощі, хтивість, забуття всього сумного і навіть розумного, дійшли такої міри, що навіть старі купці мільйонери, старі лихварі, старі нотарі забули за цей час свою понурість та заробітки грошей.

Можна було налічити тільки кілька родин з високого панства, які, немов би обурюючися проти загального піднесення і розквіту, зникли по своїх сільських палацах.

Правда, на ці шляхетні, багаті родини надміру наплюгли підчас розподілу військової контрибуції для французької армії..

Не бажаючи бачити таких веселощів, маркіз дель-Донго один з перших повернувся до свого чудесного Гріянського замку, що по той бік Комо. Туди дами повезли і ляйтнанта Робера. Цей замок, колишня фортеця, посідав, мабуть, єдине місце на світі. Він стояв на полонині в сто п'ятдесят футів заввишки, пануючи над більшою частиною прекрасного озера. Родина дель-Донго збудувала його п'ягнадцятого віку,—про це скрізь свідчили оздоблені гербами мармури. Там ще були звідні мости та глибокі рівчаки, хоч, правда, безводні. Та цей замок з мурами у вісімдесят футів заввишки і шість завтовшки, був добрий притулок од нападу. Ог, саме тому він і був дорогий підозрілому маркізові. В замкові його мучив страх не так, як у Міляно, бо тут було двадцять п'ять—тридцять чоловіка челяді, яку він вважав за вірну собі, мабуть, через те, що ніколи не балакав з нею інакше, як лаючися.

Цей страх не був безпідставний. Маркіз діяльно листувався з одним шпигуном, якого австрійці оселили за три льє од Гріянти на швайцарському кордоні і дали йому завдання допомагати втечі, взятих на бойовищі, полонених. А до цього могли серйозно поставитися французькі генерали.

Маркіз покинув свою молоду жінку в Міляно. Вона там мала клопіт з усякими родинними справами та контрибуціями, накладеними на каза дель-Донго, як кажуть в цій країні. Вона домогалася зменшення контрибуції. Це примушувало її бачитися з тими шляхетними особами, що взяли на себе громадські справи, а часом навіть і не з шляхетними, але впливовими людьми. В цій родині несподівано сталася одна велика подія. Маркіз улаштував своїй молодій сестрі Джіні шлюб з одним дуже багатим чоловіком високого походження. Та цього кавалера Джіна зустрічала завжди з реготом, бо він пудрив собі волосся. Незабаром вона зробила дурницю, одружившись з графом Піетранера. Правда, це був дуже добрий і статурний шляхтич, але бідний з батька й діда і, що найгірше, палкий прихильник нових ідей. Піетранера служив субляйтнантом в італійському легіоні,—це ще збільшило розпач маркіза.

Після двох років безумства і щастя паризька Директорія, надаючи собі вигляду володарки великої сили, виявила смертельну зненависть до всього, що не було посередністю. Безглузді генерали, яких вона призначила до іта-

лійської армії, програли не один бій в тих самих долинах Верони, які за два роки до цього були свідками чудес Арколії й Льонато. Австрійці підступили до самого Міляно. Ляйтнант Робер тепер уже був батальонний командир. Поранений під час бою біля Кассано, він востаннє спинився в своїй подружці маркізи дель-Донго. Сумні були прощання. Робер виїхав разом із графом Піетранера, який пішов слідом за французами під час їхнього відступу на Нові. Зібравшись на фуру, молода графиня, якій брат відмовився виплатити законну долю, теж поїхала за армією.

Тоді почалася та епоха реакції і повороту до старих ідей, яку мілянці називають *tredici mesi* (тринадцять місяців), бо, справді, їхній фортуні заманулося цей поворот недоумства протримати тільки тринадцять місяців—до бою біля Маренго. Все що було старого, побожного, похмурого, знову взялося за справи і стало керувати суспільством. Незабаром люди, вірні добрим доктринам, оголосили по селах, що Наполеона, який давно заслужив на шибеницю, повісили в Єгипті мамелюки.

Між тими, що недавно бурчали по своїх маєтках, а тепер повернулися, прагнучі помсти, маркіз дель-Донго відзначався своєю лютістю. Звичайно, така надмірність поставила його на чолі партії. Цим добродіям, які були дуже стачечні люди, коли не боялися, хоч вони вічно тремтіли з переляку, пощастило обдурити одного австрійського генерала. Той добренький чоловік дозволив переконати себе, що суворість — це вища політика, і наказав заарештувати сто п'ятдесят патріотів. Це було все найкраще в тодійшній Італії.

Незабаром, їх одвезли до гирла Каттаро і кинули там в підземні печери. Вогкість, а особливо нестача хліба, зробили добру і швидку розправу над цими шахраями.

Маркіз дель-Донго посів велику посаду. До інших прекрасних прикмет в нього долучалася ще й осоружна скнарість: він став вихвалитися тим, що не посилає жадного еку своїй сестрі, графині Піетранера. Вона, як і завжди, шалена з кохання не кидала свого чоловіка і вмирала з ним у Франції з голоду. Добра маркіза була в розпачу. Нарешті, їй пощастило утаїти кілька діамантів із скриньки, яку чоловік щовечора одбирав у неї і ховав у себе під ліжком в залізній касі. Маркіза дала вісімсот тисяч франків посагу своєму чоловікові, а одержувала од нього тільки вісімдесят франків щомісяця на видатки. Тринадцять місяців, поки французів не було в Міляно, ця жінка, така боязка, знаходила причини не скидати жалоби.

Признаємося, що, наслідуючи багатьох серйозних авторів, ми почали історію нашого героя за рік до його народження.

Головна дієва особа не хто інший, як Фабріціо Вальсерро, *marchesino*¹⁾ дель-Донго, як кажуть у Міляно. Він завдав собі клопоту народитися тоді, як французів уже вигнали, і через випадковість свого народження став другим сином такого великого пана, як маркіз дель-Донго. Ви вже знаєте його одутле бліде обличчя, нещирі посмішки і безмежну зненависть до нових думок. Все майно мало перейти до старшого сина — Асканіо дель-Донго, гідного портрету свого батька. Йому було вісім років, а Фабріціо — два, коли раптом з гори Сен-Бернар спустився Бонапарт, якого всі статечні люди вважали за давно повішеного. Він вступив до Міляно. Це момент ще єдиний в історії. Уявіть бо собі, шалено закоханий цілий нарід! За кілька днів Наполеон виграв бій біля Маренго. Інше недоцільно оповідати. Сп'яніння в мілянців дійшло до краю, але тепер воно змішувалося з думками про помсту. Цей добрий нарід навчили таки ненавидіти. Незабаром прибули ті патріоти, що zostалися живими після вислання до гирла Каттаро. Їхній поворот одсвяткували, як національне свято. Їхні бліді обличчя, великі здивовані очі, виснажені постаті були чудним контрастом проти тієї радості, що засяла скрізь. Їхній приїзд став за знак до од'їзду найскопрометованіших родин. Маркіз дель-Донго один із перших поквапився урятуватися в своєму Гріянському замкові. Голови вельможних родин були переповнені зненавистю і страхом, але їхні жінки та дочки згадували радощі першого перебування французів і нудгували без Міляно та тих веселих балів які відразу ж після Маренго влаштовано в *sala Tanzi*. За кілька днів після перемоги один французький генерал, заклопотаний підтримкою спокою в Л'юмбардії, зауважив, що всі фермери шляхтичів та всі околиці баби вже не думають більше про дивну перемогу біля Маренго, яка змінила долю Італії і за один день одвоювала тринадцять фортець. Вони цікавилися тільки віщуванням першого патрона Брешиї, святого Джіовіта. Ці священні слова пророкували, що добробут французів та Наполеона має кінчитися рівно через тринадцять тижнів після Маренго. Маркізові дель-Донго та всім вельможним, тепер сільським буркунам, де-

¹⁾ Вимовляється *маркезіно*. За звичаями країни, запозиченими з Німеччини, цей титул дається всім маркізовим синам, *контіно* — графовим синам, *контесіно* — графовим дочкам і т. д.

що можна дарувати, бо вони дійсно і без комедії вірили в це пророцтво. За все своє життя ці люди не прочитали й чотирьох книжок. Вони одверто лагодилися після тринадцятого тижня повернутися до Міляно. Але час відзначав нові успіхи Франції. Наполеон, повернувшись до Парижу, мудрим декретами врятував революцію в середні країни, як і біля Маренго — од чужоземців. Тоді ті льомбардські шляхтичі, які поховалися по своїх замках, подумали, що попервах вони неправильно зрозуміли пророцтво патрона Бреції — мова йшла не про тринадцять тижнів, а, напевно, про тринадцять місяців. Минуло й тринадцять місяців, а добробут Франції, здавалося, зростав з кожним днем.

Ми швидко перебіжимо десять років прогресу і щастя. од 1800. до 1810. року. Добре бившися навкулачки з маленькими селянами, Фабріціо прожив перші роки у Гріанському замкові, де його нічого не вчили, навіть читати. Пізніше його послали до мілянської єзуїтської колегії. Його батько, маркіз, зажадав, щоб сина навчили латинської мови, але не по старих авторах, що вічно тлумачать про республіки, а по чудесній книжці, оздобленій, до того ж, сотнею гравюр, — зразковими творами художників сімнадцятого століття. Це була латинська генеалогія роду Вальсерра, маркізів дель-Донго. Її видрукував ще 1650. року Фабріціо дель-Донго, архієпископ Пармський. Вальсеррам найбільше щастило на війні, гравюри показували силу-силенну боїв, де завжди якийсь герой з цього роду майстерно бився шпагою. Ця книжка дуже вподобалася молодому Фабріціо. Матері, що обожнювала сина, час-од-часу дозволялося навідуватися до нього в Міляно. Проте, чоловік ніколи не давав їй гроші на ці подорожі і їх доводилося позичати в зовиці, прекрасної графині Піетранера. Після повороту французів графиня стала одною з найблискучіших жінок при дворі італійського віцекороля принца Ежена.

Коли Фабріціо вперше поспідався, вона домоглася од маркіза, ще й досі добровільного вигнанця, дозволу виписувати іноді небожа з колегії. Він їй здався чудним, дотепним, дуже серйозним, але вродливим хлопчиком, що не знекрасив би сальону модної жінки. Але він був безпросвітній неук і ледве тямив писати. Графиня, що до всего вносила свою вдачу ентузіястки, пообіцяла начальникові колегії протекцію, якщо її небіж, зробивши дивний поступ у науці, наприкінці року одержить багато нагород. Щоб допомогти йому заслужити їх, вона щосуботи ввечері посидала за ним, повертаючи його вчителям часто в се-

реду, або й в четвер. Закони королівства виганяли єзуїтів з Італії, дарма що вони були любодорогі віцекоролеві. Начальник колегії, чоловік спритний, догадався, що зв'язок з такою всемогутньою жінкою при дворі дуже вигідний. Він і не подумав скаржитися на Відгоди Фабріціо, який наприкінці року одержав п'ять перших нагород, дарма що був більший неук, ніж будьколи. На роздачу нагород до єзуїтів блискуча графиня Піетранера прийшла із своїм чоловіком, що командував одною з гвардійських дивізій, та з п'ятю-шістю магнатами віцекоролівського двору. Начальство вітало директора.

Графиня водила небожа на всі свята, якими відзначалося недовге царювання любого принця Ежена. Завдяки своїй владі, вона зробила його гусарським офіцером, і Фабріціо в дванадцять літ носив форму. Одного разу графиня, зачарована прекрасною поставою небожа, попросила в принца для нього місце пажа,—це означало б, що родина дель-Донго прилучається до уряду. Другого дня їй довелося вжити всього свого впливу, аби тільки віцекороль не згадав про її просьбу, бо не доставало згоди батька майбутнього пажа, а в згоді одмовлено із скандалом.

Ця витівка нагнала такого страху на маркіза, що він одкликав молодого Фабріціо назад до Гріянті. Графиня до безкраю зневажала свого брата. Вона дивилася на нього, як на сумного дурня, що, набравшись сили, стане лютий. Та Фабріціо подобався їй до безтями. Після десятилітньої мовчанки вона знову написала до маркіза, щоб небіж повернувся, але її лист залишився без відповіді.

Повернувшись до цього страшного палацу, збудованого найвойовничішими предками Фабріціо, він не знав нічого, зовсім нічого, крім військових вправ та верхової їзди. Граф Піетранера, однаково закоханий в цю дитину, що й дружина, часто садовив був його на коня і возив із собою на парад.

Коли Фабріціо прибув до Гріянського замку, очі в нього були ще зовсім червоні од сліз, пролитих під час розлуки з прекрасними тітчиними сальонами. Він зустрів тут пристрасну ласку матері та сестер. Маркіз із старшим своїм сином, маркезіно Асканіо, заперся в своєму кабінеті. Там вони фабрикували шифровані листи, які мали честь надсилати до Відня. Тільки під час обіду показувалися батько й син. Маркіз настирливо повторював, що він навчає свого законного спадкоємця подвійної бухгалтерії для обліку всіх доходів кожного маєтку. Але справ-

ді, маркіз був дуже ревнивий до своєї влади, і не міг би балакати про це з сином, дарма, що той був законний спадкоємець батьківщини. Він примушував його зашифровувати п'ятнадцять-двадцять сторінок депеш, які тричі-двічі на тиждень одсилалися спочатку до Швейцарії, а потім до Відня. Маркіз вважав, що він оповіщає своїх законних володарів про внутрішній стан італійського королівства, якого й сам не знав. Проте, його листи мали неабиякий успіх. І ось як! Маркіз наказував якомусь певному агентові рахувати на шляху салдатів того французького або італійського полку, що змінював гарнізон. Даючи звіт про цей факт віденському дворові, він дбайливо на добру чверть зменшував кількість салдатів. Ці чудні листи мали ту заслугу, що спростовували інші, вірніші. Вони подобалися. Отже, якраз перед приїздом Фабріціо до замку, маркіз одержав зірку славнозвісного ордену—це була вже п'ята на його камергерському мундирі. Правда, він не насмілювався показуватися в цьому мундирі поза своїм кабінетом, та зате жадної депеші не диктувалося без цього гаптованого костюму, прикрашеного всіма орденами. Повівшись інакше, він би вважав, що нехтує пошаною.

Маркіза була в захваті от грації свого сина. Вона зберегла звичку писати два-три листи на рік до генерала, графа д'А..., — так звали тепер лейтнанта Робера. Маркізі здавалося чимсь жахливим — казати неправду тим людям, яких вона любила. Вона зробила іспит своєму синові і його неуцтво перелякало її.

— Якщо навіть мені він здається мало освіченим—а я ж нічого ніяк не знаю!—то Робер, такий вчений, вважатиме його виховання за зовсім нікчемне. А тепер же потрібні заслуги!—подумала всна.

Друга особливість здивувала її майже однаково. Фабріціо мав за серйозне всі ті релігійні забобони, яких його навчили єзуїти. Фанатизм дитини перелякав її, дарма, що вона була набожна.

— Якщо маркіз догадається, як впливати на сина, то він украде в мене його любов.— Вона багато плакала і ще дужче прив'язалася до Фабріціо.

Замок, населений трьома-чотирма десятками челядників, жив дуже сумно. Кожного дня Фабріціо або полював, або катався на озері в човні. Незабаром він заприятелював з кучерами та конюхами. Вони всі були щирі прихильники французів і одверто глузували з набожних кімнатних льокаїв, що прислужували маркізові та його старшому синові. Найбільше жартували вони тому, що ті статечні люди пудрили собі волосся, як і їхні господарі.

II

...Коли Веспер туманить нам очі,
я, закоханий в майбутнє, споглядаю небо.
В нім бог нам визначив знаками світла
долі й життя усіх створінь.
Бо він, з глибини небес дивлячися на людський рід,
іноді з жалю проказує йому дорогу.
Небесними зірками, що означають вдачі,
він віщує нам долю й щастя.
Але люди, обтяжені землею і смертю,
зневажають знаки ті і не читають їх.

Ронсар

Маркіз сильно ненавидів освіту.

— Ідеї загубили Італію,— казав він. Він не знав, як примирити цей священний жах із бажанням дати своєму синові Фабріцію закінчену освіту, так блискуче почату в єзуїтів. Щоб найменше важити, він доручив гріянському попові, абатові Блянесові, навчати Фабріцію й далі латинської мови. Та треба було самому попові знати цю мову, а він її зневажав. Його знання обмежувалися читанням на пам'ять молитов з требника. Зміст їхній він міг тільки приблизно пояснити своїм слухачам. Проте, цього попа в кантоні дуже шанували і навіть боялися. Він завжди казав, що не через тринадцять тижнів і навіть не через тринадцять місяців справдиться відоме пророцтво святого Джіовіта, патрона Брешії. Розмовляючи із вірними друзями, він говорив, що число тринадцять, треба тлумачити інакше,— коли б можна все сказати, то здивувався б увесь світ. (1813).

Річ у тім, що абат Блянес, чоловік примітивної чесноти і чесноти і до того ж розумний, цілі ночі пильнував на дзвіниці. Йому астрологія запаморочила голову. Цілі дні він вираховував сполучення і розміщення зірок, а вночі здебільшого—споглядав небо. Через злидні в нього не було іншого інструменту, крім довгої картонної підзорної труби. Можна собі уявити, як зневажливо ставилася до вивчення мов та людина, яка ціле життя визначала точний момент падіння імперій та революції, що змінюють обличчя всього світу.

— Хіба я взнав щось іще про коня, коли мене навчили, що він зветься по-латинському equus? — казав він Фабріцію.

Селяни боялися абата Блянеса, як великого чаклуна. Щодо нього, то він, наганяючи своїм перебуванням на дзвіниці на них страх, утримував їх від крадіжок. Околиці попи, дуже ревниві до такого впливу, ненавиділи

абата. А маркіз дель-Донго просто зневажав попа, бо на людину такої низької верстви він надто багато міркував. Але Фабріціо обожнював його. Щоб уподобатися абатові, він іноді цілими вечорами робив величезні складання та помноження. Потім Фабріціо сходив на дзвіницю. Це була велика ласка, бо абат Блянес ніколи нікого не пускав до себе. Він любив цю дитину за її наївність.

— Якщо ти не станеш лицеміром, то з тебе, може, й вийде чоловік, — казав він йому.

Безстрашний і захоплений в розвагах, Фабріціо одного року разів два-три ледве не втонув ув озері. Він був за верховода в усіх походах маленьких селюків Гріянті і Каденабії. Ці діти добули собі кілька невеличких ключів і, коли випадала дуже темна ніч, намагалися одмикати замки біля тих ланцюгів, на яких держалися човни, прив'язані до великого каменю або прибережного дерева. Треба знати, що на озері Комо промислові рибалки далеко закидають од берега вудки на ніч. Край швори прив'язується до підбитої коркою дощечки, а гнучкий ліщиновий прут, прироблений до цієї дощечки, тримає маленький дзвінок. Коли риба, впіймавшись на вудку, сіпає за швору, дзвінок дзеленчить.

Головна мета цих нічних походів, якими верховодив Фабріціо, полягала в тім, щоб одвідувати ці вудки до того часу, поки рибалки не почули застережливого дзвінка. Вибирали бурхливу погоду і одчалували у ці небезпечні мандрівки на світанку, за годину до зорі. Сідаючи в човна, діти думали, що зазнають найстрашніших небезпек. В цім була краса їхніх вчинків. Як і батьки їхні, вони також побожно проказували Ave Maria. Та часто траплялося, що в момент одпливання, після Ave Maria, Фабріціо вражала якась призивістка. Це був наслідок астрономічної науки його друга, абата Блянеса, в пророцтво якого він ніяк не вірив. Покоряючися молодій уяві, цей знак з точністю віщував гарний чи поганий кінець. Фабріціо був найрішучіший із своїх товаришів, тому згодом це товариство так звикло до призивісток, що, коли під час одпливання на узбережжю схилі стояв піп чи летіла ворона з лівого боку, то знову нашвидку замикалося на ланцюг човна і хлопці розходилися спати. Отже, хоч абат Блянес і не передав Фабріціо своєї важкої науки, проте, він несвідомо прищепив йому безмежну віру у пророчі знаки майбутнього.

Маркіз почував, що якийсь нещасний випадок з шифрованою кореспонденцією оддасть його до рук сестри. Отож, щороку в день святої Анджелі, на іменини графині Піетранера, Фабріціо дозволялося цілий тиждень пробути

в Міляно. Цілий рік він жив в жалі або надії на цей тиждень. З такої великої нагоди маркіз вручав своєму синові чотири екю на цю політичну подорож і, за своїм звичаєм, нічого не давав дружині, що везла Фабріцію.. Зате напередодні подорожі до Комо виїздили — один кухар, шість льокаїв та кучер з двома кіньми, а в Міляно в маркізи був щодня екіпаж і обід на дванадцять осіб.

Життя буркуна, яке провадив маркіз дель-Донго, розуміється, було зовсім не веселе. Проте, в нього була одна перевага: він завжди збагачував ті родини, які здавалися на його волю. Маючи понад двісті тисяч рент, маркіз витрачав тільки чверть цієї суми. Він жив надіями. Цілих тринадцять літ, з 1800. до 1813. року, він постійно і непохитно вірив, що за півроку Наполеона не стане. Уявіть же його радість, коли на початку 1813. року він довідався про нещастя на Березині! Взяття Парижу і повалення Наполеона ледве не довели його до божевілля. Тоді він дозволив собі говорити найобразливіші речі жінці та сестрі. Нарешті, після чотирнадцяти літ чекання, він почув невимовну радість, коли австрійське військо вступило до Міляно. Завдяки віденським наказам австрійський генерал мало не з пошаною прийняв маркіза дель-Донго. Йому поквапилися запропонувати одну із перших урядових посад. Він прийняв її, як сплату боргу. Старший син одержав чин ляйтнанта в одному з найкращих полків монархії, але молодший зовсім не захотів прийняти запропонованого звання кадета. Тріумф, яким маркіз жив з надзвичайним нахабством, тривав тільки кілька місяців, його заступило образливе нещастя. В маркіза ніколи не було таланту до справ, а чотирнадцять років проживання на селі між льокаями, нотарем та лікарем, посилені поганим настроєм старости, що вже підійшла, зробили з нього зовсім нездатну людину. А тимчасом в австрійській державі не можна було посідати значної посади без тих своєрідних талантів, що їх вимагала повільна й складна, проте, дуже доцільна, адміністративна система старої монархії. Прогріхі маркіза Дель-Донго обурювали урядовців і навіть спиняли хід справ. Його ультрамонархічні промови непокоїли населення, на яке хотіли навіяти сон і безтурботність. Одного прекрасного дня маркіз довідався, що його величність ласкаво прийняв демісію од адміністративної посади і одночасно дав йому звання другого великого мажордома палацу Льомбардо—Венеційського королівства. Маркіза обурило жорстока несправедливість, що впала на нього. Він навіть видрукував листа до друга, дарма, що так проклинав свободу друку. Кі-

п'ять-кінцем, він написав імператорові, що міністри в нього—зрадники, і що всі вони—не що інше, як якобінці. Зробивши це, він сумно повернувся до свого Гріянського замку. Тільки одна в нього була втіха. Після падіння Наполеона деякі могутні особи підстроїли у Міляно на вулиці вбивство колишнього міністра італійського короля, чоловіка дуже заслуженого, графа Пріна. Граф Піетранера життям важив, щоб урятувати міністра, якого вбили парасольками,—він мучився цілих п'ять годин. Коли б духівник маркіза дель-Донго одчинив ґратчасту фіртку церкви Сан-Джовані, повз яку тягли нещасного міністра, Пріна зміг би врятуватися, бо на хвилину його були покинули в калюжі серед вулиці. Але піп з насмішками одмовився одчинити фіртку. Через шість місяців маркізові пощастило виклопотати попові підвищення на уряді.

Маркіз проклинав свого зятя, графа Піетранера, бо той, не маючи й п'ятидесяти луїдорів ренти, насмілювався бути до певної міри вдоволенням, наважувався виявляти вірність до всього, що любив ціле життя, і мав нахабство проповідувати однакову для всіх справедливість. Маркіз називав це ганебним якобінізмом. Граф одмовився стати на службу до австрійців. Це роздули, і через кілька місяців після смерти Пріна, ті ж самі люди, що заплатили вбивцям, добилися ув'язнення графа Піетранера. На це графиня, його дружина, взяла паспорта і замовила собі поштових коней до Відня, де думала сказати всю правду імператорові. Вбивці Пріна злякалися, а один із них, брат у других пані Піетранера, о півночі, за годину до од'їзду до Відня, приніс до неї наказа про звільнення її чоловіка. На другий день австрійський генерал запросив до себе графа Піетранера. Він прийняв його з усією можливою пошаною і запевнив, що пенсію тепер не забаряться виплачувати йому якнайвигідніше для нього. Через вбивство Пріна та ув'язнення графа в бравого генерала Бубна, людини розумної й щирої, був зовсім зніжковілий вигляд.

Після цієї тривоги, заспокоєної рішучою вдачею графині, подружжя жили не дуже погано і не дуже розкішно на пенсію, що її, завдяки протекції генерала Бубна, не довелося чекати.

На щастя виявилось, що вже років з п'ять-шість, як графиня почуває велику дружбу до одного дуже багатого молодика, що був також близький друг і графові. Він оддав до їхніх послуг найкращу пару англійських коней, які тільки були тоді в Міляно, льожи в театрі «Скаля» і замок в околиці. Але граф покладався на свою хоробрість, душа в нього була завзята, він легко гарячився,

дозволяючи тоді собі образливі словечка. Раз, коли він полював із юнаками, один з них, що служив під іншими прапорами, став жартувати із хоробрости салдатів Цизальпінської республіки. Граф дав йому ляпаса. Незабаром вони побилися, і графа, що один стояв за своє діло серед цих юнаків, забито. Багато балакали про цю своєрідну дуель. Причетні до неї особи поїхали подорожувати до Швейцарії.

Та чудна сміливість, яку називають покірливістю долі, сміливість дурня, що дає себе повісити без жадного слова, зовсім не була в звичаї графині. Обурена із смерти свого чоловіка, вона подумала, що той багатий молодик, Лімеркаті, її близький друг, теж візьме собі в голову мандрівку до Швейцарії і пострілом або ляпасом помститься над вбивцею графа Піетранера.

Цей проект видався Лімеркаті дуже чудним. Тоді графиня зауважила, що в ній зневага вбила кохання. Вона стала вдвічі уважніша до Лімеркаті, бо їй хотілося збудити в ньому кохання для того, щоб потім кинути його в розпачу. Щоб такий плян помсти зрозуміли у Франції, я скажу, що в Міляно, такій далекій од нас країні, кохання ще доводить до розпачу. Графиня, що в жалобних нарядах затемнювала всіх своїх суперниць, стала кокетувати з молодиками високого стану. Один з них, граф Н..., який в свій час казав, що Лімеркаті трохи важкуватий і опудалуватий на таку розумну жінку, як вона, до безтями закохався в графиню. Вона написала до Лімеркаті:

«Чи бажаєте ви хоч раз повестися, як розумна людина? Уявіть собі, що ви ніколи не знали мене.

Може, трохи зневажлива до вас, ваша покірна слуга

Джіна Піетранера“.

Прочитавши цю листулку, Лімеркаті поїхав до одного з своїх замків. Його кохання дійшло краю, він став несамовитий і казав, що розтрощить собі голову—річ незвичайна в тих країнах, де вірять у пекло. Другого дня після приїзду на село, він, пропонуючи графині свою руку та двісті тисяч ліврів ренти, написав до неї листа. Вона одіслала його нерозпечатаним назад із грумом графа Н... Після цього Лімеркаті прожив три роки у своїх маєтках. Щодва місяці він вертався до Міляно, але не насмілювався жадного разу там зостатися, обридаючи всім приятелям своїм палким коханням до графині і докладними оповіданнями про ту ласку, яку колись мав од неї. По-

первах він казав, що вона згубить себе з графом Н... і що такий зв'язок ганьбить її.

Та річ у тім, що графиня ніяк не кохала графа Н..., вона сама йому сказала про це, коли цілком упевнилася в розпачі Лімеркаті. Граф, що звик до цього, попросив її нікому не передавати такої сумної істини, яку вона йому звірила.

— Якщо ви будете такі поблажливі, що и далі прийматимете мене з усіма зовнішніми відзнаками, гідними царственного коханця, то я, може, знайду собі підходяще місце.

Після такої героїчної заяви графиня не схотіла більше ні коней, ні льожі графа Н... Але за п'ятнадцять років вона звикла до життя в розкошах. Їй довелось розв'язати цю важку, або краще сказати, неможливу проблему: жити в Миляно на пенсію в півтори тисячі франків. Вона покинула свій палац, найняла дві кімнати на п'ятому поверсі, одіслала всю свою челядь, навіть і покоївку, замінивши її однією бідною бабою, що прибирала кімнати. В дійсності ця жертва була не така героїчна, як нам здається. В Миляно злидні—не сміховище, а на потерпілих людей вони—не найгірше лихо. Минуло кілька місяців цього шляхетного убозства. Лімеркаті і навіть граф Н..., що теж хотів одружитися, безперестанно обридали своїми листами. Маркіз дель-Донго, звичайно огидливий скнара, випадково дійшов до висновку, що, мабуть, вороги глузують із сестриноного убозства. Як! Одна із дель-Донгів змушена жити на пенсію, приділену генеральським удовам віденським двором, на який в нього було стільки скарг!

Він написав до неї, що покої й утримання, гідні його сестри, чекають її в Гріянському замкові. Жвава душа герцогині захопилася думкою про нове життя: двадцять літ вже вона не була в цьому поважному замкові, що величньо підносився серед старих каштанів, посаджених ще за часів Сфорців.

— Там я знайду собі спокій,—думала вона.—А хіба це не щастя за мого віку?—Їй минув тридцять перший рік, тому вона вважала, що надійшла хвилина йти на спочинок.—Над цим чудесним озером, де я народилася, мене чекає, нарешті, щасливе й мирне життя!

Не знаю, чи вона помилялася, але, я певен в тім, що її палка душа, яка щойно так легко відмовилася від двох величезних багатств, принесла щастя в Гріянський замок. Дві небоги були в безтямі з радощів.

— Ти вернула прекрасні дні моєї молодости,—сказала

маркіза, обіймаючи її.—Напередодні твого приїзду мені було сто років.

Графиня, разом з Фабріціо, знову побачила всі чарівні околиці Гріянти, так уславлені мандрівниками: вилу Мельці, що по тої бік озера, якраз проти замку, священний ліс Sfondrata та круту косу, що роз'єднує два рукави озера—таку хтиву затоку Комо та, повну суворости, затоку, що тече до Легко—величні чарівні краєвиди, з якими зрівняється, не перевершивши їх, найславетніше місце в світі, Неаполійська затока. Із радістю графиня знаходила спогади про свою першу молодість і дорівнювала їх до теперішніх відчуттів.

— Коло озера Комо немає дбайливо огорожених і оброблених за останніми методами ділянок землі, що нагадують про гроші та спекуляцію, як біля Женевського озера,—подумала вона.—Тут я бачу неоднакової висоти пагорки, вкриті купками дерев. Вони вирости випадково, їх ще не понівечила людська рука і не примусила їх давати дохід. Серед цих чудесних формою пагорків, що такими своєрідними схилами сходять до озера, я збережу всі видіння описів Тассо й Аріосто. Тут все шляхетне й ніжне, все промовляє про кохання, і ніщо не нагадує про потворність цивілізації. Розташовані на схилах, села ховаються за великими деревами, а над верховіттям тих дерев підносяться чудесно збудовані, красиві дзвіниці. Якщо якийсь маленький, п'ятдесят кроків завширшки, клаптик поля і перериває часом купи диких каштанів та вишен, то вдоволене око помічає там рослинність могутнішу й щасливішу, ніж де-інде. За цими пагорками, що на їхніх верховинах зовсім самотні місця, де кожному хотілося б оселитися, здивований погляд помічає, вічно вкриті снігом, шпилі Альп. Їхня строга суворість нагадує життєві злигодні і збільшує теперішню насолоду. Уяву зворушує далеке гудіння дзвону, що сховався за деревами. Пронісшися по воді, ці згуки м'ягчають, стають лагідно печальні й покірливі. Вони, немовби кажуть людині: «життя минає, не вередуй щастям, пий насолоду з того, що тобі дається!»—голос цих чудесних місць, яким немає рівних на світі, повернув графині шістнадцятилітнє серце. Вона не розуміла, як можна було стільки років прожити, не бачивши озера.—Чи це не початок старости, яку чекало щастя?—думалось їй. Вона купила човна, а Фабріціо та маркіза разом з нею власноруч оздобили його, бо, не зважаючи на великі розкоші дому, їм на це не вистачало грошей,—після немилюсти маркіз дель-Донго подвоїв аристократичну пишноту. Наприклад, щоб вигада-

ті на узбережжі озера, біля славетної платанової алеї, що недалеко од Каденабії, якийсь десяток кроків землі, він наказав збудувати греблю, яка обійшлася мало не вісімдесят тисяч франків. На краю греблі підносилася каплиця, споруджена, за малюнками славетного маркіза Каньоля, із величезного гранітового каміння. В самій каплиці модний мілянський скульптор Маркезі збудував гробницю, що її численні барельєфи показували прекрасні вчинки предків.

Старшому братові Фабріціо, маркезино Асканіо, заманулося ходити на прогулянки з дамами. Але тітка бризкала водою на його напудрене волосся і щодня викидала якісь нові штучки, що обурювали його статечність.

Нарешті, він звільнив од споглядання свого одутливого блілого обличчя це веселе товариство, що не насмілювалося при ньому сміятися. Вони думали, що Асканіо був шпигуном свого батька маркіза, а треба було берегтися цього суворого деспота, що завжди був лютий після вимушеної демісії.

Асканіо заприсягся помститися над Фабріціо.

Трапилася буря. Вона була дуже небезпечна. Дарма що грошей було дуже мало, проте, довелося щедро заплатити двом човнярам, щоб вони нічого не казали маркізові, який багато разів уже сердився за те, що з тіткою їздять обидві дочки. Їх спіткала і друга буря. Вони жахливі й не подівані на цім прекраснім озері,—раптом з двох гірських урвищ, що лежать в протилежних напрямках, виринаються вітрові бурхання і починають змагатися на воді. Серед урагану й ударів грому герцогині захотілося причалити. Вона запевняла, що із тієї самотньої скелі серед озера, не більшої за маленьку кімнату, можна споглядати неабияке видовище; вона побачить, як її з усіх боків обляжуть люті хвилі. Та, сплигуючи з човна, вона впала у воду. Фабріціо кинувся рятувати її і їх обох далеченько однесло. Звісно, нічого немає красивого в потопанні, але, на велике диво, нудьга зникла з февдального замку. Графиня захопилася примітивною вдачею та астрологією абата Блянса. На ті невеликі гроші, що zostалися після придбання човна, купили випадково і маленького телескопа. Майже щовечора вона разом із небогами та Фабріціо сходила на поміст якоїсь готичної замкової вежі. Фабріціо був за вченого в товаристві. Не одна година минала дуже весело і далеко од шпигунів.

Треба признатися, що бували дні, коли графиня жадним словом ні до кого не забалакувала. Бачили, як вона

гуляє під високими каштанами, поринувши в тьмяні думки. Вона була надто розумна для того, щоб не почувати часом нудьги без обміну думок. Та другого дня вона сміялася, як і напередодні. Тільки нарікання її невістки, маркізи, спричинялися до тьмяних вражінь в цій, такій жвавій зроду, вдачі.

— Невжеж ми все те, що залишилося нам од молодости, проведемо в цьому сумному замкові?—скрикувала маркіза.

До приїзду маркізи в неї не було навіть сміливости горювати.

Так тут жилося взимку 1814.—1815. року. Не зважаючи на убожество, графиня двічі їздила на кілька днів до Міляно. Її кортіло побачити величний балет Вігано, що йшов в театрі «Скаля». Маркіз зовсім не забороняв своїй дружині супроводити зовицю. Та доводилося займати невеличку пенсію, і бідна удова цізальпінського генерала позичала кілька цекінів багатющій маркізі дель-Донго. Це були чарівні подорожі! На обіди запрошували старих друзів, і всі втішалися, сміючися з усього, як справжні діти. Ця італійська веселість, повна вгю та несподіванок, примушувала забувати сумний смуток, який розточували навколо себе в Гріянті погляди маркіза та його старшого сина. Фабріцію, якому ледве минуло шістнадцять літ, прекрасно справлявся з ролею хазяїна.

За два дні до 7. березня 1815. року дами повернулися із чарівненької подорожі до Міляно. Вони гуляли в прекрасній плятановій алеї, недавно спущеній на самий край берега озера. З боку Комо показався човен і подав якісь особливі гасла. Маркізів агент сплигнув на греблю:—Наполеон щойно висадився в затоці Жуана. Європа добродушно здивувалася з цієї події, яка ані трохи не здивувала маркіза. Він написав до свого імператора листа, повного сердешних висловів, і пропонував йому свої таланти та кілька мільйонів, повторюючи, що міністри—якобінці і що вони в згоді з паризькими верховодами.

8. березня о шостій годині ранку маркіз, начепивши всі ордени, наказав старшому синові диктувати чорновик третьої політичної депеші. Він з поважністю списував своїм красивим почерком папір з філігранним портретом монарха. Тієї ж самої хвилини Фабріцію наказав доповісти про себе графині Піетранера.

— Я їду приєднуватися до імператора, який також і король Італії,—сказав він їй.—В нього було стільки приязні до твого чоловіка! Я попростую через Швайцарію. Сьогодні вночі в Менаджіо мій приятель, продавець барометрів Вазі, дав мені свого паспорта. Дай по мені кіль-

ка наполеондорів, бо в мене тільки два. Проте, якщо треба, то я піду й пішки.

Графиня заплакала з радості й туги.

— Боже мій, навіщо навернулася до тебе ця думка!— скрикнула вона, стискуючи руки Фабріцію.

Вона встала і вийняла із шахи до білизни дбайливо схований гаманчик, оздоблений перлами. Це було все, що вона мала.

— Візьми та, ради бога, гляди, щоб тебе не вбили!— сказала вона Фабріцію.—Що станеться з нещасною матір'ю та зо мною, якщо ти нас покинеш? Наполеон не переможе! Це неможливо, мій бідний друже. Наші добродії зуміють звести його з світу. Хіба ти тиждень тому не чув у Міляно історії про двадцять три проекти вбивства? Вони всі були так добре обдумані, що він врятувався тільки чудом. А тоді ж він був всемогутній. Ти ж бачиш, що нашим ворогам не бракує бажання занапастити його. Після його одходу Франція зійшла на нівець.

З найжвавішим зворушенням говорила графиня про майбутню долю Наполеона.

— Дозволяючи тобі поїхати до нього, я жертвую всім, що є в мене найдорожчого в світі,—сказала вона.

На очі Фабріцію навернулися сльози. Обіймаючи графиню, він заплакав, але вирішення не змінив. Він палко пояснював своїй, такій дорогій, подрузі всі ті причини, що спонукали його до цього. І ми беремо на себе сміливість вважати їх за дуже чудні.

— Вчора ввечері за сім хвилин до шостої ми гуляли, як ти знаєш, по узбережжі озера в платановій алеї коло Каза Соммаріва. Ми йшли на південь. Там вперше я помітив в далені корабель, що йшов од Комо. Він приніс нам велику новину. Дивившись на цей корабель, я не думав про імператора, але тільки заздрив долі тих, що можуть подорожувати. Раптом мене пройняло глибоке хвилювання. Корабель причалив до берега, аґент тихо побалакав про щось із батьком, який змінився на виду із серця і одкликав нас на бік оповісти жахливу новину. Я одвернувся до озера тільки на те, щоб сховати сльози радості, які заливали мені очі. Раптом у безмежній височині, праворуч од себе, я побачив Наполеонового птаха—орла. Він велично летів у напрямку до Швайцарії, а, значить, і до Парижу. «Я також швидко, як орел, перетну Швайцарію і запропоную тому великому чоловікові—звісно, дуже мало, але, кінець-кінцем все, що можу дати—допомогу моїх кволих рук,—подумав я тієї хвилини. Він хотів повернути нам відчизну і любив мого

дядю. Гієї хвилини, коли я побачив ще одного орла, сльози якось дивно перестали літисся. Те, що я без вагань взяв вирішення і відразу ж найшов способи здійснити цю подоріж, доводить, що ця думка послана богом. За один момент всі прикrostі, які, як тобі відомо, затрують мені життя, особливо неділями, зникли враз, немов би од божественного подиху. Я побачив великий образ Італії, що вставала із багна, куди її кинули німці¹⁾. Вона протягала свої понівечені, ще наполовину скуті кайданами, руки до свого короля і визволителя. «І я ще невідомий син цієї нещасної матери, мушу поїхати,—подумав я.—Я вмру або переможу разом з цим, відзначеним долею, чоловіком. Він хотів змити з нас зневагу, якою обкидають нас навіть рабські, найнищії народи Європи.

— Ти знаєш,—тихо додав він, підійшовши до графині і спинивши на ній свої очі, в яких виблискувало полум'я,—ти знаєш, той молодий каштан, що його мати сама посадила в зиму мого народження біля великого джерела в нашому лісі, за два льє відціля? Перед цим серйозним ділом мені захотілося одвідати його. «Весна ще далеко не зайшла,—сказав я собі,—отже, якщо моє дерево вже в листі, то це знак мені. Треба позбутися того заніміння, яким нудишся в цім сумнім і холоднім замку!» Чи не здається тобі, що ці старі почорнілі мури—нині символи, а колись знаряддя деспотизму—справжній образ похмурої зими? Вони для мене теж саме, що зима для мого дерева.

— Чи повіриш ти, Джіно? Вчора о пів на восьму я підійшов до каштану. На ньому було листя! Чудесне вже величеньке листячко! Я обережно, щоб не пошкодити, цілував його. З пошаною я скопав коло любого дерева землю. Охоплений несподівано новою радістю, я перейшов через гору і попростував до Менаджіо. Мені треба було паспорта, бо інакше не можна ввійти до Швейцарії. Час летів, була вже перша година ночі, коли я опинився перед дверима Вазі. Мені здавалося, що довго доведеться стукати, поки розбудиш господаря. Але він і троє його друзів були вже на ногах. З першого ж мого слова він скрикнув: «невже ти приєднуєшся до Наполеона?»—і кинувся мені на шию. З такою самою радістю й інші обіймали мене. «Чому я жонатий?»—сказав один з них.

Пані Піетранера задумалася. Їй здавалося, що дещо треба заперечити. Якби у Фабріціо був хоч невеликий досвід, то він би побачив, що сама графиня не вірила

¹⁾ Він переклав прозою один з віршів славетного Монті.

тим добрим доказам, які поквапилася йому навести. Та через брак досвіду, він був рішучий. Йому навіть не хотілося вислухувати тих доказів. Кінець-кінцем, графиня взяла з нього обіцянку, що він хоч матері скаже про свій проект.

— Вона ж оповість сестрам, а ці жінки, сами того не знаючи, зрадять мене,—скрикнув Фабріціо з якоюсь героїчною зарозумілістю.

— Говоріть, будь ласка, з більшою повагою про прекрасну статтю,—посміхаючися крізь сльози, зауважила графиня.—Ваше щастя залежить од жінок, бо ви ніколи не подобатиметеся чоловікам, у вас надто багато вогню на прозаїчну вдачу.

Довідавшись про чудний синів проект, маркіза залилася сльозами. Їй байдуже було до героїзму Фабріціо і вона зробила все можливе, щоб утримати його. Переконавшись, що ніщо на світі, крім мурів в'язниці, не завадить його од'їздові, вона дала йому трохи заощаджених грошей, а згодом іще згадала про ті вісім—десять діамантів, які з учорашнього дня лежали в неї й коштували, напевне, до десяти тисяч франків. Маркіз їх довірив їй, бо треба було в Міляно замовити справу. Тієї хвилини, коли графиня зашивала ці діаманти в дорожній костюм нашого героя, прийшли до матери сестри Фабріціо. Він повернув цим сердешним жінкам їхні нещасні наполеондори. Сестер так захопив задум Фабріціо, вони стали обіймати його з такою галасливою радістю, що він мерщій узяв кілька, ще несхованих, діамантів і захотів негайно рушати в дорогу.

— Ви мене зрадите, сами того не знаючи,—сказав він сестрам.—Коли в мене тепер стільки грошей, то немає рації везти мотлох. Його можна знайти скрізь.—Він обійняв усіх, хто любий був йому і, не схотівши навіть зайти до себе в кімнату, негайно вирушив у дорогу. Побоявшись, що за ним гнатимуться на конях, він пішов дуже швидко і того ж вечора дістався до Лугано. Слава богу, він був уже в швейцарському місті й не боявся більше спіткати на пустельному шляху, підкуплених батьком жандарів. Відціля він написав до маркіза прекрасного листа. Ця дитяча радість ще дужче розсердила батька. Потім Фабріціо здобув коня і переїхав через Сен-Готар. Швидко мандруючи, він через Понтарліє увійшов до Франції. Імператор був у Парижі. Тут якраз і почалися нещастя Фабріціо. Він ішов з непохитною думкою порозмовляти з імператором, бо в нього і гадки не було, що це важка річ. В Міляно він по тридцять разів на день бачив принца

Ежена і завжди міг би забалакати з ним. В Парижі він кожного ранку ходив до двору Тюльєрійського замку, щоб бути там під ті хвилини, коли Наполеон оглядав війська. Але жадного разу йому не пощастило підійти близько до імператора. Наш герой думав, що загроза надзвичайної небезпеки батьківщині французів всіх їх зворушила однаково, як і його. В готелі, де він спинився, він за столом зовсім не крився із своїми думками та відданістю. Там знайшлися улесливі, гречні юнаки, що ще більше захоплювалися, ніж він. Через кілька днів вони зуміли вкрати в нього всі гроші. На щастя, він із скромності нічого не сказав про материні діаманти. Раз уранці, після гульні, Фабріціо, переконавшись, що його обікрадено, купив собі у баришника двох прекрасних коней, і з зневагою до молодих паризьких балакунів, поїхав до армії. Крім того, що військо зосереджується біля Мобежу, він не знав нічого. Прибувши на кордон, він відчув, що не годиться жити в домі і грітися біля затишного коміну в той час, як салдати в таборі. Не слухаючи розважливого слуги, Фабріціо поквапився необачно залізти до табору, що розташувався по бельгійському шляху. Ледве підїхав він до першого батальйону, що стояв біля дороги, як салдати стали поглядати на цього молодого буржуа, що ніяк не скидався одягом на військового. Надійшла ніч, повіяв холодний вітер, Фабріціо підійшов до вогню і попросив за гроші гостинності. Салдати, найбільше здивовані згадкою про гроші, переглянулися, але добродушно поступилися місцем біля вогню. Слуга влаштував йому пристановище. Та через годину салдати повідомили полкового ад'ютанта, що проходив через табір, про приїзд чужоземця, що погано розмовляє по-французькому. Ад'ютант допитав Фабріціо, який з дуже підозрілим акцентом говорив про своє захоплення імператором. За цим офіцер попросив його піти за ним до полковника, що стояв на сусідській фермі. Підійшов слуга Фабріціо з обома кінями. Їхній вигляд, мабуть, так вразив ад'ютанта, що він відразу змінив свою думку і почав допитувати і слугу. Колишній салдат відразу одгадав плян свого співбесідника. Він забалакав про протекції свого хазяїна, сказавши, що в нього не стибрять цих прекрасних коней. Відразу ж якийсь салдат, покликаний офіцером, схопив слугу за шиворот, а другий—подбав про коней. Сам ад'ютант із суворою виглядом наказав Фабріціо без заперечень іти за ним.

Пройшовши добру милю пішки в темряві, що стала ще глибша од таборових вогнів, які з усіх боків освіт-

лювали обрій, ад'ютант здав Фабріціо жандарському офіцерові. Той з суворим виглядом спитав у нього про документи. Фабріціо показав свого паспорта. Там він значився продавцем барометрів, що носить свій крам.

— Ну, й дурні! Це вже занадто!—с крикнув офіцер.

Він задав кілька запитань нашому героєві, який найзапальнішими словами забалакав про імператора та свободу. На це жандарський офіцер несамовито зареготав.

— Ну тебе к бісу! Ти не дуже спритний!—с крикнув він.—Пославши нам такого жовторотого блазня, передали куті меду.

Що не казав Фабріціо, як не роспинався довести, що він не продавець барометрів, офіцер одрядив його до в'язниці суміжного містечка Б... Туди наш герой прибув о третій годині ранку до безкраю роздратований і мертвий з утоми.

Фабріціо попервах здивувався, а потім осатанів. Зовсім не розуміючи, що з ним трапилося, він пробув тридцять три довгих дні в цій мізерній в'язниці. Він писав до коменданта посту листи за листами, а тюремникова жінка, вродлива тридцятишостилітня флямандка, бралася передавати їх. Їй зовсім не хотілося, щоб розстріляли такого чепурного хлопчика, який до того ж, ще й платив добре. Тому вона завжди кидала в огонь ці листи. Пізніми вечорами вона приходила слухати в'язневі нарікання. Вона сказала своєму чоловікові, що в цього блазня є гроші, тому розважливий тюремник дав їй повну волю. Вона скористалася з дозволу і одержала кілька наполеондорів, бо ад'ютант одібрав тільки коні, а жандарський офіцер зовсім нічого не конфіскував. Раз після півдня у червні місяці, Фабріціо почув далеку сильну канонаду. Нарешті, б'ються! Йому серце розривалося з нетерплячки. Отож, він почув з міста великий грюкіт. Справді, відбувся великий рух, три дивізії перетинали містечко Б... Коли об одинадцятій годині вечора тюремникова жінка прийшла втішати Фабріціо, він став ще миліший, ніж звичайно. Потім, взявши її за руки, він промовив:

— Випустіть мене відціля! Я заприсягаюся честю, що знову повернуся до в'язниці, коли перестануть битися.

— Дурниці це все! Чи є в тебе quibus? Він затурбувався, бо не тямив, що то за quibus. Тюремниця, побачивши цей рух, подумала, що його справи зовсім кепські, і замість говорити про наполеондори, як поклала собі спочатку, завела мову тільки про франки.

— Послухай но!—сказала вона йому—Якщо ти мені даси сотню франків, то я покладу по подвійному наполеондо-

рові на кожне око капрала, що заступатиме вночі варту. Він не побачить твого виходу з тюрми, а, якщо полк його виступатиме завтра вдень, то він згодиться!

Незабаром угоду складено. Тюремниця погодилася навіть сховати Фабріцію у себе в кімнаті, відкіля йому багато легше можна було тікати завтра вранці.

На другий день удосвіта, ця жінка, зовсім розчулена, сказала Фабріцію:

— Любе малятко моє, ти ще дуже молоде, щоб справлятися з тим огидним ремеслом. Послухай но мене, не вертайся більше туди!

— Якже ж так? — повторював Фабріцію, — невже бажання обороняти батьківщину — злочин?

— Годі! Не забувай тільки, що я врятувала тобі життя. Твоя справа чиста — тебе б розстріляли. Та нікому не кажи про це, а то ми з чоловіком втратимо посаду. Особливо ніколи не повторюй дурної байки про мілянського джентлмена, переодягненого продавцем барометрів. Це надто нерозумно! Слухай же, я зараз тобі дам костюм одного гусара, що позавчора помер у в'язниці. Тільки якомога менше роззявляй рота. Але, кінець-кінцем, коли якийсь вахмістер чи офіцер почне тебе допитувати і примусить одповідати, то скажи, що ти zostався хворий у селянина, який із жалю підібрав тебе із шляхового рівчака, де ти трусився з лихоманки. Якщо їх це не задовольнить, то додай ще, що ти їдеш до свого полку. Можливо, що тебе заарештують за твою вимову, то скажи, що ти народився в П'ємонті і, як новобранець, ще з того року застряг у Франції і т. д. і т. д.

Вперше після тридцяти трьох днів осатанілості Фабріцію збагнув, нарешті, що з ним трапилося. Його мали за шпигуна. Він погмонів з тюремницею, яка сьогодні вранці була дуже ніжна. Поки вона з голкою в руках перешивала гусарів костюм, він щиро оповів здивованій жінці свою історію. На часинку вона повірила: — він був такий красивий у гусарській формі!

— Коли тебе кортіло так битися, — нарешті, на половину повіривши йому, сказала вона, — то треба було, прибувши до Парижу, стати до якогось полку. Поставив би могорича вахмістрові і цим би все владнав. — Багато ще добрих порад дала тюремниця на майбутнє і, нарешті, на світанку вона випустила Фабріцію із своєї кімнати, примусивши його перед тим сотню разів заприсягтися, що він ніколи не викаже її, хоч би що там трапилося. Ледве Фабріцію вийшов з містечка, весело маршируючи з гусарською шаблею під рукою, як його стала мучити совість.

— Ось я в мундирі та з маршрутом гусара, що помер у тюрмі, куди, як переказують, його привела крадіжка корови та срібного начиння,—подумав він.—Виходить, мені припала в спадщину його істота... і це без бажання, без призвістки! Бережись тюрми!.. Призвістка ясна: мені доведеться багато страждати од тюрми!

Не минуло й години, як Фабріціо покинув свою добродійку. Несподівано полив такий великий дощ, що новий гусар ледве ступав у тих великих, шитих не на нього, чоботах. Йому зустрівся один селянин, що їхав верхи на лихій шкапині. Фабріціо купив коня, порозумівшись з дядьком на мигах, бо тюремниця, завдяки його вимові, рекомендувала якнайменше розмовляти.

Цього дня армія, яка щойно виграла бій біля Ліньї, повним ходом рушала на Брюссель. Це було напередодні бою при Ватерлоо. Опівдні крізь дощ, що лив не вщухаючи, Фабріціо почув гарматну стрілянину. Це щастя примусило забути його жахливі хвилини розпачу, викликані таким несправедливим ув'язненням. Він їхав до пізньої ночі, і, ставши розважливий, спинився в одній селянській хатині, що стояла далеко од шляху. Селянин плакав і запевняв, що в нього все чисто забрано. Фабріціо дав йому еку, і овес знайшовся.

— У мене кінь непоказний, та це дурниця! Він може припасти до смаку якомусь офіцерові,—подумав Фабріціо. І він пішов спати до стайні. На другий день за годину до світу, Фабріціо був уже на шляху і йому пощастило ласками погнати підтюпцем свого коня. О п'ятій годині почулася канонада. Це був початок Ватерлоо.

III

Незабаром Фабріціо здибав маркітанток. Надзвичайна вдячність, яку він почував до тюремниці містечка Б..., спонукала його звернутися до них. Він спитав в однієї, де четвертий гусарський полк, до якого він належав.

— Ти прекрасно зробиш, коли не поспішатимеш туди, мій салдатику!—сказала маркітантка, зворушена блідістю і прекрасними очима Фабріціо.—В тебе ще слабенька рука для тих ударів шаблями, що їх сьогодні роздаватимуть. Якби хоч в тебе була рушниця, то, певна річ, ти зумів би випустити кулю не гірше за іншого.

Ця порада не вподобалася Фабріціо. Даремно він поганяв свого коня, йому не пощастило випередити маркітанчиного воза. Час од часу гарматні постріли, немовби ближчали і заважали їхній розмові, бо Фабріціо був у

такій нестямі з захоплення й щастя, що знову став балакати. Кожне маркітанчине слово робило зрозумілішим і подвоювало його щастя. Цій жінці, що здавалася такою доброю, він кінець-кінцем оповів усе, за винятком справжнього прізвища та втечі з тюрми. Вона була дуже здивована і нічогісінько не зрозуміла з того, що їй розказував цей вродливий молодий салдат.

— Я знайшла одгадку! — нарешті, скрикнула вона з радісним виглядом. — Ви — молодий буржуа, закоханий в дружину якогось капітана з четвертого гусарського. Коханка подарувала вам цей формений одяг, що на вас, і ви тепер бігаєте за нею. Їй-же ти, богу, ви ніколи не були в салдатах. Та ви й так бравий хлопець! Вам хочеться показатися у полку під вогнем, щоб не вславитися боягузом.

Фабріціо погоджувався з усім. Це був єдиний засіб мати гарні поради.

— Я не знаю всіх способів поведінки цих французів, — подумав він. — Якщо мною ніхто не керуватиме, то мене ще раз кинуть до в'язниці і вкрадуть у мене коня.

— Насамперед, моє малятко, погодься, що тобі немає й двадцяти років. Тобі найбільше — сімнадцять! — сказала йому маркітантка, що все більше ставала для нього другом.

Це була правда, і Фабріціо охоче признався в цьому.

— Так ти навіть не новобранець. Тільки заради прекрасних очей пані ти лізеш ламати свої кістки. От, чортівина! В неї непоганий смак! Якщо в тебе є хоч трохи жовтенських, які вона дала тобі, то, передусім, купи собі іншого коня. Поглянь лишень, як твоя шкапина пряде вухами, коли гармати починають бурчати ближче. Це селянський кінь. Як тільки ти опинишся на позиції, через нього тебе відразу вб'ють. Той білий дим, що, бачиш, он там, над парканом, це — стрілянина чотами, моє малятко! Отже, коли почуєш свистіння куль, готуйся до славетної втечі. Може б, поки є час, ти б з'їв якийсь шматок.

Фабріціо послухався цієї поради і, давши наполеондор маркітантці, попросив її самій собі заплатити.

— Аж жаль бере, коли дивишся на нього, — скрикнула ця жінка, — сердешне хлоп'я не вміє навіть поводитися з грішми! Ти вартий того, щоб я, затиснувши в руці тій наполеондор, пустила б доброю ристю свою Кокотту. Біса лисого, твоя шкапина наздогнала б мене. Щоб ти зробив, дурню, побачивши, як я тікаю? Знай же, що золото не показують, коли гримить війна. Ну, — сказала вона, — ось тобі вісімнадцять франків і п'ятдесят сантимів!

Твій сніданок коштує тридцять су. Незабаром будуть коні для продажу. Якщо тварина буде невеличка, ти за неї даси десять франків, і в усякому разі, не більш, як двадцять, хоч би то був кінь чотирьох синів Аймона.

Після сніданку балакучу маркітантку спинила одна жінка, що через поля виїздила на шлях.

— Гей! Агов, Марго! — гукнула вона, — твій шостий легкий на правому боці.

— Нам треба розлучатися, моє малятко, — сказала маркітантка нашому героєві, — та, правду кажучи, мені шкода тебе! До смаку ти мені, хай тобі пек! Ти нічогосінько не знаєш, кожен утре тобі носа, як бог /свят. Ідьмо зо мною до шостого легкого!

— Я добре розумію, що нічогосінько не знаю, — сказав їй Фабріціо. — Та мені хочеться битися і я вирішив їхати туди, де видно отой білий дим.

— Дивися, як твій кінь пряде вухами! Хоч в нього мало сили, проте ти не справишся з ним, ледве він опиниться там! Один бог знає, куди він тебе понесе, коли помчить ускач. Хочеш мене послухати? Підбери собі рушницю та лядунку, як тільки опинишся біля салдатиків! Стань поруч них і роби те ж саме, що й вони. Та, боже мій, я б'юся об заклад, що ти навіть не вмієш патрона розірвати.

Фабріціо дуже зніяковів, проте, признався своїй новій подрузі, що вона вгадала.

— Сердешне малятко! Його вб'ють відразу, їй-же ти богу, правда! З цим не забаряться! Тобі обов'язково треба їхати зо мною, — знову сказала маркітантка із владним виглядом.

— Та я хочу битися!

— Ти й битимешся. Шостий легкий — славнозвісний полк, а сьогодні на всіх бійки буде.

— Та чи скоро ми будемо в вашому полку?

— За чверть години найбільше.

— Якщо мене рекомендуватиме ця добра жінка, то, не зважаючи на моє неуктво, ніхто не подумає, що я шпигун, — подумав Фабріціо. Цього моменту гарматна стрілянина стала вдвоє більша. Один постріл не чекав другого.

— Немов разки! — сказав Фабріціо.

— Уже можна розібрати вогонь кожної чоти, — сказала маркітантка, поганяючи батогом свого коня, що немовби ожив од пострілів.

Маркітанка звернула праворуч і взяла дорогу через луки. Тут багна було на цілий фут. Маленький віз ледве

не залишався тут,— Фабріціо довелося витягати колеса. Його кінь падав двічі. Незабаром дорога стала не така водяна і далі пішла стежка серед трави. Фабріціо не зробив і п'ятисот кроків, як його скапина раптом спинилася. Поперек стежки лежав труп, який нагнав страху на коня й вершника.

Обличчя Фабріціо, дуже бліде зроду, набрало справжнього зеленого кольору. Розглянувши на мертвяка, маркітантка сказала, немов розмовляючи сама з собою:

— Це не з нашої дивізії.— Потім, звівши очі на нашого героя, вона зареготала:—ха-ха, моє малятко, ось тобі й кетка!—Фабріціо ввесь задубів. Найдужче його вразили брудні ноги трупа, з якого вже хтось познімав черевики, залишивши на ньому погані штани, геть чисто вимазані в кров.

— Підходь но! — сказала йому! маркітантка, — злязь з коня, треба звикати. Диви,—скрикнула вона,—йому влучило в голову.

Куля, увійшовши біля носа і вийшовши через скроню, жахливо спотворила цей труп. Він був з одним розплющеним оком.

— Злізай же з коня, малятко,—сказала маркітантка,—і потисни йому руку! Поглянемо лишень, чи відповість він тобі? — сказала маркітантка.

Без вагань, хоч і ладен спустити дух з огиди, Фабріціо скочив з коня і взяв труп за руку, добре струснувши її. Після цього він стояв, як та смерть. Він почував, що в нього немає сили злізти на коня. Що було особливо жахливе, так це розплющене око.

— Маркітантка, вважатиме мене за боягуза,—подумав він з досадою. Але він не здолав зробити найменшого руху, бо впав би. Це був жахливий момент. Фабріціо ледве не зомлів.

Маркітантка, помітивши це, моторно скочила з воза і нічого не кажучи, протягла йому склянку горілки, яку він випив за один дух. Він знову зліз на свою скапину і, не випустивши жадного слова, поїхав далі. Час од часу маркітантка крайком ока позирала на нього.

— Ти завтра битимешся, моє малятко, а сьогодні зостанешся зо мною,—нарешті, сказала вона.—Ти ж бачиш, що тобі треба навчитися салдатського ремесла.

— Навпаки, я хочу битися зараз,—скрикнув наш герой, насупившись. Це видалося маркітантці за добру прикмету. Гарматна гуркотнява ще подвоїлася і немов би ще наблизилася. Гармати стріляли безперестанку. Один удар відразу лунав за другим. І на тлі цього безугавного басо-

вого гудіння, що нагадувало ревіння далекого потоку, прекрасно чулися рушничні випали.

Цієї хвилини дорога пішла в середину гаю. Маркітантка побачила трьох-чотирьох салдатів, які щосили бігли до неї. Вона мерщій сплигнула з воза і сховалася за п'ятнадцять-двадцять кроків од дороги. Там вона забилася в яму, що лишилася після недавно викорчеваного великого дерева.

— Гаразд, зараз побачимо, чи я боягуз! — подумав Фабріціо. Він спинився біля воза, покиненого маркітанткою, і видобув шаблю. Салдати не звернули на нього ніякої уваги і побігли вздовж лісу, ліворуч од дороги.

— Це наші, — спокійно сказала задихана маркітантка, повернувшись до свого возу. — Якби твій кінь годився для галопу, то я б сказала тобі: поїдь на взлісся і подивися, чи є хто на рівнині. — Фабріціо не треба було повторювати цього двічі. Він зламав гілку тополі, обчухрав її і став нею з усього маху періщити коня. Шкапина на хвилину пустилася вскач, але потім знову пішла звиклим підтюпцем. Маркітантка погнала свого коня щосили. — Стрівай! стрівай же! — гукала вона на Фабріціо.

Незабаром вони обое опинилися за лісом. Доїхавши до краю рівнини, вони почули жахливий гармидер: гармати й мушкети гриміли з усіх боків, праворуч, ліворуч і ззаду. Гай, з якого вони виїхали, стояв на вісім — десять футів над рівниною, тому їм добре було видно куточок бою, але на лузі по той бік лісу жадної живої душі не було. Цей луг за тисячу кроків од них обводила довга низка густих верб. Нам тими вербами з'являвся білий дим, що іноді клубками підносився до неба.

— Коли б мені тільки знати, де полк, — промовила з недомислом маркітантка. — Не треба переїздити навіпростець через цей великий луг. До речі, коли ти побачиш ворожого салдата, то коли його краєм шаблі, — звернулася вона до Фабріціо. — Гляди лишень, не забавляйся рубанням.

Цього моменту маркітантка побачила чотирьох салдатів, про яких щойно згадувалося. Вони вискочили з лісу на рівнину, ліворуч од шляху. Один з них був верхи.

— Оце тобі до речі, — сказала маркітантка Фабріціо. — Гей, гей! агов! — загукала вона на того, що їхав верхи, — під'їзди ж сюди, вип'єш чарку горілки.

Салдати під'їхали.

— Де шостий легкий? — крикнула вона.

— Там, за п'ять хвилин відціля. Перед цим каналом, що вздовж верб. Щойно забито полковника Макона.

— Хочеш п'ять франків за коня?

— П'ять франків? Непогано жартуєш, паніматочко! Офіцерський кінь! Та не мине й чверти години, як я його продам за п'ять наполеондорів.

— Дай мені один наполеондор,— звернулася маркітантка до Фабріціо. Потім, підійшовши до вершника, сказала,— злізай мерщій, ось тобі наполеондор!

Салдат зліз, а Фабріціо весело скочив на сідло, поки маркітантка одв'язувала гамана, що був на шкапині.

— Братва! Допоможіть же мені хтонебудь,— сказала вона салдатам,— як це ви дозволяєте робити дамі!

Ледве куплений кінь почув на собі гамана, як став цапа. Фабріціо, що прекрасно їздив верхи, довелося напружити всю силу, щоб утримати його.

— Добрий знак!— промовила маркітантка.— Цей добродій не звик до лоскотання гамана.

— Генеральський кінь,— скрикнув салдат, що його продав.— Цей кінь коштує десятку наполеондорів, як одуч ліяр.

— Ось двадцять франків,— сказав йому Фабріціо, що не тямив себе з радощів, почувавши під собою басуватого коня.

Цього моменту ядро навкося влучило в верби і Фабріціо побачив чудне видовище: все дрібне гілля розлетілося на всі боки, немовби зрізане за один мах косою.

— Еге, вже б'є ближче,— сказав йому салдат, взявши двадцять франків.

Могло бути біля другої години.

Фабріціо ще був у захопленні од цікавого видовища, коли купа генералів, у супроводі двох десятків гусарів пронеслася вскач через той куток розлогого луку, на краю якого він спинився. Його кінь заїржав, двічі чи тричі підряд став цапа і почав сердито смикати головою поводи, що стримували його.

— Гаразд, хай!— подумав Фабріціо.

Кінь, пущений на призволяще, понісся вскач і приєднався до конвою, що супроводив генералів. Фабріціо налічив аж чотири гаптованих капелюші. За чверть години із кількох слів, сказаних одним гусаром до свого сусіди, Фабріціо зрозумів, що один з цих генералів славнозвісний маршал Ней. Його щастя було повне! Проте, він ніяк не міг одгадати, який саме з цих генералів маршал Ней. Він оддав би все на світі за це, але згадав, що не слід розмовляти. Конвой спинився, бо треба було переїздити через широкий рівчак, повний води од недавнього дощу. Рівчак був обведений високими деревами і закінчував собою з лівого боку, рівнину, на початку якої Фаб-

ріцію купив собі коня. Мало не всі гусари спішилися. Краї рівчака були круті й дуже слизькі, а вода стояла за тричотири фути нижче рівнини. Розгублений через свою радість Фабріцію, думав більше про маршала Нея та про його славу, ніж про свого гарячого коня, що плигнув до каналу. Вода бризнула на неабияку висоту.

Один генерал, зовсім вимочений сплеском води, в голос вилаявся:

— До біса цю б... скотину!

Фабріцію дуже образила ця лайка.

— Чи можу я просити в нього сплати за це? — подумав він. А тим часом, щоб довести, що він не такий незграбний, Фабріцію задумав з'їхати конем на той край рівчака. Та він був дуже крутий і на п'ять-шість футів заввишки. Довелося відмовитися від цього. Тоді він поїхав у стріть води, що доходила коневі до голови. Нарешті знайшлося щось подібне до тирла. Цим спадистим схилом він легко вибрався на той бік рівчака. Фабріцію там з'явився перший з конвою. Він погордливо роз'їздив уздовж берега, а гусари вовтузилися на дні каналу в безпорадному стані, бо в багатьох місцях глибина досягала п'яти футів. Двоє-троє коней перелякалися й намагалися пливти, — а це ще жахливіше скаламутило воду. Один з вахмістрів помітив маневр цього блазня, що так мало скидався на військового.

— Вертайте назад, там тирло ліворуч! — крикнув він. І поволі всі попереправлялися.

Переїхавши на той бік, Фабріцію застав там самих генералів. Гарматна гуркотнява немов би подвоїлася. Він ледве розчув слова, які закричав йому на вухо, так добре вимочений ним генерал:

— Де ти взяв цього коня?

Фабріцію так схвилювався, що відповів по-італійському:

— L'ho comprato roso fa! (Я щойно купив його).

— Що ти кажеш? — крикнув йому генерал.

Але цієї хвилини гуркотнява стала така велика, що Фабріцію не зміг відповісти. Треба признатися, що цього моменту з нашого героя був дуже малий герой. Проте, страх був на другому місці, найдужче його сердив цей шум, од якого боліло в ухах. Конвой помчав ускач, через велику ділянку зораної землі, що лежала за каналом. Це поле було все вкрите трупами.

— Червоні мундири! Червоні мундири! — радісно закричали конвойні гусари. Попервах Фабріцію не зрозумів нічого ісінько. Нарешті, він помітив, що мало не всі трупи були в червоній одежі. Одна річ примусила його затрем-

тіти з жаху. Він помітив, що між цими нещасними червоними мундирами було багато живих. Вони кричали, очевидно благаючи на поміч, але ніхто не спинявся їм допомагати. Наш дуже гуманний герой з усієї сили пильнував, щоб його кінь не ступив ногою на якийсь червоний мундир. Конвой спинився. Фабріціо, який був не дуже уважний до салдатських обов'язків, і далі нісся вскач, обминаючи нещасних поранених.

— Чи ти спинишся колинебудь, блазню! — крикнув вахмістер. Фабріціо помітив, що він заїхав за двадцять кроків поперед генералів праворуч і став якраз з того боку, куди вони дивилися в підзорі рури. Стаючи в хвості інших гусарів, які були за кілька кроків позад, він побачив, як найгладший з цих генералів дуже владно балакав із свом сусідою, теж генералом, і майже одчитував його. Фабріціо не здолав вгамувати цікавості і, не зважаючи на пораду своєї подруги тюремниці зовсім не розмовляти, склав справжню французьку і цілком правильну фразу, сказавши сусіді:

— Хто це за генерал, що поїдом їсть свого сусіду?

— Чортовина, та це ж маршал!

— Який маршал?

— Маршал Ней, йолопе! Та ти де служив досі?

Фабріціо, хоч і дуже образливий, і не подумав розсердитися на таку лайку. Він, захоплений, як дитина, розглядав цього славетного князя московського, найзавзятішого з завзятих.

Раптом вони знову помчали. Через кілька хвилин Фабріціо побачив за двадцять кроків перед себе зоране поле, що все якось чудно ворушилося. В борознах стояла вода, а вогка земля підлітала маленькими чорними грудками на на три-чотири фути вгору з гребнів цих борозен. Проїжджаючи ріллею, Фабріціо помітив це чудне явище, але потім знову став думати про маршалову славу. Він почув біля себе пронизливий крик: два гусари, наздогнані ядром звалилися з коней. Коли він глянув на них, вони вже були за кроків двадцять од конвою. Що йому здалося найжахливішим, так це закривавлений кінь. Він, заплутавшись ногами в власних тельбухах, корчився на ріллі, намагаючися побігти за іншими. Кров стікала в грязь.

— Ах! Нарешті я в бою! — подумав Фабріціо. — Я бачив бій, — вдоволено повторював він. — От, тепер з мене справжній вояка. — Цієї хвилини конвой мчав навзаводи і наш герой зрозумів, що то од ядер одскакувала на всі

боки земля. Даремно він дивився на той бік, відкіля летіли ядра, там тільки виднівся страшенно далеко білий дим батареї, а серед рівного й безугавного гуркоту гарматної стрілянини чулася тепер немовби ближче рушнична пальба. Він нічогісінько не розумів.

Цієї хвилини генерали й конвой спустилися на залиту водою доріжку, що йшла на п'ять футів нижче.

Маршал устав і знову подивився в підзорну рурку. Фабріціо цього разу міг надивитися на нього досхочу. Маршал був дуже білявий чоловік з величезною червоною головою.

— У нас, в Італії, таких немає,—подумав Фабріціо.— Ніколи я з своїм каштановим волоссям і блідим обличчям не буду похожий на нього,—сумно додав він. Цими словами йому хотілося сказати:—ніколи не бути мені героєм!—Він глянув на гусарів і в усіх, крім одного, були жовті вуса. Не тільки Фабріціо оглядав конвойних гусарів, а й вони його. Ці погляди примушували його червоніти і він, щоб позбутися зніяковіння, повернув голову з бік ворога. Це була дуже розтягнена лава червоних людей, але найбільше його здивувало те, що ці люди здавалися йому зовсім маленькими. Довгі нитки,—полки чи дивізії—видавалися йому не вищі за тин. Лава червоних кавалеристів під'їздила ристю до нижньої дороги, якою, хлюпаючи по багні, повагом їхав маршал з конвоем. Дим заважав будьщо розібрати на тім боці, куди вони їхали. Іноді тільки виднілися на цім білім диму вершники, що неслися вскач.

Раптом Фабріціо побачив чотирох кавалеристів, що мчали навзаводи з ворожого боку.

— Еге! Та нас атакують,—подумав він, але потім побачив, як двоє з цих людей розмовляють з маршалом. Один з генералів з маршальського почету, в супроводі двох конвойних гусарів і тих чотирьох чоловік, які щойно під'їхали, понісся чвалом у бік ворога. За невеликим каналом, який всі переїхали, Фабріціо опинився поруч вахмістра, що мав вигляд прекрасного хлопця.

— Мені треба з ним забалакати—подумав Фабріціо,—може, вони тоді перестануть на мене дивитися!—він довго міркував.

— Пане, я вперше в бою,—нарешті, сказав він вахмістрові,—чи це справжній бій?

— До певної міри. Та ви хто такий?

— Я брат жінки одного капітана.

— А як же звуть цього капітана?

Наш герой страшенно зніяковів. Він не передбачав та-

кого запитання. На щастя, маршал знову поскакав з конвою.

— Яке французьке прізвище мені сказати? — подумав він. Нарешті, йому згадалося ім'я господаря того готелю, де він спинявся в Парижі. Він під'їхав до вахмістра і закричав йому щосили:

— Капітан Менье!

Той погано чуючи, через гарматні вдари, відповів йому:

— Ага! Капітан Телье? Ну, так його забито.

— Браво! — сказав про себе Фабріціо. — Капітан Телье! Треба прикинутися засмученим.

— Ах, боже мій, — скрикнув він і скорчив жалісливу гримасу. Виїхавши з нижньої дороги, вони перетнули маленький луг і поїхали чвалом. Ядра знову посипалися. Маршал поїхав до кавалерійської дивізії. Конвой опинився серед мертвих і поранених, але це видовище не вражало більше нашого героя. В нього інше було на думці.

Поки конвой стояв, він помітив візок маркітантки. Ніжність до такого роду жінок перемогла все і він щосили погнав коня до неї.

— Зоставайся тут, с...! — крикнув йому вахмістер.

— А що він мені зробить? — подумав Фабріціо і мчав далі по маркітантки. Б'ючи острогами свого коня, він сподівався зустріти свою ранішню знайому. Кінь і візок скидалися на ті, що були в неї, але господиня була зовсім інша, — її вигляд нашому героєві показався дуже лютим. Коли Фабріціо під'їздив до неї, він почув, як вона сказала:

— Проте, він був дуже вродливий чоловік!

Гидке видовище чекало тут нового салдата. Одному кірасирові, красивому юнакові, зростом на п'ять футів і десять цалів, одрізували кульшу. Заплющивши очі, Фабріціо випив підряд чотири склянки горілки.

— Як ти розійшовся, пацане! — скрикнула маркітантка. Горілка навела на думку Фабріціо: — треба запобігти ласки моїх товаришів, конвойних гусарів!

— Дайте мені той лишок, що в сулії! — сказав він маркітантці.

— Та чи ти знаєш, що цей лишок в такий день, як сьогодні, коштує десять франків? — відповіла вона.

Він чвалом повернувся до конвою.

— Еге, та ти й нам приніс якусь краплину! — скрикнув вахмістер. — Заради цього ти й тікав. Давай лишень сюди!

Сулія заходила по руках. Останній, випивши лишок, підкинув її в повітря.

— Спасибі, товаришу,—крикнув він Фабріціо. Тепер в усіх очі прихильно дивилися на нього. Ці погляди зняли стофунтовий тягар із серця. Фабріціо. Воно було з тих сердець тонкої роботи, що потребують товариської приязні. Нарешті товариші не дивилися скося на нього. Тепер налагодився якийсь зв'язок між ними. Глибоко зідхнувши, Фабріціо невимушено сказав вахмістрові:

— Де ж мені знайти сестру, коли капітана Тельє забито?

Сказавши так майстерно замість Мен'є, Тельє, він вважав себе за маленького Макіавеллі.

— Про це ви довідаєтеся сьогодні ввечері,—відповів йому вахмістер.

Конвой знову поскакав, попростувавши до піших дивізій. Фабріціо, випивши надто багато горілки, почував себе зовсім п'яним і через те хитався на сідлі. Дуже до речі йому згадалася одна приказка, яку повторював материн кучер: «випивши, дивився між вуха свого коня й роби те, що твій сусіда». Маршал надовго спинявся біля деяких кавалерійських загонів, яких він послав в атаку. Та годину-другу, наш герой майже зовсім не усвідомляв, що коїться круг нього. Фабріціо почував себе дуже змореним,—і, коли кінь пускався чвалом, він, як шматок олива, одкидався назад.

Раптом вахмістер крикнув на своїх людей:

— Та чи ви не бачите імператора, с...!—Відразу конвой закричав на все горло: «хай живе імператор!». Можете уявити, якими очима дивився наш герой, але він бачив тільки самих генералів, що неслися чвалом, також у супроводі конвоїв. Довгі гриви, що звішувалися з драгунських касок почту, заваджали Фабріціо роздивитися обличчя.

— Отже, через цю прокляту горілку мені не довелося побачити імператора на бойовищі!—Це міркування зовсім розбудило його.

Всі знову спустилися на дорогу, затоплену водою. Коні захотіли пити.

— Так це імператор там поїхав?—спитав Фабріціо в свого сусіди.

— Ну, звісно! Отой, що без гаптованого мундиру. Як же ви його не побачили?—відповів поблажливо товариш. У Фабріціо було велике бажання помчати за імператорським почтом і стати до його лав.

— Яке щастя бути на війні в почті такого героя!—Для цього ж він і до Франції приїхав.—Та тут я сам собі пан, бо кінець-кінцем, в мене, крім примхи мого ко-

ня, що понісся чвалом за генералами, жадних причин немає бути на цій службі.

Фабріціо вирішив зостатися тут тільки тому, що його нові товариші гусари були привітні до нього. Він став вважати себе за близького друга кожному салдатові, з яким їхав поруч кілька годин. Йому уявлялася та шляхетна дружба, що була в героїв Тассо та Оріосто. Якщо він приєднається до імператорського конвою, то доведеться налагоджувати нові знайомства, можливо, що на нього навіть дивитимуться скоса, бо інші вершники драгуни, а він в гусарській формі, як і всі ті, що їхали за маршалом. Таке відношення до нашого героя, піднесло його на вершину щастя. Він усе на світі зробив би для своїх товаришів. Його душа й розум занеслися над хмари. Все йому здавалося інше з того часу, як він опинився серед друзів. Йому до смерти хотілося розпитувати.

— Та я ще трохи п'яний, а тюремниці мені не слід забувати,—подумав він.

Вибравшись на дорогу, він помітив, що конвой їде вже не за маршалом Неєм. Генерал, якого конвой супроводив, був, високий, худорлявий чоловік. В нього було сухе обличчя й грізний погляд.

Цей генерал був ніхто інший, як граф д'А..., колишній лейтнант Робер 15. травня 1796. року. Який би він став щасливий, коли б побачив Фабріціо дель-Донго!

Уже давно Фабріціо більше не помічав, щоб от ядер підлітали грудки землі. Вони їхали позад кірасирського полку. Фабріціо виразно почув, як застукала картеч юб кіраси, й побачив, як упало кілька чоловік.

Сонце було дуже низько і вже майже заходило, коли конвой, виїхавши з запалої дороги, зібрався на пагорок, на три-чотири фути заввишки, а потім з'їхав на ріллю. Зовсім близько од себе Фабріціо почув якийсь чудний і легкий шум. Він повернув голову. Чотири чоловіка позвалювалися з коней, упав і сам генерал, але він, ввесь заюшений кров'ю знову встав. Фабріціо подивився на гусарів, що попадали на землю: троє корчилися, а четвертий кричав: «Витягніть мене відціля!».

Вахмістер і ще двоє-троє спішилися помагати генералові, який, злігши на ад'ютанта, попробував зробити кілька кроків. Він хотів якомога швидше одійти од свого коня, що люто бросався й бився на землі.

Вахмістер підійшов до Фабріціо. Тоді наш герой почув, як, майже над ухом, хтось позад нього сказав:

— Це єдиний, що може скакати!

Фабріціо почув, як його взяли за ноги, підійняли, три-

маючи під пахвами, пронесли над крупом коня, а потім спустили на землю, де він так і сів.

Ад'ютант узяв коня Фабріціо за гнуздечку, а генерал, за допомогою вахмістра, сів на нього й поїхав. За ним швидко помчали й інші шестеро. Осатанілий Фабріціо встав і почав бігти за ними з криком:

— *Ladri, ladri!* ¹⁾

Чудний був у нього вигляд, коли він гнався за злодіями на бойовищі.

Конвой і генерал, граф д'А... незабаром зникли за вербами. Сп'янілий з гніву Фабріціо також підійшов до верб. Він опинився якраз біля глибокого каналу, через який перебрався. Потім, перейшовши на той бік, він знову помітив, але дуже далеченько генерала з конвоем, що зник за деревами.

— Злодії! Злодії! — цього разу кричав він уже по-французькому. Засмучений не так втратою коня, як зрадою, він, стомлений і мало не мертвий з голоду, впав на березі рівчака. Якби того прекрасного коня вкрав ворог, він би не думав про нього. Але бачите себе зрадженим і обікраденим вахмістром, якого він так любив, і гусарами, яких він мав за братів! — ось що краяло йому серце. Ніщо б не здолало його втішити після такої підлоти. Притулившись спиною до верби, він заплакав гіркими сльозами. Він сплюндрував одну за одною всі свої мрії про високу й лицарську дружбу, подібну до тієї, яку почували герої Визволеного Ієрусалиму. І смерть бачити — ніщо, коли тебе оточують геройські, ніжні душі, шляхетні друзі, які потиснуть тобі руку під час останнього зідхання! Але як зберегти ентузіазм, коли навколо ниці шахраї!!!

Фабріціо перебільшував, як і всякий обурений чоловік. Через чверть години таких міркувань він помітив, що ядра починають вже діставати до самих дерев, під холодком яких він міркував. Він устав і намагався зорієнтуватися. Поглянувши на луки, облямовані широким каналом і низкою густих верб, він немов би впізнав місцевість. Якась піхотна частина переходила рівчак і входила до луків за чверть льє поперед нього.

— Я ледве не заснув, — подумав він. — Тепер аби тільки не потрапити в полон! — Швидко пустившись вперед, і підійшовши ближче, він заспокоївся, бо впізнав форму. Полки, які налякали його тим, що могли одрізати йому

¹⁾ Злодії, злодії!

дорогу, були французькі. Маючи думку приєднатися до них, він звернув праворуч.

Крім моральних страждань, викликаних негідною зрадою та крадіжкою, було ще й інше,—Фабріціо вмирав з голоду. Отож, пройшовши, або вірніше, пробігши цілих десять хвилин, він з надзвичайною радістю помітив, що піші загони, які рушали також дуже швидко, спинилися. Вони немов би вибирали собі позиції. За кілька хвилин Фабріціо був уже серед перших салдатів.

— Товариші! Може, ви мені продасте шматочок хліба?

— От тобі й на! Він нас має за пекарів!

Це грубе словечко й загальний регіт, викликаний пим, пригнітили Фабріціо. Виходить, війна—не шляхетне й спільне поривання душ, закоханих у славу, як уявляв він собі, читаючи Наполеонові проклямації. Фабріціо сів, або, вірніше, страшенно блідий упав на траву. Салдат, що балакав з ним і спинився за десять кроків чистити хусткою замок на рушниці, підійшовши до нього, кинув йому скибку хліба. Побачивши, що Фабріціо не підіймає, салдат усунув йому хліб у рот. Фабріціо розплющив очі, і, не маючи сили забалакати, з'їв хліб. Нарешті, коли він став шукати очима салдата, щоб заплатити йому, то не побачив нікого, крім себе. Найближчі салдати були за сотню кроків од нього й рушали вперед. Фабріціо машинально підвівся й пішов їхньою стежкою. Він зайшов до ліска але так стомився, щос ладен був упасти і вже підшукував очима підходяще місце. Та яка була його радість, коли він упізнав спочатку коня, потім віз і, нарешті, свою знайому маркітантку. Дуже злякана його виглядом, вона підбігла до нього.

— Та йди ж бо, моє малятко,—сказала вона.— Невже ти поранений? А де ж твій чудесний кінь? —отак розмовляючи, вона одвела Фабріціо до свого воза, куди підсадила його, підтримуючи під пахви. Ледве сівши на воза, наш, змучений втомою, герой міцно заснув.

IV

Ніщо не могло розбудити його: ні постріли з рушниць, що чулися зовсім близько од возика, ні біг коня, якого маркітантка біла щосили. Полк, який цілий день вірив у перемогу, після несподіваної атаки цілої хмари пруської кавалерії, став одступати, або, вірніше, тікати в напрямку до Франції.

Полковника, вродливого, до смаку одягненого молодика, який щойно замінив був Макона, зарубано шаблями.

Батальйоновий командир, сивий діт, що заступив його, наказав полку спинитися.

— Б...! За часів республіки тільки тоді тікали, як ворог примушував до цього! — сказав він салдатам. — Захищайте кожен крок землі! Нехай убивають вас! Тепер же прусаки хочуть заволодіти землею нашої батьківщини! — крикнув він з лайкою. Візок став. Фабріціо раптом прокинувся. Сонце вже давно зайшло, він був страшенно здивований, побачивши, що на дворі вже майже поночі. Салдати бігли з одного боку на другий в такій метушні, що наш герой дуже здивувався. Йому здалося, що в них зовсім зніяковілий вигляд.

— Що ж це? — спитав він у маркітантки.

— Нічогісінько! Нам тільки дали прочухана, моє малютко! Це пруська кавалерія нас рубає, і більше нічого. Йолоп генерал попервах подумав був, що це наші вершники. Ну, швиденько! Поможі мені справити в Кокотти порвану посторонку.

За якихсь десять кроків почулося кілька пострілів. Наш герой, вже свіжий і бадьорий, промовив до себе: «але ж за цілісінький день мені не довелося насправжки повоювати, я тільки конвоював генерала!»

— Треба ж і мені повоювати! — сказав він маркітантці.

— Не турбуйся, ти ще повоюєш і більше, ніж тобі хочеться! Ми загинули.

— Обрі! — гукнула вона на капрала, що проходив повз неї, — ти ж поглядай, голубе, на мого возика.

— Ви зараз битиметеся? — сказав Фабріціо.

— Ні! Я взую черевички й танцюватиму.

— Я йду за вами!

— Рекомендую тобі маленького гусара, — крикнула маркітантка. — Цей молодий буржуа з хоробрих!

Капрал Обрі йшов, не кажучи ни жодного слова. Вісім—десять салдатів набігу приєдналися до нього. Він повів їх до великого дуба, що стояв серед терену. Дійшовши туди, він, як і раніше, мовчки поставив салдатів на взліссі, одного від одного не ближче, як на десять кроків.

— Гей, ви, братва! — сказав капрал і це були його перші слова. — До наказу не стрілять! Пам'ятайте, що в вас тільки по три набої!

— Та що ж це коїться? — спитав себе Фабріціо. Нарешті, zostавшись на самоті з капралом, він сказав йому:

— В мене немає рушниці!

— Попервах замовч! Піді он туди: там, за п'ятдесят кроків перед лісом, ти знайдеш когось із нещасних салдатів цього полку, який щойно порубано. Візьми собі ля-

дунку та рушницю! Тільки не обери пораненого! Візьми рушницю та лядунку в того, хто зовсім мертвий, та поспішай! Гляди, щоб не опинився, бува, під нашими пострілами.

Фабріцію побіг і мерщій повернувся з рушницею та лядункою.

— Заряди рушницю і стань за цим деревом, а, найголовніше не стріляй до мого наказу. Господи, боже!— промовив капрал,—він навіть не тямить зарядити рушниці!—Балакаючи й далі, він допоміг Фабріцію.—Якщо ворожий кавалерист нестиметься на тебе з голою шаблею, ти крутись коло дерева й стріляй зблизька, коли він буде за кроки три від тебе. Твій багнет повинен майже торкатися його мундиру.

— Та кинь свою шаблюку!—крикнув капрал.—Туди к бісу! Невже тобі хочеться перечипитися через неї! Яких салдатів нам дають тепер!—Сказавши це, він сам узяв шаблю і з серцем одкинув її геть.

— Чи чуєш! Витри хусткою кремін на рушниці! Та чи ти стріляв колинебудь з рушниці?

— Я мисливець.

— Слава тобі, господи!—тяжко зідхнувши, промовив капрал.—Головне, не стріляй до мого наказу.

Капрал пішов.

Фабріцію був добезкраю щасливий.

— Нарешті, я навсправжки воюватиму! Нарешті, я вбиватиму ворогів!—подумав він.—Сьогодні вранці вони послали до нас ядра, а я, нічогосінько не робивши, тільки свою голову підставляв. Бєзглузде становище!—Він подивився навколо себе з надзвичайною цікавістю. Через хвилину біля нього почулося сім-вісім пострілів. Але капрал не наказував стріляти, тому Фабріцію спокійно стояв за деревом. Вже була майже ніч. Йому здавалося, що він сидить у засідці на ведмедя, в Трамеццінських горах, що вище Гріянти. До нього навернулася мисливська думка: він узяв набій із своєї лядунки і вийняв з нього кулю.

— Промазувати не треба!—і він опустив ще й другу кулю в цівку рушниці. Раптом зовсім близько од дерева пролунало два постріли. Одночасно він побачив вершника в голубому мундирі, що скакав конем перед ним з правого боку на лівий.

— Хоч він і не за три кроки, але й на цій дистанції я певен за свій постріл!—подумав Фабріцію. Він вів край рушниці за вершником і, нарешті, натиснув язичок. Кавалерист упав разом з конем. Наш герой подумав, що це полювання. Він радісно підбіг до забитої дичини, доторкнувся вже до чоловіка, що видавався мертвим, як

раптом неймовірно швидко на нього наскочили з голими шаблями два пруські вершники. Фабріцію щосили побіг до лісу. Щоб легше було тікати, він і рушницю покинув. Пруські вершники були од нього за якихсь три кроки, коли він, нарешті, добіг до рівного, не товщого за руку, дубового молодняка, що обводив ліс.

На часинку ці дубці затримали вершників, але, проминувши їх, вони знову по прогалині погналися за Фабріцію. Вони вже майже його наздоганяли вдруге, коли він зник у купі сьоми-восьми великих дерев. Цієї хвилини йому мало не обсмалили обличчя ті п'ять-шість пострілів, що пролунали просто перед ним. Він нахилив голову, а, підвівши її, побачив перед себе капрала.

— Ти свого вбив?—спитав в нього капрал Обрі.

— Та вжеж! Але я загубив рушницю.

— Рушниць нам не бракує. З тебе бідовий байстрюк! Ти добре сьогодні поробив, дарма, що зелений, як той огірок. А ось ці салдати щойно промазали тих двох, які гналися за тобою просто перед ними. Мені їх не видно було. Тепер мерщій тікаймо! Полк повинен бути за якусь восьмину льє відціля. А там є рівнинка, де можна розташуватися півколом.

Всє балакаючи, капрал хутко йшов на чолі свого десятку. Зробивши двісті кроків і діставшись до тієї рівнинки, про яку він казав, вони зустріли пораненого генерала, що його ніс адьютант із джурою.

— Дайте мені зараз чотири чоловіка! — сказав погаслим голосом генерал капралові. Мене треба перенести до амбуляторії. Мені розтрито ногу.

— Іди ти к... разом з усіма генералами!—відповів капрал.—Всі ви сьогодні зрадили імператора.

— Як!—промовив осатанілий генерал.—Ви не слухаєтеся моїх наказів? Чи знаєте ви, що я генерал, граф Б..., командир вашої дивізії й т. ін. й т. ін. — Він засипав гучними фразами. Адьютант кинувся був на салдатів, але капрал штрикнув його багнетом у руку й мерщій утік із своїми людьми.

— Ех, якби всім, як тобі, потрощило руки та ноги! — повторював з лайкою капрал.—Купа шелихвостів! Усі продалися Бурбонам і зрадили імператора!—Жадібно слухав Фабріцію це жахливе обвинувачення.

На краю великого села з вузькими вуличками, о десятій годині ранку, маленький загін приєднався до полку. Фабріцію помітив, що капрал Обрі уникає балачок з офіцерством.

— Неможливо рушити вперед!—скрикнув капрал.

Усі вулички були загачені піхотою, кавалерією, а, найбільше артилерійськими ящиками та фургонами. Капрал дістався до рогу цих трьох вулиць, за двадцять кроків довелося спинитися. Всі чисто лаялися й сердилися.

— Ще один зрадник взявся командувати! — скрикнув капрал.—Якщо ворог додумається оточити село, то ми, як щенята попадемо в полон. Ходімо зо мною, хлоп'ята!

Фабріціо оглянувся. З капралом залишилося тільки шестеро. Через навстіж одчинені ворота вони ввійшли до великої загороди, а з загороди пробралися до стайні, в якій маленькі дверці виходили до саду. Тут, никаючи з боку на бік, вони трохи поблукали, але, нарешті, перелізши через тин, опинилися серед розлогого житнього поля. Менше, як за півгодини вони, чуючи неясні крики й гармидер, знову вибралися на шлях, на той бік села. В рівчаках понад шляхом лежало повно покиданих рушниць. Фабріціо вибрав собі одну. Проте, на той шлях, хоч і дуже широкий, набилося так багато втікачів та возів, що за півгодини капрал і Фабріціо ледве пройшли п'ятсот кроків. Ходили чутки, що ця дорога йде на Шарльруа. Коли на сільських дзиґарях пробило одинадцять, капрал крикнув:

— Ходімо знову полем.

Маленьке військо тепер складалося з трьох салдатів, капрала та Фабріціо. Коли вони одійшли за чверть льє від шляху, один салдат сказав:

— Я більше не можу.

— І я теж,—промовив другий.

— Приємна новина! Та ми всі в такому стані. Слухайтеся мене і всім гарно буде!—Серед безмежного житнього поля він побачив понад рівчаком п'ять-шість дерев.

— До дерев!—наказав він своїм людям.—Лягайте тут,—додав він, коли всі поприходили.—А, головне, мовчок! Та поки не поснули, кажіть, в кого хліб є?

— У мене!—сказав один салдат.

— Давай!—по-начальницькому промовив капрал. Розрізавши хлібину на п'ять скибок, він узяв собі найменшу.

— За чверть години до світу на вас насяде ворожа кавалерія,—сказав він, жуючи хліб.—Отож, не треба підставляти свої голови під шаблі. А, маючи ворожу кавалерію за спиною, один-одним серед цього великого степу, загинеш. А п'ятеро, навпаки, можуть врятуватися. Держіться мене! Стріляйте просто в груди! Тоді я беруся завтра ввечері привести вас до Шарльруа.

Капрал розбудив їх за годину до світу, наказавши їм поновити набої. Гурчання на шляху не вщухало й досі.

Воно чулося всю ніч, скидаючися на ревіння якогось далекого потоку.

— Тікають, як ті барани!—наївно сказав капралові Фабріціо.

— Замовч лишень, молокососе,—сказав 'обурений капрал. І всі три салдати, що разом із нашим героєм становили його армію, сердито глянули на Фабріціо, немов він блюзнірствовав. Фабріціо образив націю.

— Оце здорово! Подібне я вже помічав у мілянського короля,—подумав наш герой.—Вони не тікають! ні! цим французам не можна казати правду, коли вона ображає їхню пустославність. Та мені тільки смішки з їхнього лютого вигляду. Треба це дати їм на здогад!

Вони ввесь час ішли за п'ятсот кроків од потоку втікачів, що заливав шлях. Пройшовши льє, капрал із своїм військом перетнув дорогу, що мала вийти на битий шлях. Там спало багато салдатів. Фабріціо купив добренького коня, що коштував йому сорок франків, і вибрав собі шаблю з тих, які лежали розкидані обабіч дороги.

— Кажуть же, що треба колоти,—подумав він.—Отже, це найкраща!—Отак озбрсений, він пустив свого коня чвалом і незабаром наздогнав капрала, що випередив трохи його. Ставши на стремена і взявши лівою рукою піхви своєї рівної шаблі, Фабріціо сказав до всіх чотирьох французів:

— Ці люди тікають шляхом, як та отара баранів... Вони йдуть, як перелякані барани...

Даремно Фабріціо натискував на це слово барани. Його товариші зовсім забули, що це слово годину тому їх розсердило. Тут виявився контраст у французькій та італійській вдачі. Без сумніву, француз щасливіший—він легковажно проходить повз життєві події і не пам'ятає зла.*

Не будемо критися, що Фабріціо був дуже вдоволений з своєї особи, сказавши слово барани. Потроху розмовляючи, вони посувалися вперед. Пройшовши два льє капрал дуже здивувався, що ніде не видно ворожої кавалерії.

— Ви—наша кавалерія! Поїдьте лишень до тієї фарми, що он на пагорку!—сказав він Фабріціо.—Спитайте в селянина, чи не продасть він нам сніданок. Скажіть, що нас тільки п'ятеро. Якщо він завагається, дайте йому наперед з ваших грошей п'ять франків. Та будьте спокійні, ми повернемо після сніданку вам цю біленьку штучку.

Фабріціо поглянув на капрала. Той дивився на нього надзвичайно поважно з справжнім виглядом моральної пе-

реваги. Наш герой послухався. Все сталося, як і передбачав головний командир, тільки Фабріціо настояв на тім, щоб у селянина не одбирали живосилом його п'ять франків.

— Гроші мої,—сказав він своїм товаришам.—Я плачу не за вас, а за той овес, який він дав моему коневі.

Фабріціо вимовляв так погано французькі слова, що товариші почули в його мові тон якоїсь переваги. Це їх дуже образило і в їхній уяві на кінець дня готувалася дуель. Вони вважали, що Фабріціо дуже відрізнявся від них. Це їх ображало, а в Фабріціо, навпаки, викликало приязнь до них.

Дві години минуло в мовчанці. Раптом, глянувши на шлях, капрал скрикнув в радісному захопленні:

— Ось полк!

Незабаром вони були на шляху. Та ба! Біля орла стояло тільки двісті чоловік. Очі Фабріціо швиденько нагледіли маркітантку. Вона йшла пішки, очі їй були червоні й час-од-часу з них котилися сльози. Даремно Фабріціо шукав возика та Кокотти.

— Пограбовано, разорено, обікрадено!—скрикнула маркітантка у відповідь на погляди нашого героя. Ні слова не кажучи, Фабріціо зліз із свого коня, взявся за вуздечку й сказав:

— Сідайте!

Їй не треба було повторювати двічі.

— Вкороти ж мені стремена!—кинула вона йому.

Сівши верхи, вона почала оповідати Фабріціо всі злигодні минулої ночі. Це безкінечне довге оповідання наш герой жадібно вислухав. Але, правду сказати, він не второпав нічогосінько, почувуючи тільки ніжну приязнь до маркітантки.

— І сказати, що це французи мене обікрали, побили, розорили...

— Як! Так це не вороги?—спитав Фабріціо з наївним виглядом, що зробив чарівним його красиве, серйозне і бліде обличчя.

— Яке ти дурне, моє малятко!—посміхнувшись крізь сльози, промовила маркітантка.—Проте, ти дуже любий!

— Отакий, як бачите! А прусака свого добре спішив,—сказав капрал Обрі, що серед метушні випадково опинився поруч коня, на яким їхала маркітантка.—Та він дуже гордий,—вів далі капрал... Фабріціо нетерпляче сіпнувся.—А як тебе звать? Бо, кінець-кінцем, мені хочеться тебе відзначити в рапорті.

— Мене звуть Вазі,—відповів Фабріціо, зробивши якусь чудну гримасу, —цебто Бульо,—додав він, мерщій опа-

м'ятавшись. Бульо було прізвище власника маршруту, який дала тюремниця з Б... Підчас подорожі він дбайливо заучував це прізвище, бо починав дещо розуміти і не такудивувався з того, що коїлося. Крім маршруту гусара Бульо він старанно беріг італійський паспорт, бо на підставі його можна було претендувати на шляхетне прізвище торговця барометрами Вазі. Коли капрал йому кинув докір за гордощі, він ледве не відповів:

— Я гордий! Я Фабріціо Вальсерра, маркезино дель Донго, що погоджується носити прізвище торговця барометрами Вазі?

Поки Фабріціо розмірковував і казав собі: «треба пам'ятати, що мене звуть Бульо..., а то бережися тюрми, якою доля мені загрожує!», капрал і маркітантка обмінялися про нього кількома словами.

— Пробачте за цікавість, я заради вашого добра питаю. Хто ви такий? Так, по правді!—переставши розмовляти з ним на ти, промовила маркітантка.

Фабріціо попервах не відповів, та він зрозумів, що ніколи не натрапить на найвідданіших друзів і ніхто його краще не запорадить. А в нього велика потреба була на поради!

— Ми зараз вступаємо до країни військового стану. Губернаторові заманеться взнати, що я за єдин... І бережись тюрми, коли відповідями доведеш, що нікого не знаєш з четвертого гусарського полку, якого форма на мені!—Як австрійський підданий, Фабріціо знав, що значить паспорт. Його родину, дарма, що вона була шляхетна, набожна й належала до партії переможців, разів двадцять турбували з приводу паспортів. Тому його ніяк не образило запитання маркітантки. Через те, що він раніше, ніж розповісти, підшукував найзрозуміліші французькі слова, маркітантка, змучена цікавістю, ще додала, щоб примусити його забалакати:

— Ми з капралом Обрі дамо добрі поради на те, як вам поводитися.

— Я не сумніваюся,—відповів Фабріціо.—Мене звуть Вазі, а родом я з Генуї. Моя сестра, славнозвісна красуня, одружилася з одним капітаном. Мені всього сімнадцять літ, тому вона попросила мене приїхати до неї, щоб показати Францію й трохи обтесати. Не заставши її в Парижі й знаючи, що вона перебуває при цій армії, я приїхав сюди. Я довго її розшукував скрізь, але ніде не знайшов. Здивовані моєю вимовою, салдати заарештували мене. В мене якраз тоді були гроші, я дав їх жандареві, а він мені вручив маршрут та військову форму, сказавши:

заприсягнися, що ніколи не скажеш мого прізвища й мерщій тікай!»

— А як його звуть?—спитала маркітантка.

— Я ж дав слово,—відмовив Фабріціо.

— Він має рацію,—вставив своє слово капрал,—жандар—негідник, але товаришеві не годиться його зраджувати. Але як звати капітана, чоловіка вашої сестри? Знаючи прізвище, ми можемо його розшукати.

— Тельє, капітан четвертого гусарського.

— Отже,—сказав проникливо капрал,—через цю чужинську вимову салдати вважали вас за шпигуна.

— Яке гидке слово!—скрикнув Фабріціо, блиснувши очима,—я так люблю імператора та французів! Ця образа найбільше мені допікає.

— Тут нема ніякої образи, це ви помиляєтеся. Похибність салдатів була звичайнісінька,—серйозно промовив капрал Обрі.

Тоді він з надмірним педантизмом з'ясував Фабріціо, що в армії треба належати до певної частини й носити форму, бо інакше всі тебе матимуть за шпигуна.

— Їх багато надсилає нам ворог. Всі зраджують в цій війні!

Пелена спала з очей Фабріціо. Він зрозумів, що найбільше сам був винуватий у своїх пригодах останніх двох місяців.

— Та хай малятко само нам оповість,—сказала маркітантка, якої цікавість щохвилини зростала. Фабріціо послухався. Коли він скінчив оповідати, маркітантка із серйозним виглядом звернулася до капрала:

— Справді, цей хлоп'як зовсім не військовий. А в нас тепер, як ми розбиті й зражені, буде огидна війна. Навіщо йому ламати кістки *gratis pro deo*?¹⁾

— Та він не тямить зарядити рушниці ні в дванадцять рахунків ні вільно,—промовив капрал.—Тож я йому поклав той заряд, яким він звалив прусака.

— До того ж, він усім показує свої гроші — до дла маркітантка. — Коли він покине нас, у нього вкрадуть все чисто.

— Перший зустрічний кавалерійський унтер-офіцер все добро його конфіскує на свою користь, щоб було чим заплатити за випивку. А його самого, чого доброго, завербують до ворога, бо всі тепер зраджують. Хтось накаже йому піти за собою, він і піде. Найкраще йому вступити б до нашого полку.

¹⁾ Лурию, іменем божим.

— Ні, пробачте, капрале!—швидко скрикнув Фабріціо,—багато зручніше їхати верхи. До того ж, я не вмію заряджати рушницю, а ви ж самі бачили, як я вправляюся з конем.

Фабріціо дуже запишався з цієї маленької промови. Ми не переказуватимемо довгої суперечки, що повстала між капралом та маркітанткою за долю Фабріціо. Фабріціо зауважив, що підчас суперечки разів три-чотири повторювали причини його історії: підозріння салдатів, жандар, що продав маршрут та форму, спосіб, яким він ввійшов напередодні до маршальського конвою, імператор, який скакав на коні, стибрений кінь та інше.

Маркітантка з жіночою цікавістю безперестанно поверталася до того, як у нього взяли коня, купленого за її порадою.

— Ти почув, як тебе схопили за ноги, понесли легенько над хвостом і посадили на землю!

— Навіщо так часто повторювати те, що ми всі трое прекрасно знаємо? — подумав Фабріціо. Він ще не знав, що у Франції прості люди так розбираються в думках.

— Скільки в тебе грошей?—спитала раптом маркітантка.

Фабріціо без вагання відповів. Він був певен шляхетності цієї жінки,—в цім прекрасна риса Франції.

— Всього, мабуть, залишилося тепер наполеондорів тридцять золотом та вісім чи десять еку по п'ять франків.

— В такому разі, тобі вільна дорога!—скрикнула маркітантка,—вибирайся з цієї розбитої армії, бери вбік, їдь першим, битим шляхом, як тільки побачиш його з правого боку. Поганяй добре коня і весь час їдь подалі од армії! При першій нагоді купи собі цивільний костюм. А коли вже од'їдеш за вісім-десять льє і ніде не бачитимеш салдатів, тоді спинися на тиждень відпочити в якомусь гарненькому місті, об'їдаючися там біфштексами. Та тільки нікому не кажи, що ти був у армії, бо тоді тебе жандарі заберуть, як дезертира! А ти, моє гарненьке малюшко, не таке моторне, щоб відповідати жандарям. Нап'яливши на себе міщанський костюм, мерщій порви свого маршрута на тисячу шматків, візьми своє справжнє прізвище і всім кажи, що ти Вазі. А як же казати йому, відкіля він прибув?—спитала вона в капрала.

— Із Камбре на Еско. Це гарне місто, зовсім маленьке і там—чи чуєш!—є й собор і Фенельон.

— Так, так! Ніколи не кажи, що ти був у бою, ні пари з вуст про Б.... і про жандаря, що продав тобі маршрута — сказала маркітантка.— Якщо тобі заманеться повернутися до Парижу, то йди спочатку на Версаль і про-

ходь паризьку заставу пішки, немов би вертаєшся з прогулянки. Наполеондори свої заший у штани. Якщо тобі доведеться платити за якусь річ, то не показуй більше грошей, ніж треба. Найприкріше те, що тебе обдурять і стиблять у тебе все, що ти маєш. А що ж ти робитимеш без грошей, не вмійючи й поводитися як слід? І т. д.

Довго ще балакала добра маркітантка. Не маючи змоги сказати од себе словечко, капрал тільки кивав на згоду головою. Раптом натовп, що вкривав битий шлях, попервах пішов був швидше, а потім, за миг ока, перебрався через рівчачок, що тягся з лівого боку понад шляхом і почав з усіх ніг тікати.

— Козаки! козаки!—гукали з усіх боків.

— Візьми ж назад собі коня,—закричала маркітантка.

— Боронь, боже!—відповів Фабріціо.—Мчіть! Тікайте! Я вам його дарую! Чи не хочете бува знову купити собі возика? Половина моїх грошей—ваші.

— Бери мерщій свого коня!—крикнула з серцем маркітантка і збиралася вже злазити.

— Ну, держіться!—Фабріціо вихопив шаблю і кілька разів плазом ударив по коневі, що поскакав слідом за втікачами.

Наш герой глянув на битий шлях. Щойно тут немилосердно, як ті селяни під час походу, давили один одного добрих три-чотири тисячі людей. Але після слова козаки ніде не зосталося жадного чоловіка. Втікачі покидали шапки, рушниці, шаблі тощо. Здивований Фабріціо звернув праворуч од шляху, у поле, що було за тридцять-двадцять футів од нього. Він глянув обабіль шляху, на долину, але не побачив і сліду козаків.

— Диваки ці французи!—подумав він сам собою.—Якщо мені треба брати праворуч, то варто зараз рушати в дорогу. Можливо, що в цих людей була якась, невідома мені, причина для втечі!—Фабріціо підібрав собі одну рушницю. Переконавшись, що вона заряджена, він підсипав трохи пороху, витер креміль і ще раз подивився навколо себе. Фабріціо був зовсім самотній серед цієї долини, недавно так густо вкритої народом. В далені бовваніли втікачі, що, не перестаючи бігти, вже зникали за деревом.

— Та й дивно ж!—і згадавши недавній капралів прийом, він сів серед житнього поля. Фабріціо далеко не пішов, бо йому ще раз захотілося побачитися із своїми добрими друзями, маркітанткою та капралом Обрі.

Сидячи в житті, він переконався, що в нього тільки вісімнадцять наполеондорів, а не тридцять, як думалося йому. Проте, в нього зоставалися ще маленькі діаманти, сховані

в підшивку гусарських чобіт вранці в кімнаті тюремниці з Б... Його наполеондори були сховані якнайкраще, тому він увесь час роздумував, куди це так несподівано могли зникнути гроші.

— Невже це поганий знак мені?—подумав він. Та найприкріше було те, що йому так і не пощастило спитати в капрала Обрі чи справді він був у бою, йому здавалося, що так, і він би був на вершині щастя, якби остаточно переконався в цьому.

— Проте, я був там під прізвиськом в'язня, в'язнів маршrut і зараз у мене в кишені, та й одяг його, до того ж, теж на мені! Це може стати фатальним на майбутнє! Що б про це сказав абат Блянес? А цей нещасний Бульо й помер у тюрмі! Все це зловісні призвістки! Доля доведе мене до в'язниці!—Все б на світі оддав Фабріцію, щоб довідатися чи, справді, гусар Бульо був винуватий. Коли він збирав свої спогади, йому здавалося, що тюремниця з Б.... казала, немовби гусара ув'язнено не тільки за срібні сервізи, а ще й за вкрадену селянську корову та до смерти побитого селянина... Фабріцію не сумнівався, що одного дня він опиниться у в'язниці за вчинок, який матиме зв'язок із гусаром Бульо. На думку йому навернулися спогади про його друга попа Блянеса. Чого б він не віддав, щоб порадитися з ним! Потім Фабріцію згадав, що, покинувши Париж, він жадного разу не написав до своєї тітки.

— Сердешна Джіна!—подумав він і сльози навернулися йому на очі. Раптом зовсім близько од нього почулося легке шарудіння. То салдат підгодовував колосками трьох коней, з яких він поскидав уздечки, і які, мабуть, здихали з голоду. Салдат тримав коней на обротьках. Фабріцію, як куріпка, встав із жита, перелякавши салдата. Наш герої помітив це і йому схотілося на якусь хвилину вдатися з себе справжнього гусара.

— Один кінь з цих трьох належить мені, к...!—іскрикнув він,—але я даю тобі п'ять франків за те, що ти подбав привести його сюди.

— Глузуєш чи що? — промовив салдат. Фабріцію націлився в нього за шість кроків.

— Кинь коня, а то я тебе шльопну!

На ремені в салдата висіла рушниця й він уже повернувся плече, щоб її схопити.

— За найменший рух уб'ю!—скрикнув Фабріцію, підбігаючи до нього.

— Гаразд! Давайте п'ять франків та беріть коня!—промовив зніяковілий салдат, із жалем поглянувши на шлях,

де нікогісінько не було. Переклавши в ліву руку рушницю, Фабріцію правою кинув три монети по п'ять франків.

— Злізай або смерть!.. Загнуздай вороного й їдь геть з тими двома.... Та не барися, а то шльопну!

Салдат понуро послухався. Не одводивши очей од салдата, що поволі від'їздив, Фабріцію підійшов до коня і взяв повід в ліву руку. Побачивши, що салдат був уже за п'ятдесят кроків, він скочив на коня. Ледве Фабріцію сів на коня, ще не всунув і правої ноги в стремяно, як раптом зовсім близько од нього просвистіла куля. То салдат випустив набій з рушниці. Осатанілий з гніву, Фабріцію погнав коня до салдата, який щосили тікав од нього. Незабаром салдат скочив на одного з своїх коней і помчав чвалом.

— Годі! Його вже не дістанеш!—промовив наш герой.

Щойно куплений кінь був чудесний, та він, мабуть, здихав з голоду. Фабріцію знову повернув на битий шлях, де, як і раніше, нікогісінько не було. Перетнувши його, він підтюпцем пустив свого коня до невеликої балки, що була ліворуч. Там Фабріцію сподівався знову знайти маркітантку, але, з'їхавши на шпиль невисокого пагорку, він на льє навкруги бачив тільки кількох одиноких салдатів.

— Мабуть, мені на роду написано ніколи більше не бачитися з цією чесною й доброю жінкою!—зідхнувши, подумав наш герой. Він доїхав до фарми, що бовваніла в далені праворуч шляху. Не злізаючи з коня й заплативши вперед гроші, він попросив сіна для бідної коняки, яка так зголодніла, що стала гризти ясла. За годину Фабріцію виїздив підтюпцем на битий шлях, будиши й досі в якійсь неясній надії, що одшукає маркітантку або капра-ла Обрі.

Їдучи увесь час і поглядаючи на всі боки, він прибув до якоїсь болотяної річки з вузьким дерев'яним містком. Праворуч од шляху, перед містком, стояв одинокий будинок з вівіскою Білого коня.

— Отут я зараз пообідаю,—подумав Фабріцію.

Перед з'їздом на міст якийсь кавалерійський офіцер із рукою на перев'язі сидів верхи на коні і вигляд у нього був дуже сумний. За десять кроків од нього троє піших кавалеристів поралися з своїми люльками.

— Еге, та в цих людей такий вигляд, немовби їм хочеться купити в мене коня ще дешевше, ніж він мені коштує!—подумав Фабріцію.

Поранений офіцер та троє піших салдатів дивилися на Фабріцію, немовби чекаючи на його приїзд.

— Не треба було б переїздити через цей місток. Кра-

ще їхати понад правим берегом. Маркітантка, мабуть, порадила б цю дорогу, щоб обминути цю перешкоду.... Воно то так!—подумав наш герой,—але якщо я зараз почну тікати, то завтра мені буде дуже сором! До того ж, мій кінь добре йде, а офіцерський, мабуть, зморений. Якщо задумають мене спіймати, то я пожену коня чвалом од їх.

З такими міркуваннями Фабріціо підбирав свого коня й під'їздив якомога повільніше.

— Та під'їздить же, гусаре! — владно гукнув на нього офіцер. Фабріціо під'їхав на кілька кроків і став.

— Ви хочете в мене взяти коня? — скрикнув він.

— Найменше на світі! Під'їздить лишень!

Фабріціо глянув на офіцера. В нього були сиві вуса й найстатечніший у світі вигляд. Ліва рука висіла на хустці, змокрілій од крові, а права була забинтована закривавленою білизною.

— Ці піші зараз схоплять за вуздечку мого коня, — подумав Фабріціо, та, придивившись ближче, він побачив, що й піші були поранені.

— Іменем честі, — сказав йому офіцер, що мав полковницькі еполети, — Зоставайтеся тут на варті й кажіть усім драгунам, стрільцям та гусарам, яких ви побачите, що полковник ле-Барон перебуває тут в цій корчмі й наказує їм прилучитися до нього. В старого полковника був пригоблений вигляд. Він з першого ж слова завоював серце нашого героя, який відповів йому дуже розумно:

— Я дуже молодий, пане! Мене не схочуть слухатися! Треба наказу, підписаного вашою рукою.

— Він має рацію, — розглядаючи його, сказав полковник. — Ля-Роз, напиши наказа, ти володієш правою рукою.

Нічого не кажучи, ля-Роз вийняв з кишені книжечку, в пергаментових палітурках, і, написавши кілька рядків, передав одірваний аркушик Фабріціо. Полковник ще раз повторив наказа, додавши, що через дві години варті, як і заведено, його заступить хтось з трьох поранених кавалеристів. Сказавши це, полковник із своїми людьми ввійшов до корчми. Фабріціо провів їх поглядом, і не порушно стояв на краю дерев'яного мосту, бо його дуже вразив понурий і мовчазний біль цих трьох людей.

— Немов зачаровані! — подумав він. Нарешті, він розгорнув папірець такого змісту:

«Полковник ле-Барон шостого драгунського, командир другої бригади першої кавалерійської дивізії чотирнадцятого корпусу, наказує усім кавалеристам не переїздити через міст, не приєднавшись до нього біля корчми Білого Коня, де перебуває головна квартира.

В головній квартирі, біля мосту Сент, 1го. червня 1815. року.

За полковника ле-Барона, пораненого в праву руку і з його наказу вахмістер.

ля - Р о з.

Ледве Фабріціо якісь півгодини пробув за вартового на мосту, як до нього підїхало шість верхових стрільців і підійшло троє піших.

Він повідомляє їх про наказ полковників.

— Ми зараз повернемося,—кажуть четверо верхових стрільців і доброю ристю проїздять через міст. Фабріціо став розмовляти з двома іншими. Підчас палкої суперечки троє піших салдатів теж проходить через міст. А один з двох стрільців, що zostалися, прохає дозволу поглянути на наказа й завовить його з собою, кажучи:

— Я зараз покажу його товаришам! Вони враз повернуться! Неодмінно чекай їх!—і одїздить чвалом, а товариш за ним. Все це сталося за одну мить.

Осатанілий Фабріціо гукнув одного з поранених салдатів, що висунувся з вікна Білого Коня. Цей салдат, з вахмістерськими нашивками, зійшов на низ і став кричати на нього:

— Шаблю до руки! Ви на варті!

Фабріціо послухався, потім сказав йому:

— Вони завезли наказа.

— Вони не в дусі після вчорашнього,—засмучено промовив той.—Я зараз дам вам свого пістоля. Якщо знову продиратимуться живосилом, стріляйте в повітря, то вийду я, а, може, й сам полковник.

Фабріціо прекрасно помітив здивований жест у вахмістра, коли той почув про крадіжку наказу. Він зрозумів це, як особисту образу, і вирішив не пошиватися більше в дурні.

Озброєний насідельним вахмістровим пістолем, Фабріціо гордо знову взявся за своє діло, коли раптом побачив, як підїздять сім кінних гусарів. Ставши так, щоб загородити проїзд через міст, він повідомляє їх про полковників наказ. Це викликає в них досаду, а найсміливіший пробує проїхати. Фабріціо, додержуючи мудрої поради своєї подружки маркітантки, яка напередодні казала, що треба колоти, а не рубати, опускає вниз вістря своєї довгої рівної шаблі й удає, що хоче заколоти того гусара, який живосилом проривається.

— Ах! цей молокосос хоче повбивати нас! Немовби нас мало вбивали вчора.

Вони всі разом беруться за шаблі й насідають на Фаб-

ріцію. Він уже вважав себе за мертвого. Але, згадавши вахмістрове здивовання, він не захотів нової образи. Ввесь час одступаючи на міст, наш герой намагався колоти їх вістрям. В нього був такий чудний вигляд, коли він махав цією великою рівною шаблею важкого кавалериста, яка була дуже не по руці йому, що гусари відразу побачили, з ким мають справу. Вони, намагалися тільки розідрати мундир на ньому, а про поранення й не думали. Фабріцію вже разів три-чотири вдарили шаблею по руках. Але він, вірний порадам маркітантки, од щирого серця на всі боки штрикав вістрям. На нещастя, шабля поранила таки одного гусара в руку. Той, дуже розсердившись, що його ткнув такий салдат, відразу відбив шаблю Фабріцію сильним ударом вістря, що попало нашому героєві над стегно. Допомогло цьому ударові те, що кінь не тікав, а сам кидався на ворогів. Побачивши, що у Фабріцію тече кров уздовж правої руки, гусари злякалися, що завели так далеко гру, і, притиснувши його до лівих поручнів мосту, поскакали кіньми вперед. Коли в Фабріцію знайшлася вільна хвилина, він вистрілив у повітря, щоб попередити полковника.

Четверо верхових та двоє піших гусарів того ж таки полку, що й інші, якраз під'їздили до мосту і були за кроків двісті від нього, коли пролунав постріл. Вони дуже уважно вдивлялися в те, що коїлося на мосту, і, подумавши, що Фабріцію вистрілив на їхніх товаришів, поскакали чотирма кіньми з голими шаблями на нього. Це була справжня атака. Застережений пострілом із пістоля, полковник ле-Барон одчинив двері корчми й сам кичувався на міст в той момент, як гусари під'їхали туди. Він наказав їм спинитися.

— Тут немає більше полковників! — пустивши свого коня, скрикнув один із гусарів. Роздратований полковник перервав догану, з якою звертався до гусарів, і пораненою правою рукою схопив за повід коня.

— Стій! Поганий салдате! Я тебе знаю, ти з сотні капітана Андріє, — сказав він гусарові.

— Ну, та й що ж! Капітан сам дасть мені наказ! Капітана Андріє вчора забито, а ти іди к...

Сказавши так, він, штовхнувши старого полковника на поміст, хоче проїхати силоміць. Фабріцію, що стояв за два кроки од мосту, обличчям до корчми, пускає свого коня в той час, як гусарів кінь своїми грудьми звалює на землю полковника, який все таки не випускає правого поводу. Обурений Фабріцію щосили штрикає гусара вістрям шаблі. На щастя, гусарів кінь, почувши, що його

нагинає до землі полковник поводом, кидається на бік і довге лезо важкої кавалерійської шаблі Фабріціо тільки черкнуло гусара по жилеті й промайнуло перед його обличчям. Осатанілий гусар мерщій повертається й щосили замахується на Фабріціо шаблею, яка, перерубавши рукав, глибоко входить у руку. Наш герой упав.

Побачивши обох оборонців на землі, один з піших гусарів при такій нагоді сплигує на Фабріцієвого коня, і, маючи на думці ним заволодіти, пускає його чвалом через міст.

Вибігши з корчми, вахмістер побачив, як упав полковник. Подумавши, що начальника серйозно поранено, він кидається мерщій навздогін за конем Фабріціо й штрикає в поясницю злодія краєм шаблі. Не помічаючи на мосту нікого, крім пішого вахмістра, інші гусари скакають кінями через міст і швидко зникають, а піший тікає в степ.

Вахмістер підійшов до пораненого. Фабріціо вже встав, рана його не мучила, хоч він і загубив багато крові. Полковник підвівся повільніше. В нього не було жадної нової рани, його тільки приголомшило падіння.

— Мені болить тільки старий виразок, що біля кісточки на руці,— сказав він вахмістрові.

Гусар, поранений вахмістром, конав.

— Та ну його к бісу!— скрикнув полковник.— Подумайте лишень про цього юначка, якого я так не до речі підвів під небезпеку!— сказав він вахмістрові та іншим двом кавалеристам, що щойно підбігли.— Я сам стоятиму на мосту й спинятиму тих несамовитих. Одведіть цього юначка до корчми, а його рани перев'яжіть якоюсь із моїх сорочок.

V

Вся ця пригода не тривала й хвилини. Рани в Фабріціо були незначні. Перев'язавши йому руку бинтами, з полковникової сорочки, для нього хотіли зробити постіль у горішньому поверсі корчми.

— Але поки тут зо мною панькатимуться, мій кінь на самоті у стайні занудьгує й піде з іншим хазяїном,— сказав Фабріціо вахмістрові.

— Непогано на новобранця.— відповів вахмістер. І Фабріціо поклали на свіжій соломі в самих яслах, до яких прив'язали й коня.

Фабріціо почував себе дуже кволим, тому вахмістер приніс кухоль теплого вина й трохи побалакав з ним. Кілька компліментів, сказаних у цій розмові, піднесли нашого героя на десяте небо.

Іпрокинувся Фабріціо тільки на світанку другого дня. Протяжним іржанням та стукуванням копит коні зчиняли страшенний гармидер. В стайні було повно диму. Попервах у всьому цьому шумі Фабріціо нічогісінько не розумів і не знав навіть, де лежить. Нарешті, напівзадушений димом, він догадався, що зайнявся будинок. За одну мить він скочив на коня й опинився за стайнею. Він глянув угору: дим із силою виривався з двох вікон над стайнею, укривши весь дах чорними вертлявими клубками. Вночі до корчми Білого Коня поприїздили цілі сотні втікачів. Всі вони галасували й лаялися. П'ятьох чи шістьох з них Фабріціо побачив зблизька й вони йому здалися зовсім п'яними. Один з них хотів його заарештувати й щосили кричав:

— Куди ти ведеш мого коня?

Од'їхавши за чверть льє, Фабріціо повернув назад голову. За ним ніхто не гнався, а весь будинок охопило полум'я. Впізнавши міст, Фабріціо згадав про рани й тоді відчув, що вони горять, а бинти до болю стискають руку.

— Що ж сталося з старим полковником? Він же оддав свою сорочку, щоб перев'язати мені руку!

Сьогодні вранці з нашого героя був найбадужіший чоловік у світі. В нього витекло багато крові, а це розвіяло романтику.

— Праворуч і тікаймо! — подумав він.

Фабріціо спокійно поїхав за водою понад річкою, що за мостом повертала на правий бік до шляху. Йому пригадалася порада доброї маркітантки.

— Яка дружба! Яка щира вдача! — думалося йому.

Проїхавши з годину, він раптом почув себе дуже стомленим.

— Чортовина! Невже я зомліваю? Якщо я знепритомнію, то в мене, можливо, вкрадуть не тільки коня та одяг, а й гроші! — в нього не було вже сили правити конем, він намагався, як би тільки не впасти з сідла. Раптом один селянин, що копав на полі біля шляху, побачивши його таким блідим, підніс йому склянку пива та трохи хліба.

— Які ви бліді! — промовив дядько. — Я відразу догадався, що ви один з поранених під час цього великого бою.

Ніколи вчасніше не приходила допомога. Фабріціо став жувати скибку чорного хліба. Йому ставало боляче в очах, коли він дивився перед себе. Отямившись трохи, він по-
"якував.

— Де ж це я? — спитав Фабріціо. Селянин сказав йому,

що за три чверти льє відціля він зможе знайти прекрасний догляд у містечкові Зондерс. Гаразд не знаючи, що діє, і думаючи тільки про те, як би не впасти з коня, Фабріціо приїхав до цього містечка. Побачивши одчинені ворота, він в'їхав до двору. Це була корчма під вивіскою «Скребниця». Височезна жінка, добросерда господиня, відразу побігла до нього. Вона загукала на допомогу й голос у неї змінився з жалю. Двоє молодих дівчат поспішили Фабріціо стати на землю. Ледве він зліз з коня, як враз зомлів. Покликали хірурга. Той пустив йому кров, і кілька днів Фабріціо не тямив, що з ним роблено. Він спав майже без просипу.

Рана од вістря шаблі в стегні загрожувала ускладненням. Коли до Фабріціо повернулася пам'ять, він попросив, щоб добре доглядали за його конем і часто повторював, що щедро заплатить. Це ображало добру господиню корчми та її дочок. Через два тижні прекрасного доглядання, він почав поволі розбиратися в думках. Раптом одного вечора його вразив стривожений вигляд господинь. Незабаром до кімнати ввійшов німецький офіцер. Йому відповіли якоюсь мовою, що її Фабріціо ще не чув. Але він прекрасно бачив, що розмова йде про нього. Наш герой прикинувся сонним. Через деякий час, коли, на його думку офіцер мав уже вийти, він покликав своїх господинь.

— Чи цей офіцер, бува, не записав мене до реєстру полонених?

Із сльозами на очах господиня призналася в цьому.

— Так от, в моєму дольмані є гроші!—підвішився на ліжкові, скрикнув Фабріціо.—Купіть мені міщанський костюм, і я сьогодні вночі виїду на своєму коні. Ви вже раз урятували мені життя, бо якби не ваш притулок, то я б мертвий звалився десь на вулиці. Врятуйте мене ще раз! Дайте мені змогу повернутися до матері!

Хазяйські доньки залилися сльозами. Вони трімали за Фабріціо. Трохи тямивши по-французькому, вони підійшли до ліжка й стали його розпитувати. Вони сперечалися по-флямандському з матір'ю, але кожної хвилини їхні погляди зверталися до нашого героя. Він догадувався, що їм хочеться спробувати щастя, дарма, що його втеча могла серйозно скомпрометувати всю їхню родину. Стискаючи руки, він палко дякував їм. Місцевий єврей здобув повний костюм, але приніс його тільки о десятій годині вечора. Панночки, порівнявши це вбрання з дольманом Фабріціо, побачили, що треба на вужче перешити костюм. Вони відразу взялися за роботу бо неможна було гаяти часу. Фабріціо показав.

де сховано наполеондори і попросив господинь зашити їх у щойно куплений одяг. Разом із костюмом принесли прекрасну пару нових чобіт. Не вагаючися, Фабріціо попросив цих добрих дівчат розрізати його гусарські чоботи в тім місці, де він їм показав, і сховати його діамантики в підшивку нових чобіт.

В наслідок утрати крові й кволости, що сталося через неї, Фабріціо майже зовсім забув французьку мову. Він звертався по-італійському до своїх господинь, які розмовляли флямандською мовою. Вони між собою розумілися майже виключно на мигах. Коли молоді дівчата, проте, зовсім безкорисні, побачили діаманти, їхнє захоплення Фабріціо було безмежне. Вони подумали, що перед ними переодягнений принц. Молодша й найвніша, Анікен, не соромлячися, обійняла Фабріціо. Фабріціо, з свого боку, вважав, що вони обидві чарівні. І біля півночі, коли хірург, зважаючи на подорож, в яку наш герой вирушав, дозволив йому випити трохи вина, Фабріціо майже не хотілося від'їздити.

— Хіба деінде мені може бути краще, ніж тут? — проте, до другої години ранку він був уже одягнений. Коли Фабріціо виходив з кімнати, добра господиня сказала, що його коня взяв офіцер, який за кілька годин до цього одвідав їхній двір.

— Ах, канальський! Як він смів узяти коня в пораненого! — крикнув з лайкою Фабріціо. З цього молодого італійця був поганий філософ для того, щоб згадати якою ціною він сам купив коня.

Плачучи, Анікен сказала, що для нього найняли іншого коня, але їй так хотілося, щоб він не від'їздив. Прощання було дуже ніжне. Два високих юнаки, родичі добросердої господині, посадили Фабріціо на сідло. В дорозі вони підтримували його на коні, тимчасом, як третій ішов на кілька кроків поперед цього маленького конвою, роздивляючися, чи нема на шляху якогось підозрілого патруля. Через дві години вони спинилися в кузінки господини «Скребниці». Що не казав юнакам Фабріціо, вони не хотіли його кидати, запевняючи, що ніхто краще за них не знає лісових стежок.

— Але ваша відсутність вас скомпрометує, якщо завтра вранці дізнаються про мою втечу й побачать, що вас немає вдома.

Вони знову рушили в дорогу. На щастя, на світанку долину вкрив рясний туман. О восьмій годині ранку всі вони приїхали до маленького містечка. Один з юнаків пішов подивитися чи не вкрадено була поштових коней. Про-

те, поштмайстер встиг їх поховати й поставити замість них в стайнях якихсь огидливих шкапин. Юнаки пішли розшукувати ту пару коней, що була схована в болоті. А через три години Фабріціо сидів у розхитаному кабріолетикові, що був запряжений парою добрячих поштових коней. До Фабріціо до деякої міри повернулося здоров'я. Та хвилина, коли він розлучався з юнаками, була дуже зворушлива. Хоч які чемні приводи видумував Фабріціо, вони не захотіли брати грошей.

— В такому стані, як ви, пане, більше треба грошей, ніж нам! — кожного разу відповідали добрі хлопці. Нарешті, вони повернулися назад з листами, в яких Фабріціо, трохи зворушений подорожніми враженнями, пробував передати господиням свої почування. Фабріціо писав із сльозами на очах і, розуміється, що в листі до маленької Анікен було повно кохання. Далі подоріж була звичайнісінька. Приїхавши до Ам'єну, він здорово помучився од рани, яку йому зробило вістря шаблі в стегні. Сільському хірургові й на думку не спало розрізати рану, а там, не зважаючи на кровопускання, утворився гнійник. За ті два тижні, які Фабріціо пробув в ам'єнській корчмі, де хазяїнувала запобіглива й жаліслива їсім'я, союзники завоювали Францію, Фабріціо став немовби іншим чоловіком, бо він так багато й серйозно міркував про все, що сталося з ним. Дитиною він залишався тільки в однім: чи те, що йому довелося бачити, був справжній бій, а якщо справжній, то чи то було Ватерльоо? Вперше за життя він знайшов смак у читанні. Фабріціо все сподівався знайти в газетах чи в оповіданнях про бій якийсь опис, з якого б можна було пізнати місце, проїхані в почті маршала Нея та, пізніше, іншого генерала. Він майже щодня писав з Ам'єну до своїх подруг із «Скребниці». Видужавши, він повернувся до Парижу. Там, у колишньому готелі на його ім'я лежало два десятки материних та тітчиних листів. Вони благали його якнайшвидше повернутися додому. В останньому листі графині Піетранера був якийсь загадковий зміст. Це дуже стурбувало Фабріціо. Лист розвіяв усі прекрасні мрії. Для його вдачі досить було одного слова, щоб передбачати найбільші нещастя, тому його уява почала враз уявляти собі ці нещастя в найважливіших подробицях.

«Бережися! Не підписуй тих листів, якими ти посилаєш звістки про себе, — писала до нього графиня. — Коли ти повернешся, то відразу не їдь на озеро Комо, а спинися спочатку в Люгано, на швейцарській території». Він мусив був приїхати до цього невеличкого міста під ім'ям Каві. Там в головній корчмі графинин льокай скаже йому, що

треба робити. Тітка кінчала свого листа такими словами: «Всіма можливими способами приховай той шалений вчинок, який ти зробив. А особливо не держи при собі ніяких паперів, ні писаних, ні друкованих. В Швейцарії тебе відразу оточать друзі святої Маргаріти¹⁾. Якщо мені буде досить грошей, то я пошлю когось до Женеви в готель Ваги, і ти там довідаєшся про подробиці, яких тобі не можу написати. А їх, проте, до приїзду тобі треба знати. Та, ради бога, жадного дня не зоставайся в Парижі. Тебе там впізнають шпигуни!»

В уяві перед Фабріціо повставали найчудніші речі. Їй нічого не було ні до чого охоти. Йому хотілося тільки довідатися, що ж такого надзвичайного має повідомити тітка. Під час переїзду через Францію його двічі заарештовували, та він зумів викрутитися. До цих неприємностей спричинився італійський паспорт та чудна професія продавця барометрів, яка не пасувала до його молодого обличчя та руки на перев'язі.

Нарешті, в Женеві він знайшов графининового вірника. Той од її імени оповів, що на Фабріціо донесено поліції, як на посланця, який мав повезти до Наполеона пропозицію од великої змови, організованої в колишньому італійському королівстві. «Якби мета його подорожі була інша, то навіщо йому ховатися під чуже ім'я?»—писалося в доносі. Його мати намагатиметься довести те, що було справді, цебто, поперше, що він ніколи не виїздив з Швейцарії, і подруге, що він несподівано покинув замок через сварку з старшим братом.

Під час цього оповідання Фабріціо охопило почуття гордощів.

— Я був би чимсь вроді посла до Наполеона!—подумав він.— Я мав би честь розмовляти з цією великою людиною. Дай же, боже!— Він згадав, що його сьомого предка, онуку того, що приїхав до Міляно в почті Сфорци, герцогові вороги покарали одрізанням голови. Того предка вони захопили в той час, як він їхав до швейцарських кантонів вербувати найманих салдатів. Його очам уявлявся в генеології їхньої родини естамп про цю подію. Розпитуючи льокая, Фабріціо довідався ще про одну подробицю, яку, нарешті, той сказав, хоч графиня не раз наказувала йому мовчати про це. На нього доніс мілянській поліції старший брат Асканіо. Це жорстоке слово викликало в нашого героя напад божевілля. Щоб із Же-

¹⁾ Д. Пелліко зробив це ім'я європейським. Воно означає назву вулиці де стоїть палац та поліцейські в'язниці.

неви попасти до Італії, треба пройти через Льозано. Фабріціо відразу хотів іти пішки й у такий спосіб пройти тільки десять-дванадцять льє, які дилжанс проїздить за дві години. Перед од'їздом із Женеви, в убогій місцевій кав'ярні наш герой завівся з одним юнаком, що дивився на нього, за його словами, якось особливо. Та й справді, розважливий і заклопотаний тільки грошима, байдужий молодий женевець вважав його за божевільного. Ввійшовши до кав'ярні, Фабріціо на всі боки став кидати люті погляди та й, до того ж, ще перевернув собі на штани, подану йому, чашку кави. В цій сварці перший рух Фабріціо був у стилі XVI віку. Зовсім не балакаючи про дуель, він вихопив кинджала й кинувся на молодого женевця. Під гарячу руку Фабріціо забув усе, що знав про правила честі і повернувся до інстинкту або, краще сказати, до спогадів раннього дитинства.

Близький графинин повірений чоловік, якого він застав у Люгано, ще збільшив його злість, розказавши нові подробиці. У Гріянті всі любили Фабріціо і якби не прекрасний братів учинок, то ніхто б ім'я його не згадав,— всі б удавали, що вірять в його перебування в Міляно, а міська поліція ніколи б не звернула уваги на його відсутність.

— Звісно, у митників є ваші прикмети. Якщо ми підемо битим шляхом, то вас заарештують на кордоні льомбардо-венетіанського королівства! — сказав йому тітчин посланець.

Фабріціо та його люди знали найменші стежки на тій горі, що відмежовує Люгано від озера Комо. Вони переодяглися в мисливців, цебто в пачкарів, а через те, що їх ішло троє й в усіх вираз обличчя був неабиякий рішучий, то зустрічні митники тільки кланялися їм. Фабріціо влаштував так, щоб до замку прибути тільки опівночі. В цей час батько й усі льокаї, що ходили з напудреним волоссям, давно вже спали. Він легко переліз через глибокий рівчак і невеликим підвальним віконечком добувся до замку. Тут його чекали мати та тітка, а незабаром поприбігали й сестри. Пориви радості й сльози довго рядувалися одне за одним і тільки, коли перші відлиски зорі нагадали, що час летить, ці люди, що вважали себе за нещасних, стали розважливо розмовляти.

— Сподіваюся, що твій брат не догадається про твій приїзд,— сказала Фабріціо пані Піетранера.— Після його прекрасного вчинку я з ним майже не балакала, а він, через своє самолюбство, зробив мені честь образитися на мене. Сьогодні ввечері я сказала йому кілька слів, бо

треба було під якимсь приводом сховати ту шалену радість, яка могла збудити в нього підозріння. Потім, помітивши, що він став гордий з мого удаваного замирення, я скористалася з цього й примусила його напитися надміру. Сьогодні йому, напевно, й на думку не спаде сідати в засіку та братися до своєї шпигунської професії.

— Нашого гусара треба сховати в твоїх покоях,— промовила маркіза,— йому не можна зараз їхати. В перший момент ми зовсім розгублені, а тут якнайкраще треба обдурити цю жахливу мілянську поліцію.

Всі згодилися з цією думкою. Але другого дня маркіз та його старший син помітили, що маркіза зовсім не виходить з кімнати зовиці. Ми не описуватимемо тих поривів ніжності та радощів, які й того дня ще хвилювали цих, таких щасливих, людей. Підозріння та всілякі шалені думки, створені палкою уявою, мучать італійські серця далеко більше, ніж нас. Та зате їхні радощі буйніші й тривають значно довше. Того дня графиня й маркіза були зовсім у безтямі. Фабріціо мусив був знову почати свої сповідання. Нарешті, вирішили поїхати до Міляно й там сховати свою радість. До того ж, далі ставало важче критися од поліційського наглядання маркіза та його сина Асканіо.

Вони взяли звичайного домашнього човна й поїхали по Комо. Зробивши інакше, вони б викликали тисячу підозрінь. Прибувши до порту Комо, маркіза раптом згадала, що в Гріянті zostалися найважливіші її папери. Вона мерщій одіслала назад човнярів. Тому ці люди не могли нічого сказати про те, що робили ці дами в Комо. Ледве приїхавши туди, дами відразу ж найняли один з тих екіпажів, що чекають пасажирів біля високої середньовічної вежі, яка підноситься над мілянською брамою. Вони рушили відразу і кучер не встиг ні з ким й словом перекинутися. За чверть льє од міста їм зустрівся один молодий мисливець, знайомий цих дам. З ними не було ніякого чоловіка. Тому він з чемности побажав їх провести до мілянської брами, куди він ішов на полювання. Все йшлося на краще. Між дамами точилася найвеселіша розмова, коли раптом на повороті шляху, що огинає чарівний пагорок та ліс Сан-Джовані, три переодягнені жандарі схопили за вуздечку коней.

— Ах, мій чоловік нас зрадив!—скрикнула маркіза й зомліла.

Вахмістер, що стояв трохи оддаля, хитаючися, підійшов до екіпажа й промовив голосом, що йшов немовби з шинку:

— В мене прикре доручення, але я його мушу виконати. Я заарештовую вас, генерале Фабіо Конті!

Фабріціо подумав, що вахмістер розігрує з ним якийсь поганий жарт, називаючи його генералом.

— Ти мені заплатиш за це! — подумав він. Фабріціо дивився на переодягнених жандарів і в нього була тільки одна думка, як би сплигнути з екіпажа й утекти полем.

Графиня посміхнулася, — на мою думку, про всякий випадок, — і потім сказала вахмістрові:

— Але невже ви, мій любий вахмістре, вважаєте цю шістнадцятилітню дитину за Фабіо Конті?

— А ви хіба не генералова донька? — спитав вахмістер.

— Погляньте ж на мого батька! — показавши на Фабріціо, промовила графиня. Жандарі зареготали, як несамовиті.

— Покажіть лишень без балачок ваші паспорти, — сказав вахмістер. Його образив загальний сміх.

— Ці дами ніколи не беруть із собою паспортів, коли їдуть до Міляно, — сказав кучер із байдужим і філософським виглядом. Це пані графиня Піетранера, а то пані маркіза дель-Донго.

Зовсім спантеличений вахмістер одійшов до коней і став на раду з своїми людьми. Нарада вже тривала цілих п'ять хвилин, коли графиня Піетранера попросила дозволити од'їхати екіпажеві на кілька кроків у холодок. Сонце пекло страшенно, дарма, що була ще тільки одинадцята година ранку. Уважно дивлячися на всі боки й думаючи про втечу, Фабріціо раптом побачив на маленькій польовій стежці, що йшла навпростець до закуреного шляху, якусь молоду дівчину літ чотирнадцяти або п'ятнадцяти. Затулившись хусткою, вона боязко плакала. Вона йшла пішки між двома жандарями у форменім одязі, а за три кроки позад неї, також між двома жандарями, ступав високий сухорлявий чоловік. Він, як той префект, що йде за процесією, намагався надати собі статечного вигляду.

— Де ви їх знайшли? — спитав, остаточно п'яний цієї хвилини, вахмістер.

— Тікали через поле! І без ніяких паспортів!

Вахмістер остаточно втратив голову: замість двох в'язнів, що їх йому треба було, перед ним було цілих п'ять. Зоставивши тільки одного чоловіка охороняти того в'язня, що напускав на себе пиху, та другого, щоб заважати коням їхати, він одійшов на кілька кроків.

— Зоставайся! — промовила графиня до Фабріціо, що вже сплигнув на землю, — все зараз уладнається!

Вони почули, як один жандар скрикнув:

— Яке нам діло! Якщо в них немає паспортів, то вони — добра здобич.

Вахмістер був не такий рішучий. Його трохи турбувало ім'я графині Піетранера. Він знав генерала, а про смерть його ще не чув.

— Якщо я не до речі заарештую генералову дружину, то він обов'язково помститься, — думав він.

Під час цих міркувань, що тривали довгенько, графиня забалакала з молодого дівчиною, яка стояла біля коляси в пилюзі на шляху. Графиню дуже вразила її краса.

— Вам, панночко, пошкодить сонце. Цей бравий салдат дозволить вам сісти в колясу! — промовила вона до жандаря, що стояв перед кінями. Фабріціо, що блукав навколо екіпажа, взявся допомагати дівчині сісти. Він схопив її під руку й підсадив був її на підніжку, коли імпозантний чоловік, який стояв за десять кроків позад екіпажа, крикнув голосом, напруженим од бажання показати свою гідність:

— Зоставайтесь на шляху! Не входьте до екіпажа, який вам не належить.

Фабріціо не почув цього наказу, а молода дівчина, замість увійти до коляси, хотіла стати на землю. Але Фабріціо й далі її підтримував, тому вона впала йому в обійми. Він посміхнувся, вона зашарілася. Якусь часинку вони так і зосталися, дивлячися один на одного, але потім молода дівчина звільнилася з його рук.

— Чудесна товаришка була б з неї у в'язниці. Яка глибока думка під цим чолом: Вона зуміє кохати! — подумав він.

Підійшов вахмістер з начальницьким виглядом.

— Яку з цих дам звуть Келлія Конті?

— Мене! — сказала молода дівчина.

— А я — генерал Фабіо Конті, камергер його ясновельможної височности, мого заступника принця Пармського! — скрикнув літній добродій. — Це неприпустимо, щоб за таким чоловіком, як я, ганялися, як за якимсь злодієм.

— А хіба це не ви позавчора послали прогулятися інспектора поліції, коли він запитав у вас паспорта? Це ж ви тоді одпливали з порта Комо? Ну, а сьогодні він вам заваджає прогулюватися.

— Я одпливав уже на човні і спішив, бо непогодилося, мала бути буря. І от несподівано якась людина без форми гукнула на мене з набережної, щоб я повернувся до порту. Сказавши своє ім'я, я поїхав далі.

— А сьогодні вранці ви втекли з Комо.

— Такий чоловік, як я, не бере з собою паспорта,

коли виїздить з Міляно поглянути на озеро. Сьогодні вранці в Комо мені переказано, що мене заарештують біля брами. Я пішов пішки з дочкою, бо думав десь по дорозі знайти якийсь екіпаж, що одвіз би мене до Міляно. Там, певна річ, мій перший візит був би до начальника краю. Я буду скаржитися йому.

Захмістрові немовби тягар звалився з плеч.

— Гаразд, генерале! Ви заарештовані! Я одведу вас до Міляно. А ви хто такий? — спитав він у Фабріцію.

— Мій син Асканіо, — відповідала графиня. — Син дивізійного генерала Піетранера.

— Без паспорта, пані графине? — дуже пом'ягчавши, спитав вахмістер.

— Через свій вік він не бере паспорта, бо завжди подорожує не сам, а зо мною.

Під час цієї балачки генерал Конті все більше й більше показував своїм виглядом, що його гідність ображають жандарі.

— Навіщо стільки слів? Ви заарештовані та й годі, — сказав один із них.

— Для вас велике щастя буде, коли ми погодимося, щоб ви найняли коня в якогось селянина, — промовив вахмістер, — інакше, не зважаючи на пилугу й спеку, та навіть звання пармського камергера, ви прекрасно підете пішки між нашими кіньми.

Генерал став лаятися.

— Чи замовчиш ти? — скрикнув жандар. — Де твоя генеральська форма? Хіба перший зустрічний може сказати, що він генерал?

Генерал розсердився не на жарт. А в колясі в цей час справи йшли куди краще.

Графиня орудувала жандарями, немовби своєю челяддю. Одному з них вона дала екую і послала його за вином та холодною водою до корчми, що бовваніла за якихсь двісті кроків. В неї знайшовся час заспокоїти Фабріцію, що намагався тікати до лісу на пагорок.

— В мене добрі пістолі, — казав він.

Графиня добилася, щоб роздратований генерал дозволив сісти в екіпаж своїй дочці. При цій нагоді генерал, що любив балакати про самого себе й про свою родину, повідомив цих дам, що його дочці тільки дванадцять років, бо вона народилася 23. жовтня 1803. року, але всі їй дають чотирнадцять-п'ятнадцять літ, — така вона розумна в нього!

— Зовсім незначний чоловічок! — промовила очима графиня маркізі.

Завдяки графині, після годинної наради, все владна

лося. Жандар, в якого, як виявилось, в суміжному селі, була якась справа, позичив свого коня генералові Конті.

— Ви матимете десять франків! — сказала графиня жандареві.

Вахмістер поїхав сам з генералом. Інші жандарі zostалися під деревом в товаристві чотирьох величезних пляшок вина, що скидалися на невеличких дам-жан. За допомогою селянина їх приніс із корчми посланий жандар. Гідний камергер дозволив Клелії Конті до повороту на Міляно їхати в екіпажі цих дам. Ніхто й не подумав затримувати сина хороброго генерала Піетранера. Після перших хвилин чемности та балачок про недавній незначний інцидент, Клелія Конті помітила, що така прекрасна дама, як графиня, розмовляє з Фабріціо з якимсь ентузіазмом. Напевно, вона не матір йому. Клелію особливо зацікавили часті натяки на щось героїське, завзяте й надміру небезпечне, що юнак недавно вчинив. Та, не зважаючи на свій розум, молода Клелія ніяк не могла одгадати про що йшла мова.

Вона здивовано дивилася на цього молодого героя, в якого очі ще й досі немовби дихали боевим огнем. Щодо нього, то він був трохи здивований рідкою красою молоді дванадцятилітньої дівчини й його погляди примушували червоніти її.

За лє од Міляно Фабріціо сказав, що йде в одвідини до свого дядька й попрощався з дамами.

— Якщо мені колись пощастить виплутатися з цього діла, то я приїду подивитися на прекрасні пармські картини, — сказав він Клелії. — Чи згадаєте ви тоді це ім'я: Фабріціо дель-Донго.

— Отак ти бережеж своє інкогніто! — промовила графиня. — Панночко, будь ласка, запам'ятайте, що цей гульвіса — мій син і прізвище його — Піетранера, а не дель-Донго.

Дуже пізно ввечері Фабріціо повернувся до Міляно брамою Renza, яка йшла до модного променаду. Подоріж двох слуг до Швайцарії остаточно виснажила й без того мізерні заощадження маркізи та її зовиці. На щастя в Фабріціо було ще кілька наполеондорів і один діамант, який вирішили продати.

Все місто знало й любило обох дам. Найзначніші особи з австрійської клерикальної партії пішли до начальника поліції, барона Біндера, клопотати за Фабріціо. Ці добродії, за їхніми словами, не розуміли, як це можна мати за серйозне вихватку шістнадцятилітнього хлопця, що посварився з старшим братом і втік з батьківського дому.

— Моє ремесло полягає в тім, щоб все мати за серйозне, — ласково відповів барон Біндер, сумний і розумний чоловік. Саме тоді він заснував славетну мілянську поліцію й намагався попередити революцію, що вже раз, 1746 року, вигнала була австрійців з Генуї. Ця мілянська поліція стала така відома після пригоди Пелліко та Андріана. Правильно й без жалю виконуючи суворі закони, вона була нежорстока. Імператорові Францові II хотілося тільки нагнати страху на завзяту уяву італійців.

— Дайте мені документальні докази про те, що робив із дня в день молодий маркезино дель Донго, — повторював заступникам Фабріціо барон Біндер. — Почнемо з моменту од'їзду з Гріанти до вчорашнього вечора, коли він прибув до цього міста й сховався тут в одній з кімнат материних покоїв — і я ладен повестися з ним, як з наймилішим і найжартівливішим юнаком цього міста. Коли ж ви не добудете молодикові маршрут на кожний день після його од'їзду з Гріанти, то яке б не було високе походження і яка б не була моя пошана до друзів його родини, проте, мій обов'язок — заарештувати його. Хіба я не повинен тримати його у в'язниці доти, поки не буде доказів, що він не одвозив до Наполеона пропозиції деяких невдоволених, що, звичайно, можуть знайтися між підданцями його імператорської й королівської величності? І ще зауважте, панове, що коли молодому дель-Донго пощастить виправдатися в цім пункті, то він буде обвинувачений за перехід кордону без, законно виданого, паспорта. До того ж, він прибрав чуже ім'я й свідомо скористався з паспорта, який видано простому робітникові, цебто людині, що належить до далеко нижчої класи, ніж він. — Ця, без жалю розважлива, заява супроводилася всіма знаками пошани, яку начальник поліції мав до високого становища маркізи дель Донго й тих значних осіб, що допомагали їй.

Довідавшись про відповідь барона Біндера, маркіза впала в розпач.

— Фабріціо заарештують! А якщо він опиниться в тюрмі, то хто знає, коли йому пощастить відтіля вийти! — плачучи скрикнула вона. — Батько відмовиться від нього.

Пані Піетранера та її невістка радилися з двома-трьома близькими друзями. Що не казалось маркізі, вона неодмінно хотіла, щоб її син виїхав другої ночі.

— Та хіба ти сама не бачиш? Барон Біндер знає, що твій син тут, — сказала їй графиня. — Він зовсім непоганий чоловік.

— Непоганий, але він хоче подобатися імператорові Францеві.

— Проте, колиб він думав, що для кар'єри йому корисно посадити Фабріціо до в'язниці, то враз би засадив його туди! А втеча — доказ, що ми незаслужено не довіряємо йому.

— Але признатися, що він знає, де зараз Фабріціо, це значить сказати: хай тікає! Ні, мені життя не буде, поки я не перестану думати, що за якихсь чверть години мій син опиниться між чотирьма мурами. Яке б не було честолобство в цього барона Біндера, проте, він вважає, що для нього самого корисно в цій країні подати на увагу обережне відношення до чоловіка такого стану, як мій. Я бачу докази в цім чуднім щирім признанні. Він же знає, де взяти мого сина. Ще більше, барон чемно оповів про ті порушення законів, за які через донос негідного брата обвинувачують Фабріціо. Він пояснив навіть, що це може закінчитися в'язницею. Чи не значить це, що нам дано вибір, коли ми волиємо вигнання?

— Якщо, ти вибираєш вигнання, то ніколи в житті ми більше не побачимо його,—повторювала графиня.

Фабріціо, що був під час цієї розмови з колишнім маркізиним другом, теперішнім радником трибунала, утвореного Австрією, з охотою погоджувався пуститися світ за очі.

І справді того ж вечора, він сховавшись в екіпажі, який віз його матір та тітку до театру Скаля, виїхав з палацу. Кучер, на якого вони не покладалися, за своєю звичкою, зайшов до шинку, а льокай, людина надійна, взявся сторожити коні. Фабріціо, переодягнений селянином, виліз з екіпажу й вийшов із міста. На другий день уранці він щасливо перейшов кордон і через кілька годин оселився в матеріному піємонтському маєткові, що біля Новари, а саме в Романьяно, де забито Байяра.

Можна уявити собі, з якою увагою слухали виставу в театрі Скаля дами, що ввійшли до своєї льожі. Вони були там тільки для того, щоб порадитися з деякими своїми друзями ліберальної партії, бо коли б ті з'явилися в палаці дель Донго, то це б видалося поліції за поганий знак. В льожі вирішили знову поклопотати перед бароном Біндером. Про хабаря не могло йти мови. З цього чоловіка був справжній чесний урядовець, а дами, до того ж, були дуже бідні. Вони оддали Фабріціо все, що зосталося в них од продажу діамантів.

Але багато важило останнє слово барона. Графинині друзі нагадали їй про одного каноніка Борда, який ще

тоді, як був гречним юнаком, упадав за нею і, до того ж, дуже огидливим способом. Коли йому не пощастило, він доніс генералові Піетранера про дружбу графині та Лімеркаті. За те тоді його вигнали, як негідника. Але тепер цей канонік щовечора грав партію «таро» з баронесою Біндер і, певна річ, був близький друг її чоловікові. Графиня наважилася на жахливо тяжкий вчинок—одвідати каноніка. Канонік ще не виходив з дому, коли всна на другий день вранці наказала про себе доповісти.

— Коли слуга вимовив прізвище графині Піетранера, то канонік од хвилювання ледве не втратив голосу. Він забув навіть дати лад своєму простому домашньому вбранню.

— Пустіть і йдіть геть!—кволим голосом промовив він.

Ввійшла графиня, і Борда кинувся перед нею навколюшки.

— Тільки в такому становищі нещасний безумець може приймати ваші накази,—сказав він графині. Того ранку вона видавалася непереможно пікантна в напівпростому вбранні. Глибокий сум через вигнання Фабріціо, примус, який вона зробила над собою, щоб одвідати людину, яка колись по-зрадницькому повелася з нею,—все це надавало їй поглядові неймовірного одлиску.

— Тільки в такому становищі я хочу приймати ваші накази,—скрикнув канонік,—ви ж, очевидно, зажадаєте від мене якоїсь послуги, бо інакше б ви не одвідали убогого дому того нещасного, який колись, захоплений коханням і ревностями, повівся з вами, як ниця людина, побачивши, що він не до серця вам.

Це були щирі слова й тим прекрасніші, що канонік тепер мав велику владу. Графиня зворушилася до сліз. Досі зневага та страх наганяли на неї холод і раптом в один момент їх заступила ніжність й невелика надія. Від тяжкого лиха вона за якусь хвилину перейшла до щастя.

— Поцілуй руку і встань!—протягаючи руку, сказала вона канонікові. (Треба сказати, що в Італії звертання на ти, означає добру й щиру приязнь і ще ніжніші почуття).—Я прийшла до тебе просити за мого небожа Фабріціо. Чистісіньку правду без найменшої брехні я кажу

— тому другові. Шістнадцяти з половиною років Фабріціо зробив не абияку дурницю. Ми жили в Гріянському замку на озері Комо. І, от, раз увечері о сьомій годині ми довідалися од матросів про імператорів десант у затоці Жуана. Другого ранку Фабріціо поїхав до Франції. Він добув собі паспорта в одного з своїх сільських друзів, а саме в торговця барометрами Вазі. Фабріціо мало ски-
дався на торговця барометрами. Він ледве проїхав в Фран-

ції десять лье, як його через оди́н тільки вигляд заарештували. Палкі слова поганою французькою мовою здавалися дуже підозрілими. Згодом через деякий час він утік і дістався до Женеви. Ми послали його зустрічати до Люгано...

— Цебто до Женеви,— зауважив з посмішкою канонік.

Графиня скінчила оповідати цю історію.

— Зроблю все, що зможу! Я ввесь до ваших послуг!— відповідав радісно канонік.— Я навіть піду на необачність,— додав він.— Скажіть мені, що треба зробити, коли в моїй бідній вітальні не стане небесного видіння?— Це ж ціла епоха в історії мого життя!

— Треба піти до барона Біндера й сказати йому, що ви любите Фабріціо з самого дня народження, що ви пам'ятаєте як народилася ця дитина, коли ви до нас приїхали, і, що нарешті, в ім'я дружби, яку почуває до вас барон, ви благаєте його, хай він пустить в діло всіх своїх шпигунів і переконається, чи перед од'їздом до Швейцарії, у Фабріціо було побачення хоч з будьяким неблагондійним лібералом. Якщо баронові служать справно, то він побачить, що тут—звичайна юнацька легковажність і більше нічого! Ви ж знаєте, що в моєму прекрасному приміщенні палацу Дуньяні, були естампи боїв, виграних Наполеоном. Розбираючи підписи під цими гравюрами, небіж вивчився читати. Мій бідний чоловік оповідав Фабріціо про бої, коли йому було п'ять років. Ми натягали тоді на голову дитині чоловікову каску, хлопчик волочив за собою велику шаблю.... і от, одного прекрасного дня він дізнається, що бог мого чоловіка, імператор, знов у Франції. Він, як божевільний, мерщій виїздить до нього, та тут йому не пощастило. Спитайте в вашого барона, як він покарає його за цю шалену хвилину?

— Я забув ще одну річ,— скрикнув канонік.— Ви зараз побачите, що я трохи заслужую на те прощення, яке ви мені даєте! Ось,—шукаючи щось на столі серед паперів, промовив він,—донос мерзенного col-torto (лицеміра). Погляньте, підписано: Асканіо Вальсерра дель Донго. Він і почав усе це діло. Вчора ввечері я взяв в поліційському бюрі цей папір і пішов був до театру «Скаля» сподіваючися знайти когось із звичайних одвідувачів вашої льожі і таким чином повідомити про це. Копія з цього документа давно вже у Відні. Ось той ворог, якого нам треба перемогти!

Канонік прочитав доноса разом із графинею і умовився з нею, передати їй через вірну людину вдень копію. З радістю в серці повернулася графиня до палацу дель Донго.

— Неможливо бути гречнішим за цього колишнього

негідника—сказала вона маркізі.—Сьогодні ввечері в театрі «Скаля» без чверти до одинадцятої за театральним годинником ми всіх вишлемо з ложі, погасимо свічки, зачинимо двері, а рівно об одинадцятій до нас прийде сам канонік і скаже, що йому пощастило зробити. На нашу думку, це найменше його скомпрометує.

Канонік був дуже розумний і не забарився прийти на побачення. Він був надзвичайно добрий і справді щирий,— а це трапляється тільки в тих країнах, де пустославність не домінує над усіма почуттями. За донос на графиню Піетранера її чоловікові його все життя мучила совість, а тепер в нього був засіб одв'язатися од цих мук.

Коли вранці графиня вийшла од нього, він гірко подумав:

— В неї любов із небожем...—Канонік ще не вилювався од кохання.—Вона горда, проте ж, прийшла до мене!... Після смерти бідного Піетранера, вона й слухати не схотіла про мої послуги, хоч їх дуже чемно й ввічливо запропонував їй колишній коханець, полковник Скотті. Прекрасній Піетранера жити на тисячу п'ятсот франків!—завзято міряючи кімнату, думав канонік.—Потім поїхати до Гріянського замку, мешкати з огидливим *secatoro*¹⁾ маркізом дель Донго!.. Тепер все ясно! Справді, молодий Фабріцію дуже граційозний, високий, статурний, на обличчі завжди посмішка!.. А, головно, в його погляді якась приємна хтивість... Лице в стилі Корреджіо!..—гірко додав він.

— Ріжниця в літах.... та вона ж не така й значна. Фабріцію народився після вступу французів, десь біля 98. року, а графині, мабуть, літ двадцять сім; двадцять вісім. Неможливо бути чарівнішою й красивішою. В цій, врожайній на красу, країні вона перемогла всіх: Маріні, Герарді, Руга, Арезі, Піетрагруа,—вона краща за всіх!.. Вони жили щасливо, сховавшись над цим прекрасним озером Комо, як раптом юнакові заманулося приєднатися до Наполеона. Є ще гарячі люди в Італії, щоб там не робили! Люба батьківщино! Ні!—промовляло, розпалене ревностями, серце,—не можна нічим більш пояснити такого покірливого нидіння на селі й огиди, яку вона відчуває щодня за столом, бачачи перед собою жахливе обличчя маркіза дель Донго, і, до того ж, іще мізернішу, бліду фізіономію маркезино Асканіо, що буде гірший за батька!.. Ну, що ж! Я служитиму щиро! Принаймні, матиму насолоду споглядати її не тільки в бінокль.

Канонік Борда з'ясував усю справу обом дамам. Сам

¹⁾ Тухтій.

Біндер ставився якнайкраще. Він зрадив, що Фабріціо втік до одержання з Відня наказу. Але барон Біндер сам не може вирішувати, і в цій справі, як і в усякій іншій, йому треба чекати наказів. Він посилає щодня точні копії всіх інформацій, а потім жде.

У своєму вигнанні в Романьяно Фабріціо мусить:

Поперше, не пропускати жадної меси, взяти в духівники якогось розумного чоловіка, відданого монархічній справі, але в сповіданні признаватися тільки в бездоганних почуттях.

Подруге, не одвідувати жадного чоловіка, якого вважали за розумного, а при нагоді з жахом говорити про революцію, як про зовсім неприпустиму річ.

Потрете, ні в якому разі не одвідувати кав'ярень, ніколи не читати інших газет, крім офіційних турінських та мілянських органів. Взагалі виявляти огиду до читання. Особливо, ніколи не читати жадного твору, надрукованого пізніше 1720. року. Найбільший виняток — романи Валтер-Скотта.

Почетверте, — трохи лукаво додав канонік, — треба навмисне одверто упадати за якоюсь тамтешньою гарненькою жінкою, — розуміється, з шляхти. Це доведе, що в нього немає похмурости й невдоволення, як у майбутнього конспіратора...

До того, як лягти спати, маркіза й графиня написали до Фабріціо надзвичайно довгі листи. З якою чарівною тугою вони переказали йому всі поради каноніка Борда.

У Фабріціо зовсім не було бажання конспіруватися: він любив Наполеона, але вважав, що шляхтича створено для того, щоб бути щасливішим за інших. Щодо буржуа, то вони здавалися йому чудними. Після закінчення коледжу, де можна було читати тільки книжки, перероблені єзуїтами, він не розгорнув жадної книжки. Оселився він недалеко од Романьяно, в чудесному палаці. Це був один із шедеврів славетного архітектора Сан-Мікелі. Проте, цілих тридцять років тут ніхто не жив, тому дощ мочив усі кімнати і жадне вікно не зачинялося. Фабріціо заволодів кіньми управителя і без усяких церемоній катався цілими днями. Він не розмовляв, а міркував. Порада взяти коханку в якійсь ультра правій родині здалася йому веселим ділом і він виконав її достоєнно. В духівники він вибрав собі одного молодого попа інтригана, що хотів стати єпископом, як той сповідник із Шпільбергу¹⁾. Про-

¹⁾ Дивись цікаві мемуари Андріана. Вони розважають, як казка, і за-
падають в пам'ять, як Тацит.

те, Фабріціо ходив за три льє пішки і якнайтаємніше читав *Constitutionnel* думаючи, що ніхто не довідається про це. Ця газета здавалася йому найпрекраснішою.

— Це ж так само прекрасно, як Альфієрі або Данте!— часто скрикував він. Фабріціо скидався на французьку молодь. Він далеко більше думав про газету й коня, ніж про свою благонадійну коханку. Та в цій наївній і міцній душі не було місця для наслідування інших. В нього не було жадного друга з мешканців великого містечка Романьяно. Цю простоту в нього мали за гордощі й не знали, як думати про його вдачу.

— Цей молодший син незадоволений, що не вродився старшим,—казав піп.

VI

Ми щиро признаємося, що ревності каноніка Борда мали деякі підстави. Після повороту з Франції, Фабріціо уявлявся графині Піетранера прекрасним чужоземцем, якого вона колись добре знала. Якби він забалакав про любов, вона б його покохала. Чи не почувала вона до його поведінки і до нього самого палкого і, так би мовити, безмежного захоплення? Та Фабріціо обіймав її з таким невинним виявом подяки і доброї дружби, що вона жакнулася б самої себе, якби стала шукати іншого почуття в цій, майже синівській, приязні.

— По суті, деякі друзі, що знали мене шість років тому, при дворі принця Ежена, можуть і зараз вважати мене за красиву і навіть молоду,—думала вона.—Але для нього я вже жінка статечна.... і, якщо сказати все, не жаліючи свого самолюбства, жінка літня.—Графиня створювала собі ілюзії про ті літа, яких вона дійшла, але не так, як це роблять вульгарні жінки.—До того ж, в такому віці трохи перебільшуєш спустошення часу. Чоловік, що багато більше пожив, і то...

Гуляючи по вітальні, графиня спинилася перед свічадом, потім посміхнулася. Треба знати, що серце графині Піетранера, уже кілька місяців серйозно атакувалося й, до того, незвичайною людиною. Невдовзі після од'їзду Фабріціо до Франції, графиня, не признаючися в цім сама собі, почала цікавитися ним. Це спричинилося до глибокої меланхолії. В неї ні до чого не стало ні охоти, ні,—якщо можна так сказати,—смаку. Вона думала, що Наполеон, бажаючи прив'язати до себе народи Італії, візьме Фабріціо собі за ад'ютанта.

— Я втратила його!—побиваючися, скрикувала вона.—

Більше не бачити мені його! Він писатиме до мене, та чим я стану для нього через якийсь десяток літ?

В такому настрої вона виїхала до Міляно. В неї була надія почути вірніші новини про Наполеона і, хто зна, може, в зв'язку з ними, й новини про Фабріціо. Не признаючися сама собі, ця жвава жінка почала вже дуже нудитися одноманітним сільським життям.

— Це тільки одтягання смерти, а не життя!—думала вона.—Бачити щодня це напудрене волосся в брата, в небожа Асканіо, в їхніх льокаїв! Чим були прогулянки понад озером без Фабріціо?—Єдину втіху давала їй дружба з маркізою. Та ця близькість до матери Фабріціо, що була старіша за неї і розчарована в житті, з деякого часу ставала не така приємна.

В такому особливому стані була пані Піетранера. Після од'їзду Фабріціо вона майже не покладала надій на майбутнє. Її серцеві треба було втішань і новизни. Приїхавши до Міляно, вона захопилася модною оперою. В театрі «Скаля» вона запералася зовсім сама, на довгі години, в льожі її старого друга, генерала Скотті. Люди, з якими вона сама шукала зустрічі, щоб почути новини про Наполеона та його армію, здавалися їй вульгарними й грубими. Повернувшись додому, вона імпровізувала на піяно до третьої години ранку. Раз увечері, в театрі «Скаля», в льожі однієї з подруг, куди вона пішла за новинами з Франції, її познайомили з пармським міністром, графом Моска. Це був приємний чоловік. Він так розмовляв про Францію й Наполеона, що в її серці повстали нові сподівання і страхи. На другий день вона знов зайшла до цієї льожі. Той чоловік теж прийшов, і вона з насолодою пробалакала з ним усю виставу. Після од'їзду Фабріціо в неї не було жвавішого вечора за цей. Цей чоловік, що так її розважив, граф Моска делля Ровере Соречано, був тоді за міністра війська, поліції й фінансів у славетного принца Парамського, Ернеста IV, славнозвісного своєю суворістю, яку мілянські ліберали називали жорстокістю. Моска було, мабуть, років сорок або сорок п'ять.. В нього були великі риси обличчя, але без сліду поважності. Його простий і веселий вигляд привертав до нього. Він був би ще кращий, якби принцева химерність не примушувала його носити напудрене волосся, як за поруку політичної благонадійності. В Італії не дуже бояться образи для пустославності, тому там швидко переходять на інтимний тон та приватні справи. Цей звичай пом'ягчується тим, що там, образившись, перестають бачитися.

— Чому ж ви, графе, носите напудрене волосся? — спитала пані Піетранера, втретє побачивши його. — Ви й пудра! Ви — приємний, ще молодий і, до того ж, воювали разом з нами в Еспанії.

— Бачте, я нічого не накрив у тій Еспанії, а жити треба. Я був у безтямі од слави. Похвальне слово нашого командира, французького генерала Гувіон-Сен-Сір'а, було над усе для мене. А після падіння Наполеона виявилось, що в той час, як я проїдав своє добро на службі, мій батько, людина буйної уяви, бачив мене вже генералом і почав будувати для мене палац у Пармі. 1813. року я мав усього добра, що великий недобудований палац та пенсію.

— Пенсію в 3500 франків, як у мого чоловіка?

— Граф Піетранера був дивізійний генерал. Моя ж пенсія, нещасного начальника ескадрона, становила тільки 800 франків, і то мені стали платити її тільки з того часу, як я став міністром фінансів.

В льожі ще була тільки її господиня, жінка дуже ліберальних поглядів, тому розмова йшла й далі так само щиро. Відповідаючи, граф Моска говорив і про своє життя в Пармі.

— В Еспанії, за командуванням генерала Сен-Сір'а, я заради хреста та слави кидався під постріди з рушниць, а тепер я вбираюсь, як комедійний актор, для того, щоб мати дім з великою челяддю й кілька тисяч франків. А раз я, ображений зухвальством свого начальства, ув'язався в цю своєрідну шахматну гру, то мені захотілося посісти одне з перших місць. Мені тут повезло! Але найщасливіші в мене ті дні, коли час-од-часу я проїжджаю через Міляно. Тут живе ще й досі, здається, серце вашої італійської армії.

Відвертість, *disinvoltura*¹⁾ розмови цього міністра, що служив такому страшному принцеві, зацікавила графиню. Знаючи його титул, вона сподівалася зустріти якогось бундючного педанта, а побачила чоловіка, що сам соромився поважності своєї посади. Моска пообіцяв повідомляти її про всі новини з Франції, як тільки зможе зібрати. За місяць до Ватерльоо це була велика необережність в Міляно. Мова йшла про те, чи існувати Італії. З надії або з страху в Міляно всі були в якійсь 'лихоманці. Під це загальне зворушення графиня розпитувала в знайомих про цього чоловіка, який так легковажно розмовляв про таку завидну посаду, що з неї самої тільки й жив.

¹⁾ Невимушеність.

Про цікаві речі й інтересні дивацтва розказали пані Піетранера. Граф Моска делля Роверо Сорецана от-от стане прем'єр-міністром і визнаним фаворитом абсолютного володаря Парми та, до того ж, одного з найбагатіших принців Європи, Рануца Ернеста IV. Граф давно мав би цю найвищу посаду, якби напустив на себе більше поважності. Переказували, що принц часто йому вичитує за це.

— Що вашій височності до моїх манір,—вільно відповідав граф,—я ж справляюся з ділами?

— Проте, щастя цього фаворита не без терну—додавали ще.—Треба догоджувати володареві. Він, звісно, чоловік здорового розуму, та, проте, зібравшись на самодержавний трон, немовби втратив голову і став, між іншим, підозрілий, як справжня баба.

Ернест IV бравий тільки на війні. Його бачили разів двадцять на бойовищі з колоною, що її він вів в атаку, як справжній бравий генерал. Та після смерти свого батька Ернеста III він повернувся до своєї держави. Там, на нещастя, взявши безмежну владу, він почав до безтями громити лібералів та свободу. Незабаром він уявив собі, що його ненавидять і, нарешті, під хвилину поганого настрою наказав повісити двох лібералів, може й не дуже винуватих.—Його так порадив один негідник, на прізвище Рассі, щось вроді міністра юстиції.

Після цього фатального моменту життя принца дуже змінилося. В нього зауважували напади найхимернішого підозріння. Йому не було й п'ятидесяти років, але страх його так ізсушив, коли можна так сказати, що ледве він забалакає про якобінців чи про Паризьку Директорію, то обличчя йому стає як у вісьмидесятилітнього діда. Часом на нього нападав якийсь химерний страх первісного дитинства. Фаворит Рассі, головний фіскал (або старший суддя) мав вплив на свого пана тільки завдяки страхові. Як тільки цей суддя боїться за свій вплив, він мерщій викриває якусь найзловіснішу і найхимернішу змову. Ледве зберуться три десятки необачних на читання номеру *Constitutionnel*, Рассі відразу оголошує їх змовниками й кидає всіх у в'язницю, у славетну Пармську цитадель, жах всієї Л'юмбардії. Вона підноситься дуже високо, як переказують, на вісімдесят футів. На цій безмежній рівнині її видно здалеку. Самий вигляд цієї в'язниці, про яку оповідають жахливі речі, дає їй панування й нагонить страх на всю рівнину, від самого Міляно до Бол'їоні.

— Чи повірите, що вночі на третьому поверсі палацу Ернест IV тремтить у своїй кімнаті, дарма, що його охороняють вісім десятків вартових, які кожної чверти го-

дини викрикують цілі фрази,—розказував інший мандрівник графині.—Всі двері зачинені на десять засовів, а в суміжних кімнатах нагорі, як і вниз, повно салдатів, а він боїться якобінців. Якщо заскрипить шматочок паркету, він плигає до пістолів, думаючи, що в нього під ліжком сховався ліберал. Відразу по всьому замкові дзеленчать дзвінки, а ад'ютант мерщій будить графа Моска. Цей міністр поліції, приїхавши до замку, не заперечує змови, навпаки, він сам, озброєний до зубів, разом із принцем оглядає всі кутки покоїв, дивиться під ліжками,—одним словом, робить багато чудних вчинків, що личили б старій бабі. Всі ці заходи здалися б дуже ганебними самому принцеві, того щасливого часу, коли він воював і людей вбивав тільки з рушниці. Він чоловік дуже розумний, тому йому сором таких заходів. Йому самому стає чудно, коли він береться за їх. Довір'я до графа Моска якраз і виходить з того, що граф з усієї сили старається, щоб принцеві не довелося червоніти в його присутності. Сам Моска, як міністр поліції, настоює на тому, щоб заглядати під меблі, і,—ходили чутки в Пармі,—навіть у футляри контрабасів. Цьому вже сам принц противиться і висміює свого міністра за надмірну пунктуальність.

— Це ж справжнє змагання! Уявіть собі якими сатиричними сонетами засиплять нас якобінці, коли ми дозволимо їм вас убити!—відповідав йому граф Моска.—Ми захищаємо не тільки ваше життя, а й свою честь.

Проте, принца, здається, обдурювали тільки на половину, бо коли хтось в місті забалакував, що напередодні в замкові цілу ніч не спали, то відразу ж головний фіскал Рассі посилав необачного пустуна до цитаделі. А в'язня з цього високого помешкання з гарним повітрям, як кажуть у Пармі, тільки чудом згадають. Граф Моска—військовий і в Еспанії йому доводилося разів двадцять рятуватися серед усяких несподіванок з пістолем у руці, тому принц воліє його Рассі, який здатливіший і нищіший. Ті нещасні в'язні живуть в цитаделі під найсуворішою таємницею й про них оповідають всякі історії. Ліберали запевняють, що, за видумкою Рассі, тюремники й сповідники мають наказа переконувати в'язня, що приблизно раз на місяць одного з них скарують на горло. Того дня в'язням дозволяється сходити на поміст величезної вежі сто вісімдесят футів заввишки. Відтіля їм видно процесію з шпигуном, що розіграє нещасного перед стратою.

Ці оповідання й двадцять подібних їм, однаково певних, дуже зацікавили пані Піетранера. На другий день вона з ущипливими жартами випитала подробиці в графа Моска.

Вона вважала його за забавного чоловіка і запевняла його, що, по суті, він—страховище, сам того не знаючи.

Раз, повернувшись до себе в готель, граф подумав: — З цієї графині Піетранера чарівна жінка! Коли я провожу вечір в її льожі, то забуваються деякі пармські події, а од одного спогаду про них мені холоне серце!

«Цей міністр, не зважаючи на свій легковажний вигляд і блискучі маніри, мав душу не на французький кшталт. Він не вмів забувати прикростей. Коли в його постілі були колючки, то він мусив їх виламувати й вирівнювати, раничи своє тендітне тіло». Пробачте мені за ці, перекладені з італійської, фрази.

На другий день після такого одкриття, графові здалося, що час, не зважаючи на справи, які покликали його до Міляно, тягнеться надзвичайно довго. Він не міг всидіти на місці й до останку стомив коней. О шостій годині він верхи поїхав на Корсо. В нього була надія зустрітися там з панею Піетранера. Не побачивши її, він згадав, що о восьмій годині одчиняється театр «Скаля». Ввійшовши туди, він побачив, що в цій величезній залі немає ще й десяти чоловік. Йому трохи ніяково стало, що він опинився там.

— Хіба можна сорока п'яти літ чинити такі безумства, за які червонів би і субляйтнант?—подумав він.—На щастя, ніхто не підозрює цього.

Він втік відтіля й намагався прогаяти час, прогулюючися цими, такими красивими, вулицями, що оточують театр «Скаля». На їх повно кав'ярень, що цього часу завжди набиті народом. Перед кожною кав'ярнею, посеред вулиці, сидять натовпи цікавих, їдять морозене й критикують перехожих. З графа був помітний чоловік. Отож, його впізнавали й оточували. Троє-четверо, з цих обридливих, од яких ніяк не можна одв'язатися, скористалися з нагоди побути на аудієнції такого могутнього міністра. Двоє з них всунули йому петиції, а третій задоволився дуже довгими порадами про його поведінку в політиці.

— Розумний не спить, а могутній не гуляє!—сказав граф. Він знову ввійшов до театру й йому заманулося найняти льожу в третьому ярусі. Відтіля його погляд міг, непомітно для інших, споглядати льожу другого яруса, де він сподівався побачити графиню. Дві години чекання не здалися довгими цьому закоханому. Певний, що його ніхто не бачить, він із щастям вдався у своє безумство.—Хіба старість здатна на ці чудесні хлоп'ячі вчинки?—подумав він.

Нарешті, графиня з'явилася. Він захоплено оглядав її з бінокля.

— Яка вона молода, блискуча, легка, немов пташка. Їй не можна дати й двадцяти п'яти років!—подумав він.— Краса—найменша з її чар. Хіба де знайдеш ще таку щиру жінку? Вона ніколи нічого не робить розважливо! Вона вся під вражінням хвилини! Їй тільки хочеться захоплюватися новиною! Я розумію тепер безумства графа Нані.

Граф вишукував найпрекрасніші підстави для того, щоб безумствувати в той час, коли він тільки й думав завоювати те щастя, що було в нього перед очима. Та підстав не знаходилося, коли він згадував свій вік і, часом дуже сумні клопоти, що наповнювали його життя.

— Якийсь спритний чоловік, що втратив розум через страх, дає мені розкішне життя й чимало грошей, за те, щоб я був міністром. Але заманеться йому завтра мене звільнити і я зостануся старим і бідним, цебто тим, кого найбільше зневажають на світі. Приємна особа пропонується графині!—ці думки були надто прикрі і граф знову повернувся до пані Піетранера. Він не міг надивитися на неї, і щоб вільніше думати про неї, не сходяв до її льожі.—Мені щойно сказали, що вона взяла Нані тільки на помсту над цим дурним Лімеркаті, якому не захотілося заколоти шпагою або кинджалом вбивцю її чоловіка. А я двадцять разів битимусь за неї!—в пориві скрикнув граф. Раз-у-раз він поглядав на театральні дзигарі. Їхні блискучі од світла цифри на чорному тлі, щоп'ять хвилин попереджали глядачів про той момент, коли можна одвідати льожу друзів. Граф подумав:—я пробуду найбільше півгодини в її льожі! Я ж познайомився з нею так недавно. Якщо я зостануся довше, це ж кинеється на-віч! Через свій вік, а, до того ж, ще через це прокляте напудрене волосся, я скидатимуся на якогось привабливого Кассандра.—Проте, одна думка змусила його раптом наважитися.—А що, як вона кине льожу й піде кудись з візитою? Добра мені нагорода буде за ту скнарість, з якою я економлю цю насолоду!—Він почав сходити до тієї льожі, де бачив графиню. Раптом він відчув, що йому майже не хочеться туди йти.—Ах, чудесно!—зпинившись на східцях, скрикнув він, глузуючи з самого себе,—та це справжня несміливість! Ось уже двадцять п'ять років, як зі мною такої пригоди не траплялося.

Майже примушуючи себе, він ввійшов до льожі. Як чоловік розумний, він скористався з того, що з ним трапилося, й зовсім не намагався бути невимушеним чи дотепним, вдавшись в якесь оповідання. Він насмілювався бу-

ти боязким, і ввесь розум свій поклав на те, щоб, не ставши чудним, виявити своє зворушення.

— Якщо вона сприйме це не так, як треба, я загинув! Як! боязкість і напудрений перук, а волосся й без перука було б сиве! Правда, буде чудно, коли я перебільшу або стану вихвалитися?

Бачивши пудру на братові, небожеві та кількох нудних благонадійних сусідах Гріянського замку, вона так часто нудьгувала там, що й не подумала про зачіску свого нового поклонника.

Під час графового приходу розум графині став їй защита проти нападів реготу. Вона була уважна тільки до новини з Франції, про які, одвідуючи її льожу, граф Моска привітно оповідав. Певна річ, він видумував їх. Балакаючи про новини з ним, вона сьогодні ввечері помітила в нього гарний і прихильний до неї погляд.

— Уявляю собі вас у Пармі!—сказала вона йому. — Серед ваших рабів, у вас не буває такого приємного погляду. Це ж все зіпсувало б і дало б їм деяку надію не попасти на шибеницю! .

В цього чоловіка, що вважався за першого дипломата Італії, не було й найменшої поважності. Це видалося дивом графині. Вона стала вважати навіть, що він дуже граціозний. До того ж, він добре й палко говорив. Їй вподобалося, що він узяв собі на ввесь вечір і без усяких обов'язків ролю її поклонника.

Це був, справді, великий і дуже небезпечний крок. На щастя для міністра, що не зустрічав у Пармі жорстоких жінок, графиня приїхала із Гріянти тільки кілька днів тому. Вона зовсім задубіла од нудьги сільського життя. Здавалося, що вона вже забула й жарти. Все, що належить до витворного й легковажного життя, набирало в її очах якоїсь новизни й ставало священним. Вона була не в такій настрої, щоб глузувати із сорокап'ятилітнього боязкого закоханого. На тиждень пізніше графове зухвальство зустріло б зовсім інший прийом.

В «Скаля» існує звичай не затягувати цих маленьких візит довше двадцяти хвилин. А граф просидів цілий вечір у тій льожі, де йому пощастило зустріти пані Піетранера.

— Ця жінка повертає мені юнацьку шаленість!—подумав він. Проте, він прекрасно почував небезпеку.—Чи дає мені цю дурницю мій титул лаші, що всемогутній за сорок лье відціля. Я ж нудьгую в Пармі!—і щочверти години він давав собі слово, що зараз вийде.

— Треба признатися, пані, що в Пармі я вмираю з

пудьги! Мені можна дозволити сп'яніти з насолоди, якщо вона трапилася на моїм шляху!—сміючися сказав він графині.—Отже, дозвольте мені без будьяких наслідків і тільки один вечір зіграти біля вас ролю закоханого. Та лишенько! через кілька днів я буду вже дуже далеко од цієї льожі, де забуваються всі прикrostі й навіть, скажете ви, усі звичаї.

Через тиждень після цієї дивацької візити до льожі в «Скаля» та після кількох дрібних подій, про які оповідання здалося б надто розтягненим, граф Моска зовсім збожеволів з кохання. Графиня вже думала, що вік—не перешкода, якщо в іншому людина приємна. Такі в їх були думки, коли кур'єр покликав графа Моска назад до Парми. Можна сказати, що принц боявся самотності. Графиня повернулася до Гріянти. Її уява не прикращала цього гарного місця,—воно їй здалося пустельним.

— Невже я привернулася до цієї людини?—питалася вона в самої себе.

Цілком щиро Моска написав, що розлука забрала в нього початок усіх думок. Його листи були цікаві. Маркіз дель Донго не любив платити за приставку листів. Тому, щоб уникнути його зауваження, граф посилав кур'єрів з листами на пошту до Комо, Легко, Варезе та до інших чарівних містечок околиці озера. Це робилося для того, щоб кур'єр привозив йому й відповіді. Цього він досяг.

Незабаром ті дні, коли приїздив кур'єр, стали графині за цілу подію. Кур'єри привозили з собою квіти, фрукти, маленькі недорогі подарунки, що розважали її та невістку. Спогад про графа зв'язувався з думкою про його велику могутність. Графиня зацікавилася всім, що про нього балакали. Навіть ліберали визнавали за ним таланти.

Найбільше спричинилося до поганої репутації графової те, що він вважався за проводиря ультра-правої партії при Пармському дворі. На чолі ліберальної партії стояла одна надзвичайно багата інтригантка, маркіза Раверсі. Ця жінка була здатна на все, навіть на перемогу. Принц підбадьорював ту з двох партій, що не досягла влади. Він прекрасно знав, що завжди залишиться господарем, навіть тоді, як міністерство набересться в салоні пані Раверсі. До Гріянти доходило тисяча подробиць про ці інтриги. Під відсутність Моска, якого всі характеризували, як найталановитішого міністра, як людину діла, графиня вже не думала більше про напудрене волосся—символ всього повільного й невеселого. Це була незначна дрібниця, обов'язок двору, де він, проте, відігравав таку прекрасну ролю.

— Двір—це щось чудне, але й цікаве!—сказала графиня маркізі.—Це—гра! Вона захоплює, але вимагає знання правил. Хто дозволить собі галасувати проти чудних правил пікету? А, от, коли звикнеш до цих правил, то приємно дати партнерові реп'єк і капот.

Графиня часто думала про автора численних чарівних листів.

Той день, коли вона одержувала їх,—був приємний для неї. Вона брала човна й одпливала читати їх у чудесні місця озера, до Плініана, до Беляно, до лісу Сфондрата. Здавалося, що ці листи трохи втішали її в розлуці з Фабріціо. Вона не могла заперечити, що граф дуже закохався. Не минуло й місяця, як вона вже думала про нього з ніжною приязню. Із свого боку, граф Моска майже зовсім щиро пропонував заради неї піти до демісії, кинути міністерство й жити з нею в Міляно чи деінде.

— В мене 400.000 франків! Це дасть нам завжди 15.000 ліврів ренти!—писав він у листі.

— Мати знову льожу, коні та інше,—думалося графині.

Це були чудесні мрії. Велична краса краєвидів озера Комо знову стала її захоплювати. Вона ходила на узбережжя мріяти про вороття розкішного незвичайного життя. А воно, проти всякої ймовірності, знову стало можливе для неї. Вона бачила себе на Мілянському Корсо щасливою й веселою, як за часів віце-короля.

— Знову вернеться молодість або, принаймні, жваве життя!

Часом її палка уява ховала від неї дійсність, але ніколи в неї не бувало тих свідомих мрій, які викликає боязкість. Це була, насамперед, жінка відверта до самої себе.

— Якщо я вже трохи стара на шаленість, то заздрю, які створюють ілюзії, однаково, що й кохання, затруюватимуть мені життя в Міляно!—думала вона.—Після чоловічої смерті моє шляхетне убозство справило не менше гражіння, що й відмова від двох великих багатств. В мого бідненького графа Моска немає й двадцятої частини тих скарбів, що їх кидали мені до ніг ті два гульвіси—Лімеркаті й Нані. Мізерна вдовина пенсія, одержана з такими клопотами, звільнення слуг, що викликало скандал, маленька кімната на п'ятому поверсі, до східців якої, проте, під'їздило двадцять карет,—все це колись було чудне видовище. Якщо в мене всього добра буде, що вдовина пенсія, то не оберешся неприємних хвилин, яка б спритна я не була. Я вернуся жити до Міляно, маючи ма-

ленький буржуазний достаток на ті 15000 ліврів, що стануться в графа Моска після демісії. Тут є одна велика перешкода,—а з неї давно вже заздрощі зробили грізну зброю. Граф і досі одружений, дарма що давно вже розлучився із своєю жінкою. Про цю розлуку знають у Пармі, але в Міляно вона буде новиною й вину звалять на мене. Отже, прощавай прекрасний театр «Скаля», прощавай божественне озеро Комо... прощавай!

Не зважаючи на свою обачність, графиня погодилася б на демісію графа Моска, якби вона була хоч трохи багата. Вона вже вважала себе за жінку літню, а двір лякав її. По цей бік Альп найнеймовірнішим видається те, що граф з радістю подав би до демісії. В цьому, принаймні, йому пощастило переконати свою подругу, графиню. У кожному листі він щоразу шаленіше просив другого побачення в Міляно. Йому дали цю нагороду.

— Заприсягтись, що я почуваю до вас шалене кохання, значить—збрехати!—сказала йому раз в Міляно графиня.— Я була б дуже щаслива, якби покохала тепер тридцяти років так, як колись двадцяти двох! Та на моїх очах упало багато з того, що здавалося мені вічним. Я почуваю до вас найніжнішу дружбу й дарую вам безмежне довір'я. З усіх чоловіків ви той, кого я волю!—Графиня вважала, що її слова щирі, проте, в кінці цього признання була маленька неправда. Якби Фабріціо схотів, то, мабуть, переміг би всіх в її серці. Але ж Фабріціо був тільки дитина в очах графа Моска. Граф приїхав до Міляно через три дні після од'їзду цього шаленого юнака до Новарри й поквапився замовити за нього словечко баронові Біндерові. Граф вважав, що вигнання—справа безнадійна.

Він не сам приїхав до Міляно. Його екіпаж привіз ще герцога Сансеверіна-Таксіс. Це був уродливий дідок шостидесяти вісьми років, сивий, дуже чемний, дуже чистенький, неймовірно багатий, але не дуже шляхетний. Його дід зібрав цілі мільйони завдяки професії головного посесора Пармського краю, а батька дійшов посади посла принца Пармського при дворі такими міркуваннями: «Ваша височність дає 30.000 франків своєму уповноваженому при дворі ***, де він дуже звичайна постать. Якщо ваша височність зволіє дати мені цю посаду, то я візьму 6.000 франків плати. Мої витрати при дворі *** становитимуть не менше, як 100.000 франків на рік. Мій управитель щороку повертатиме 20.000 франків до каси пармського міністерства чужоземних справ. Маючи цю суму, можна буде приставити до мене якогось секретаря посольства. Я не ревнуватиму його до дипломатичних таємниць, якщо

вони, взагалі, існують. Моя мета—дати блиск моєму, ще новому домові й прославити його одною з найвищих посад країни!»

Теперішній герцог, син цього посла, зробив одну необачність. Він виявив себе напівлібералом, і тому, вже два роки, був у розпачу. За часів Наполеона він витратив до трьох мільйонів, намагаючися жити за кордоном. Проте, після відновлення влади, йому не пощастило одержати тієї великої орденської стьожки, що прикрашала батьків портрет. А без неї він дуже мучився.

Завдяки тій інтимності, що в Італії супроводить кохання, між двома коханцями не було більше й мови про гонор. Отже, граф Моска з найбільшою простотою сказав обожнюваній жінці:

— В мене є два-три проекти про те, як далі поводитися. Всі вони до певної міри добре скомбіновані, бо останні три місяці я тільки про це й мрію.

1) Я подаю до демісії і ми живемо, як добрі буржуа в Міляно, Фльоренції, Неаполі,—де вам захочеться. В нас 15.000 ліврів ренти, крім добродійств принца, що й далі більш-менш триватимуть.

2) Ви приїздите до тієї країни, де я дещо важу. Ви купуєте собі маєток, наприклад Сакка. Це чарівний дім посеред лісу, над річкою По. Ви можете підписати контракт на продаж, найдовше за якийсь тиждень. Принц вас приймає до свого двору. Але тут якраз є одна велика перешкода. Вас приймуть при цьому дворі прекрасно, ніхто не посміє й писнути при мені, до того ж, принцеса вважає себе за нещасну, а я недавно прислужився їй на вашу користь. Але я нагадаю вам про велику перешкоду! Принц надміру набожний, а як вам відомо, мені судилося одружитися. Відціля мільйон неприємних дрібниць. Ви—вдова, а цей прекрасний титул треба змінити на інший,—ось у чім полягає моя третя пропозиція!

— Можна знайти вам нового чоловіка. Та, насамперед, він мусить бути дуже старий,—бо невже ви позбавите мене надії колись замінити його? Так от, я склав таку своєрідну угоду з герцогом Сансеверіна-Таксіс. Він, розуміється, не знає прізвища майбутньої герцогині. Він знає тільки, що вона зробить його послом і дасть йому велику стьожку, яка була в його батька і без якої він почуває себе нещасним. Поза цим герцог не такий вже й дурний,—він виписує із Парижу одяг і перуки. Цей чоловік ніколи заздалегідь не обдумає зла. Він серйозно думає, що честь—це стьожка, тому й соромиться свого багатства. Рік тому, щоб одержати цю стьожку, він про-

попував заснувати шпиталь. Я поглузував з нього. Та він зовсім не глузував з мене, коли я йому запропонував шлюб. Звісно, моя перша умова йому була, щоб ноги його ніколи не було в Пармі.

— Та чи знаєте, ви, яка неморальна ваша пропозиція? — промовила графиня.

— Не більше неморальна ніж те, що твориться при нашому та при двадцятьох інших дворах. Абсолютна влада дуже зручна тим, що вона все освячує в очах народу, а те ж не чудне, чого ніхто не помічає? Наша політика на найближчі двадцять років — лякатись якобінців! Кожного року ми мусимо думати, що завтра надійде '93. рік. Сподіваюся, що ви почуєте ті фрази, які я кажу про це під час прийому. Це чудесно! А все, що хоч трохи зменшить цей страх, в очах шляхетних і побожних людей високо моральне. Бож у Пармі все, що є нешляхетне й ненабожне або сидить у в'язниці або складає лакунки, щоб піти туди. Будьте певні, що цей шлюб здаватиметься чудним тільки тоді, як я дістануся неласки. Ця комбінація — ні для кого не шахрайство, а це головне, на мою думку! Принц, с фавору якого ми маємо ремесло й заробіток, поставив тільки одну умову для своєї згоди, а саме, щоб майбутня герцогиня була шляхетного походження. Торік, після докладного обліку виявилось, що посада обійшлася мені в 107.000 франків, а прибуток повинен був становити всього 122.000, з них я помістив у Ліоні 20.000. Отже, вибирайте: 1) розкішне життя в Пармі на 122.000 франків, — це для Міляно, принаймні, 400.000, — але тільки в тому разі, як буде ваша згода на шлюб, що дасть вам прізвисько пристойного чоловіка, якого ви побачите тільки перед віттарем. 2) Скромне буржуазне життя на 15.000 франків у Фльоренції чи Неаполі, бо, я поділяю вашу думку: вами надто захоплювалися в Міляно! — там заздрощі не даватимуть нам просвітку, а, може, ще й настрій псуватимуть. Сподіваюся, що розкішне життя в Пармі матиме в собі дещо нове навіть на вас, — а ви ж бачили двір принца Ежена! До того, як зачинити перед цим двері, не завадило б зазнайомитися з тим життям. Не думайте, що я хочу вплинути на ваше вирішення. Щодо мене, то мій вибір звисний: я волію жити на четвертому поверсі з вами, ніж в розкошах — самому.

Щодня обидва коханці обмірковували можливість цього дивного шлюбу. Графиня побачила на балі в «Скаля» герцога Сансеверіна-Таксіс. Він видався їй дуже показним. Під час однієї з останніх розмов граф Моска зробив такий висновок із своєї пропозиції:

— Треба щось остаточно вирішувати, якщо ми хочемо прожити решту наших днів весело й не постаріти завчасно. Принц дав згоду. Сансеверіна скоріше гарний, ніж поганий. Палац у нього—найкращий у Пармі, а багатство—безмежне. Йому шістдесят вісім літ і він шалено закоханий у велику стьожку. Та найбільша пляма в його житті—це купівля Наполеонового погруддя роботи Канова. Він колись оддав за нього 10.000 франків. Другий гріх доведе його до смерті, якщо ви не допоможете йому. Він позичив був 25 наполеондорів одному божевільному, проте, трохи теніяльному чоловікові з нашої країни—Ферранте Палля. Його згодом ми засудили до кари на горло, на щастя, завічно. Цей Ферранте написав за своє життя дві сотні віршів. З ними ніщо не зрівняється. Я колись їх вам прочитаю. Вони так само прекрасні, як і Данте. Принц посилає Сансеверіна до двору ***, але герцог за день до од'їзду одружується з вами. На другий рік своєї подорожі, яку він назве посольством, у нього буде стьожка ордену ***, що без неї життя йому немає. Ви придбаєте в ньому брата, що ніяк вам не обридатиме. Він підпише відразу всі папери, які я зажадаю. До того ж, ви бачитиметеся з ним дуже рідко або, можливо, що й ніколи,—як вам захочеться! А для нього нічого кращого немає, як зовсім не показуватися в Пармі, бо там його дуже турбує згаданий лібералізм та дід фармер. Наш кат Рассі запевняє, немовби герцог через поета Ферранте Палля таємно передплатив газету Constitutionnel. Цей наклеп довгий час перешкоджав згоді принца.

Навіщо обвинувачувати історика, що вірно йде за найменшими деталями оповідання? Чи його вина, що дієві особи, спокушені пристрастями, яких він зовсім не поділяє, на нещастя для себе, вдаються до дуже неморальних вчинків? Правда, такого вже не трапляється більше в тій країні, де єдина пристрасть, що пережила всі інші, це—гроші, засіб пустославності.

Через три місяці після розказаних подій герцогиня Сансеверіна-Таксіс вражала пармський двір легкою привітністю й шляхетною ясністю свого розуму. Її дім був найприємніший над усі в місті. Це саме й обіцяв граф Моска своєму панові. Пармський принц Рануц-Ернест IV та його дружина принцеса, яким репрезентували герцогиню найвидатніші дами в країні, зробили їй найвідмінніший прийом. Герцогині цікаво було побачити принца, пана над долею коханого чоловіка. Їй захотілося подобатися йому. І вона мала надто великий успіх. Вона побачила високого на зріст, але трохи гладкого, чоловіка. Волосся, вуса, величезні баки

були в нього, на думку придвірних, гарно біляві,—проте, через збляклий колір їх можна було зневажливо назвати прядивом. Посеред великого обличчя ледве підносився зовсім маленький, майже жіночий ніс. Але герцогиня зауважила, що треба було дуже уважно роздивитися риси принця, щоб відзначити всі ці прикмети потворності. А взагалі, в нього був вигляд людини неабиякого розуму. Постава принця, його маніра триматися були майже величні. Проте, йому часто хотілося панувати над своїм співбесідником. Тоді він сам ніяковів і починав майже безперестану хитатися з ноги на ногу. В Ернеста IV був проникливий і владний вигляд. У жестах його рук почувалася шляхетність, а слова були помірковані й стислі.

Моска попередив герцогиню, що в принцевому кабінеті авдієнцій висів портрет Люї XIV на весь зріст і стояв дуже гарненький фльорентійський столик Scagliola. Їй здалося, що наслідування було надзвичайне. Очевидно, він переймав погляд і шляхетну мову Люї XIV, й на столик Scagliola кспирався для того, щоб надати собі пози Йозефа II. З першого слова до герцогині він сів, дозволяючи цим сісти і їй на табурет належного рангу. Тільки герцогині, принцеси і дружини еспанських грандів сідають сами при цьому дворі, а інші жінки чекають, щоб принц або принцеса запросили їх. Щоб відзначити різницю в рангові, ці найясніші особи перед тим, як запросити сісти якусь даму не герцогиню, завжди витримують невелику павзу. Герцогині здавалося, що в дечому наслідування Люї XIV було надто помітне в принця, — наприклад, коли він, одкинувши голову, добродушно посміхався.

Ернест IV носив модний фрак, привезений з Парижу, того міста, яке він ненавидів; йому надсилали фрак, редінгот і капелюш. Але в день прийому герцогині він, чудно змішавши костюми, вбрався в коротенькі червоні штаниці, шовкові панчохи й дуже закриті черевики, зразки яких можна знайти на портретах Йозефа II.

Він прийняв пані Сансеверіна ласкаво з дотепними й гострими словечками. Але вона прекрасно помітила, що особливо великої ласки в прийомі не було.

— А знаєте чому?—спитав її граф Моска, коли вона повернулася з авдієнції.—Це через те, що Міляно більше й красивіше місто за Парму. Принц побоявся, що зробивши прийом, якого я чекав і сподівався, він матиме вигляд провінціяла, що захопився граціозністю прекрасної столичної жінки. Звісно, є ще одна прикра причина. Я вам ледве наслідуюся сказати, що принц не має в своєму дворі такої жінки, що могла б змагатися з вами в

красі! Вчора ввечері, коли він лягав спати, це була єдина тема розмови з першим камердинером, Перніче, що має ласку до мене. Я передбачаю, що тепер станеться маленька революція в етикеті. В мене найбільший ворог при цьому дворі один дурень. Звуть його генерал Фабіо Конті. Уявіть собі дивака, що був на війні, мабуть, за все своє життя якийсь один день і тому взявся наслідувати маніри Фрідріха Великого. До того ж, він ще намагається бути таким шляхетно привітним, як генерал Ляфайєтт. І це тому, що він тут голова ліберальної партії (бог знає, що це за ліберали!).

— Я знаю Фабіо Конті,—сказала герцогиня.—Мені довелося бачити його одну часинку біля Комо. Він сперечався з жандарями!—і вона оповіла маленьку пригоду. Її, мабуть, читач ще пам'ятає.

— Якщо ваш розум згодом зможе збагнути всі глибини нашого етикету, ви колись довідаєтеся, пані, що паночки з'являються при дворі тільки після шлюбу. Але принц з таким палким патріотизмом підносить над усі городи місто Парму, що я б'юся об заклад, він знайде привід відрекомендувати йому дочку нашого Ляфайєтта, молоденьку Клелію Конті. Вона, справді, чарівна. Ще тиждень тому її вважали за найпрекраснішу жінку в принцевій державі.

— Не знаю,—мовив далі граф,—чи дійшли до Гріянського замку всі ті жахи, які оповідають про принца його вороги. З нього зробили якесь страховище, якогось людоджера. Річ у тім, що в Ернеста IV безліч всіляких незначних чеснот, в нього став би зразок для всіх монархів, якби він був невразливий, як той Ахіл. Але одного разу з нудьги й гніву, а також до певної міри з наслідування Люї XIV, який наказав одрубати голову якомусь героєві Фронди, що через 50 років після Фронди спокійно й нахабно проживав в своєму маєтку недалеко од Версалю, наказав повісити двох лібералів. Мабуть, ці необережні хлопці певних днів збиралися балакати всілякі погані речі про принца й посилати до неба палкі благання, щоб воно напустило на пармських тиранів чуму й звільнило б їх од них. Слово тиран було доведено. Рассі назвав це змовою й засудив їх до карі на горло. Скарання одного з них, графа Л... було жахливе. Це трапилось ще до мене. Після того фатального моменту,—додав тихше граф,—в принца трапляються негідні чоловіка, напади страху. Але це єдине для мене джерело ласки. Без державцевого страху мої заслуги були дуже несподівані, дуже гострі для тутешнього двору, де повно дурнів. Чи повірите, що

принц, лягаючи спати, заглядає під ліжка в своїх покоях? Щоб мати добру поліцію він витрачає цілий мільйон, а це в Пармі однаково, що в Міляно чотири! І ви, пані герцогине, бачите зараз перед собою начальника цієї грізної поліції. Завдяки поліції, цебто страхові, я став міністром війська та фінансів. Міністер унутрішніх справ мій номінальний начальник, оскільки поліція тільки одне з його відомств. Тому я дав цей портфель одному дурневі, що в безтямі од праці, графові Цурля-Контаріні. Йому дуже подобається писати щодня вісімдесят листів. Сьогодні вранці щойно я одержав одного такого листа, на яким граф Цурля-Контаріні зробив ласку власноручно поставити ч. 20 715.

Герцогиню Сансеверіна відрекомендували сумній принцесі Пармській—Клярі-Паоліні. В її чоловіка була коханка (гарненька жінка, маркіза Бальбі), тому принцеса вважала себе за найнещаснішу людину в світі, а це її робило, мабуть, найнуднішою. Герцогиня побачила височезну худючу жінку, який не було ще й тридцяти шости років, дарма що здавалася п'ятидесятилітньою. Правильне й шляхетне принцесине обличчя, трохи зіпсоване великими круглими близькозорими очима, видавалося б прекрасним, якби вона не занедбала самої себе. Вона прийняла герцогиню так боязко, що придвірні вороги графа Моска насмілилися сказати, ніби під час прийому в принцеси був вигляд жінки, яку відрекомендовують, а в герцогині—вигляд володарки. Герцогиня, здивувавшись й трохи зніяковівши, не знала, де знайти слів для того, щоб стати собі на нижче місце проти того, в якому із своєї волі опинилася принцеса. Щоб хоч трохи заспокоїти цю нещасну принцесу, по суті, не дурну жінку, герцогиня не знайшла нічого кращого, як підтримувати довге міркування про ботаніку. Справді, з принцеси була вчена в своєму роді. Вона мала чимало гарних оранжерей із численними тропічними рослинами. Герцогиня хотіла позбутися цього прикрого становища, а вийшло так, що вона назавжди привернула до себе принцесу Кляру-Паоліну. На початку авдієнції принцеса була боязка й соромлива, а під кінець стала така невимущена, що всупереч всім правилам етикета, перша авдієнція тривала біля години с чвертю. На другий день герцогиня наказала купити екзотичних рослин і стала велика аматорка ботаніки.

Принцеса бавила свої дні з шановним архієпископом пармським, отцем Ляндіріані. Це був чоловік учений, навіть розумний і цілком порядний. Чудно було бачити, коли він сидів на своєму стільці кармазинового оксамиту

(це місце належало йому по праву) проти крісла принцеси, оточений дамами з почту і ще двома дамами для супроводу. Старий прелат з довгим сивим волоссям був ще боязкіший за принцесу,—якщо це, взагалі, можливо. Вони бачилися щодня, і всі авдієнції починалися з мовчанки, що тривала добру чверть години. Одна з дам для супроводу, графиня Альвіці, стала чимсь вроді фаворитки, бо вона вміла їх змусити забалакати й покинути мовчанку.

Щоб кінчити в авдієнціями, герцогиню допустили до його найяснішої височности, принцевого спадкоємця—чоловіка вищого за батька й боязкішого за матір. Він добре знався на мінералогії і йому було шістнадцять років. Побачивши герцогиню, він страшенно почервонів і так зніжковів, що ніколи б не знайшов жадного слова для розмови з цією дамою. З нього був дуже вродливий чоловік. Він усе своє дозвілля бавив у лісі з молотком у руках. Коли герцогиня встала, щоб покласти край цій мовчазній авдієнції, він скрикнув:

— Боже мій, яка ви прекрасна, пані!—Відрекомендована дама зовсім не вважала це за ознаку поганого смаку.

За два-три роки до приїзду в Парму герцогині Сансеверіна за досконалий зразок вродливої італійки можна було вважати маркізу Бальбі, молоду жінку, років двадцяти п'яти. Проте, ще й досі в неї були найкрасивіші очі і найчарівніші гримаски в світі. Але зблизька видно було на її шкірі безліч тонких зморшок, тому молода маркіза скидалася на літню жінку. Здалеку, в театрі, з своєї льожі, вона здавалася красунею. Глядачі партеру вважали що в принца прекрасний смак. Усі вечори він бавив у маркізи Бальбі, проте, часто там і рота не розтуляв. Зауваживши, що принц нудьгує, ця сердешна жінка надзвичайно змарніла. Вона претендувала на безмежну тонкість розуму й завжди лукаво посміхалася. В неї були найпрекрасніші зуби в світі й часто, навіть не до речі, про всякий випадок, вона своєю лукавою посмішкою натякала на щось інше, ніж казала. Граф Моска казав, що саме ці постійні посмішки, які приховували внутрішнє позіхання, й наробили їй стільки зморшок. Маркіза втручалася в усі справи: в державі не було жадної умови на 1 000 франків без подарунку для маркізи (так були казали в Пармі). Ходили чутки, що вона вмістила в Англії шість мільйонів франків, але зовсім недавно її багатство в дійсності становило 1 500 000 франків. Щоб застерегти себе од її хитрощів і щоб поставити її в залежність од себе, граф Моска якраз тому й став міністром фінансів.

Її єдина пристрасть був страх, що перетворився на осоружну скнарість.

— Я помру на соломі,— не раз казала вона принцеві, і ці слова дратували його.

Герцогиня помітила що блискучі од позолоти передпокої в палаці Бальбі освітлювалися тільки однією свічкою, яка стікала на столик з коштовного мармуру, а двері в сальоні почорніли од льокайських пальців.

— Вона мене прийняла так, немовби чекала, що подарую їй 50 франків,—сказала герцогиня своєму другові.

Численні успіхи герцогині трохи порушив прийом у найспритнішої жінки при дворі, завзятої інтриганки, славетної маркізи Раверсі, яка стояла на чолі партії, ворожої графові Моска. Їй хотілося його скинути, особливо останніми місяцями. Доводившись небогою герцогові Сансеверіна, вона боялася, що врода нової герцогині нападатиме на її спадщину.

— Раверсі не така жінка, щоб нею нехтувати! На мою думку, вона здатна на все,—сказав граф своїй подрузі.—Я навіть із дружиною роз'їхався тільки тому, що вона вперто хотіла взяти в коханці одного із приятелів маркізи Раверсі, кавалера Бентіволіо.

Це була висока, чоловікоподібна, прикро чорнява дама, славнозвісна своїми діамантами, які начіплялися з самого ранку, і рум'янами, якими густо намазувалися щоки. Заздалегідь оголосивши себе ворогом герцогині, вона під час прийому задумала почати війну. В листах, писаних із ***, герцог Сансеверіна виявляв таку радість з приводу посольства, а, особливо, покладав такі надії на велику стьожку, що його родина стала побоюватися, якби він не одказав частини майна своїй дружині, яку засипав всілякими дрібними подарунками. Раверсі, дарма, що була зовсім бридка, мала за коханця найкрасивішого чоловіка при дворі, графа Бальді. Взагалі вона досягала всього, за що б не взялася.

Герцогиня завела в своєму домі багато челяді. Палац Сансеверіна був завжди один з найпишніших у Пармі, і герцог, в нагоди свого посольства й майбутньої великої стьожки, витратив на його прикраси величезну суму. Герцогиня сама керувала ремонтом.

Граф не помилився. Через кілька днів після авдієнції герцогині молода Клелія Конті з'явилася до двору. Її настановили канонісою. Щоб одвести удар, що його завдавав цей фавор впливові графа, герцогиня з нагоди одкриття саду біля свого палацу, влаштувала свято. І ласкавим поведженням вона зробила так, що Клелія, яку вона

називала своєю молодого подругою з озера Комо, стала королевою вечора. Її ініціали немовби випадково опинилися на головних транспарантах. Молода Клелія, дарма, що була трохи задумлива, дуже чемно оповіла про пригоду біля озера й висловила свою подяку герцогині. Балакали, що вона дуже богомільна й дуже любить самотність.

— Я б'юсь об заклад, що вона розумна й соромиться свого батька! — казав граф.

Герцогиня зробила цю молоду дівчину собі за подругу. Почуваючи до неї прихильність і не бажаючи здаватися ревнивою, вона втягала її до всіх своїх розваг. Її система йшла на те, щоб зменшити ту зненависть, яку викликав граф.

Все всміхалося герцогині. При дворі, де завжди треба боятися бурі, вона розважалася. Їй здавалося, що знову починається життя. Вона ніжно прив'язалася до графа, який знетямів їй щастя. Такий прийнятний стан заспокоїв графа в усьому, що не торкалося його честолюбних намірів. Отже, не минуло й двох місяців після приїзду герцогині, як він одержав портфель і пошану першого міністра. Од цього вже недалеко до почестів, якими вшановують самого принца. Граф остаточно запанував над розумом свого пана. Парма на те мала доказ, що так усіх вразив.

За десять хвилин ходи од міста, на південному сході, підноситься славнозвісна цитадель, така відома в Італії. Її велику вежу в сто вісімдесят футів заввишки здалеку видно. Збудована на початку XVI віку онуками Павла III, Фарнезами, на вразок римського мавзолею Андріяна, ця вежа така величезна, що на есплянаді, яка закінчує її, змогли збудувати палац для коменданта цитаделі й нову в'язницю під назвою вежі Фарнезе. Ця тюрма, споруджена на честь старшого сина Рануца—Ернеста II, що став улюбленим коханцем в своєї мачухи, вважається за дуже красиву й оригінальну будову в країні. Герцогині заманулося подивитися на неї. В день її одвідин в Пармі була задушлива спека, а там на горі, на такому високому місці, віяло холодком. Це їй так вподобалося, що вона пробула там кілька годин. Їй поодчиняли мерщій всі залі вежі Фарнезе.

На есплянаді великої вежі герцогиня зустрілася з одним нещасним в'язнем. Це був ліберал, який відбував ту півгодинну прогулянку, що дозволялася раз на три дні. Не звикши до стриманості, потрібної при абсолютному дворі, вона, повернувшись до Парми, стала балакати про цього чоловіка, що оповів їй всю свою історію. Сподіва-

ючися, що ці герцогинині слова образять принца, партія маркізи Раверсі підхопила їх і стала часто повторювати. Справді, Ернест IV любив повторювати, що найгірше — це вражати уяву.

— Навіки — велике слово, і воно грізніше в Італії, ніж дсінде, — казав він. Тому все життя своє він нікого не милував. Минув тиждень, і герцогиня несподівано одержала ордера на помилування, підписаного принцем і міністром, з пропуском для прізвища в'язня. В'язень, прізвище якого вона впише, повинен одержати своє майно і дозвіл на переселення в Америку. Герцогиня написала прізвище того чоловіка, з яким балакала. На нещастя, цей чоловік був боязкий і нестійкий напівшахрай, — через його зізнання й засудили до кари на горло славетного Ферранте Палля.

Така надзвичайна ласка довершила приємність стану герцогині. Граф Моска збожеволів із щастя. Цей прекрасний час у його житті рішуче вплинув на долю Фабріціо. Наш герой ще й досі був у Романьяно, біля Новари. Він там сповідався, полював, нічогісінько не читав і упадав за шляхетною жінкою — чого й вимагали від нього інструкції. Це завжди трохи сердило герцогиню. Була ще й інша річ, що проходила повз графову увагу. Герцогиня дійшла останньої межі щирости, навіть думала при ньому вголос, але ніколи жадної фрази про Фабріціо вона не казала, не обдумавши її перед тим.

— Якщо хочете, то я напишу до цього вашого любого брата, що на озері Комо. Я примушу маркіза дель Донго викласти помилування вашомулюбому Фабріціо. Це мені та моїм друзям із*** не так важко. Якщо Фабріціо стоїть вище за молодих людей, які тільки катаються на англійських конях по мілянських вулицях, — а я не сумніваюся в цьому, — то справді, що це за життя — байдикування з вісімнадцяти літ до самої смерти! Якби в нього була якась справжня пристрасть до будьчого, навіть до вудіння риби, то я б шанував її. Та що він робитиме там, у Міляно, навіть в тому разі, коли його помилують? Певної години він кататиметься на коні, виписаному з Англії, другої — нічев'я приведе його до коханки, яку він любитиме менше за свого коня... Але, якщо ви мені дасте наказа, то я подбаю, щоб ваш небіж був забезпечений таким життям.

— Мені б хотілося бачити його офіцером, — сказала герцогиня.

— Невже ви порадите монархові довірити посаду, яка згодом може стати значна, юнакові, що 1) здатний до ентузіазму, взагалі і 2) до того захоплений Наполеоном,

що приєднався до нього біля Ватерльоо? Подумайте, що з усіма нами було б, якби Наполеон переміг біля Ватерльоо. Правда, ми б більше не боялися лібералів, а є монархи з старовинних фамілій, не панували б доти, поки не поодружувалися б з доньками його маршалів. Отже, військова кар'єра Фабріціо—це життя білки в колесі: багато руху й ні кроку вперед. Йому прикро буде бачити, що його випереджають віддані урядові плебеї. Тепер, цебто найближчі п'ятдесят років, поки ми житимемо під страхом і релігія не буде поправлена, перша гідність юнака—це нездатність до ентузіазму і брак розуму.

— Мені прийшла одна думка. Попервах ви загаласуєте проти неї, а в мене через неї буде безліч клопоту. Заради вас я хочу зробити один шалений вчинок. Та скажіть мені, якщо ви знаєте, хоч один шалений вчинок, що його я б не зробив заради вашої однієї посмішки?

— Отже?—сказала герцогиня.

— Отже! З вашої родини було три архієпископи в Пармі: Асканіо дель Донго — 16 року, Фабріціо — 1699, і Асканіо другий — 1740. Якщо Фабріціо захоче стати прелятом і відзначитися першорядними чеснотами, то я зроблю для нього десь в іншому місці єпископа, а потім, якщо й далі матиму вплив, то й тут архієпископа. Тут є важливі перешкоди. Невідомо чи буду я міністром так довго, щоб здійснити цей прекрасний плян, на який треба не один рік. Принц може вмерти, в нього може стати поганий смак і він мене звільнить! Але, кінець-кінцем, це єдине гідне вас, що я можу зробити для Фабріціо.

Вони сперечалися довгий час. Ця думка дуже не подобалася герцогині.

— Доведіть мені ще раз, що всяка інша кар'єра неможлива для Фабріціо,—сказала вона графові. Граф довів.

— Ви шкодуєте за блискучою формою, але тут вже не знаєш чим запорадити, що зробити,—додав він.

Минув місяць, який попросила герцогиня на роздумування, й вона, зідхаючи, згодилася з мудрими плянами міністра.

— Або кататися верхи з бундючним виглядом на англійському коні в якомусь великому місті, або посісти становище, що не суперечить його походженню! Середини нема!—повторював граф.— На нещастя, шляхтич не може бути ні лікарем, ні адвокатом, а наш вік — вік адвокатів!

— Запам'ятайте добре, пані, що в вас є змога дати вашому небожеві в мілянському колі те становище, яким користуються юнаки його віку. Їх вважають за найщасливіших!—казав граф.— Коли його помилують, ви дасте

йому якісь п'ятнадцять, двадцять тридцять тисяч ф'ранків! Це не має значіння для вас. Ні я, ні ви не збираємося ощаджувати!

Герцогиня була дуже дітклива до слави. Їй не хотілося, щоб Фабріціо був звичайний марнотрат. Вона згодилася на плян свого коханця.

— Зауважте собі, що я зовсім не збираюся зробити з Фабріціо зразкового священника, яких ви немало бачите,— промовив тоді граф.— Ні, це насамперед великий пан. Якщо буде в нього бажання, то він, zostавшись справжнім неуком, стане єпископом чи навіть архієпископом,—певна річ, в тому разі, як принц і далі вважатиме мене за корисну людину.

— Якщо ваші накази зроблять з моєї пропозиції неухильний декрет, то треба, щоб Парма бачила нашого протеже тільки в пристойному стані. Його кар'єра багато кого образить, якщо він приїде сюди звичайним священником. Він мусить з'явитися до Парми в фіялкових панчох¹⁾ і в підходящому екіпажі. Всі догадаються, що ваш небіж повинен стати єпископом і ніхто не ображатиметься. Якщо мені вірите, то пошліть Фабріціо вчитися теології і пробавити три роки в Неаполі. Під час вакацій духовної академії він, якщо схоче, може одвідати Париж та Лондон, але тільки не показуватися в Пармі!

Ці слова примусили герцогиню затремити.

Вона послала кур'єра за своїм небожем і призначила йому побачення в Піяченці. Чи варто згадувати, що цей самий кур'єр привіз чимало грошей і всі потрібні паспорти?

Фабріціо приїхав до Піяченци перший. Він вибіг назустріч герцогині й обійняв її так палко, що вона залилася сльозами. Вона була щаслива, що не бачила тут графа. З того часу, як почалося їхнє кохання, вона вперше таке почувала.

Пляни, які герцогиня готувала Фабріціо, спочатку дуже зворушили його, а потім засмутили. В нього завжди була надія стати кінець-кінцем військовим, якщо пригода з Вателлоо владиться. Одна річ вразила герцогиню і ще дужче збільшила її романтичну уяву про небожа. Він рішуче одмовився байдикувати по кав'ярнях якогось великого італійського міста.

— Чи уявляєш ти себе на Корсо в Фльоренції або в

¹⁾ В Італії, протеговані або вчені, юнаки звуться — монсеньяорами та прелятами. Це ще не значить єпископ. Вони носять фіялкові панчохи. Монсеньяори не дають духовного обіту і, скинувши фіялкові панчохи, можуть одружуватися.

Неаполі? — сказала йому герцогиня. — В тебе породисті англійські коні! Ввечері ти — в екіпажі чи в красивому помешканні й т. інше. — Вона з насолодою малювала це буденне щастя, яке Фабріціо з огидою одкидав. — Це герой, — думалося їй.

— А що я зроблю за десять років такого приемного життя? — спитав Фабріціо, — чим я буду? Літній молодик, що оддає найкращі місця якомусь чепурненькому підліткові, який дебютуватиме в світі також на англійському коні.

Попервах Фабріціо рішуче одкидав церковну кар'єру. Він балакав про подоріж до Нью-Йорку, бо йому хотілося стати республіканським громадянином і салдатом Америки.

— Як ти дуже помиляєшся! Не буде війни й ти знову никатимеш по кав'ярнях, тільки без елегантности, без музики, без кохання! — відмовила герцогиня. — Повір мені! Для тебе, як і для мене, проживання в Америці буде дуже сумне. — Вона йому оповіла про культ бога долара й пошану до кожного ремісника з вулиці, що своїм голосуванням вирішує всі справи. Далі розмова знову пішла про церковну кар'єру.

— Не ортачся, а розумій, що від тебе вимагає граф! — сказала йому герцогиня. — Мова ходить не про те, щоб ти став бідним, якимсь зразковим і чеснотним попом, на кшталт абата Блянеса. Згадай лишень чим були твої дядьки, архієпископи Пармські! Перечитай нотатки про їхнє життя в додаткові до генеалогії! Чоловік з ім'ям — насамперед великий пан, шляхетний, великодушній, заступник правосуддя, заздалегідь настановлений на чолі своєї верстви... За своє життя він зробить тільки одне шахрайство, та й те буде дуже корисне.

— Отже, всі мої мрії загинули! — глибоко зідхнувши, промовив Фабріціо, — жорстока юфіра! Признаюся, мені й на думку не спадало, що абсолютні монархи почувають такий жах до ентузіазму й розуму, навіть у тім разі, як це йде їм на користь.

— Подумай лишень! Ентузіаст раптом може опинитися в партії, ворожій тій, якій він служив усе життя! Прокляття або примха спричиниться до цього.

— Я ентузіаст! — повторював Фабріціо. — Чудне обвинувачення! Я не можу навіть закохатися!

— Як? — скрикнула герцогиня.

— Упадаючи за красунею навіть високого роду й набожною, я думаю про неї тільки, коли бачу її.

Це признання справило чудне вражіння на герцогиню.

— Я прошу в тебе одного місяця на прощання з панною Ц... де-Новаре і, що найважче, з повітряними замка-

ми мого життя,—промовив далі Фабріціо.— Я напишу до матері. Вона з добрости приїде побачитися зі мною до Бельджірате, на п'ємонтське узбережжя озера Маджоре. А на тридцять перший день я буду інкогніто до Парми.

— Не треба цього! — скрикнула герцогиня. Їй зовсім не хотілося, щоб граф Моска бачив її на розмові з Фабріціо.

Ці самі особи ще раз бачилися в П'яченці. Цього разу герцогиня була дуже схвильована. При дворі зчинилася буря. Партія маркізи Раверсі наближалася до перемоги. Графа Моска міг заступити генерал Фабіо Конті, який стояв на чолі того, що в Пармі називалося ліберальною партією. Герцогиня все сказала Фабріціо, замовчавши тільки ім'я суперника, який щодалі був у принца в більшому фаворі. Вона знову стала обговорювати його майбутнє, випустивши з перспективи всемогутню графову протекцію.

— Я поїду на три роки до Неапольської духовної академії! Але я мушу бути насамперед молодий шляхтич. Та й ти не примушуєш мене додержуватися суворого життя якогось чесного семінариста, тому це перебування в Неаполі мене аж ніяк не лякає, воно буде варте романьянського. Добре товариство в цьому містечкові почало вже вважати мене за якобінця. У вигнанні я переконався, що нічого ніяк не знаю, навіть латини й ортографії. В мене була думка перевиховати себе в Новарі, тому я з охотою вчитиму теологію в Неаполі. Це складна наука.

Герцогиня була дуже рада.

— Якщо нас проженуть, то ми одвідуватимемо тебе в Неаполі,— сказала вона.— Граф прекрасно знає теперішню Італію. І якщо ти до нового наказу згоджуєшся на фіялкові панчохи, то послухай, що він доручив мені переказати тобі! Хоч вір, хоч не вір, тому, чого тебе вчитимуть, але нічого ніколи не заперечуй! Уяви, що тебе вчать правил гри в віст! Не будеш же ти заперечувати правил? Я сказала графові, що ти віриш у бога, і він дуже зрадив. Це корисно й на тім і на цім світі. Але, якщо ти віриш, то не вдавайся у вульгарність! Не подумай балакати з жахом про Вольтера, Дідро, Рейналя та про всіх інших шалених французів, предтеч двох палат! Якнайрідше згадуй ці імена! Але, кінець-кінцем, в разі потреби розмовляй про цих добродіїв з спокійною іронією. Їхні думки давно вже заперечені, а їхнім нападам не надають більше ніякого значіння. Сліпо вір усьому, що скажуть тобі в академії. Пам'ятай про тих людей,

які точно записуватимуть всі твої відповіді! Тобі простять любовну інтрижку, але—не сумнів! Вік знесилує інтриги й збільшує сумнів. Зважай на ці правила у сповідальні! В тебе буде рекомендаційний лист до єпископа, що заправляє всім у кардинала, архієпископа Неапольського. Тільки йому самому признайся, що ти втік до Франції й був 18. червня в околицях Ватерльоо. Проте, дуже скороти й зменши цю пригоду, тільки признайся в ній, щоб потім він не докоряв, що ти крився від нього. Ти був тоді такий молодий!

— Переказує граф і другу пораду. Слухай но! Коли тобі спаде на думку якийсь блискучий довід, переможна відповідь, що змінить усю розмову, не піддавайся спокусі вражати своїм розумом! Мовчи! Мудрі люди з твоїх очей побачуть, що ти розумний. Ставши єпископом, встигнеш довести свій розум.

Фабріціо вперше показався в Міляно в скромній екіпажі з чотирма слугами, добрими мілянцями, яких йому надіслала тітка. Через рік науки ніхто не казав про нього, що він людина видатного розуму. На нього дивилися, як на запопадливого, дуже щедрого й трохи легковажного великого пана.

Цей, веселенький для Фабріціо рік здавався жакливим герцогині. Разів три-чотири граф був на волосинку од загибелі. Принц, настраханий цього року більше, ніж будьколи, бо він був якраз хворий, думав, що, звільнивши графа, він позбудеться того огидного вражіння, яке справило скарання перед вступом графа до міністерства. Рассі був найближчий фаворит, тому його дужче хотіли зберегти. Графові небезпеки палко привернули герцогиню до нього. Вона вже не мріяла про Фабріціо. Щоб можливий од'їзд не так кидався на-віч, вони сказали, що повітря Парми, справді, трохи вогкувате, як і в усій Л'юмбардії, шкодить її здоров'ю. Неласка іноді доходила до того, що граф, прем'єр-міністр, по двадцять днів жадного разу не бачив на самоті принца. Нарешті Моска переміг. Він призначив генерала Фабіо Конті, так званого ліберала, на коменданта цитаделі, де сиділи ліберали, засуджені Рассі.

— Якщо Конті буде поблажливий до в'язнів, то він—якобінець, бо заради своїх політичних ідей забуває обов'язки генерала. Він дійде неласки,—сказав Моска своїй коханці.—А якщо він буде суворий і неблагоннадійний, а діло здається, якраз і піде так, то він більше не голова своєї власної партії! Однього відвернуться всі родини, які мають когось із своїх в цитаделі. Коли наближається принц, цей нещасний чоловік суміє напустити на себе найпошанливі-

ший вигляд. Коли треба, він переодягатиме чотири рази на день костюм, він може обмірковувати справи етикета, та в нього голова зовсім не здатна йти тим важким шляхом, який тільки й може його врятувати. В усякому разі, я начеку!

На другий день після настановлення генерала Фабіо Конті, яким закінчилася міністерська криза, пройшла чутка, що в Пармі буде ультрамонархічна газета.

— Скільки сварок породить ця газета!—сказала герцогиня.

— Цю газету, винахід якої, може, мій шедевр, я по-троху, хоч і проти своєї волі, передам найлютішим крайнім,—відповів, сміючись граф.—Я виклопотав прекрасну плату на редакторські посади. З усіх боків домагатимуться цих посад. Це дасть нам якийсь місяць, другий вільний і ми забудемо небезпеки, які щойно були в мене. Видатні особи П... й Д... уже в лавах кандидатів.

— Але ця газета буде неможливо безглузда?

— Я зважаю на це,—зауважив граф.—Її читатиме принц щоранку й захоплюватиметься не тільки моєю думкою, а й самим мною, як її фундатором. Щодо дрібниць, то він їх хвалитиме або заперечуватиме,—і от, уже однято дві години з робочого часу. Газета викличе позови. Але, поки дійдуть найсерйозніші скарги, цебто через вісім-десять місяців, вона вже вся перебуватиме в руках найлівіших. Отже, якраз цій партії, що мені заважає, доведеться відповідати, а я сам виставлю обвинувачення проти газети. По суті, краще сто жорстоких нісенітниць, ніж один повішений. Хто згадає про нісенітницю черз два роки після випуску номеру офіційної газети? Тимчасом, як сини та родина повішеного ненавидитимуть мене все моє життя, а, може, навіть і скоротять його.

Завжди палко чимсь захоплена, завжди енергійна, завжди діяльна, герцогиня мала більше розуму, ніж весь Пармський двір. Але їй бракувало терпіння й витриманості, щоб мати успіх в інтригах. Проте вона з захопленням стежила за інтересами всяких партій. Вона навіть почала здобувати особисте довір'я в принца. Владна принцеса Кляра-Паоліна, оточена пошаною, але замкнена в найстаровиннішому етикеті, вважала себе за найнещаснішу жінку. Герцогиня Сансеверіна упадала за нею й поклала собі довести принцесі, що вона зовсім не нещасна. Треба знати, що принц бачився з дружиною тільки за обідом. Ця трапеза тривала півгодини. Цілі тижні принц не звертався з жадним словом до Кляри-Паоліни. Пані Сансеверіна спробувала змінити все це. Вона охоче розважала принца,

тим більше, що при цьому вміла зберегти цілковиту незалежність. Не образити жадного з дурнів, що їх було повно при дворі, неможливо було, як би їй того не хотілося. Ця необачність спричинилася до того, що її не міг терпіти натовп звичайних придвірних, всіх тих графів та маркізів, що мали всієї ренти якихось п'ять тисяч ліврів. Ще попервах вона збагнула це нещастя й намагалася вподобатися тільки монархові та його дружині, яку в усьому слухався (спадкоємний принц. Наклеюючи чудні ярлички до придвірних, які її ненавиділи, герцогиня вміла розважити принца. Він був уважний до кожного її слова, після дурниць, до яких його спонукав Рассі,— а кривавих необачностей не виправиш,—принца часом охоплював страх і він часто нудьгував. Це спричинилося в нього до сумної заздрости. Він почував, що його ніщо вже не розважить і ставав похмурий, коли йому здавалося, що всі інші розважаються. Чуже щастя робило його лютим.

— Треба критися з нашим коханням,—сказала герцогиня своєму другові. Вона натякала принцеві, що тепер не дуже захоплюється графом, хоч він, проте, чоловік вартий пошани.

Це дало щасливий день його височності. Час-од-часу герцогиня кидала, кілька слів про свій проект кожного року, кілька місяців подорожувати по Італії, якої вона зовсім не знала. Вона одвідає Неаполь, Фльоренцію, Рим. І ніщо на світі не завдавало принцеві більшої прикрости, ніж цей натяк на втечу. Це було одне з найвразливіших місць у нього. Ті вчинки, які можна було тлумачити, як зневагу до його столиці, пронизували йому серце. Він почував, що в нього немає ніякої можливості затримати пані Сансеверіна, а герцогиня ж була найблисकुчішою з усіх жінок в Пармі. На її четверги з'їздилися з околиць Парми. Нечувана річ на італійські пінощі! Це були справжні свята. Майже завжди в герцогині було щось нове й пікантне. Принц умирав з бажання зазирнути до неї на один з цих четвергів. Але як це зробити? Піти до звичайної приватної людини? Цього ніколи не робив ні принц, ні його батько.

Одного з четвергів ішов дощ. Стало холодно. Ввечері, кожної хвилини принц чув, як по брукові майдану перед палацом триміли екіпажі, од'їздивши до пані Сансеверіна. Він здригнув з нетерпіння. Інші розважаються, а він, могутній принц, абсолютний володар, що повинен розважатися більше, ніж будьхто на світі, нудьгує! Він подзвонив ад'ютантові. Минув деякий час, поки розмістили

чоловік дванадцять надійних людей по вулиці, що йде од палацу його височности до палацу Сансеверіна. Година здалася вічністю принцеві! Не раз він ладен був одчайдушно й необачно вийти з палацу, не побоявшись ударів кинджалу. Нарешті ця година минула, і він показався в першій сальоні пані Сансеверіна. Якби тут ударив грім, це б так не вразило! В міру того, як наближався принц, в цих, таких блискучих і веселих, сальонах вмить наставала мовчанка й здивовання. Широко розплющені очі всіх гостей спинялися на принцеві. Придвірні, здавалося, зніяковіли, одна тільки герцогиня не виявляла здивовання. Коли, нарешті, знову почулися розмови, всі присутні стали обмірковувати: чи герцогиню попереджено про цю візиту, чи це, може, й для неї несподіванка, як для всіх інших?

Принц порозважався. З дальшого можна уявити, яка поривчаста вдача була в герцогині і яку безмежну могутність вона придбала неясними спритними натяками про від'їзд.

Випроваджуючи принца, який говорив їй всякі ласкаві слова, вона дійшла до однієї дивної думки. Вона сміливо й просто висловила її, немов це була якась найзвичайнісінька річ.

— Якби ваша найясніша височність сказали принцесі ті чотири чарівні фрази, які ви даруєте мені, то це було б для мене багато більше щастя, ніж компліменти моїй вроді. Ні за що б на світі я не схотіла, щоб принцеса дивилася скося на ті надзвичайні вияви ласки, якими щойно ваша височність вшанували мене.

Принц пильно подивився на неї й сухо відповів:

— На мою думку, я можу ходити туди, де мені подобається.

Герцогиня почервоніла.

— Я хотіла тільки, щоб ваша височність не проїхалися жадного разу даремно,— сказала вона тієї ж хвилини.— Цей четвер останній. Незабаром я виїжджаю на кілька днів до Больоньї або Фльоренції.

Коли вона повернулася до сальонів, всі думали, що вона на вершині фавору. Проте вона щойно наважилася на те, чого за людської пам'яті ніхто ще не насмільювався робити в Пармі. Вона зробила знак графові, який покинув віст і пішов за нею до маленької освітленої, але порожньої вітальні.

— Ваш учинок дуже сміливий,— сказав він їй,— я б не порадив вам цього. Але в закоханих людей щастя збільшує кохання!—додав він, посміхнувшись.— Якщо ви виїждите завтра вранці, то я кидаюся за вами завтра ж

увечері. Мене тут затримує завтра тільки ця клята робота в міністерстві фінансів, яку я по дурному звалив на себе. Проте, за чотири години доброї роботи можна здати чимало хас. Вертаймося ж, люба подруго, і нестримно по-міністерському порозкошуймо! Може, це остання наша вистава в цьому місті! Коли цей чоловік подумає, що його образили, то він здатний на все. Він називає це показати приклад. Коли всі роз'їдуться, треба подумати, як вас захистити цієї ночі. Найкраще було б негайно поїхати до вашої садиби, біля По. Відтіля всього півгодини їзди до австрійських земель.

Для кохання й самолюбства графині це була радісна хвилина. Вона тлянула на графа і їй на очах навернулися сльози. Такий могутній міністер, оточений натовпом придвірних, що висловлюють до нього однакову пошану, що й до принца, кине все заради неї, і до того ж як легко!

Повернувшись до сальонів вона була в безтямі з радощів. Все впадало до її ніг.

— Як щастя змінює герцогиню! — казали з усіх боків придвірні. — Її неможна впізнати. Нарешті, ця римська душа, що підноситься вище над усе, згодилася оцінити той безмежний фавор володаря!

Наприкінці вечора граф підійшов до неї.

— Треба вам сказати деякі новини! — Відразу всі, що стояли біля герцогині, одійшли.

— Повернувшись до палацу, принц наказав доповісти про себе своїй дружині, — мовив далі граф. — Уявіть собі її здивування! «Я прийшов, — сказав він їй, — дати звіт вам про один, справді прекрасний, вечір, який я пробавив у пані Сансеверіна. Вона сама попросила мене докладно оповісти вам, як вона прикрасила цей старий задимлений палац». Тоді принц сів і почав описувати кожен з ваших сальонів. Він понад двадцять п'ять хвилин пробув у дружини. Та з радости заплакала. Щоб підтримати розмову в тому легкому тоні, якого хотілось надати їй височности, вона, не зважаючи на свій розум, не знайшла жадного слова. Що б не балакали про принца італійські генерали, він був чоловік зовсім незлий. Правда, він покидав до в'язниці чимало людей, та це ж через страх. Немов утішаючи себе в деяких спогадах, він часом повторював: «краще вбити диявола, ніж чекати, поки він тебе!» На другий день після вечора, про який щойно розказано, принц був дуже радий, що зробив два добрі діла: пішов на четвер і порозмовляв з дружиною. За обідом він забалакав з нею. Одне слово, цей четвер пані Сансеверіна зробив ці-

лу революцію, що луною покотилася по всій Пармі. Раверсі була приголомшена. Герцогиня мала подвійну радість: вона стала в пригоді своєму коханцеві, а він їй здавався більше закоханий, ніж будьколи.

— І все це наслідок однієї необачної думки,— сказала вона графові.— Звісно, я була б вільніша в Римі чи Неаполі, але хіба там знайдеться така зваблива гра, певна річ, ні, мій любий графе! і ви — 'мое щастя.

VII

Історію дальших чотирьох років довелося б наповнити такими самими незначними двірськими дрібницями, як та, яку ми щойно оповіли. Щовесни до палацу Сансеверіна або до маєтку Сакка, що над По, приїздила на два місяці маркіза з дочками. Бувало багато приємних хвилин і розмов про Фабріцію. Та граф ні разу не дозволив йому приїхати до Парми. Герцогині і міністрові довелося загладити кілька нерозумних учинків Фабріцію, але, взагалі, він слухняно додержувався в своїй поведінці даних йому інструкцій. Він вивчав теологію, як великий пан, і зовсім не зважав на чесноту в своїй кар'єрі. В Неаполі йому дуже припало до смаку студіювання античності. Він робив розкопки, тому в нього майже зникла пристрасть до коней. В Міцені йому пощастило знайти погруддя молодого Тіберія, яке стало поряд найкращих пам'ятників античності. Щоб і далі робити там розкопки, він продав своїх англійських коней. Знахід цього погруддя став йому за найбільшу насолоду, яку він тільки мав у Неаполі. Він був надто високий душею, щоб, наслідуючи інших юнаків, більш-менш серйозно розігрувати роль закоханого. Певна річ, йому не бракувало кохачок, але вони не мали ніякого впливу на нього і, можна сказати, не зважаючи на свій вік, він ще зовсім не знав кохання. Через це його ще більше любили. Ніщо не заважало йому поводитися з чудесною байдужістю, бо для нього одна молода красуня була завжди рівна другій красуні, тільки остання знайома здавалася йому пікантніша. Одна з найпрекрасніших неапольських дам в останній рік його перебування, зробила не один шалений вчинок заради нього. Це спочатку розважало Фабріцію, але, кінець-кінцем, так обридло, що за найбільше щастя в од'їзді було—звільнитися од упадань чарівної герцогині д'А...—1821. року, склавши більш-менш задовільно свої іспити, за що викладач чи гувернер його одержав юрден і подарунок, Фабріцію виїхав, нарешті, до міста Парми, про яке часто мріяв. Він був мон-

сеньйор і їздив в екіпажі, запряженому четвериком. На пошті перед Пармою він узяв тільки двох коней, а в місті наказав спинитися перед церквою Сан-Джованні. Там стояла розкішна гробниця його прадіда, автора латинської генеології, архієпископа Асканіо дель Донго. Він помолився біля гробниці, потім пішов пішки до палацу герцогині, що чекала його на кілька днів пізніше. В її сальоні було багато народу, але незабаром їх покинули самих.

— Чи задоволена ти з мене?—кинувшись їй в обійми, сказав він,—замість нудьгувати в Новарі з коханкою, яку мені нав'язала поліція, я, з твоєї ласки, пробавив чотири щасливих роки в Неаполі.

Герцогиня від здивовання не могла отямитися. Побачивши Фабріціо на вулиці, вона не впізнала б його. Вона вважала його за того, ким він був справді—цебто за одного з найвродливіших чоловіків цілої Італії. Особливо чарівне в нього було обличчя. Коли вона послала його до Неаполя, в нього був вигляд завзятого шибеника, а стек, який він завжди носив з собою тоді, здавався неод'ємною частиною його істоти. Тепер в нього перед чужими людьми був найшляхетніший найстриманіший вигляд, а на самоті він знову ставав палкий, як і за першого юнацтва. Це був діамант, що нічого не втратив од полірування. Не минуло й години після приїзду Фабріціо, як прийшов граф Моска. Він з'явився надто рано. Юнак в таких чемних словах оповів йому про пармський орден, надісланий його гувернерові, і висловив так щиро подяку за інші добродійства, про які він не насмілювався говорити надто ясно, що з першого погляду міністер був доброї думки про нього.

— Цей небіж, створений на прикрасу всіх тих високих посад, на які згодом вам заманеться його піднести!—сказав він тихенько герцогині.

Досі все йшло чудесно. Стеживши за вчинками й жестами Фабріціо, міністер був дуже вдоволений з нього. Але раптом він поглянув на герцогиню, в неї були якісь дивні очі.

— Цей юнак справляє чудне вражіння,—подумав він. Це були гіркі думки. Граф дійшов п'ятидесяти років. Це слово дуже жорстоке і всю його силу може почувати тільки людина до безтями закохана. Він був дуже добрий, дарма, що із нього був суворий міністер. Але в його очах це жорстоке слово п'ятдесят затьмарювало все життя й могло зробити його жорстоким до самого себе. Минуло п'ять років, як він переконав герцогиню приїхати до Пар-

ми, і особливо попервах, вона часто викликала в нього ревності, але ніколи не було приводу на серйозну скаргу. Він навіть певний був і мав рацію, що герцогиня навмисне зацікавлювалася якимсь двірським молодим красунем, щоб більше привернути до себе його серце. Наприклад, він переконався, що вона сама одкинула принцове упадання, сказавши навіть при цій нагоді одне навчальне словечко.

— Але як я гляну в вічі графові, прийнявши упадання вашої височности? — сказала тоді з посмішкою герцогиня.

— Це б мені самому було соромно, однаково, що й вам! Любий граф — мій друг! Та це дуже легко обійти. Я вже про це подумав. Можна було б ув'язнити графа в цитаделі до самої моєї смерти.

Коли Фабріціо приїхав, герцогиню так захопило щастя, що вона зовсім забула про те, які думки викличе в графа вираз її очей. Вражіння було глибоке, а підозріння — незцілимим.

Принц прийняв Фабріціо через дві години після приїзду. Герцогиня передбачала, що ця несподівана аудієнція повинна справити гарне вражіння на публіку. Тому вона клопотала про неї вже два місяці. Ця ласка з першої хвилини ставила Фабріціо на найвищий щабель. За привід було те, що він, їдучи до П'ємонту на побачення із своєю матір'ю, був у Пармі тільки проїздом. Коли чарівна записка герцогині повідомила принца, що Фабріціо чекає наказів від його височности, він нудьгував.

— Зараз доведеться побачити якогось банального або похмурого придуркуватого святого, — сказав він собі.

Гарнізонний комендант уже доповів про перші одвідини гробниці його дяді, архієпископа. Принц побачив, як входить високий юнак. Якби в нього не було фіялкових панчів, він би мав його за якогось молодого офіцера.

Ця маленька несподіванка прогнала нудьгу.

— Оце той гульвіса, що для нього в мене проситимуть богзна яких ласк, мабуть, усіх, які я можу зробити, — подумав принц. — Він приїхав і схвилюваний, пущусь я лишень в яacobінську політику, — послухаємо, як він оповідатиме.

Після перших ласкавих слів, принц сказав Фабріціо:

— Ну, монсеньйоре, чи неапольський нарід щасливий? чи короля там люблять?

— Ваша найясніша височність, — не вагаючися й хвилини, відповідав Фабріціо, — проїжджаючи вулицями, я захоплювався статульністю салдатів всяких полків його величності короля. Добре товариство з пошаною ставиться до своїх володарів, як і повинно бути. Але признаюся, — ні-

коли в житті я не потерплю, щоб люди нижчої класи розмовляли зі мною про щось інше, крім роботи, за яку я плачу.

— Чортовина!—подумав принц,—оце тобі і святий! Ця пташка добре вимуштрована! Це розум герцогині Сансеверіна.

Щоб примусити Фабріціо розмовляти на цю слизьку тему, захоплений грою принц, виявив багато спритності. Юнак підбадьорений небезпекою, щасливо знаходив чудесні відповіді: «Це мало не зухвальство виставляти напоказ любов до короля. Його треба сліпо слухатись!» Побачивши таку обережність, принц майже розсердився.

— Здається до нас із Неаполя приїхав дуже розумний чоловік, а я не люблю цієї породи! Хоч яких найкращих принципів дотримується розумний чоловік, і навіть сумлінно, він до деякої міри родич Вольтера чи Руссо.

Принц вважав мало не за зухвальство звичайні маніри і такі незаперечні відповіді молодого вихованця колегії. Того, чого він сподівався, не трапилося. За одну мить він перейшов на добродушний тон. Згадавши кілька словами великі принципи суспільства та урядування, він сказав до речі кілька фраз із Фенельона; їх ще за дитинства змусили його вивчити на пам'ять для громадських авдієнцій.

— Ці принципи вас дивують, юначе?—спитав він Фабріціо.

На початку авдієнції він називав його монсеньйором і думав попрощатися з ним, як з монсеньйором. Але під час розмови він побачив, що багато зручніше й підходящіше для патетичних зворотів звертатися до нього по дружньому.

— Ці принципи вас дивують, юначе! Признаюся, що вони мало скидаються на тартинки абсолютизму, — він так і сказав, — яких щодня можна начитатися в моїй офіційній газеті... Та, боже мій, що я тут перед вами цитую? Цих газетних письменників ви зовсім не знаєте.

— Даруйте мені, ваша найясніша височність. Я читаю не тільки пармську газету, яка мені здається непогано написаною, але я ще думаю, що все зроблене після смерті Люї XIV—після 1715. року, разом і злочин і недоумство. Найвища мета людини це—її спасіння. Тут не може бути двох поглядів, бо це ж щастя на цілу вічність. Слова свобода, правосуддя, щастя більшості—ганебні й злочинні! вони викликають у людей звички сперечатися й не вірити. Депутати палати не довіряють тому, що вони називають міністерством. А раз ця фатальна звичка не довіряти вже пустила корні, то недуга люд-

ська вживає її до всього, людина доходить до того, що не довіряє біблій, церковним наказам, переказові й т. інше. й т. інше... і тоді вона загинула. Якби це недовір'я до влади принців, настановлених самім богом,—яке жахливо помилкове й злочинне слово!—і дало б нам щастя на ті двадцять-тридцять років, на які кожен з нас може розраховувати, то що ці піввіка або й цілий вік—проти вічності мук?

З того, як говорив Фабріціо, видно було, що він намагається висловити свої думки так, щоб їх як найлегше сприйняв слухач. Було ясно, що він не повторює вивченого урока.

Незабаром принц кинув змагатися з цим юнаком. Прості й поважні маніри Фабріціо турбували його.

— Прощайте, монсеньйоре!—сказав він йому несподівано.—Я бачу, що в неапольській духовній академії дають чудесне виховання. Нема нічого дивного в тім, що ця наука дає блискучі наслідки, коли потрапляє на такий видатний розум. Прощайте!—і він повернувся до нього спиною.

— Я не вподобався цій тварині!—подумав Фабріціо.

— Тепер нам ще треба подивитися чи цей прекрасний юнак здатний на пристрасть до чогось! Тоді б він був досконалий...—сказав собі принц, коли zostався сам.—Хіба можливо розумніше повторити лекції своєї тітки? Мені здалося, що це розмовляє вона. Якби в мене сталась революція, то вона б редагувала *Moniteur*, як колись пані Сан-Феліче в Неаполі. Проте пані Сан-Феліче повісили, не зглянувшись на її двадцять п'ять років і красу. Прекрасне застереження надго розумним жінкам!

Вважаючи Фабріціо за тітчиного учня, принц помилявся. Розумні люди, що народилися на троні або недалеко від нього, скоро втрачають проникливість. Своєю присутністю вони проганяють свободу в розмові, бо це здається їм зухвальством. Вони воліють бачити тільки машкару й претендують судити про красу обличчя. Дивно те, що вони вважають себе за дуже проникливих людей. Наприклад, в даному разі, Фабріціо вірив мало не всьому, що ми чули з його вуст. Правда, він і двох разів на місяць не подумав про ці великі принципи. В нього був жвавий смак, він мав розум, але й вірив.

Захоплення свободою, мода й культ щастя більшості,—пошесть девятнадцятого віку,—все це було в очах Фабріціо — ересь. Вона, на його думку, мусіла минути, як і всі інші ересі, тільки загубивши перед тим так багато душ, як чума, запанувавши в якійсь країні,—тіл. І, про-

те, Фабріціо з насолодою читав французькі газети й навіть був такий необачний, що добував їх.

Приголомшений після 'авдієнції в палаці, Фабріціо повернувся до тітки й оповів їй про всі підходи принця. Тоді вона сказала йому:

— Тобі треба зразу піти до нашого чудесного архієпископа, отця Ляндріяні. Йди пішки! Тихенько зійди по східцях і роби якомога менше шуму в передпокоях! Якщо тебе примусять чекати, то це буде краще, в тисячу разів краще! Одне слово, поведься по-апостольському.

— Розумію,—сказав Фабріціо,—цей дядюшка—Тартюф!

— Зовсім ні! Він—справжня чеснота.

— Навіть після того, що він зробив?—промовив здивований Фабріціо.—Після 'скарання графа Палянца?

— Так, мій друже, навіть після того, що він зробив. Батько нашого архієпископа був незначний службовець в міністерстві фінансів, дрібний буржуа, і це пояснює все. Монсеньйор Ляндріяні людина живого, великого й глибокого розуму. Він щирий, він любить чесноту. Я певна, що, якби імператор Децій знову з'явився на світ, то архієпископ пішов би на муки, як Поліевкт з тієї опери, яка виставлялася минулого тижня. Це гарний бік медалі, а ось і другий! В присутності принца або навіть прем'єр-міністра його осліплює величність. Він ніяковіє, червоніє, йому фізично неможливо сказати слово «ні». Відціль і його вчинки, що 'створили йому таку жахливу репутацію на всю Італію. Але не всі знають, що після того, як громадська думка освітила процес графа Палянца, він за спокуту поклав собі жити на хлібі й воді тринадцять тижнів,—якраз стільки, скільки літер в імені Davide Palanza. Є в нас при дворі один надзвичайно розумний шахрай, звать його Рассаї; це великий суддя або генеральний фіскал, який після смерті графа Палянца зачарував отця Ляндріяні. Протягом тринадцятитижневої спокути граф Моска, з жалю і трохи з лукавства, запрошував архієпископа обідати раз, а то й двічі на тиждень. Добрий архієпископ в угоду графові обідав, як і всі. Він вважав би за бунт і якобінство виставляти напоказ спокуту, до якої спричинився вчинок, ухвалений 'самим державцем. Але всі знали, що за кожний обід, де обов'язок вірного підданця примушував його їсти, як і всіх, він накладав на себе покуту ще на два дні й живився тільки хлібом і водою. Монсеньйор Ляндріяні—людина вищого розуму, першорозрядний вчений, в нього тільки одна вада, він хоче, щоб його любили. Отож, зворушись, дивлячися на нього, а на третю візиту полюби його зовсім! Це та ще своє похо-

дження примусить його добожнювати тебе. Не виявляй здивування, коли він візьметься проводити тебе до самих східців! Роби вигляд, що ти звик до цього! Цей чоловік народився навколюшках перед шляхтою. Проте, поведься, як апостол, не виявляй ні розуму, ні блиску, ні спритних заперечень. Якщо ти його не налякаєш, він зійдеться з тобою. Май на увазі, він мусить сам із своєї волі зробити з тебе головного вікарія. Ми з графом будемо здивовані й навіть розсержені такою надто швидкою кар'єрою! Це має велике значіння в очах державця.

Фабріціо побіг до архієпископа. На щастя, трохи глухуватий льокай доброго прелата не розчув прізвища дель Донго. Він доповів про молодого священника на ім'я Фабріціо. Архієпископ був у товаристві одного попа, далекого од моральности, якого покликав одчитати трохи. Він збирався висловити йому догану—важка річ для нього—й хотів позбутися цього прикрого обов'язку. Тому онука великого архієпископа Асканіо дель Донго чекав добрих три чверти години.

Архієпископ провів попа до останніх передпокоїв. Вертаючися назад, він спитав у того чоловіка, що чекав, чим може допомогти. Як змалювати його пробачення й розпач, коли він помітив фіялкові панчохи й почув ім'я Фабріціо дель Донго. Це видалося нашому героєві таким чудним, що він в пориві ніжности, першої візити насмілювався поцілувати руку святому прелатові. Треба було чути, як архієпископ повторював у розпачі:

— Один з дель Донгів чекає в мене в передпокоях!

Він вважав за свій обов'язок оповісти, як пробачення, всю анекдоту про попа, його гріхи, його відповіді й т. д.

— Хіба така людина могла прискорити скарання сердешного графа Палянца!—подумав Фабріціо, повертаючися до палацу Сансеверіна.

— Про віщо думає ваша ексцеленція?—засміявшись, спитав граф Моска, побачивши його в герцогині (граф не хотів, щоб Фабріціо називав його ексцеленцією).

— Я впав з надхмар'я! Я ніяк не розуміюся на людській вдачі. Якби я не знав його імени, то побився б об заклад, що він не заріже й курчати.

— І виграли б!—відповів граф.—Але стоячи перед принцем, чи навіть переді мною, він не може сказати «ні». Проте, для справжнього ефекту мені треба обов'язково бути в мундирі з великою жовтою стьождкою. Коли я в фраківі, він може заперечити мені. Тому я завжди, коли його приймаю, вбираюся в форму. Не нам руйнувати авторитет влади. Французькі газети й так швиденько справляються

з цим! Навряд чи нас переживе манія пошани, а ви, любий небоже, переживете її. З вас буде справжня людина!

Фабріціо дуже подобалося товариство графа. Це вперше видатний чоловік розмовляв з ним без пихи. Проте, в них смак сходився в любові до античності й розкопок. Графові також подобалося, що його так уважно слухав юнак. Та тут була й одна серйозна неприємність. Фабріціо оселився в покоях палацу Сансеверіна й бачив своє життя з герцогинею, наївно виявляючи, що ця близькість—щастя для нього. А очі й свіжий колір обличчя Фабріціо завдавали, й без того, графові розпачу.

Рануц-Ернест IV рідко потрапляв на жорстоких жінок. Йому давно вже допекло те, що чеснота герцогині, добре відома при дворі, не зробила винятку для нього. Ми бачили, що розум і спритність Фабріціо роздратовали принца з першого ж дня. Він погано поставився до тієї дружби, що її необачно тітка й небіж виставляли на показ і надзвичайно уважно прислухався до безкінечних балачок своїх придвірних. Приїзд цього юнака і така надзвичайна аудієнція, яку він мав, цілий місяць були за новину й диво для двору. З приводу цього в принца з'явилася одна думка.

В його гвардії служив один простий салдат, на якого дивно якось не впливало вино. Цей чоловік весь час просиджував у шинку і доносив безпосередньо самому монархові про настрої військових. Карльоне, — так звали його, — бракувало виховання, інакше його б давно вже попрямували в вищий чин. Отже, він мусів щодня з'являтися до палацу, як тільки проб'є південь на великих дзигарях. І от, одного разу в допівдня сам принц за певним знаком трохи причинив віконниці на антресолях, суміжних з кімнатою, де його височність одягався. Повернувшись до цих антресолів трохи пізніше, вже після півдня, він застав тут салдата. В кишені принца лежав аркушик паперу і приладдя до писання. Він продиктував салдатові таку цидулку:

«Ваша ексцеленція, без сумніву, людина дуже розумна. Завдяки вашій глибокій проникливості, ми маємо в нашій державі такий добрий лад. Але, мій любий графе, такі великі успіхи завжди викликають трохи заздрощів. Я дуже боюся, що з вас посміються, якщо ваша проникливість не помітить, що одному прекрасному юнакові пощастило повернути до себе, може, навіть мимохіть, незвичайне кохання. Кажуть, що цьому щасливому смертному немає навіть і двадцяти трьох років. Та найбільше ускладняє справу, любий графе, те, що

кожен з нас вдвічі старший за нього. Увечері, здалеку граф—чарівний, бадьорий, розумний і дуже приємний, але вранці, в інтимній обставі—якщо все добре, зважити—в того юнака, що недавно приїхав, мабуть, більше звабливості. А ми, жінки, коли нам уже за тридцять, надаємо великого значіння цій юнацькій свіжості. Хіба не балакають про те, щоб повернути до нашого двору це любе хлоп'я якоюсь доброю посадою? А хто ж та особа, що так часто розмовляє про нього з вашою ексцеленцією?»

Принц узяв листа й дав два екю салдатові.

— Це вам крім платні. Або мовчанка перед усіма на світі, або найвогкіший льох у цитаделі! — похмуро промовив він. Принц мав у своєму бюрі цілу колекцію конверт з адресами більшості придвірних. Їх написала рука цього самого салдата, який вважався за неписьменного і навіть своїх поліцейських доносів ніколи не писав. Принц вибрав потрібну конверту.

Через кілька годин граф Моска одержав поштою листа. Було точно розраховано годину, коли може прийти ця записка. І в той момент, коли листоноша, який входив з маленьким листом у руці, вийшов з палацу міністерства, Моска покликали до його височности. Ніколи фаворит не здавався сумнішим. Щоб ще більше потішитися, принц, побачивши графа, крикнув:

— Мені треба розважитися і хочеться побалакати з другом, а не працювати з міністром! Мені сьогодні ввечері шалено болить голова й, до того ж, приходять всякі неприємні думки.

Чи варто казати, який огидний настрій був у першого міністра графа Моска делля-Ровере в той час, як йому дозволили покинути найяснішого пана? Рануц-Ернест IV досконало розумівся на мистецтві мучити людське серце. Можна було без особливого перебільшення порівняти його з тигром, що любить погратися із своєю жертвою.

Граф наказав одвезти себе додому галопом. Мимохідь він крикнув, щоб до нього не пускали жадного чоловіка. Він одпустив чергового аудитора (йому не хотілося бачити жадної живої істоти біля себе) і мерщій замкнувся у великій картинній галерії. Нарешті, він міг цілком віддатися своєму гніву. Кидаючися на всі боки, як несамовитий, він цілий вечір пробув там без світла. Щоб зосередитися на обдумуванні якогось певного вирішення, він намагався приборкати своє серце. Поринувши в журбу, яка б збудила жаль у найжорстокішого ворога, він сказав собі:

— Я ненавиджу того чоловіка, що живе в герцогині,

що кожному часинку з нею! Може, спробувати мені випитати правду в якоїсь прислужниці? Це найнебезпечніше! Вона така добра, так гарно їм платить, її обожнюють вони! (Великий боже, та хто її не обожнює?) Ось питання,— несамовито повторював він,—чи дати їй догадатися про ті ревності, які мене мучать, чи зовсім мовчати про це?

— Якщо я мовчатиму, вони не критимуться од мене. Я знаю Джіну. Це жінка першого пориву. Її поведінка несподівана навіть для неї самої. Заздалегідь накресливши собі якусь роль, вона заплутається. Завжди, в ту хвилину, як треба діяти, до неї приходить нова думка, вона захвилюється ніби нічого кращого на світі немає за ту думку, і це псує все.

— Коли ж мовчати про свої муки, вони не ховатимуться переді мною і я побачу все, що може статися.

— Але своїми словами я викличу інші обстави. Я їх примушу подумати й одверну багато жахливих речей, які можуть статися... Може, його одішлють!—граф зідхнув,— тоді я майже виграв партію. А коли вона й розгнівається на якусь часинку, то я її заспокоюю... А що може бути природніше за цей гнів?.. Вона його любить з п'ятнадцяти літ, як сина. В цьому вся надія: як сина... Та вона ж не бачила його з того часу, як він був на Ватерльоо. А після Неаполю він став для неї зовсім іншим чоловіком. Іншим чоловіком!—повторював він несамовито.—А з нього чарівний чоловік! В нього такий наївний тендітний вигляд! А ісміхотливий погляд обіцяє так багато щастя! Таких очей герцогиня не звикла бачити при нашому дворі!.. Тут похмурі, насмішкуваті погляди! Та який часом буває погляд у мене самого! В мене справи! А паную я тут тільки завдяки впливові на людину, яка хоче обернути мене на сміховище! Ах, як би я не дбав про себе, погляд викриває мою старість! Хіба мої веселощі не межують з насмішкою?.. Я скажу більше,—треба ж бути щирим,—хіба крізь мою веселість не проглядає, як щось зовсім близьке, самодержавство... і злість? Хіба я не кажу часом самому собі, а особливо тоді, коли мене дратують, що можу все, що захочу? Навіть додаю одну дурницю. Я, мовляв, повинен бути щасливіший за інших, бо в мене те, чого немає в інших—в моїх руках три чверти найвищої влади... Отже, будемо справедливі... Звичка до такої думки псує мою посмішку... надає мені вигляду самовдоволеного... егоїзму... А яка чарівна посмішка в нього! Од нього віє легким щастям ранньої молодости і його він викликає в інших.

На нещастя для графа, того вечора була задушлива

спека, що віщувала бурю. Це одне слово спонукує в цих країнах до надзвичайних вирішень. Як передати всі ті міркування, всі ті обдумування, що три тяжких години мучили цього палкого чоловіка? Нарешті, перемогла обережність, але тільки завдяки таким міркуванням:

— Я, мабуть, збожеволів. Думаючи, що я міркую, я зовсім не міркую. Я тільки кручуся, щоб знайти якийсь не дуже жорстокий вихід. Я минаю без уваги важливі докази. Але, раз мене осліпив такий надзвичайний біль, то треба взяти собі за правило, що його похваляють всі розумні люди—обережність!

— Крім того, вимовивши фатальне слово ревності, я визначу ролю на віки вічні. В противному разі, не сказавши нічого сьогодні, скажемо щось завтра, а я покищо сам собі пан.

Криза була надто велика. Якби вона тривала далі, граф остаточно збожеволів би. На кілька хвилин йому полегшало, його увага перейшла на анонімний лист. Хто його надіслав? Почалося перебирання імен і обміркування кожного з них. Це трохи розважило його. Нарешті, граф згадав про той лукавий вилиск, що промайнув в державцевих очах, коли він наприкінці авдієнції сказав: «так, любий друже! Погодьтеся, що насолоди й турботи найщасливішого честолюбства, навіть безмежної влади—ніщо перед тим інтимним щастям, яке дає ніжність і кохання. Я насамперед чоловік, а потім принц, і, якщо я кохаю, то моя коханка звертається не до принца, а до чоловіка!» Граф порівняв цю хвилину злорадності з цією фразою листа: «Завдяки вашій глибокій проникливості, ми маємо в нашій державі такий добрий лад».

— Це принцева фраза!—скрикнув він,—у придвірному це була зайва необережність.—Лист од його височности.

Проблему вирішено, але маленька радість, викликана вдоволенням здогадки, незабаром зникла! Од жорстокої згадки про чарівну грацію Фабріцію, що знову став перед очима. Це величезним тягарем знову звалилося на серце нещасного.

— Чи не однаково од кого цей анонімний лист!—люто скрикнув він.—Хіба не існує той факт, про який повідомляється в листі? Ця примха може змінити мені все життя,—немов виправдуючи себе за такі безумства, промовив він.—Якщо вона кохає його, то першої ж хвилини поїде до Бельджірате, до Швайцарії, в який завгодно куточок світу! Вона багата, та коли їй навіть доведеться жити на кілька люїдорів на рік, що їй до того? Хіба вона не признавалася мені тиждень тому, що її палац, так гар-

но прикрашений, такий величний, обридає їй? Цій, такий молодій! Душі треба новизни! І як просто їй уявляється нове блаженство! Вона захопиться раніше, ніж згадає небезпеку, раніше, ніж пожаліє мене! А я такий нещасний!—кинувшись в плач, скрикнув граф.

Він заприсягся не йти сьогодні ввечері до герцогині, але не міг утриматися. Ніколи ще його очам не хотілося так бачити її. Минуло за північ, коли він прийшов до неї. Він застав її на самоті з небожем. Ще о десятій годині вона одіслала всю челядь і наказала замкнути двері.

Побачивши, що ці дві істоти так інтимно близькі між собою і що герцогиня так наївно рада, граф відчув жахливу неприємність і, до того ж, зовсім несподівану. Він і не подумав під час довгих міркувань в картинній галерії про те, як сховати свої ревності.

Не знаючи з чого почати, він став запевняти, що сьогодні ввечері принц був надзвичайно настроений проти нього, перечив усім його доказам і т. інш. і т. інш. З боєм він бачив, що герцогиня майже його не слухає і зовсім не зважає на те, що за два дні до цього в неї викликало би безкінечні міркування. Граф поглянув на Фабріцію. Жадного разу ще не здавалося йому таким простим і таким шляхетним це прекрасне льомбардське обличчя. Фабріцію з більшою увагою, ніж герцогиня, вислухував прикrostі, про які оповідав граф.

— Справді, в цім обличчі поєднується надзвичайна добрість з якоюсь наївною й ніжною радістю. І з тією радістю не можна змагатися,—подумав він.—Вона немов би каже: «тільки кохання й щастя з коханням—єдині серйозні речі на світі». І, проте, ледве дійдеш до якоїсь дрібниці, де треба розуму, як йому раптом прокидається погляд, дивує й соромить вас. В його очах все просте, бо на все він дивиться з гори. Великий боже, як змагатися з таким ворогом? Та хіба я можу жити без кохання Джіни? З яким захопленням вона слухає чарівні дотепи такого молодого розуму, що мусить здаватися жінці єдиним на світі.

Думка, невблаганна, як корч, охопила графа: хіба тут, перед нею, спочатку його, а потім себе заколоти кинджалом?

Ледве стоячи на ногах, він обійшов кругом кімнати і рука конвульсивно стисла ручку кинджала. Жаден з тих двох не зважав на те, що він може зробити. Він сказав, що йде наказати щось льокаєві, а його навіть не почули. Герцогиня ніжно сміялася з якогось словечка Фабріцію. В

першому сальоні граф підійшов до лямпи й подивився, чи добре наточене вістря його кинджалу.

— Треба бути ввічливим і чемно поводитися з цим юнаком,—підійшовши до них, подумав він.

Він божеволів, йому здалося, що вони, нахилившись одне до одного, поцілувалися в нього на очах.

— Це неможливо в моїй присутності!—подумав він.— Мені розум затьмарюється. Треба заспокоїтися! бо коли я грубо поводитимуся, то герцогиня навмисне, із самолюбства, поїде за ним до Бельджірате. А там, під час подорожі випадково хтось з них скаже якесь словечко що дасть підходящу назву їхнім почуттям. А потім в один момент—усі наслідки!

— Самотність надасть цьому слову рішучости. А що ж я робитиму, коли герцогиня буде далеко од мене? І якщо після численних клопіт з принцем я покажу, нарешті, своє старе й стурбоване обличчя в Бельджірате, то яка буде в мене роль серед цих шалених од щастя людей?

— Навіть тут я не що інше, як *terzo incomodo*. Ця прекрасна італійська мова створена тільки для кохання! *Terzo incomodo*! (непотрібний третій). Як боляче розумній людині грати таку ганебну роль й не мати сили перемогти себе, щоб одійти геть!

Графове скривлене обличчя ледве не виявило гніву та болю. Кружляючи по сальоні, він, натрапивши на двері, утік і вигукнув по-доброму, як друг:

— Прощайте, любі!—а про себе подумав,—треба уникати крові!

На другий день після жахливого вечора й ночі, коли граф то розбирав переваги Фабріцію, то терпів жахливі напади невблаганних ревнющів, він покликав до себе молодого льокая. Цей чоловік упадав за молодого дівчиною, Чекіною, найулюбленішою покоївкою герцогині. На щастя, цей молодий, дуже скромний і навіть скупий прислужник мріяв про посаду консьєржа в якійсь громадській установі Парми. Граф наказав цьому чоловікові негайно покликати до нього Чекіну. Той послухався. А за годину зовсім несподівано в кімнату, де сиділа ця дівчина з своїм коханим, з'явився граф. Він обох їх перелякав, давши їм цілу купу золота. А потім, уперто дивлячися меж очі Чекіні, що вся тремтіла, сказав їй кілька слів.

— Герцогиня й монсеньйор кохаються між собою чи ні?

— Ні!—нарешті, після хвилини мовчанки наважилася сказати ця дівчина,—ні! покищо ні! але він часто цілує руки пані, правда, в жарт, але палко.

До цього зізнання прибавилася ще сотня відповідей на

люті графові запитання. Його неспокійна пристрасть дала заробіток цим бідним людям. Вони не дурно взяли кинуті їм гроші, бо, він, кінець-кінцем, повірив їхнім словам і почував себе не таким нещасним.

— Якщо герцогиня будьколи дізнається про нашу розмову, то я ув'язню вашого коханого на двадцять років фортеці і ви його побачите тільки тоді, як в нього посивіє волосся,— сказав він Чекіні.

Минуло кілька днів і за цей час Фабріціо теж став невеселий.

— Запевняю тебе, що граф Моска відчуває до мене антипатію,— сказав він герцогині.

— Тим гірше для його ексцеленції,— відповіла вона із серцем.

Та не через ці турботи у Фабріціо зник веселий настрій.

— Нестерпуче те становище, в якому я випадково опинився!— подумав він.— Я певен, що вона ніколи й слова не скаже! вона відчуває жах до такого надто виразного слова, як кроволожство. Але яка в мене буде роль перед нею, коли після якогось необережного й безумного дня, вона ввечері почне допитувати свою совість і подумає, що я одгадав її кохання, що вона його, певно, відчуває до мене? Достеменно *casto Giuseppe*! (італійський вислов, що натякає на чудну поведінку Йосифа з жінкою євнуха Потіфара).

— Хіба натякнути якимсь щирим словом, що я нездатний на серйозне кохання? Але в мого розуму немає достатньої витримки, я не зможу висловитися так, щоб це не скидалося на зухвальство. Не зостається нічого, крім одного—сказати, що покинув у Неаполі велике кохання! Тоді треба повернутися туди на добу. Це мудре вирішення та тільки з ним багато клопоту. Можна ще видумати коханочку з нижчої верстви Парми! Це, може, їй не впаде в думку. Проте, це краще за жахливу роль недогадливого чоловіка, хоч в такий спосіб можна скомпрометувати собі майбутнє. Треба більшою обережністю й підкупом зменшити небезпеку.

Найгірше в цих думках було те, що Фабріціо давно кохав герцогиню й більше, ніж будького на світі.

— Треба бути дуже незграбним, щоб так боятися за невміння переконати в правді,— промовив він із серцем.

Йому не пощастило вийти з цього становища і він став похмурий і смутний.

— Боже мій, що буде зі мною, якщо я посварюся з цим єдиним створінням на світі, яке так палко кохаю?—З

іншого боку, Фабріціо боявся якимсь нескромним словом порушити таке приємне щастя. Тепер у його житті було повно чар. Інтимна дружба цієї прекрасної жінки була така люба! Та й з буденного погляду на життя її протекція давала йому при дворі таке приємне становище, що оповідання про великі інтриги розважали його, як комедія!—Проте, в любий момент мене може розбудити удар грому,—думав він,—якщо ці такі веселі й ніжні вечори, коли я майже на самоті з цією пікантною жінкою, приведуть до чогось кращого, їй заманеться мати в мені коханця! вона вимагатиме захоплення, шалености! А в мене, як і раніше, буде тільки палка дружба без кохання. Скільки мені доводилося докорів вислухувати через це! І зараз немовби вчуваються слова герцогині д'А... А я ще сміявся з неї. Герцогиня думала, що я уникаю кохання, а, справді, воно — мене. Ніколи вона мене не розуміла.

— Вона так приємно й жваво оповідає двірські анекдоти, що, до того ж, мають щось навчальне для мене, як ніхто на світі! І часто я тоді цілую їй руки, а часом і щоку. А що ж робити, якщо ця рука колись потисне мою?

Щодня Фабріціо з'являвся в найстатечніших і найвеселіших домах Парми. Слухаючися розумних порад герцогині, він спритно упадав за обома принцями, батьком та сином, принцесою Клярєю-Паоліною та монсеньйором архієпископом. Йому щастило, але успіх не міг утішати його. Фабріціо смертельно боявся сварки з герцогинею.

VIII

Отже, швидше, ніж через місяць після приїзду до двору, Фабріціо покуштував усіх прикростей придвірного. Близька дружба, яка становила щастя в його житті, була затруєна. Раз, змучений такими думками, він вийшов із сальону герцогині, де дуже скидався на визнаного коханця. Никаючи по місті, він пройшов перед освітленим театром і ввійшов туди. Це була зайва необачність на чоловіка в підрясникові, бо він дав собі слово уникати таких вчинків в Пармі, яка, кінець-кінцем, тільки невеличке місто в сорок три тисячі мешканців. Правда, з перших днів він скинув свій офіційний костюм. Вечорами, йдучи до найвищого світу, Фабріціо одягався в чорний костюм, як людина в жалобі.

В театрі він узяв льюжу на третьому ярусі, щоб його ніхто не побачив. Виставлялася «Молода господиня» Гольдоні. Він споглядав архітектуру в залі і час-од-часу кидав погляди на сцену. Численна публіка щохвилини роз-

лягалася од реготу. Фабріціо кинув оком на молоду артистку, що виконувала роль господині, і вона видалася йому цікавою. Він уважніше подивився на неї, тоді вона здалася йому зовсім гарненькою і, головню, цілком натуральною. Це було молоде наївне дівча, що само перше сміялося з тих прекрасних жартів, які вкладав Гольдоні в її уста і які вона так здивовано вимовляла. Він спитав як її звуть, йому відповіли: Маріетта Вальсерра, — Як, — подумав він, — вона взяла моє ім'я! Чудно! — Не зважаючи на свої наміри, він кинув театр тільки після закінчення п'єси. Другого дня він знову був там, а через три дні вже знав адресу Маріетти Вальсерра.

Того самого вечора, коли він, нарешті, з великими труднощами здобув цю адресу, він помітив, що граф став прекрасно приймати його. Цей нещасний ревнивий коханець, якому було неймовірно важко триматися в межах обачности, порозставляв скрізь шпигунів стежити за юнаком. Інтрижка Фабріціо в театрі вподобалася графові. Як змалювати графову радість, коли другого дня, після того, як він став чемний до Фабріціо, йому сказали, що наш герой, напівпереодягнений в довгий голубий редингот, зайшов до мізерного помешкання Маріетти Вальсерра, яка жила на четвертому поверсі старенького будинку позад театру. Його радість стала вдвоє більша, коли він довідався, що Фабріціо був там під чужим ім'ям і збудив навіть ревності в одного пройдисвіта, на ім'я Джілетті. Цей Джілетті виконував в місті третьорозрядні ролі льокаїв, а по селах танцював на вірьовці. Цей шляхетний коханець Маріетти обсилав Фабріціо лайкою й нахвалявся вбити його.

Оперові трупи складає імпресаріо, що відусіль наймає акторів, яких може оплатити або яких знаходить вільними. Випадково підібрана трупа зберігає свій склад один і, найбільше, два сезони. Інша річ товариство комедіантів. Ввесь час кочуючи з міста до міста, змінюючи щодва-три місяці своє перебування, воно становить немов би одну спільну родину, члени якої люблять або ненавидять один одного. Трапляється, що в товариствах бувають вірні подружжя. Красуням тих міст, куди трупа приїздить грати, часом буває дуже важко розлучити їх. Це саме трапилося й з нашим героєм. Маріетточка неябляк його любила, але вона боялася страшного Джілетті, що хотів бути для неї єдиним володарем і дбайливо стежив за нею. Він скрізь кричав, що вб'є цього монсеньйора. Йому пощастило відкрити ім'я Фабріціо, бо він його вистежив. З цього Джілетті була справді потворна

істота і зовсім не створена для кохання. Він був неймовірно високий, дуже худий, рябий і, до того ж, трохи косий. Проте, в своєму реместві він був привабний. Звичайно, Джілетті виходив за куліси, де збиралися його товариші, крутившись колесом або виробляючи ще якусь гарненьку штучку. Він тріумфував у ролях, де, обтрушеного борошном актора, до безкраю б'ють палицею. Цей гідний суперник Фабріціо вважав себе за справжнього багача, одержуючи тридцять два франки щомісячної платні.

Графові Моска здалося, що він воскресає, коли шпик запевнили його в усіх цих подробицях. Привітність знову повернулася до нього. В герцогининім сальоні він здавався тепер веселішим і кращим розмовником, ніж будьколи і дуже стримував себе, щоб промовчати про невеличку пригоду, яка повернула його до життя. Він навіть вжив усіх заходів, щоб герцогиня якомога пізніше дізналася про всі ці події. Нарешті, він не побоявся послухатися свого розуму, який даремно вже цілий місяць кричав йому, що коханець повинен подорожувати, коли його гідність блідне.

Одна важлива справа покликала його до Болоньї. Двічі на день кабінетні кур'єри привозили йому не так багато офіційних паперів з міністерства, як новин про кохання маленької Марієтти і вчинки Фабріціо.

Один з графових агентів попросив виставити кілька разів п'єсу «Арлекін, кістяк і пиріг». Це був один з найкращих виступів Джілетті. (Там він виходе з пирога в той момент, як його суперник Брігелля надрізує його і потім дубасить палицею Джілетті). Це був привід дати йому сотню франків. Завалений боргами, Джілетті боявся пробалакатися про цей щедрий дар, але став на диво гордий.

Примха Фабріціо стала для нього справою самолюбства. (Таких літ турботи його довели до примх). Пустославність приводила його на виставу. Дівча грало дуже весело і розважало його. Виходивши з театру, він був закоханий цілу годину. Граф відразу ж повернувся до Парми, ледве почув, що Фабріціо чекає справжня небезпека. Джілетті колись служив у прекрасному драгунському полку Наполеона, а він цілком серйозно казав, що вб'є Фабріціо. Він уже вживав заходів, щоб безпечно втекти після вбивства до Романьї. Якщо читач дуже молодий, то він обуриться, що ми захоплюємося таким прекрасним виявом чесності. Проте, графові треба було мати чималий героїзм, щоб вернутися з Болоньї, бо часто вранці в нього був такий змарнілий кольор обличчя, а в Фабріціо—такий

свіжий і такий ясний! А кому б спало на думку докоряти йому за смерть Фабріціо, який вмер би під його відсутність через таку дурницю? Та в нього була та рідка вдача, яку завжди мучить совість, коли не зроблено того, що можна було б зробити. До того ж, він не міг припустити думки бачити герцогиню сумною з його вини.

Приїхавши, він застав її мовчазну й похмуру. А трапилося ось що: покоївочку Чекіну до того змучила совість, що вона занедужала. Про вагу свого вчинку вона судила по тій величезній сумі, яку дано було за те, щоб вона призналася. Раз увечері герцогиня, що дуже її любила, зайшла до неї в кімнату. Дівчинка не здолала противитися такому вияву доброти. Вона кинулася в плач, хотіла повернути своїй господині лишок од одержаних грошей, й, нарешті, не побоялася признатися в тім, що випитав граф у неї. Герцогиня побігла погасити лампу, а потім сказала Чекіночці, що вона все їй простить, якщо та ніколи й нікому не пробалакається про цю чудну сцену.

— Нещасний граф боїться, що стане посмішищем. Всі чоловіки такі!—промовила вона з легковажним виглядом.

Герцогиня мерщій повернулася до себе. Ледве запершись в кімнаті, вона кинулася в плач. Вона знаходила щось жахливе в думці кохатися з Фабріціо, якого вона бачила під час народження! А, проте, що ж означала її поведінка?

Така була перша причина безпросвітньої меланхолії, в якій застав герцогиню граф. Коли він приїхав, вона часто стала сердитися на нього, а часом і на Фабріціо. Їй не хотілося б бачити ні того, ні другого. Вона досадувала на Фабріціо за ту, смішну в її очах, ролю, яку він відігравав біля Марієтточки, бо граф, як справжній коханець, не здолав довго критися з таємницею і висказав їй усе. Вона не могла звикнути до цієї прикрої думки, що її божество з вадами. Нарешті, під хвилину дружнього почуття, вона попросила поради в графа. Для нього це була чарівна хвилинка і прекрасна нагорода за його порядність, яку він довів, повернувшись до Парми.

— Що престишого? — сказав із сміхом граф. — Юнакам хочеться мати всіх жінок, хоч на другий день вони їх зовсім забувають. Може б, Фабріціо слід було поїхати до Бельджірате? Він там одвідає маркізу дель Донго. Отож, хай їде! А поки його тут не буде, я заплачу комічній трупі за дорожні видатки й попрошу її перенести свої таланти кудись в інше місце. Але незабаром він знову закохається в першу гарненьку жінку, що випадково на-

трапить на неї. Це звичайна річ! Мені б не хотілося бачити його іншим... В разі потреби, примусьте маркізу написати до нього.

Ця думка, висловлена з найбайдужішим виглядом, стала за промінь герцогині. На неї Джілетті нагонив страх. Ввечері граф немовби випадково сказав, що один кур'єр їхатиме через Міляно на Відень. За три дні Фабріціо одержав листа од матері. Він виїхав дуже роздратований, що йому ревності Джілетті завадили скористатися з тих чудесних намірів, на які Марієточка переказувала згоду через свою матасіа, ту бабу, що правила в неї за матір.

Фабріціо застав матір із сестрою в Бельджірате, в тому великому ш'ємонтському селі, що на правому березі озера Маджоре. Ліве узбережжя належить мілянщині, а значить, і Австрії. Це озеро, рівнобіжне до озера Комо, також тече з півночі на південь, але лежить на десять льє ближче до заходу. Гірське повітря, величний і спокійний краєвид пишного озера нагадав Фабріціо минуле дитинство. Це сприяло тому, що його, близький до гніву сум, обернувся на лагідну меланхолію. Тепер в спогадах йому безмежно ніжною здавалася герцогиня, немовби здалеку він почував до неї таке велике кохання, як ні до одної жінки на світі. Для нього нічого важчого не було, як розлучитися з нею на вік. Якби під такий настрій герцогиня хоч трохи пококетувала б з ним, наприклад, поставивши йому якогось суперника, та вона навіки завоювала б його серце. Але, далека од такої рішучості, вона суворо докоряла собі за те, що її думки завжди прикуті до цього молодого мандрівника. Вона закидала собі те, що ще й досі називала примхою, яка їй здавалася жахлива. Вона стала вдвоє уважніша й чемніша до графа, якого так спокусила її ласка, що він перестав слухатися здорового розуму й забув про другу подоріж до Болоньї.

Маркіза дель Донго, маючи клопоти з весіллям старшої дочки, яка одружувалася в мілянським герцогом, змогла тільки приділити три дні своєму улюбленому синові. Ніколи вона не знаходила в ньому такої ніжної дружби. Серед меланхолії, що все більше й більше огортала Фабріціо, раптом виникла одна дивна й навіть чудна думка. Вона несподівано захопила його. Чи насмілимося ми сказати, що Фабріціо захотілося порадитися з абатом Блянесом. Цей чудесний дід був зовсім нездатний розумітися на смутках серця, розкраяного однакової сили дитячими пристрастями. До того ж, пішов би цілий тиждень тільки на ознайомлення абата з усіма тими інтересами, яких

мусів додержуватися в Пармі Фабріціо. Але думаючи про пораду з ним Фабріціо знову почував свіжість своїх переживань за шістнадцяти літ. Чи повірите ви, що Фабріціо хотів розмовляти з ним не тільки, як з мудрим чоловіком і не як з відданим другом? Мета цієї мандрівки і почуття, які хвилювали нашого героя п'ятдесят годин цієї подорожі, були такі безглузді, що, звичайно, в інтересах оповідання краще було б зовсім їх пропустити. Побоююся, що в читачів пропаде симпатія до Фабріціо через його легковажність. Але це було так. Навіщо мені хвалити його більше, ніж когось іншого? Я ж не хвалив ні графа Моска, ні принца.

Коли оповідати все, Фабріціо одвіз назад до порта Лявено, що на лівому, цебто, австрійському березі озера Маджоре, свою матір і висадив її там о восьмій годині вечора. (Це озеро вважається за нейтральну зону і тут зовсім не вимагають паспортів у тих, хто не виходить на берег). Але як тільки надійшла ніч, Фабріціо наказав пристати до цього австрійського берега, до того ліска, що підступає до самої води. Він найняв собі *sediola*,— це щось на зразок сільської легкової брички— й поїхав за материним екіпажем, за п'ятдесят кроків од нього. Він переодягся в слугу *casa del Dongo* і жадному з численних урядовців поліції та митниці й на думку не спало спитати в нього паспорта. Маркіза з дочкою збиралася переночувати за чверть льє од Комо. Тут він звернув ліворуч на стежку, яка, обминаючи містечко Віко, сходиться потім з невеликим шляхом, недавно проторованим по краю берега над самим озером. Була північ і Фабріціо міг сподіватися, що не зустріне жадного жандаря. Купи лісових дерев, що через них раз-у-раз проходив невеликий шлях, відділялися чорними обрисами листя на зорянім, але оповитім легким туманом, небі. І вода і небо були в глибокому спокої. Душа Фабріціо не здолала обминути цієї надзвичайної краси. Він спинився, потім сів на скелі, що невеликою косою підступила до озера. Через рівні перерви тишу порушувало тільки легке озерне схлюпування, що замирало на піску. У Фабріціо було італійське серце. Даруйте мені за нього! Ця вада, що зробить його не таким привабливим, полягала юсь в чім: пустославність находила на нього нападами, а юдин тільки погляд на надзвичайну красу навівав на нього ніжність і робив його смутком не таким пекучим і важким. Він сидів на самотній скелі, серед великої тиші, схований глибокою темрявою. Його не лякали більше поліцейські агенти. І от, він раптом почув, як приємні сльози оросили йому очі. Тут так легко

знайшлися ті щасливі хвилини, яких давно вже не доводилося йому переживати!

Він вирішив ніколи не казати неправди герцогині і саме тому, що цієї хвилини кохання його дійшло до обожнювання. Він заприсягся ніколи не казати, що кохає її, ніколи не вимовляти при ній жадного слова про любов, бо ця пристрасть, яку так називають, була чужа його серцеві. В пориві великодушності й щирости, яка цієї хвилини була для нього за щастя, він поклав собі при першій нагоді признатися герцогині, що його серце ніколи не знало кохання. Коли він узяв собі це сміливе вирішення, з нього немовби звалився величезний тягар.

— Вона, напевно, казатиме про Маріетту. Так що ж! Мені ніколи не доведеться бачитися з Маріетточкою!—весело відповідав він сам собі.

Ранковий вітрець приборкав душну денну спеку. Кволим білим світом світанок обмалював шпилі Альпів, які підносилися на північ і на схід од озера Комо. Їхні масиви, навіть в червні білі од снігу, витикалися на ясній блакиті неба, що завжди чисте на тих безкраїх висотах. Ідучи на південь, до щасливої Італії, віднога Альпів відмежовує схили озера Комо від озера Гарда. Фабріціо скинув оком на відноги цих дивних гір. Зоря, освітлюючи легкий туман, що здіймався з глибоких урвищ, ясніше окреслювала долини, розділені горами.

Незабаром Фабріціо знову пустився в дорогу. Він обминув пагорок, що утворює півостров Дуріні і тоді, нарешті, перед ним виринула сільська гріяньська дзвіниця, де він так часто спостерігав зорі з абатом Блянесом.

— Який був з мене неук в той час! Я навіть не розумів смішної латини астрологічних трактатів, які перегортав мій учитель,—думав він.—Здається, саме тому я особливо шанував їх, бо розумів тільки кілька слів то там, то тут. Уява сама надавала їм якнайромантичнішого змісту.

Поволі його мрії пішли іншої стежкою.

— Хіба є щонебудь реальне в цій науці? А навіщо ж їй відрізнятися від інших? Кілька дурнів або просто спритних людей умовлюються між собою, що знають, наприклад, мехіканську мову. На цій підставі їх шанує й суспільство й уряд, який їм платить. Їх осипають ласками саме тому, що вони нерозумні. Владі нічого боятися! Вони не скаламутять народу й не збудять в нього своїм патосом бадьорого почуття! От, наприклад, панотець Барі! Щойно Ернест IV йому призначив пенсію в 4000 франків і нагородив його хрестом свого ордена і це за

те, що він відповів дев'ятнадцять віршів грецького дити-рамбу.

— Але, боже мій! Хіба я маю право вважати за чудні ці речі? Чи мені скаржитися? — спинившись раптом промовив він. — Хіба недавно не такого самого ордена дано моєму неапольському вихователеві? — Фабріціо стало дуже досадно. Палкий ентузіазм до чесноти, який щойно примушував битися його серце, змінився на ницу насолоду з того, що й на його долю випала чимала частка пограбованого. — Та що ж! — з погаслим виглядом і невдоволенням із себе, нарешті, промовив він. — Коли моє походження дає змогу користуватися з цих злочинів, то було б дуже безглуздо не брати своєї частки! Але не треба публічно ганьбити цього прокльонами. — До деякої міри ці міркування були 'справедливі, але Фабріціо немовби відразу впав з надхмар'я того дивного щастя, що захоплювало його годину тому.

— Якщо неможна вірити астрології, — шукаючи забуття, мовив він далі, — якщо ця наука, як і інші три чверти нематематичних наук, збирає тільки захоплених дурнів та спритних лицемірів, яких оплачує той, кому вони служать, то чому я з таким хвилюванням думаю про цей фатальний випадок, коли я вийшов із в'язниці Б... в одязі й з маршрутом салдата, що по заслугі був ув'язнений?

Фабріціо не спромігся піти далі цього міркування. Не маючи сили перемогти цих труднощів, він перекручував їх на сотню ладів. Він був ще надто молодий — хвилин дозвілля його душа з радістю поринала в почуття, викликані чимсь 'романтичним. А романтику його уява ладна була вічно створювати для нього. Він був не з тих, що гають час на терпляче споглядання реальних особливостей в речах для того, щоб потім в наслідок спостереження одгадати їхні причини. Реальність здавалася йому банальною й 'брудною. Я розумію, що багатьом не до вподоби споглядання реальності, але ж тоді не треба й міркувань про неї! Бо, передусім, не слід складати собі поглядів з окремих шматочків свого неуцтва.

Фабріціо був не без розуму, але він не зміг помітити, що його напіввіра в призвітки, для нього — релігія, глибоке вражіння, ісправлене на нього ще за того часу, як він починав 'жити. Думати про цю віру, для нього значило — почувати й бути щасливим. І він настирливо шукав якоїсь науки доведеної, реальної, чогось на зразок геометрії. Він завзято одшукував у своїй пам'яті всі випадки, коли призвітки, що в'являлися йому, в наслідку не мали ніяких ні щасливих, ні нещасливих подій, які вони немовби мали

віщувати. Але, хоч він і думав, що йде за доказами й наближається до істини, проте, він з радістю згадував ті випадки, коли якийсь знак викликав щастя чи нещастя, немовби віщоване ними. Його душа тоді переймалася пошаною й ніжністю. Він почув би непереможну огиду до того хто став би заперечувати призвістки, й особливо, коли б глузували при цьому.

Фабріціо не помічав пройденої дороги й остаточно заплутався в своїх безпорадних міркуваннях. Раптом він підвів голову і побачив мур батьківського саду. Цей мур, що підтримував красиву терасу, підносився праворуч од шляху вище, як за сорок футів. Низка обтесаного каміння, що йшла вгору майже біля самої балюстради, надавала йому монументального вигляду.

— Він непоганий!—байдуже подумав Фабріціо,—це добра будова, майже в римському стилі.—Він ужив нового знання з античності, та потім з огидою одвернув голову. Йому згадалася батькова суворість і той донос брата Асканіо під час повороту з мандрівки по Франції.

— Цей надприродний донос спричинився до мого теперішнього становища. Його можна ненавидіти й зневажати, проте, він змінив мені долю. Чим би я став у Новарі, живши з батьківським управителем, який ледве терпів мене, якби тітка не покохала могутнього міністра? Якби ця тітка була черства й ница, а не ніжна й палка? Якби вона не полюбила мене з якимсь ентузіазмом, що дивує мене самого? Що б зо мною було, якби герцогиня була така, як її брат, маркіз дель Донго?

Обтяжений цими невблаганними спогадами, він ішов непевним кроком далі й дійшов до краю рівчака, що був якраз проти величного замкового фасаду. Його погляд неохоче впав на величезну, почорнілу од часу, будову. Шляхетна мова архітектури не зворушила його. Через спогади про брата й батька він не міг почувати краси. Він дбав тільки про те, щоб несподівано не опинитися перед лицемірними й небезпечними ворогами. Він поглянув, і то з неприхованою огидою, на віконце кімнати третього поверху, де жив до 1815. року. Батькова вдача позбавила чар спогадів про найраннє дитинство.

— З сьомого березня восьмої години вечора я не входив сюди,—подумав він.—Я тоді вийшов відціля взяти паспорта у Вазі, а на другий день через страх перед шпигунами мусив був негайно виїхати. Повернувшись з Франції, я знову тут проїздив, та мені навіть не було часу зайти туди поглянути на мої гравюри!.. І все через братів донос!

— Абатіві Блянесові понад вісімдесят три роки,— сумно промовив він.— Сестра казала, що він тепер майже ніколи не приходить до замку. Стареча кволість зробила своє. Таке міцне й шляхетне серце захолонуло од віку! Хто зна з якого часу він не ходить уже на дзвіницю! Поки він прокинеться, я сховаюся в льохіві під шапками або під пресом. Я не потурбую сна доброго діда. Він, мабуть, уже забув і моє обличчя! Шість років—це багато для його віку! Тепер тут тільки могила друга. Це зовсім подитячому прийти сюди!—мовив він далі, почувши огиду до батьківського замку.

Фабріціо зійшов на маленьку церковну паперть. Він неймовірно здивувався, коли побачив у вузькому й довгому вікні на другому поверсі старовинної дзвіниці світло од ліхтарика абата Блянеса. Забиравшись в дощану будку, абат мав звичку ставити його на лутку, щоб світло не заважало йому читати плянісферу. Ця небесна мапа була розтягнена на великій вазі з випаленої глини, в якій біля замку колись росло помаранчове дерево. В дірці, всередині вази, горіла зовсім вузька лампа. Копоть виходила з неї через маленьку жерстяну рурку. Тінь од неї визначала на мапі північ. Всі спогади про ці, такі звичайні речі, до глибини зворушили Фабріціо й наповнили його щастям.

Майже несвідомо, склавши долоні, він тихенько й коротко свиснув. Це колись було гасло для входу. Відразу хтось кілька разів потяг за мотузку, яким з висоти обсерваторії одсувався засув на дверях дзвіниці. Зворушений до захоплення, він кинувся мерщій по східцях. Абат Блянес сидів на звичайному місці в дерев'яному кріслі й дивився в підзорну трубу на стінний квадрант. Лівою рукою він зробив Фабріціо знак не заважати спостереженням. За хвилину він записав цифру на гральній карті, а потім, повернувшись на своєму кріслі, розкрив обійми нашому героєві, який кинувся до нього в сльозах. Абат Блянес був йому за справжнього батька.

— Я чекав тебе!—після перших слів привітання й ніжності сказав Блянес. Можливо, що абатові хотілося похвалити своїм ремеслом вченого, а, може, часто думаючи про Фабріціо, він справді взяв якийсь випадковий астрологічний знак за прізвиську його приходу?

— Недалеко вже моя смерть!—промовив абат Блянес.

— Як!—скрикнув зворушений Фабріціо.

— Еге ж,—сказав серйозно, але зовсім не сумно, абат.— Через п'ять з половиною чи шість з половиною місяців після того, як побачуся з тобою, моє життя, завершене

цим щастям, погасне—come face al mancare dell'alimento¹⁾. До тієї останньої хвилини місяць, другий, я, мабуть, житиму, не розмовляючи. А після цього мене прийме на своє лоно наш отець, якщо я виконав свій обов'язок там, де мене поставлено на варті.

— Тебе змучила втома й хвилювання хилить на сон. Чекаючи на тебе я сховав хлібину й пляшку горілки в великій шухляді до інструментів. Підкріпись цим, наберись сили та послухай ще кілька хвилин мене. Поки розвидниться, я можу сказати тобі дещо. Тепер мені все видно багато ясніше, а завтра цього, мабуть, не буде. Ми, моя дитино, завжди кволі й треба зважати на цю кволість. Завтра я, як чоловік старий, як чоловік земний, готуватимуся до смерті. А ти мусиш покинути мене завтра ввечері о дев'ятій годині.

Звикши до цього, Фабріціо мовчки послухався.

— Отже, правда тому, що ледве ти спробував побачити Ватерльоо, як потрапив до в'язниці?—мовив далі старий.

— Так, панотче,—відповів Фабріціо.

— То було велике щастя, бо твоїй душі, застереженій моїм голосом, треба готуватися до іншої в'язниці, ще жорстокішої й жахливішої. Мабуть, ти не вийдеш відтіля без злочину. Та, хвалити бога, цей злочин не тобі випадає. Ніколи не вдавайся до злочину,—які б не були люті спокуси! Я бачу, що справа йтиме про вбивство невинного, який, сам того не знаючи, заволодіє твоїми правами. Цю люту спокусу, мабуть, виправдують закони честі! Але коли ти встоїш перед нею, твоє життя буде щасливе в очах людей... і розумно-щасливе в очах мудреця,—подумавши хвилину, додав він.—Ти помреш, як і я, мій сину, в дерев'яному кріслі, розчарований і далекий од розкошів. В тебе, як і в мене, не буде жадного серйозного докору на совісті.

— Тепер з усім, що торкається майбутнього, кінчено! Більше я не можу нічого вартого уваги додати. Даремно я намагався побачити скільки часу триватиме твоє ув'язнення—півроку, рік, десять років? хто зна? Мені нічого не пощастило виявити. Може, за якийсь гріх мене покарало небо цією сумною невідомістю. Я тільки побачив, що після в'язниці—але мені невідомо чи станеться це в самий момент звільнення,—трапиться те, що, на мою думку, зветься злочином. Та на щастя, я певен, що це зробиш не ти. Якщо ти будеш причетний до цього злочину, то всі інші

¹⁾ Як той світильник, в якому не стане більше сливи.

мої розрахунки—помилкові. Тоді ти помреш не в міром на душі, не в дерев'яному кріслі й не в білому вбранні!—Промовивши ці слова, абат Блянес захотів устати. І тоді Фабріціо помітив вплив часу. Мало не ціла хвилина минула, поки він устав і повернувся до Фабріціо, що не порушно й мовчки сидів на місці. Не раз абат обіймав і надзвичайно ніжно пригортав його до себе. По цьому розмова була така весела, як і колись.—Ляж лишень серед моїх інструментів. Візьми мої кожухи! Там їх кілька. До речі, вони з дорогих, їх прислала мені в подарунок герцогиня Сансеверіна. Вона просила в мене віщування про тебе, та мені не хотілося надсилати його вам, хоч кожухи з цим прекрасним квадрантом zostалися в мене. Розголошування майбутнього—порушення правила. Це небезпечно: воно може змінити події й розруйнувати всю науку, як якусь дитячу забавку. Та, до того ж, були такі речі, що їх важко передавати такій, завжди прекрасній, герцогині... До речі, не лякайся уві сні дзвонів. Як о сьомій годині задзвонять до утрени, то вони над самим твоїм ухом страшно загудуть. Пізніше, на низу розгойдають і великого дзвона, що розтрясе мені всі інструменти. Сьогодні ж свято святого Джіовіта, салдата-мученика. Ти знаєш, що в маленького сільця Гріянти однаковий патрон, що й у великого міста Брешії. Це, до речі, до сміху чудно обдурило мого славетного вчителя, Джакопо Маріні із Равенни. Він кілька разів казав мені, що я зроблю непогану духовну кар'єру, бо думав, що мені пощастить священником чудесної парафії Сан-Джіовіто у Брешії, а не в цьому маленькому сільці на сімсот п'ятдесят дворів. Та все це було на краще! Я побачив—цьому нема й десятиків літ—що якби я був за священника в Брешії, то мені б не минути Шпільберської тюрми на Моравійському гагоркові. Завтра я тобі принесу всяких добірних страв, укравши їх з великого обіду, який дається всім околицьним священникам, що приїдуть до мене правити велику службу. Страви я залишу внизу, та ти не подумай бачитися зі мною, не сходи на низ й візьми ці прекрасні речі тільки тоді, як почувеш, що я знову пішов геть. Тобі не годиться бачитися зі мною в день. Завтра сонце заходить о двадцять сьомій хвилині на восьму. О восьмій годині я прийду обійняти тебе. Ти мусиш виїхати до того часу, поки години можна буде рахувати до дев'яти, цебто, поки на дзигарях не проб'є десяти. Гляди, щоб тебе не побачили у вікнах дзвіниці. В жандарів є твої прикмети, і вони всі до деякої міри підлягають наказам твого брата, з якого завзятий тиран. Маркіз дель Донго став зовсім сла-

бий,—сумно додав абат,—і, може, дав би тобі щось нишком, якби побачився з тобою. Та такі, заплямовані оманною вигоди ніяк не личуть такій людині, як ти. Вся сила в тебе колись виявиться в сумлінні. Маркіз ненавидить свого сина Асканіо, і, проте, якраз цьому синові й дістанеться спадщина в п'ять чи шість мільйонів. Така правда! Після батькової смерти в тебе буде пенсія в чотири тисячі франків і ти одержиш п'ятдесят ліктів чорного сукна на жалібне вбрання для своєї челяди.

IX

Розмови старого, глибока увага й надзвичайна втома зворушили Фабріціо. Йому дуже важко було заснути. Сон його тривожили марева, які, може, були призвістки майбутнього. Вранці о десятій годині він прокинувся. Вся дзвіниця трусилася, немовби зовні йшов якийсь оглушливий шум. Він розгубився й скочив на ноги, подумавши спочатку, що це кінець світу, а потім—що він у в'язниці. Тільки через деякий час, він розібрав гудіння величезного дзвону, який на честь великого святого Джіовіта розгойдували сорок селян, хоч вистачило б і десятка. Фабріціо шукав підходящого місця, щоб, будиши непомітним для інших, все бачити. Він зауважив, що з цієї величезної висоти видно сади і навіть задвір'я батьківського замку. Він його зовсім забув. Думка про батька, що доходив берега, змінила всі почуття, він навіть розрізняв горобців, які шукали крихти хліба на великому балконі їдальні.

— Це нащадки тих, яких я колись приручив,—промовив він. На цьому балконі, як і на всіх інших в палаці, стояло чимало помаранчових дерев у величезних глиняних вазах. Вони зворушили Фабріціо. Краєвид цього задвір'я з візерунками чітких, обкреслених ясним сонцем, тінів, був справді, величний. Йому знову пригадався батькова кволість.

— Справді, якось дивно, що мій батько всього на тридцять п'ять років старіший за мене, а тридцять п'ять та двадцять три це тільки—п'ятдесят вісім!—подумав він. Коли його погляд спинився на вікнах кімнати, де жив цей суворий чоловік, який ніколи його не любив, очі йому наповнилися сльозами. Він здригнув. Раптом холод пробіг йому по жилах, коли він немовби пізнавав свого батька в тому чоловікові, який проходив через терасу, прикрашену помаранчовими деревами, що була на однім рівні з його кімнатою. Та то був тільки камердинер. А внизу,

під самою дзвіницею, багато дівчат у білому вбранні розбилося на кілька груп. Просто на землі, по тих вулицях, якими мала пройти процесія, вони складали узор з червоних, голубих та жовтих квітів. Та другий краєвид ще більше сказав душі Фабріціо. З дзвіниці його погляд поринув в обидві затоки озера, що тягнуться на кілька льє. Цей краєвид незабаром примусив його забути все інше. Він збуджував у ньому найвищі почуття. Всі спогади дитинства натовпом облягли його думку. І цей день, коли Фабріціо пробув на дзвіниці, як в'язень, здавався йому одним з найщасливіших днів за все життя.

Щастя піднесло його до думки досить чужої на його вдачу. Він, дарма що був такий молодий, розбирав події свого життя, немов дійшов останньої межі.

— Треба погодитися, що після приїзду до Парми в мене ніколи не було такої спокійної й повної радості, як у Неаполі, коли я мчав верхи на Вомеро й бігав узбережжям Міцени,—після кількох годин солодких мрій, нарешті, подумав він.—Всі заплутані інтриги цього злісного дворику й мене зробили злим... Зненависть не дає мені ніякої насолоди. Я навіть думаю, що для мене було б не велике щастя бачити в зневазі своїх ворогів, якби вони були. Та в мене немає ніяких ворогів... Стрівай!—сказав він раптом,—в мене ж ворог Джілетті... Це дивно...—я відчув би насолоду, якби ця огидна потвора пішла до всіх чортів. І ця насолода пережила б у мені легковажну прихильність до Марієтточки... Їй далеко до герцогині д'А..., яку я мусів був кохати в Неаполі, бо сказав, що закоханий в неї. Боже мій! Скільки разів мені доводилося нудьгувати під час тих довгих побачень, про які вмовлялася зі мною ця прекрасна герцогиня. Хіба щось подібне було в розруйнованій кімнаті, в тій кухні, де Марієтта приймала мене всього двічі й кожного разу не більше, як на дві хвилини.

— Боже мій! Що їдять там ці люди? Жаль бере!.. Треба буде її матасія призначити пенсію в три біфстекси й платити за їх... Марієтточка,—додав він,—одвертала ті злісні думки, які навівала на мене близькість цього двору.

Може, я добре зробив би, якби взяв собі, за словами герцогині, кав'ярне життя. Та її думка, мабуть, була теж така, а вона багато розумніша від мене. З її грошей або навіть із самою пенсією в 4000 франків із вкладом до Ліонського банку 40000, які призначає мені мати, я завжди міг би мати коня та кілька екю на розкопки для складання кабінету. Відціля я завжди черпатиму велике ща-

стя, бо мені, мабуть, не судилося зазнати кохання. До смерті мені б хотілося побачити ще раз бойовище біля Ватерльоо і впізнати ту рівнину, де мене так спритно стягли з коня на землю. Після цієї прощі, я часто одвідуватиму це дивне озеро, бо нічого прекраснішого, принаймні на моє серце, немає на світі. Навіщо шукати десь далеко щастя, воно тут, у мене перед очима. Ах!—немовби заперечуючи це, подумав Фабріціо,—поліція проганяє мене від озера Комо. Та я молодший за тих людей, які керують поліцією. Тут,—мовив він далі з посмішкою,—не знайшлося б герцогині д'А..., проте, знайшлася б якась із тих дівчаток, що там унизу кладуть на брук квіти. Я б кохав її не менше. Лицемірність заморожує в мені навіть кохання. А наші дами прагнуть надто високої мети! Це Наполеон навів їм думки про моральність і постійність.

— Чортовина!—вигукнув він раптом, одкинувши голову од вікна, немов боявся, що його впізнають, дарма що дерев'яні віконниці, які затуляли од дощу дзвони, кидали велику тінь.—Он, лава жандарів у повній формі!—Справді, десяток жандарів, з яких чотири були унтер-офіцери, показали на краю великої сільської вулиці. Вахмістер розставляв їх на сотню кроків одного від одного вздовж всього шляху, яким мала йти процесія.

— Мене всі тут знають! А як хтось побачить, то я за один мах перелечу од озера Комо до Шпільберга, де мені до кожної ноги прив'яжуть ланцюг вагою в сто десять фунтів! Якої муки це завдасть герцогині!

Минуло дві-три хвилини, і Фабріціо догадався, що він стоїть на висоті вісьмидесяти футів, що місце, куди він сховався, все-таки темне, що очі людей, які могли б його побачити, сліпить ясне сонце, і що, нарешті, нарід, вирішивши очі, прогулюється по вулицях, де всі будинки вибілені вапном на честь святого Джіовіта. Не зважаючи на такі ясні докази, Фабріціо затулив себе од жандарів шматком старого полотна, прибивши його до вікна й зробивши в ньому дірки для очей. Інакше б італійська душа Фабріціо не відчувала насолоди!

Вже хвилин з десять дзвони трусили повітря. Похід почав виходити з церкви, коли почувся тріск mortaretti. Фабріціо повернув голову й упізнав маленький поміст з поручнями, що підноситься над озером. Там колись, ще за юнацтва, він часто, не зважаючи на небезпеку, дивився як mortaretti істріляють під його ногами. Це призводило до того, що святкових ранків мати ніколи не пускала його од себе.

Треба знати, що mortaretti (або маленькі мортири) не що інше, як цівки з рушниць. Їх розкидають на окремі шматки, в чотири цілі кожний. Ось чому селяни охоче підбирають ці рушничні цівки, якими з 1796. року європейська політика щедро засіяла долини Л'юмбардії. Коли довжину цих цівок зменшено до чотирьох цалів, тоді їх заряджають до самого краю й вертикально становлять на землю. Пороховий гніт іде від одної цівки до другої. Вони розміщені в три лави, як батальйон в дві-три сотні, недалеко од того місця, де має пройти процесія. Ледве наближаються святі дари, як підпалюють пороховий гніт. Тоді починається швидкий огонь коротких найнерівномірніших й найчудніших пострілів. Жінки п'яніють з радощів. Немає нічого веселішого за шум цих мортаретті, коли слухаєш його здалеку, на озері, де коливання хвиль пом'ягшує звук. Цей своєрідний шум, од якого так часто наш герой радів за дитинства, прогнав ті серйозні думки, що облягали його. Він розшукав велику астрономічну абатову руру і впізнав у поході багатьох чоловіків та жінок. З багатьох чарівних дівчаток, яких Фабріціо покинув, коли їм було дванадцять-тринадцять літ, тепер стали прекрасні жінки в розквіті могутньої молодости. Вони відродили мужність нашому героєві. Заради балачки з ними, він ладен був не зважати на жандарів.

Процесія пройшла, й боковими дверима, яких Фабріціо не видно було, повернулася до церкви. Незабаром, навіть на дзвіниці, стала надзвичайна спека. Люди повернулися додому й на селі запанувала велика тиша. Селяни з Беляджіо, Менаджіо та інших надозерних сел, посідали на човни. Фабріціо чув сплеск од кожного маху весел і ця, така звичайна дрібниця, доводила його до екстазу. Тепер він радів, що звільнився од усіх нещасть та утиску заплутаного придвірного життя. Який би він був щасливий, коли б прокатався хоч одне льє по цьому прекрасному й такому спокійному озері, що так гарно одбивало глибочінь неба. Почулося, як одчиняються внизу двері дзвіниці. Це йшла стара служниця абата Блянеса. Вона принесла сюди велику корзину. Він ледве стримався, щоб не забалакати з нею.

Вона почуває до мене майже однакову дружбу, що її хазяїн,—подумав він.—До того ж, я їду сьогодні ввечері о дев'ятій годині. Хіба вона не збереже під присягою кілька годин таємниці? Але це б не вподобалося моєму другові!—подумав Фабріціо.—Я міг би скомпрометувати його перед жандарями!—і він, не забалакавши з Гітою, дозволив їй вийти.. Він прекрасно пообідав, потім ліг, тро-

хи поспати. Та прокинувся він тільки ввечері о пів на дев'яту. Абат Блянес трусив його за руку. Була вже ніч.

Блянес прийшов надзвичайно стомлений і видавався на п'ятдесят років старіший, ніж напередодні. Він не розмовляв про серйозні речі. Сівши на дерев'яне крісло, він сказав Фабріціо:

— Обійми мене!—не раз він приймав його в свої обійми.—Навіть смерть, що закінчить таке довге життя, буде не важча за цю розлуку,—сказав він нарешті.—В мене є гаманець. Я zostавлю його Гіті, але дозволю брати їй відтіля тільки на свої потреби. Якщо ти колись іще прийдеш, вона поверне тобі все, що зостанеться там. Я її знаю. Після такого наказу вона, заради економії для тебе, не буде купувати й чотирьох разів на рік яловичини, хібащо ти сам їй щось скажеш. Може, тебе колись спіткає нещастя, тоді обол старого друга стане тобі в пригоді. Од брата, крім жорстоких вчинків, нічого не чекай. Заробляй гроші працею! Вона зробить тебе корисним для суспільства. Я передбачаю дивні бурі. Мабуть, через років п'ятдесят не захочуть вже неробочих людей! Ти можеш втратити матір і тітку! Хай твої сестри слухають своїх чоловіків... Йди! Йди! тікай!—покwapливо скрикнув Блянес. Щойно почувся маленький шум в дзигарях. Зараз мало пробити десять годин. Він навіть не дозволив Фабріціо востаннє обійняти себе.

— Швидше, швидше!—кричав він йому,—в тебе, принаймні, хвилина мине, поки ти зійдеш східцями! Гляди! не падай! Це жахлива призивістка!

Фабріціо кинувся по східцях і за майданом став бігти. Ледве він дійшов до батьківського замку, як дзвін пробив десять годин. Кожен удар лунав йому в грудях і викликав дивне хвилювання. Він спинився поміркувати або, вірніше, розібратися в тому палкому почутті, яке навіяло на нього споглядання цього величного будинку, що напередодні викликав такі холодні думки. Почувши чиїсь кроки, він прокинувся од мрій і оглянувся. Круг нього стояло чотири жандарі. У Фабріціо було два чудесні пістолі, в яких він під час обіду відновив запали. Шум од зведення курків почув один жандар і вже хотів його затримати. Фабріціо помітив небезпеку і думав стріляти перший. Він мав на це право, бо в нього не було іншого способу противитися чотирьом озброєним чоловікам. На щастя, жандарі робили обхід по шинках, а вони любили, щоб їх частували по цих приємних місцях. Вони не поспішали виконувати свій обов'язок. Фабріціо став тікати щосили. Жандарі трохи погналися, кричучи йому вслід:

— Стій! Стій!

По цьому знову настала тиша. За триста кроків Фабріціо спинився перевести дух.

— Шум моїх пістолів ледве не оддав мене до їхніх рук. З цієї нагоди герцогиня, мабуть, скаже — якщо мені знову доведеться бачити її прекрасні очі—що моя душа з насолодою заглядає в майбутнє на десять років і забуває подивитися на те, що відбувається в мене під носом.

Фабріціо здригнувся, коли подумав про ту небезпеку, якої щойно уник. Він надав кроку, та незабаром не втримався і знову побіг. Це було трохи необачно, його помітили тих кілька селян, що поверталися додому. Він спинився аж на горі—це далі, ніж за лье од Гріянті. Його пройняв холодний піт,—коли він подумав про Шпільберг.

— Оце справжній страх!—промовив він. На цім слові він відчув щось подібне до сорому.

— Але хіба не казала тітка, що мені треба навчитися самого себе? Я хочу дорівнювати себе до найдосконалішого зразка, якого й існувати не може. Отож, я прощаю собі страх, бо ж треба було захищати свою волю. Звісно, всі четверо не zostалися б на ногах і не одвели б мене до тюрми. Те, що я роблю цієї хвилини, не личить воякові,—додав він.—Замість швидко одступати, коли я дійшов своєї мети, може, звернувши на себе увагу ворогів, мені забажалося розважатися примхою ще чуднішою, ніж всі віщування доброго абата.

Справді, замість одійти найкоротшою дорогою до узбережжя озера Маджоре, де чекав його човен, він накидав величезний круг, щоб поглянути на своє дерево. Читач, мабуть, пам'ятає про ту любов Фабріціо до того каштану, який посадила його матір двадцять років тому.

— Зрубати це дерево—вчинок гідний мого брата!—подумав він.—Ці ж істоти не відчують делікатних речей. Таке йому й в голову не прийде. Проте, це була б не погана прикмета,—рішуче додав він.

Через дві години він побачив дерево й був уражений. Якись лихі люди, а, може, буря, зламали одну з найбільших гілок молодого дерева. Галузка повисла й засохла. Власним кинджалом Фабріціо з пошаною юдтяв її й дбайливо вирівняв надріз, щоб вода не проступала в середину. Потім, дарма що час був дуже дорогий, бо вже незабаром мало розвиднитися, він ще прогаяв добру годину на обкопування землі біля дорогого дерева. Зробивши ці шалені вчинки, він знову швидко рушив у дорогу до озера Маджоре. Проте, він не сумував—дерево було товсте й могутніше, ніж будьколи, за п'ять років воно виросло вдвоє.

Гілка не зробила ніякої шкоди. Вона не заважатиме тепер дереву, її зрізано, й каштан після цього ростиме дужче вгору, бо розгалуження починалося вище.

Не пройшов і льє Фабріціо, як блискуча соняшна смуга обмалювала на сході шпилі славетних гір у цій країні Resegon di Lek. Шлях, яким він ішов, вкрили селяни. Замість діяти по-військовому, Фабріціо розчулився од величних і зворушливих лісових краєвидів понадозір'я Комо. Це, мабуть, найдивніші ліси в світі. Я не говорю, що вони дають найбільше новеньких екію, як кажуть в Швайцарії. Але вони багато промовляють до душі. Прислухатися до цієї мови, коли Фабріціо був за центр уваги добродіїв льомбардо-венеціянських жандарів, було справді по-дитячому.

— Вже за півльє кордон,—нарешті, подумав він.—Я зустріну митників і жандарів, вони зараз роблять ранковий обхід. Мій одяг видасться їм підозрілим і вони спитають у мене паспорта, а там повністю написано прізвище, призначене до в'язниці. От, переді мною й повстає приємний обов'язок—убивати. Коли, як завжди, заразом підійде два жандарі, то я вистрелю й не чекатиму байдуже, поки хтось із них візьме мене за шиворот. Якщо котрийсь з них, падаючи, втримає мене на якусь хвилю, то я вже в Шпільберзі.—Фабріціо охопив страх, коли він подумав про те, що доведеться стріляти першому, може, в якогось колишнього салдата його дядька, графа Піетранера. Фабріціо швидко сховався в дуплі величезного дерева. Він відновив запали на своїх пістолях, як раптом почув, що якийсь чоловік, наспівуючи чудесну арію *Mercadante*, дуже модну тоді в Льомбардії, наближається лісом.

— Це гарна призивістка,—подумав Фабріціо. Арія, яку він побожно слухав, розвіяла в ньому легкий гнів, який почав домішуватися до його міркувань. Він уважно оглянув з обох боків шлях, але нікого не побачив.

— Мабуть, співак виїде з якоїсь бокової дороги,—подумав він. Майже в той момент, він побачив гарно одягненого в англійське вбрання льокає, що повільно їхав верхи на коні, держучи на повіді ще одного прекрасного породистого, тільки трохи худого коня.

— А!—подумав Фабріціо,—якби я міркував, як граф Моска. Він мені завжди повторює, що небезпека чоловіка—міра прав його на сусіду. Мені треба було пострілом розтрощити голову цьому льокаєві, а коли б я сів на того худого коня, то глузував би, як хотів з усіх жандарів на світі. Доїхавши до Парми, я послав би гроші цьому чоловікові або його вдові... Та це було б жахливо!

Читаючи собі моралі, Фабріціо вискочив на шлях, що йде з Льомбардії до Швайцарії. В цьому місті ця дорога на чотири—п'ять футів тягнеться нижче лісу.

— Якщо цей хлопець злякається, то він поскакає конем, а я стоятиму тут, як справжній дурень.—В цей момент він був за десять кроків од льокая, який перестав уже співати. Очі його виявляли страх.—Може, він зараз поверне назад.—Ні на що ще не зважаючи, Фабріціо плигнув і схопив за вуздечку худого коня.

— Друже мій!—сказав він льокаєві,—я не звичайний злодій, і відразу починаю з того, що даю вам двадцять франків, бо обставини мене примушують позичити в вас коня. Якщо я не змиюся відціля, мене зараз уб'ють. За мною женуться чотири брати Ріва. Це великі мисливці, ви їх знаєте, мабуть. Щойно вони мене застали в кімнаті своєї сестри. Я виплигнув через вікно і тепер ось тут. Взявши собак і рушниці, вони вийшли в ліс. Я сховався в цьому товстому дуплястому каштанові, бо побачив, як один з них переходить дорогу. Скоро їхні собаки мене вислідять! Отож, я зараз скочу на вашого коня і поскакаю ним, щоб перемахнути на той бік Комо. Я їду до Міляно й кинуся там до ніг віцекоролеві. Якщо ви по-доброму віддасте мені коня, то я залишу його на пошті з двома наполеондорами. Коли ж ви противитиметеся, то мені доведеться вбити вас з цих пістолів. Якщо ви втечете відціля й пустите по моему сліду жандарів, то мій брат у-других, добрий граф Алярі, імператорів шталмайстер, переламає вам кістки.

Фабріціо видумував цю промову в міру того, як казав її з зовсім мирним виглядом.

— До того ж,—промовив він з посмішкою,—моє ім'я—не таємниця! Я—маркезино Асканіо дель Донго. Мій замок зовсім близько од Гріянто. Пустити ж коня, к...!—сказав він голосніше. Приголомшений льокай і слова не вимовив. Фабріціо переклав в ліву руку пістоля, схопив пущені повіді, скочив на коня і понісся легким галопом. Од'їхавши три сотні кроків, він згадав, що забув дати обіщаних двадцять франків, і спинився. На шляху й досі нікого не було, крім льокая, що їхав за ним слідом. Він йому махнув хусткою, щоб той під'їхав ближче, і коли льокай став за п'ятдесят кроків, Фабріціо кинув на дорогу жменю грошей і поїхав далі. Він здалеку бачив, як льокай збирав монети.

— Це, справді, розважливий чоловік,—з посмішкою подумав Фабріціо,—ні слова зайвого!—Він швидко помчав на

південь, спинився в самотній хатці і знову через кілька годин виїхав на дорогу. О другій годині він був уже на березі озера Маджоре. Його човен хитався на воді. Після умовного знаку, він підплив. Жадного селянина він не побачив, якому б можна було передати коня. Тоді Фабріціо пустив на-призволяще шляхетну тварину і через три години прибув до Бельджірате. Там, у дружній країні він трохи відпочив. Він був дуже радий, що йому в усьому пощастило. Чи наважимося ми сказати справжню причину його радості? Його дерево чудесно розрослося, а душу освіжила глибока ніжність, яку він почув в обіймах абата Блянеса.

— Чи він справді вірить в усі ті призвістки, які сказав мені. Чи взнавши, що брат створив мені репутацію якобінця, чоловіка без чести й совісти, може, хотів тільки вплинути на мене, щоб я не піддався спокусі розтрощити голову тій тварині, що зіграє зі мною якусь штуку?

Через день Фабріціо був уже в Пармі. Там він на розвагу герцогині й графозі, як і завжди, точно оповів всю історію своєї подорожі.

Приїхавши, він застав порт'є і всю челядь палацу Сансеверіна у великій жалобі.

— Яка втрата в нас? — спитав він у герцогині.

— Той чудесний чоловік, якого звали моїм подружжям, недавно помер у Бадені. Мені залишився палац—це умовлено заздалегідь. Але на знак щирої дружби він одказав мені в заповіті 300000 франків. Вони дуже зв'язують мене. Не хочеться відмовлятися на користь його небоги, маркизи Раверсі, бо вона щодня підстроює мені неймовірні штуки. Ти—аматор! Знайди мені якогось гарного скульптора! Я споруджу герцогові гробницю в 300000 франків.—Граф став оповідати анекдоти про маркизу Раверсі.

— Даремно я намагалася її приручити всілякими послугами,—сказала герцогиня.—Я всіх герцогових небожів поробила полковниками або генералами, а вони, у відповідь на те, кожнісінького місяця надсилають мені якогось огидного анонімного листа. Довелося найняти спеціального секретаря на читання таких листів.

— Анонімні листи—це ще найменший гріх в них—промовив граф Моска.—Вони держать цілу фабрику таких доносів. Разів двадцять я міг притягти їх до суду, а ваша ексцеленція може собі уявити,—звернувшись до Фабріціо, додав він,—як би мої добрі судді засудили їх?

— Це й псує мені у всьому,—сказав Фабріціо з дуже чудною наївністю на двір.—Я волів би, щоб магістрат їх засуджував по совісті.

— Ви подорожуєте для своєї освіти! Так от, зробіть мені велику послугу, дайте адресу таких суддів. Перед тим, як лягати спати, я напишу до них.

— Якби я був міністер, то брак чесних суддів ображав би мое самолюбство!

— Ваша ексцеленція так любить французів, що колись навіть допомогла їм своєю непереможною рукою! Та, мені здається, ви забуваєте цієї хвилини одне їхнє велике правило: краще забити диявола, ніж ждати, поки він—тебе. Хотілося б побачити, як би ви правили цими палкими людьми, що ціліснітькі дні читають історію французької революції, коли б судді виправдували тих осіб, яких я обвинувачую. Вони б не обвинувачували навіть безумовно винуватих негідників і вважали б себе за Брутів. Та мені трохи хочеться з вами посперечатися. Хіба на вашій совісті немає докорів через цього прекрасного, трохи худого коня, якого ви щойно покинули на березі озера Маджоре?

— Я думаю передати хазяїнові гроші,—цілком серйозно сказав Фабріціо. Це буде нагорода за видатки на об'яви та інше, завдяки яким господар може одержати коня в селян, що його знайдуть. Читаючи мілянську газету, я уважно шукатиму там об'яв про втраченого коня. Я прекрасно знаю його прикмети.

— Він справді примітивний, — сказав герцогині граф.—А що б сталося з вашою ексцеленцією,—додав з посмішкою граф,—якби ваш кінь, в той час, як ви шалено скакали ним, несподівано спіткнувся? Ви були б у Шпільберзі, мій любий небоже! І всього мого впливу ледве вистачило б на те, щоб зменшити на тридцять фунтів вагу ланцюгів, прикутих до кожної ноги. У цьому веселенькому місці ви пробавили б десяток літ. Може, вам би і ноги попухли од цього. Можливо, що почалася б гангрена. Тоді б їх довелося зовсім одрізати.

— Ах, будь ласка, не заходьте далі в такому сумному романі,—із сльозами на очах скрикнула герцогиня.—Він повернувся ж!

— І я радий з цього більше за вас. Можете повірити!—цілком серйозно промовив міністер.—Але чому, кінець-кінцем, ця жорстока дитина не попросила в мене паспорта з якимсь порядним іменем, коли їй притьмом захотілося побувати в Льомбардії? З першої звістки про його арешт я б сам поїхав до Міляно. В мене там є друзі. Звісно, вони б заплющили очі і удали б, що їхня жандармерія заарештувала підданця принця Пармського. Оповідання про вашу мандрівку чарівне, цікаве! Я охоче погоджуюся з

цим,—відмовив граф не таким зловісним тоном.—Ваш вихід з лісу на шлях дуже подобається мені. Але, кажучи між нами, ви мали право на життя льокая, бо він тримав у своїх руках ваше. Ми зробимо вашій ексцеленції блискуче становище, принаймні, такий наказ дає мені герцогиня. А я не думаю, щоб навіть найлютіші мої вороги обвинувачували мене в неслухняності їй. До смерти прикро було б, якби під час цієї своєрідної мандрівки од дзвіниці, той худий кінь несподівано спіткнувся! Мабуть, краще було б, якби він вам зовсім зламав шию,—додав граф.

— Ви, мій друже, дуже трагічні сьогодні ввечері,—сказала схильована герцогиня.

— Річ у тім, що нас оточують трагічні події,—теж схвилювано відповів граф.—Ми тут не в Франції, де все кінчається піснями або ув'язненням на рік чи два. Даремно я жартую, балакаючи про все це з вами! Мій любий небоже! Здається, що я знайду можливість зробити вас єпископом, бо, правду кажучи, одразу неможна настановляти архієпископом Пармським, як цього хоче, і дуже доцільно, пані герцогиня. Скажіть, яка буде ваша політика в цьому єпископстві, де ви будете далеко від наших розумних порад?

— Краще забити диявола, ніж ждати, поки він—тебе, як дуже слушно кажуть мої друзі французи!—відповів Фабріціо з палкими очима.—Зберігати всіма можливими засобами, включаючи сюди й постріл з пістоля, це становище, яке ви мені дали. Я прочитав в генеології дель Донгів історію одного з наших предків, який спорудив Гріантський замок. Наприкінці життя свого мілянський герцог, Галіас, гарний приятель мого предка, посилав його до замку-фортеці на нашому озері. Тоді якраз чекали нового нападу Швайцарії. «Проте, треба з чемности написати словечко комендантові,—сказав, прощаючися, мілянський герцог. Він пише і вручає йому листа в два рядки, потім просить його назад і запечатує». Це буде ввічливіше,—каже герцог. Веспасіян дель Донго рушає в дорогу. Але, пливучи озером, він згадав одне старе грецьке оповідання. З нього був не абиякий вчений. Він розпечатує листа свого володаря і знаходить там наказа до замкового коменданта,—скарати на горло дель Донго, як тільки той приїде. Сфорца був дуже уважний до тієї комедії, яку розігрував з нашим предком. Але він залишив невеликий інтервал між останнім рядком записки й підписом. Веспасіян дель Донго, написавши там наказа про визнання його головним правителем усіх замків на озері, знищив початок листа. Прибувши до фортеці і ви-

знаний там, він кидає коменданта в колодязь, оголошує війну Сфорці і через кілька років змінює свою фортецю на безмежні маєтки, які збагатили всі галузі нашої фамілії й які з часом дадуть мені 4000 ліврів ренти.

— Ви говорите, як академік,—із сміхом скрикнув граф.— Гарну вигадку ви оповідаєте нам. Але річ у тім, що не кожні десять років трапляється цікава нагода виробляти такі пікантні речі. Напівтупе, але уважне й завжди обережне створіння дуже часто тріумфує над мрійливими людьми. Тільки через свою шалену фантазію Наполеонові, замість поїхати до Америки, довелося здатися обережному Джонові Буллу. В своїй конторі Джон Булл дуже глузував з того листа, в яким Наполеон цитував Темістокла. За всіх часів гідні Санчо-Панси безумовно перемагатимуть прекрасних Дон-Кіхотів. Якщо ви погодитеся не робити нічого надзвичайного, то, немає сумніву, що ви, якщо й не будете дуже шановним єпископом, то, в усякому разі, матимете неабияку пошану. Проте, моє зауваження доречне. Ваша ексцеленція повелися легковажно з конем. Ви були на волосинку од довічної в'язниці.

Це слово примусило затреміти Фабріціо. Він дуже здивувався.

— Невже якраз ця в'язниця й загрожувала мені?—подумав він.—Невже це той самий злочин, якого я не мусив робити?—він дуже глузував з віщувань Блянеса, але тепер вони в його очах набирали значіння справжнього процтва.

— Та що з тобою? — спитала здивовано герцогиня.— Сумні думки навів на тебе граф.

— Мене освітила нова істина і, замість обурюватися, мій розум сприймає її. Правда ж, що я зовсім близько пройшов біля довічної в'язниці? Та цей льокай був такий красивий в англійському костюмі! Яка шкода була б його вбивати!

Міністрові дуже вподобалася його розважливість.

— Він прекрасний в усіх відношеннях,—поглянувши на герцогиню, промовив граф.—Я вам кажу, мій друже, що ви зараз досягли перемоги, може, найбажанішої з усіх.

— Ах, це жарт з приводу Марієтточки? — подумав Фабріціо.— Та він помилявся, бо граф мовив далі:

— Ваша євангельська простота завоювала серце статечного архієпископа, панотця Ляндіріані. Цими днями ми зробимо з вас великого вікарія. Та найчарівніше в цьому жарті те, що теперішні три великі вікарії, все люди заслужені, труженики: двоє з них, на мою думку, були великі вікарії ще до вашого народження. В прекрасному

листі, адресованому на ім'я архієпископа, вони проситимуть, щоб ви були перший рангом серед них. Ці пани перед усім посилаються на ваші чесноти, а потім на те, що ви— онука славетного архієпископа Асканіо дель Донго. Ледве я довідався про повагу до ваших чеснот, як відразу ж настановив на капітана небожа найстарішого головного вікарія, що був лййтнантом ще за часів облоги Таррагона маршалом Сюше.

— Негайно йди! навіть не перевдягайся! Піди з ніжною візитою до твого архієпископа! Розкажи йому про шлюб твоєї сестри!—скрикнула герцогиня.— Довідавшись, що вона стає герцогинею, він знайде в тобі апостольських прикмет ще більше. Але ти не повинен нічого знати про майбутнє настановлення, яке щойно звірив тобі граф.

Фабріціо мерщій побіг до архієпископського палацу. При цьому він був простий і чемний. Цей тон він приймав надзвичайно легко,— йому треба було силувати себе, щоб розігравати якогось великого пана. Уважно слухаючи, трохи задовге оповідання монсіньора Ляндіріані, він увесь час питав себе:

— Чи треба було стріляти з пістоля в льокая, який держав на поводі того худого коня? — Розум казав йому «так», але серце ніяк не могло звикнути до кривавого понівеченого образу вродливого юнака, що падає з коня.

— Чи то не та в'язниця, в якій би я опинився, колиб спіткнувся кінь, що загрожувала мені в стількох призвістках?

Це питання стало для нього найважливіше, а архієпископ був удоволений його глибокоуважним виглядом.

XI

Вийшовши від архієпископа, Фабріціо побіг до Марієтточки. Ще здалеку почувся грубий голос Джілетті, який добув собі вина і частував суфлера та своїх приятелів свічкарів. Матасія, яка виконувала обов'язки матері, одна відповіла на його гасло.

— В нас новини! — скрикнула вона,— кількох наших акторів обвинувачено в тому, що вони одсвяткували оргією день великого Наполеона. Нашу нещасну трупу називають яacobінською й висилають за межі Пармської держави. От тобі й Наполеон! Переказують, що міністер трохи кинув на чайок. Та певне тільки те, що в Джілетті завелися гроші. Я не знаю скільки в нього їх, але сама бачила цілу бжменю екю. Наш директор дав Марієтті на дорожні видатки до Мантуї та Венеції п'ять екю, а мені—

одне. А вона ще й досі дуже закохана в тебе, тільки Джілетті залякує її. Оце три дні тому, коли в нас була остання вистава, йому неодмінно захотілося вбити її. Він дав їй добрих два ляпаси, та, падлюка, розірвав голубу шаль на ній. От, якби ти їй подарував голубу шаль, добрий хлопець був би з тебе. Ми б усім казали, що виграли її на льотореї. Головний барабанщик Карабінері влаштовує завтра випивку. На кожному розі ти довідаєшся про годину початку. Приходь но до нас! Коли Джілетті поїде на випивку, тоді можна сподіватися, що його довгенько не буде вдома! Я стоятиму біля вікна й дам тобі знак зайти до нас. Принеси нам щось гарненьке,—Марієтта палко тебе кохає!

Зійшовши крученими східцями цього огидного кубла, Фабріціо став каятися.

— Я зовсім не змінився,—подумав він.—Всі мої прекрасні вирішення, що склалися на узбережжі нашого озера, коли я дивився на життя такими філософськими очима, зникли без сліду. Моя душа вибилася із звичайної колії. Все це були мрії і вони зникли перед суворою дійсністю. А тепер би якраз так діяти,—подумав Фабріціо, повертаючися до палацу Сансеверіна після одинадцятої години вечора. Даремно він шукав в своєму серці сміливості розмовляти з тією чудесною щирістю, яка здавалася йому вночі на узбережжі озера Комо зовсім легкою.—Жінка, яку я люблю найбільше на світі, розсердиться. Коли я забалакаю, в мене буде вигляд поганого актора. А я, як і вартій чогось, то тільки в хвилини піднесення.

— Граф чудесно ставиться до мене,—давши звіт герцогині про візиту до архієпископа, промовив він.—Я ще більше ціню його поведження, бо моя особа, здається, не дуже до вподоби йому. Мені б треба триматися коректніше перед ним. Він робить розкопки в Сангвінії. Вони захоплюють його. От, хоч би судити з позавчорашньої подорожі. Він проїхав дванадцять лье чвалом, щоб пробути дві години з робітниками. Він боїться, щоб не вкрали бува скалок статуй в тому античному храмі, де розкопується фундамент. Мені хочеться поїхати до Сангвінії на півтори доби. Завтра о п'ятій годині я ще раз мушу одвідати єпископа, а потім ввечері, скориставшись для подорожі з нічного холода, зможу виїхати.—Герцогиня попервах нічого не відповіла.

— Можна сказати, немовби ти шукаєш причіпки аби тільки кинути мене,—промовила вона йому потім надзвичайно ніжно.—Ти ледве повернувся з Бельджірате, як знайшов привід знову їхати.

— Яка прекрасна нагода забалакати,— подумав Фабріціо.— Але на озері я був трохи не при собі. Захопившись щирістю, я не помітив, що мій комплімент кінчається зухвальством. Треба було б сказати: «я люблю тебе, як найвідданіший друг і т. інше і т. інше. Але моя душа не здатна на кохання». Чи не значить це: «Я бачу, що ви кохаєте мене, та глядіть! я не можу платити вам цією монетою!» Якщо герцогиня мене кохає, то вона розсердиться, що я її розгадав, а, якщо в неї до мене звичайнісінька дружба, то моя безсоромність обурить її. А таких образ ніколи не прощають.

Зважуючи ці серйозні думки, Фабріціо, сам того не помічаючи, прогулювався по сальону з поважним і гордовитим виглядом, як той чоловік, що бачить нещастя за десять кроків од себе.

Із захопленням дивилася на нього герцогиня. Перед нею була не дитина, яку вона бачила ще немовлям, не небіж, що завжди ладен її слухатися, а поважний чоловік, якого приємно було б закохати в себе. Вона встала з отаманки, де сиділа і радісно кинулася йому в обійми.

— Ти хочеш од мене тікати?—спитала вона.

— Ні! — відповів він із виглядом римського імператора.— Я хочу бути мудрим.

Це слово всяко можна було тлумачити. Фабріціо не насмілювався піти далі й важити образою обожнюваної жінки. Він був надто молодий, надто підпадав під зворушення. Розум не підказав йому жадної чемної фрази, щоб висловити своє бажання. Одкинувши всі міркування, він в природнім пориві схопив чарівну жінку в обійми і засипав її поцілунками. Майже в той самий час почувся гуркіт графового екіпажу, що в'їздив у двір, і майже в той самий час сам граф показався в вітальні. Він здавався дуже схвильованим.

— Ви викликаєте надзвичайну любов,— сказав він Фабріціо, який зніяковів через це слово.

— Архієпископ сьогодні мав аудієнцію в його найяснішої височности. Це буває кожного четверга. Щойно мені принц оповів, що зворушений архієпископ проказав йому підчас аудієнції на пам'ять якусь учену промову. Попервах принц нічогосінько не второпав. Наприкінці Ляндіріані заявив, що для пармської церкви дуже важливо, щоб монсіньора Фабріціо дель Донго було настановлено спочатку на першого головного вікарія, а згодом, коли йому мине двадцять чотири роки, на коадьютора із правом майбутнього приємства.

— Признаюся! Це слово мене злякало,— промовив граф.

— Це вже заходило трохи задалеко і я боявся, що принц розсердиться. Але він посміхнувся, глянувши на мене, і сказав по-французькому: «це все ваші штучки, добродію». — Заприсягаюся перед богом і перед вашою височністю, що я нічого не знав про ці слова майбутнє приємство — якнайпошанливіше скрикнув я. Тоді я розказав по правді, про що ми розмовляли тут кілька годин тому. Я з захопленням додав, що вважатиму себе за справжнього фаворита його височности, коли він згодом подарує мені маленьке єпископство. Мабуть, принц повірив, бо він вважав за свій обов'язок бути чемним. Він сказав мені якнайпростіше: «це вже офіційна справа між архієпископом і мною. Ви тут не при чому! Той чоловічок звернувся до мене з довжелезним і нуднуватим своєрідним рапортом, а до всього додав ще офіційну пропозицію. Я відповів йому дуже холодно, що той добродій, про якого він хлопче, ще дуже молодий, а, найголовніше, дуже новий при моєму дворі. Давши такий високий сан синові одного з великих магнатів Льомбардо-Венеціанського королівства, я матиму вигляд винуватця, що оплачує вексіль, пред'явлений імператором. «Архієпископ запротестував, кажучи, що ніякої такої рекомендації не було. Це значило сказати мені справжню дурницю. Почувши таке від такої тямущої людини, я здивувався. Але він завжди ніяковіє, коли доводиться звертатися до мене. А сьогодні ввечері він був чимсь схвильований, як ніколи. Це навело мене на думку, що архієпископ завзято домагається свого. Я йому сказав, що мені краще знати, що тут немає ніякої високої рекомендації за дель Донго. Ніхто при моєму дворі не сумнівається в його здатностях, та й про моральність нічого поганого не балакають, але я боюся одного — може, дель Донго здатний до ентузіязму. А я дав собі слово, що ніколи не підноситиму до високих посад тих безумців, на яких ні в чому принц не може покластися. Тут, — мовив далі його височність, — мені довелося вислухати патетичну промову, майже таку саму довгу, що й перша. Архієпископ прославляв переді мною ентузіязм до дому божого». «Який ти незграбний, — подумав я, — ти заплутався, ти компрометуєш те призначення, на яке я мало не згодився. Треба було цим кінчити й палко подякувати мені». Та ні! Він і далі промовляв свою проповідь, з якоюсь чудною сміливістю. Я підшукую відповідь, що хоч трохи була б ласкава для молодого дель Донго. Я її знайшов і досить слушно. От, посудіть самі! «Монсіньоре, — сказав я йому, — Пій VII був великий папа і великий святий. З усіх царів він один насмівся сказати «ні» тиранові, який бачив біля

своїх ніг усю Європу. Він був здатний до ентузіазму. Це спонукало його написати славетний пасторль громадянина кардинала і Кирамонті на честь Цизальпінської республіки в той час, як він був єпископ Імольський.

«Сердешний архієпископ стояв приголомшений. Щоб приголомшити його остаточно, я цілком серйозно сказав йому: прощайте, монсіньоре! Мені треба не менш, як двадцять чотири години, щоб поміркувати про вашу пропозицію. Сердешний чоловічок додав кілька невдалих просьб. Вони зовсім не до речі після того, як я сказав «прощай». А тепер, графе Моска делля Роверре, я вам доручаю сказати герцогині, що мені не хочеться одтягати на двадцять чотири години те, що може бути їй приємне. Сідайте тут і пишіть до архієпископа про мою згоду. Це кінчає всю справу». Я написав записку. Він підписав її й сказав: «однесіть зразу до герцогині!».

— Ось записка, пані. Це привід побачити вас зайвий раз сьогодні ввечері.

Герцогиня радісно прочитала записку. Під час довгого графового оповідання Фабріціо міг отямитися. З цієї нагоди він не виявив здивовання. Він прийняв цю річ, як справжній великий пан, який завжди вважає за природне своє право на ці підвищення в уряді, на ці дари фортуни, що збили б з пантелику якогось буржуа. Він подякував. Але висловив це в звичайних словах і закінчив свою мову так, звернувшись до графа:

— Гарний придвірний повинен потурати панівній пристрасті. Вчора ви сказали, що боїтеся, якби ваші робітники в Сангвінії не поразкрадали скалок античних статуй, які, можливо знайдуться. Я теж дуже люблю розкопки. Коли буде ваша ласка, дозвольте мені поїхати доглядати за вашими робітниками. Подякувавши, як і годиться, в палаці та в архієпископа, я завтра ввечері виїду до Сангвінії.

— Чи догадуєтеся ви, відкіля взялася ця несподівана прихильність в доброго архієпископа до Фабріціо,— спитала в графа герцогиня.

— Та мені не треба догадуватися! Той великий вікарій, що його брат капітан, сказав мені вчора: «отець Ляндріяні додержується найбільше того незаперечного принципу, що титулована особа вище за коадьютора». Він зрадив до нестями, що йому підлягатиме один із дель Донгів і що він одному з дель Донгів зробить послугу. Все, що виставляє напоказ високе походження Фабріціо, збільшує інтимне щастя єпископове: такий чоловік і в нього за помічника! До того ж, монсіньорові подобався Фабріціо й він зовсім

не боїться його. Крім того, він уже десять років ненавидить—і має підстави для цього—єпископа П'яченцького, що той погордливо претендує на приемство сану архієпископа Пармського, будши сином звичайного мирошника. Маючи на увазі цю мету та майбутнє приемство, єпископ П'яченцький налагодив найтісніші зв'язки з маркізою Раверсі. Тепер ці зв'язки примушують архієпископа тремтіти за успіх свого улюбленого плану, мати когось із дель Донгів у своєму штаті й давати йому накази.

Минув день і Фабріціо з самого ранку взявся керувати роботами на розкопках в Сангвінії, що проти Кольорно. Це Версаль принців пармських. Ці розкопки були на долині, недалеко від шляху, що йшов з Парми до міста Казаль-Маджоре — першого австрійського города. Робітники перетинали долину довгими й якнайвужчими рівчакми в вісім футів завглибшки. Гадали розшукати вздовж старовинного римського шляху руїни другого храму. Він, як переказували в країні, існував ще за середньовіччя. Не зважаючи на принцеві накази чимало селян ревниво дивилося на довгі рівчаки, що перетинали їхні землі. Що їм не казали, вони взяли собі думку в голову, що тут розшукується якийсь скарб. Щоб уникнути заколоту, присутність Фабріціо була дуже до речі. Йому зовсім не нудно було, бо він із захопленням стежив за роботою. Час-од-часу знаходилася якась медаль. Він пильнував, щоб робітники не встигли вбалакатися між собою й не зашахраїли її.

Стояв прекрасний день. Була, мабуть, година шоста ранку. Він позичив собі стару однорульну рушницю і вистрілив у кількох жайворонків. Одна поранена пташка впала на шлях. Ганяючися за нею, Фабріціо помітив у далені екіпаж, що їхав з Парми до кордону на Казаль-Маджоре. Він щойно зарядив удруге свою рушницю, коли поволі під'їхав розхитаний екіпаж. Він пізнав Марієточку. Поруч неї сидів довготелесий Джілетті та та баба, яку вона видавала за свою матір.

Джілетті уявив собі, що Фабріціо став посеред шляху з рушницею в руках для того, щоб його образити або навіть викрасти Марієточку. Він, чоловік гарячий, скочив з екіпажа. В лівій руці він тримав дуже великий заіржавлений пістоль, а в правій—шпагу. Вона ще була в піхвах. Джілетті нею користувався, коли йому в трупі доручали ролю маркіза.

— Ах, ти ж, розбишака! — скрикнув він. — Я дуже радий, що знайшов тебе тут, тільки за одне льє од кордону. Я з тобою розправлюся! Тут тобі не допоможуть фіял-

кові панчохи!—Фабріціо моргав на Марієтточку й не дуже зважав на 'ревниві виклики Джілетті. Раптом він побачив за три фути од своїх грудей заіржавленого пістоля. Фабріціо ледве встиг ударити по цьому пістолю рушницею, немов у його руках була палиця. Пістоль вистрілив, але нікого не поранив.

— Спинися ж, к....!—крикнув Джілетті на vetturino. В той же час він моторно плигнув на рушницю свого супротивника й одвів її від себе. Фабріціо й він тягали рушницю кожен щосили. Джілетті був багато дужчий. Він перебирав руками, наближався навіть до язичка і от-от міг заволодіти рушницею зовсім. Щоб завадити ворогові скористатися із зброї, Фабріціо вистрілив. Він її раніше бачив, щюкрай рушниці вище од плеча Джілетті на три цілі. Заряд пронісся біля самого вуха ворога. На якийсь момент Джілетті задубів, але ж відразу отямився.

— Ах, канальський! Ти хотів мені розтрити голову! Я зараз порохуюся з тобою!—Джілетті вихопив з піхов маркізьску шпагу й дивно метко кинувся на Фабріціо. В нашого героя не було ніякої зброї й він уважав себе за мертвого.

Він мерщій побіг до екіпажа, що стояв за десять кроків позад Джілетті. Наблизившись з лівого боку й схопившись рукою за ресору, він швиденько оббіг кругом екіпаж й знову опинився зовсім близько від правих одчинених дверцят. Джілетті пронісся на своїх довжелезних ногах, але він догадався утриматися за ресору, тому зробив ще кілька кроків перед тим, як спинитися. Коли Фабріціо пробігав коло одчинених дверцят, він почув, як Марієтта сказала йому пошепки:

— Бережися! Він уб'є тебе! На!

Того ж моменту Фабріціо побачив, як із дверцят випало щось подібне до великого мисливського ножа. Він нахилився, та враз до його плеча торкнулася шпага Джілетті. Той намагався заколоти його нею. Фабріціо випростався й опинився за шість цалів од Джілетті, який люто вдарив його по обличчю рукою шпаги. Цей удар був такий дужий, що зовсім запаморочив голову Фабріціо. На щастя для нього, Джілетті стояв надто близько од нього і не міг проштрикнути його вістрям. Ледве Фабріціо отямився, як пустився тікати щосили. На бігу він вихопив з піхов мисливський ніж, а потім швидко повернувся і став за три кроки од Джілетті, який за ним гнався. Джілетті кинувся на нього. Фабріціо вдарив його ножем. Джілетті пощастило одбити вгору своєю шпагою мисливський ніж, що, проте, злучив йому якраз в середину лівої щоки. Він

пробіг зовсім близько біля Фабріціо, який почув, що йому пробито стегно. Це Джілетті вдарив його нашвидку розкритим ножом. Фабріціо одскочив на правий бік. Він повернувся і, нарешті, обидва супротивники мали відстань, підходящу для бою. Джілетті лаявся, як проклятий.

— Та я тобі горло переріжу, попівський шахраю! — вигукував він щохвилини.

Фабріціо дуже задихався і не міг балакати. Удар рукою шпаги в обличчя завдав йому страшного болю. З носу йому текла кров. Він одбив кілька ударів своїм мисливським ножом і зробив кілька нападів, гаразд не знаючи, що він робить. Йому якось неясно здавалося, що він б'ється на публічному змаганні. Це сталося через те, що круг них стояли двадцять п'ять-тридцять робітників. Вони обступили їх колом, але не підходили близько, бо бачили, що бійці щохвилини набігають і кидаються один на одного.

Бій став трохи немовби повільний. Удари були не такі часті, коли Фабріціо подумав:

— Мені так болить обличчя, що мене, мабуть, спотворено, — знесамовитивши при цій думці, він виставив уперед вістря мисливського ножа й плигнув на ворота. Лезо ввійшло в правий бік грудей і виткнулося з лівого плеча Джілетті. Того ж моменту шпага Джілетті прослизнула під шкірою Фабріціо, та це було легке поранення.

Джілетті впав. Фабріціо підійшов до нього, позираючи на ліву руку, в якій був ніж, але вона витяглася й машинально випустила зброю.

— Цей мерзотник помер, — подумав Фабріціо. Він поглянув на його обличчя: Джілетті дуже йшла ротом кров. Фабріціо мерщій подався до екіпажа.

— Чи у вас є люстерко? — крикнув він Маріетті. Маріетта побіліла й мовчки дивилася на нього. Стара жінка спокійнісінько одчинила зелену робочу валізку й дала Фабріціо ручне люстерко, завбільшки з долоні. Дивлячися в нього, Фабріціо став обмацувати руками обличчя.

— Очі цілі, — промовив він, — та й це вже забагато. — Він подивився на зуби, жадного не було вибитого. — Чому ж мені так боляче? — прошепотів він.

Йому відповідала стара жінка:

— Ручка шпаги Джілетті розтовкла вам щокістку, що тут у нас є. Ваша щока жахливо роздулася й посиніла. Поставте зразу до неї п'явок і нічого не буде.

— Ах, зразу п'явок! — із сміхом сказав Фабріціо. До нього повернувся спокій. Він побачив, що робітники оточили Джілетті й оглядають, не наслідуючися торкнутися до нього.

— Поможіть же цьому чоловікові! — крикнув він на них. — Роздягніть його. — Він хотів ще щось сказати, але, підвівши очі, побачив на шляху п'ятьох чи шістьох чоловіків за триста кроків од себе. Вони поволі наближалися розміреним кроком до місця події.

— Це жандарі, — подумав він. — Через те, що тут лежить убитий, вони мене заарештують і мені випаде честь урочисто вступити до Парми. Яка анекдота для придвірних друзів Раверсі! Вони так ненавидять мою тітку.

Відразу, із швидкістю блискавки, він кидає приголомшеним робітникам всі гроші, які були в його кишенях, і тікає швиденько до екіпажа.

— Завадьте жандарям за мною гнатися! — кричить він робітникам. — Я вас озолочу! Скажіть їм, що я невинний, що цей чоловік на мене кинувся перший і хотів мене вбити.

— А ти, — сказав він *vetturino*, — пускай своїх коней чвалом! Якщо ти переїдеш через По раніше, ніж ці люди мене наженуть, одержиш чотири наполеондори.

— Гарзд, — промовив візник, — та не бійтеся. Ці люди йдуть пішки. Якщо я навіть підтюпцем поїду своїми кониками, то вони зостануться далеко позад нас. З цими словами він пустив коней галопом.

Кучерове словечко «не бійтеся» образило нашого героя, бо він, справді, надзвичайно перелякався після того, як Джілетті вдарив його в лице ручкою шпаги.

— Нам можуть зустрітися вершники, а ці люди, що зараз женуться за нами, можуть крикнути їм, щоб нас затримали... — сказав обережний кучер, подумавши про чотири наполеондори. Це означало: заряджайте знову свою зброю.

— Ах, який же ти хоробрий, мій абатику! — обіймаючи Фабріціо, скрикнула Маріетта. Стара жінка виглянула за двері, але згодом знову повернула голову.

— Ніхто за нами, пане, не женеться, — сказала вона спокійнісінько Фабріціо, — й поперед нас нікого немає. Ви знаєте, які формалісти урядовці австрійської поліції, якщо вони побачуть, що ви в'їздите чвалом на греблю узбережжя По, будьте певні, ви будете заарештовані!

Фабріціо поглянув за дверці.

— Підтюпцем, — сказав він кучерові. — Який паспорт у вас є? — спитав він у старої жінки.

— Не один, а цілих три. І кожен нам коштував чотири франки! Ось паспорт драматичного артиста, добродія Джілетті, — це будете ви! Ось наші два паспорти, Маріетти та мій. Але в кишені Джілетті були всі наші гроші! Що станеться тепер із нами?

— Скільки там було? — спитав Фабріціо.

— Сорок гарненьких екую по п'ять франків, — відповіла стара жінка.

— Цебто, шість та трохи дрібних, — із сміхом сказала Маріетта. — Не треба обдурювати мого абатика.

— Та хіба це не природна річ, накрити вас на тридцять чотири екую? — промовила спокійнісінько стара жінка. — Що для вас ті тридцять чотири екую, а ми втратили свого заступника. Хто дбатиме про наше помешкання? Хто тепер у подорожі торгуватиметься з vetturino? Хто наганятиме страх на всіх? Джілетті був некрасивий, але з ним було дуже зручно! Якби з цього малятка була б не така дурка, якби вона не закохалася з першого погляду в вас, то ніколи б Джілетті не помітив би нічого, й ви б нам давали гарненькі екую. Запевняю вас! ми дуже бідні!

Фабріціо розчулився. Він вийняв гаманця і дав старій жінці кілька наполеондорів.

— Ви бачите, що в мене залишилося тільки п'ятнадцять, отже, немає рації ще канючити, — промовив він.

Маріетточка кинулася йому на шию, а стара стала цілувати йому руки. Екіпаж і далі їхав підтюпцем. Коли здалеку показалися чорно-жовті шлагбауми австрійської держави, стара жінка сказала Фабріціо:

— Вам би з паспортом Джілетті в кишені краще піти туди пішки. А ми на хвилинку спинимося немовби для того, щоб трохи причепуритися. До того ж, митниця оглядатиме наші речі. Якщо ви мені вірите, то перейдіть Казаль-Маджоре немовби гуляючи. Зайдіть навіть до кав'ярні, випейте там склянку горілки, і, ледве вийшовши з села, скільки духу тікайте. В австрійських країнах поліція до біса сувора. Вона незабаром довідається про вбиту людину. Ви ж подорожуєте з чужим паспортом, а на два роки ув'язнення більшого їй не вимагають. Дійдіть до По. Це праворуч, коли вийдеш з міста. Найміть човна й ховайтеся в Равенні або Феррарі. Якомога швидше виходьте з австрійської держави. За два луідори ви можете купити в якогось митника іншого паспорта, бо цей для вас фатальний! Згадайте! Ви ж убили чоловіка.

Ішовши пішки до наплавного мосту Казаль-Маджоре, Фабріціо не раз уважно перечитав паспорта Джілетті. Наш герой дуже боявся. Йому ясно пригадалися слова графа Моска про те, як небезпечно повертатися знову до австрійської держави. Тимчасом за двісті кроків од нього виднівся жахливий міст. Ним можна було пройти до тієї країни, де столиця, на думку Фабріціо, був Шпільберг. Але як інакше повестися? Герцогство Маденське, яке на півдні

межувало з Пармською державою, мало з нею особливу угоду, за якою повертало назад утікачів. А другий кордон, що в горах межує з Генуєю, був надто далеко відціля. Про його нещасну пригоду в Пармі дізнаються куди раніше, ніж він добереться до цих гір. Отже, залишалися тільки австрійські країни на лівому березі По. Поки в Пармі зберуться написати австрійській владі про його арешт, мине доби півтори, а, може, й дві. Фабріціо зважив на все це й спалив на вогні сигари свій власний паспорт. В австрійських землях йому краще було бути бродягою, ніж Фабріціо дель Донго, а цілком можливо, що його будуть обшукувати.

Думка звирити життя на паспорт нещасного Джілетті викликала в Фабріціо цілком натуральну огиду. Але цей документ мав ще й інші неприємності. Фабріціо на зріст був не вище, як п'ять футів та п'ять цалів, але ніяк не п'яти футів і десять цалів, як повідомлялося в паспорті. Фабріціо скоро мало минути двадцять чотири роки, а він здавався ще молодший. Джілетті ж було тридцять дев'ять. Скажемо правду,—поки наш герой наважився зійти на греблю По, суміжну з пристанню для човнів, він прогуляв добрих півтори години перед тим.

— Що б я порадив іншому чоловікові, що був би на моєму місті?—нарешті, промовив він.—Напевно, перейти кордон! Зоставатися в Пармській державі небезпечно! Вже, мабуть, послали якогось жандаря наздоганяти чоловіка, який убив другого, дарма що тільки намагався оборонятися. Фабріціо оглянув всі кишені, порвав усі папірці й залишив собі тільки хустку та коробку сигар. Треба було скоротити жандарям огляд. Фабріціо уявив собі жахливе запитання. Воно було цілком можливе, а в нього не знаходилося жадної гарної відповіді. Він скаже, що його звуть Джілетті, а на всій білизні помітки.

Фабріціо, як ми бачимо, був з тих нещасних людей, яких вічно мучить уява. Це велика вада в розумних італійців. Французький салдат, з такою або навіть меншою хоробрістю, як у Фабріціо не думав би ні про які труднощі, а відразу ж зійшов би на міст і, при цьому, був би спокійнісінький. А Фабріціо дуже далеко було до спокою в той момент, коли чоловічок у сірому костюмі, що стояв на краю мосту, сказав йому:

— Ввійдіть до поліцейського бюро в справі вашого паспорта.

В цьому бюро брудні стіни були затикані цвяхами, на яких висіли люльки та брудні шапки урядовців. Великий ялиновий стіл, за яким вони засідали, був увесь закапа-

ний чорнилом та вином. Дві-три товстих реєстрів і їхніх книжки в зелених шкіряних палітурках мали на собі плями всіх кольорів, а береги їхніх сторінок почорніли од людських пальців. На реєстраційних книжках, складених одна поверх одної, лежали три чудесні лаврові вінки, якими користувалися напередодні для імператорського свята.

Всі ці дрібниці приголомшили Фабріціо. Йому стисло-ся серце. Ось чим змінилася чудесна, повна свіжости, розкіш його прекрасних покоїв Сансеверінського палацу. Він мусив був увійти до цього брудного бюро і стояти там, як нижчий. Його зараз почнуть допитувати.

Урядовець простяг свою жовту руку за паспортом. Він був маленький чорнявий чоловічок і носив на своїй краватці мідну прикрасу.

— Цей буржуа в поганому настрою,— подумав Фабріціо. Під час читання паспорту урядовець видавався здивованим. Він добрих п'ять хвилин не одривав очей од документа.

— З вами трапився якийсь нещасний випадок чи що?— спитав він чужоземця, показуючи на щок.

— Vetturino нас перекинув із греблі По!— потім знову настала мовчанка. Урядовець час-од-часу кидав на подорожнього суворі погляди.

— От і капут!— подумав Фабріціо.— Він зараз скаже, що має неприємність повідомити мене про погану новину і я заарештований!

Яких тільки шалених думок не промайнуло в голові нашого героя! Він цієї хвилини був не дуже послідовний. Він подумав, наприклад, про те, щоб тікати через одчинені двері бюро.

— Я враз роздягнуся, кинуся в По і, звісно, перепливу. Це все краще, ніж Шпільберг — Поліцейський урядовець якось дуже уважно дивився на Фабріціо в той момент, коли той зважував шанси успіху цього вчинку. Цього моменту в них обох були досить цікаві фізіономії. Розважливий чоловік стає геніяльним в небезпеці, вона немовби підносить його вище за себе, а чоловік фантазії починає видумувати всякі романтичні вчинки, що, не зважаючи на свою сміливість, часто безглузді.

Варто було б побачити, з яким обуреним виглядом стояв наш герой під допитливим оком цього поліцейського попихача з мідними прикрасами.

Якщо я його вб'ю, то мене за це вбивство засудять на двадцять років до галер або до кари на горло. Та це не такий жах, як той Шпільберг, де чіпляють на кожну

ногу по сто двадцять фунтів і дають тільки вісім унцій хліба. Там просидиш двадцять років. Отже, вийдеш відтіля сорока чотирьох років.— Логіка Фабріціо забула, що він спалив свій паспорт і що в урядовця поліції немає ніяких підстав бачити в ньому бунтівника Фабріціо дель Донго.

Наш герой, як бачите, добре перелякався. Та ще б більший був його страх, якби він знав думки урядовця поліції. Цей чоловік був приятель Джілетті. Можна уявити, як він здивувався, коли побачив паспорт Джілетті у чужих руках. Попервах йому хотілося заарештувати нашого героя, але потім він подумав, що Джілетті міг же продати свій паспорт цьому вродливому юнакові, який, певно, наробив якихось поганих штук у Пармі.

— Коли я його заарештую,— подумав він,— то це скомпрометує Джілетті. Продаж паспорту легко виявити. Але з другого боку, що скаже мені начальство, як довідається, що я, приятель Джілетті, поставив візу на його паспорт, поданий іншою особою.

Позіхаючи, урядовець встав і сказав Фабріціо:

— Почекайте, добродію!—потім, за поліцейською звичкою, він додав:— тут постають деякі труднощі.

І Фабріціо подумав:

— Зараз тікатиму.

Справді, урядовець вийшов з бюро, не зачинивши за собою дверей і покинувши паспорт на столі.

— Небезпека очевидна! — подумав Фабріціо — Візьму лишень я свій паспорт і помаленьку пройду назад мостом. Якщо жандар щось спитає у мене, я йому скажу, що на паспорті забув поставити візу поліцейський комісар останнього пармського села.— Фабріціо держав уже паспорт у руці, коли, на його невимовне здивовання, почув, як урядовець з мідними прикрасами сказав комусь:

— Слово честі, не можу більше! Спека душить мене! Піду лишень до кав'ярні, вип'ю хоч півчашечки. Як кінчите смоктати люльку, зайдіть до бюро. Треба поставити візу на паспорті, там якийсь чужинець.

Фабріціо, що навшпиньках виходив із бюро, опинився перед самими очима вродливого юнака, який приспівував про себе.

— Ну, що ж, поставимо візу на паспорті. Я там, як слід, розчеркнуся.

— Куди ж ви, добродію, хочете їхати?

— В Мантую, Венецію і Феррару.

— Нехай і Феррару!—відповів, посвистуючи, урядовець. Він узяв штемпель, одтиснув голубим чорнилом на па-

спорті, візу, і в прогалині, zostавленій печаткою, швиденько написав слова Мантуя, Венеція та Феррара, потім, розмахнувшись рукою в повітрі, підписав прізвище і, нарешті, знову вмочивши перо в чорнило, повільно й надзвичайно дбайливо розчеркнувся. Фабріціо стежив за всіма рухами цього пера. Урядовець задоволено подивився на свій розчерк, додав туди ще п'ять-шість крапок, потім, оддавши Фабріціо паспорт, сказав з легковажним виглядом:

— Щасливої дороги, добродію!

Фабріціо пішов кроком, намагаючися не виявляти своєї поквапливості. Раптом його хтось взяв за ліву руку. Інстинктивно він схопився за ручку кинджала. Якби навколо не було будинків, то він, напевно, зробив би якусь дурницю. Чоловік, що торкнувся його лівої руки, побачивши його розгублений вигляд, сказав, немов прохаючи пробачення:

— Я тричі гукав вас, добродію, та ви не відповідали. Чи є в вас якінебудь речі для митниці?

— В мене з собою тільки хустка для носу. Я йду сюди, недалечко, пополювати до одного з моїх родичів.

Він дуже б зніяковів, якби його попросили назвати прізвище того родича. Через страшну спеку й хвилювання Фабріціо так упрів, немовби щойно упав у По.

— Проти комедіантів я хоробрий, але урядовці з мідними прикрасами збивають мене з пантелику. На цю тему я обов'язково напишу комічний сонет для герцогині.

Ледве ввійшовши в Казаль-Маджоре Фабріціо звернув мерщій праворуч, в поганеньку вуличку, що йде до По.

— Мені не обійтися без допомоги Бахуса й Церери,— подумав він і зайшов до крамнички, над якою висіла на палиці сіра ганчірка. На ганчірці було написане слово Trattoria. Поганеньке простирадло, на двох тоненьких дерев'яних кільцях, висівши на три фути од землі, захищало вхід до Trattoria од пекучого сонячного проміння. Напівгола дуже красива жінка з пошаною прийняла нашого героя. Це йому дуже сподобалося. Він мерщій сказав їй, що вмирає з голоду. Тимчасом, як господиня зготувала сніданок ввійшов ще якийсь чоловік років тридцяти. Він ні до кого не поздоровкався, але раптом скочив з ослону, на яким фамільярно розсівся, і сказав Фабріціо:

— Eccellenza la riverisco! (привіт ексцеленції!).

Фабріціо цієї хвилини був дуже веселий. Він нічого злого не подумав і відповів із сміхом:

— Од якого ти біса знаєш мою ексцеленцію?

— Як? Ваша ексцеленція не пізнає Льодовіко, одного з

кучерів пані Сансеверіна? В Сакка, цій загородній садибі, куди ми щороку їздили, я завжди хворів на лихоманку. Я випросив у пані пенсію й звільнився. Тепер я багач! Найбільше я розраховував на дванадцять екю річної пенсії, але пані забажала дати мені час на писання сонетів і подарувала пенсію в двадцять чотири екю, бо я поет і пишу вірші народньою мовою. Пан граф сказав мені, що коли зі мною трапиться якесь нещастя, то нехай я тільки прийду до нього й скажу... Монсіньора я мав честь цілий перегон провозити, коли він, як добрий християнин, хотів побути насамоті у Велейському картезіянському монастирі. Фабріцію уважно подивився на цього чоловіка і трохи пізнав його. Це був один з найшикарніших кучерів дому Сансеверіна. Бувши тепер багачем, за його словами, він замість будьякої юдежі носив сіру подрану сорочку та полотняні короткі штанці, колись чорного кольору, — вони ледве доходили йому до колін. Пара черевиків та поганий капелюх завершували його костюм. До того ж, він не голив собі бороди вже цілих два тижні. За яешнею Фабріцію став з ним розмовляти, як рівний з рівним. Йому здавалося, що Льодовіко — коханець господині корчми. Швидко кінчивши снідання, він сказав пошепки Льодовіко:

— В мене є словечко для тебе.

— Ваша ексцеленція може цілком вільно говорити перед нею. Це справжня добра жінка, — сказав ніжно Льодовіко.

— Отже, мої друзі, я дуже нещасний, — без вагань почав Фабріцію. — Мені дуже треба вашої допомоги. Та в моїй справі немає нічого політичного. Я тільки вбив чоловіка, який хотів мене заколотися за те, що я розмовляв з його коханкою.

— Нещасний юнак! — сказала господиня.

— Розраховуйте, ваша ексцеленція, на мене, — скрикнув кучер і в очах йому промайнула найпалкіша відданість. — Куди ваша ексцеленція хоче їхати?

— До Феррари. В мене є паспорт, але я волію не розмовляти з жандарями, можливо, що вони знають про цю справу.

— Коли ви спровадили на той світ хлопця?

— Сьогодні вранці о шостій годині.

— Чи у вашій ексцеленції немає слідів крові на одязі? — спитала господиня.

— Я про це вже подумав, — відповів кучер. — До того ж, сукно вашого костюма надто тонке. Таке не часто побачиш по наших селах. Тому на нас звернуть увагу. Я

пиду до єврея купити одяг. Ваша ексцеленція приблизно мого зросту, тільки ви трохи тонший.

— Будь ласка, не називайте мене більш ексцеленцією! На це можуть звернути увагу.

— Гаразд, ексцеленція! — виходивши з кімнати, відповів кучер.

— Стривайте! — гукнув Фабріціо, — а гроші? Поверніться!

— Навіщо ті розмови? — сказала господиня. — В нього є шістдесят екю і всі вони до ваших послуг. У мене самої є із сорок екю, — додала вона тихше, — я їх пропоную вам од щирого серця. Не завжди маєш при собі гроші, коли трапляється нещастя.

Була така велика спека, що Фабріціо, ввійшовши до Trattoria, скинув фрак.

— Якщо ввійде хтось, то ваш жилет накличе лиха на вашу голову. На це прекрасне англійське полотно звернуть увагу.

Вона дала нашому втікачеві чоловіків жилет з чорного полотна. Якийсь високий юнак, одягнений, до певної міри, елегантно, ввійшов внутрішніми дверима до крамнички.

— Це мій чоловік, — сказала господиня. Піетро Антоніо! — звернулася вона до чоловіка. — Цей добродій, приятель Льодовіко. Його спіткало нещастя сьогодні вранці по той бік річки. Він шукає порятунку в Феррарі:

— Гаразд, ми його проведемо! — промовив дуже чемно чоловік, — у нас є човен Карло Джузеппе.

В нашого героя була й друга вада. В ній ми признаємося так само щиро, як і в його страху в поліційному бюрі на краю моста. У Фабріціо на очах з'явилися сльози. Його глибоко зворушила відданість, яку виявляли до нього селяни. Він згадав також і тітчину добрість, — і йому схотілося збагатити цих людей. Льодовіко повернувся з пакунком.

— Так тому хлопцеві амінь, — сказав йому чоловік з дружною.

— Річ не в тім, — відповів дуже стривоженим тоном Льодовіко. — Про вас починають балакати. Впало в око, що ви вагалися перед тим, як увійти до нашої Trattoria. А, кидаючи нашу прекрасну вулицю, ви так поводитися, немовби шукали схованки.

— Зайдіть же швиденько в кімнату.

В цій, дуже великій і красивій кімнаті, де замість скла на двох вікнах було напнене сіре полотно, стояло чотири ліжка кожне завширшки в шість і заввишки п'ять футів.

— Ну, швидше! швидше! — підганяв Льодовіко. Тут є

в нас один фронт жандар. Він недавно тут. Йому заманулося побігати за тією красивою жінкою, що там унизу, а я йому напроорокував, що він може натрапити на кулю, якщо й далі никатиме тут по дорозі... Якщо цей пес почує розмови про 'вашу ексцеленцію, то він неодмінно підстрочить нам погану штуку. Він поспробує заарештувати вас тут, щоб накликати погану славу на Trattoria Теодолінди.

— Що ж це таке? — спитав Льодовіко, побачивши на Фабріцію заплямовану кров'ю сорочку і перев'язані хустками рани. — Та perco¹⁾ захищалася чи що?.. І цього вже в сто разів більше, ніж треба на арешт. А я не купив сорочки. — Без церемоній він одчинив чоловікову шафу і дав Фабріцію одну з його сорочок. Незабаром наш герой був одягнений, як багатий сільський буржуа. Льодовіко зняв із стіни сітку, поклав костюм Фабріцію в корзинку, в якій носять рибу, спустився біжком і швидко вийшов задніми дверима. Фабріцію побіг слідом за ним.

— Теодоліндо! — гукнув Льодовіко, проходявши повз крамничку, — сховай все, що там є нагорі. Ми чекатимемо в вербах. А ти, Піетро Антоніо, пришли нам мерщій човна. Плата добра буде.

Льодовіко примусив Фабріцію перейти через двадцять рівчаків. На найширших рівчаках за переходи правили дуже довгі й пружні дошки. Льодовіко скрізь за собою стягав їх. Пройшовши через останній канал, він дуже поквапливо стяг дошку.

— Тепер переясинемо, — промовив він. — Цьому собаці жандареві доведеться накинути кругу в два льє, поки він добереться до вашої ексцеленції. Як ви зблідли! — сказав він Фабріцію, — та я не забув пляшечки горілки.

— Вона дуже до речі! Рана на стегні вже почувається. До того ж, я такого страху набрався в тому поліційному бюро на краю мосту.

— Іще б пак, — відповів Льодовіко, — я не розумію тільки, як ви насмілилися зайти в таке місце, коли в вас вся сорочка в крові. Та я знаюся на ранах. Я зараз покладу вас у холодку і ви можете проспати там цілу годину. Як тільки добудуть човна, він відразу приїде за нами. Коли ж ні, то ми після того, як ви спочинете трохи, пройдемо ще два льє і дійдемо до млина. А там у мене свій човен. Звісно, у вашій ексцеленції більше знайомих, ніж у мене. Пані буде в розпачу, як довідається про цю подію. Їй скажуть, що ви поранені на смерть, а, може, вигадують навіть, що ви по-зрадницькому вбили супро-

¹⁾ (Свиня

тивника! Маркізі Раверсі недовго поширити всякі огидливі чутки, од яких пані буде прикро. Ваша ексцеленція могли б написати листа....

— А як надіслати цього листа?

— Хлопці з того млина, куди ми йдемо, зароблять по дванадцять су за день. Вони за півтори дні дістануться до Парми. Отже, чотири франки на подоріж, два—на збиті черевики. Якби це доручення робили такому нещасному чоловікові, як я, то це коштувало б шість франків. Та це послуга для пана, тому я дам дванадцять.

Коли вони прийшли до місця відпочинку, в дуже густий та свіжий гайок із вільхи та верби, Льодовіко пішов за папером і чорнилом. Він більше години ходив.

— Господи, боже мій! Як тут гарно!—скрикнув Фабріціо,—прощай, кар'єро! Ніколи не бути мені архієпископом.

Фабріціо міцно заснув і Льодовіко, повернувшись, не захотів його будити. Човен приїхав тільки під захід сонця. Ледве Льодовіко забачив його в далені, як покликав Фабріціо, що написав два листи.

— Звісно, ваша ексцеленція більше знає, ніж я,—зніжковівши, промовив Льодовіко.—Що б ви не казали, я побоююся, що в глибині серця ви не похвалите мене, коли я вам дещо пораджу.

— Я не такий дурень, як ви думаєте,—відповів Фабріціо.—Що б ви не сказали, ви завжди будете в моих очах вірний слуга моєї тітки і чоловік, що зробив усе на світі, аби тільки мене вивести з прикрого становища.

Чимало треба було умовлянь, щоб Льодовіко забалакав. Нарешті, він наважився почати з передмови, яка тривала добрих п'ять хвилин. Фабріціо уривався терпець, та він подумав:

— Хто винуватий цьому? Це все наробила наша пиха. Її цьому чоловікові прекрасно було видно з висоти його передка.

Відданість спонукала Льодовіко забалакати ясніше.

— Скільки б дала маркіза Раверсі за ці листи цьому листоноші, якого ви посилаєте до Парми? Вони ж написані вашою рукою. Це ж юридичні докази проти вас. Ваша ексцеленція матиме мене за дуже нескромного й цикавого, до того, може, вам сором показати перед очі пані герцогині моє нещасне кучерське писання, але кінець-кінцем, турботи про вашу безпечність примушують мене забалакати, хоча ви, може, й вважатимете мене за нахабу. Може, ваша ексцеленція продиктує мені ці листи? Тоді я один відповідатиму і, до того ж, дуже мало. Коли треба

буде, я скажу, що ви з'явилися переді мною в чистому полі з каламарем — в одній руці, з пістолем — у другій і наказали мені писати.

— Дайте свою руку, любий Льодовіко, — крикнув Фабріціо. — Я доведу вам, що в мене немає ніяких таємниць од такого друга, як ви. Перепишуйте ці обидва листи, як вони є. — Льодовіко збагнув вагу такого довір'я. Це його надзвичайно зворушило. Але, побачивши, що човен швидко підпливає по річці, він після кількох рядків промовив Фабріціо:

— Якщо ваша ексцеленція візьме на себе труднощі продиктувати мені ці рядки, то їх ми швидко закінчимо.

Закінчивши листи, Фабріціо в останньому рядку, написав А й Б, а на маленькому клаптикові паперу, який він потім пожмакав, додав по-французькому: вірте А й Б. Посланець повинен був сховати цей пожмакований папірець в одежі.

Коли човен під'їхав на людський голос, Льодовіко гукнув човнярів, назвавши їх чужими іменами. Вони нічого не відповіли їм, оглядаючися на всі боки, щоб була не побачив їх якийсь митник, причалили на п'ятсот сажнів нижче.

— Я до ваших послуг, — промовив Льодовіко Фабріціо. — Як ви зажадаєте: чи мені самому одвозити листи до Парми, чи проводити вас до Феррари?

— Проводити мене до Феррари? Про таку послугу я не наслідуюся просити вас. Там треба буде вийти на берег і якось так пробратися до міста, щоб не показувати паспорта. Я вам скажу правду. Мені дуже осоружно подорожувати з прізвищем Джілетті. А в мене немає нікого, крім вас, хтоб купив іншого паспорта.

— Чому ж ви не сказали мені про те в Казаль-Маджоре? В мене є там знайомий один шпик. Він продав би чудесного паспорта і недорого, за якихсь сорок—п'ятдесят франків.

Один з цих двох човнярів народився на правому березі По. Йому не треба було закордонного паспорта на подоріж до Парми, тому він взявся односити листи. Льодовіко прекрасно справлявся з веслом і вирішив провести човна з другим човнярем.

Нам незабаром на низу По зустрінуться кілька озброєних поліцейських човнів. Я зумію їх обминати. — Разів із десять їм доводилося ховатися на маленьких острівцях, що, зарісши шелюгою, ледве випинався з води. Доводилося тричі вставати на берег, пускаючи порожні човни повз поліцейські барки. Скориставшись з такого довгого

відпочинку, Льодовіко прочитав Фабріціо кілька своїх сонетів. Почуття було щире, та слово притупляло його. Не треба було завдавати собі клопоту на писання цих віршів. Дивно було, що цей колишній кучер ставав ураз холодний і банальний, як тільки починав писати, тимчасом, як в нього палкість і сприймання життя були жваві й яскраві.

— Зовсім інше в світі,— подумав Фабріціо.— Там тепер усі вміють гречно висловлюватися та серцю нічого сказати.

Він зрозумів, що найбільша послуга цьому вірному слугі— виправити орфографічні помилки в його сонетах.

— Коли я даю комусь свій зшиток, з мене починають глузувати,— промовив Льодовіко.— Але, коли ваша ексцеленція згодиться мені продиктувати правопис слів і літер, то тоді заздрощам нічого буде сказати, крім того, що правопис не робе геніїв.

Тільки через день, уночі, Фабріціо висів безпечно на березі у вільховому лісі, за льє од Ponte Lago Oscuro. Льодовіко пішов до Феррари, а він цілий день пробув у коноплях. Тут він найняв собі невелике помешкання в одного бідного єврея, який зрозумів, що на цій ділі можна добре заробити, якщо зумієш мовчати. Увечері, коли почало смеркати, Фабріціо верхи на конячці в'їхав до Феррари. Йому треба було допомогти, бо на річці його до останку змучила спека, а рана од ножа в стегні та од шпаги в плечі, яку він одержав од Джілетті ще на початку бою, роз'ятрилися і викликали лихоманку.

XII.

Єврей, господар помешкання, розшукав скромного хірурга. Цей, і собі, теж догадався, що тут можна погріти руки, і сказав Льодовіко, що сумління зобов'язує його доповісти поліції про рани цього юнака, якого він, Льодовіко, називає своїм братом.

— Закон ясний,— додав він.— Очевидно, ваш брат не міг себе сам поранити. За його словами, він ніби упав із східців з ножем у руці.

Льодовіко холодно відповів цьому чесному хірургові, що не варто слухатися сумління, бо, в противному разі, перед од'їздом із Феррари Льодовіко матиме честь напасти на нього саме з ножем в руці. Коли він оповів Фабріціо про цей випадок, то той його дуже вилаяв. Проте, неможна було баритися, треба було тікати. Сказавши євреєві, що він зараз погуляє з братом на свіжому повітрі, Льодовіко розшукав візника і наші друзі покинули

цей дім, не маючи думки вертатися туди. Звісно, оповідання про всі ці пригоди, що сталися через брак паспорта, для читача дуже задовгі. Такого клопоту не мають у Франції. Але в Італії, особливо в околицях По, частенько чуєш балачки про паспорт. Виїхавши без перешкод, немовби на прогулянку із Феррари, Льодовіко одіслав фіякр, але потім повернувся знову до міста іншою брамою. Він посадив Фабріціо в *sediola*, яку найняв на дванадцять лье. Біля Больоньї наші друзі попросили провести їх навпростець полями до шляху, що йде із Фльоренції до Больоньї. Вони переночували в тій мізерній корчмі, яка трапилася їм по дорозі. На другий день, коли Фабріціо міг ходити пішки, вони ввійшли до Больоньї немов з прогулянки. Паспорт Джілетті був спалений. Про смерть комедіянта, мабуть, тут уже знали, тому не такий небезпечний був арешт за безпаспортність, ніж за паспорт убитого.

У Льодовіко в Больоньї було кілька знайомих між челяддю з великих домів. Вони умовилися між собою, що він піде дещо випитає в них. Льодовіко сказав їм, що його молодший брат, з яким він мандрував, по дорозі з Фльоренції захотів спати і він сам пішов вперед за годину до схід сонця. Брат мусив був нагнати його на селі, де Льодовіко мав спинитися, щоб перебути години задушливої спеки. Та брат не приходив. Тоді Льодовіко вирішив сам повернутися до нього. Він знайшов його на дорозі, пораненого камінням та ножом і, до того ж, обікраденого якимись людьми, що завелися з ним. Цей брат—вродливий хлопець, уміє доглядати за кіньми, правити ними, тямить читати й писати. Йому хотілося знайти якесь місце в гарному домі. При нагоді Льодовіко думав ще додати, що злодії забрали у Фабріціо й торбинку з білизною та паспортом, коли той упав. У Больоньї Фабріціо почував себе дуже стомленим. Він боявся заходити без паспорту до корчми і тому пішов до церкви Сан-Петроніо. В затишному холодку Фабріціо незабаром почув себе бадьоріше.

— Який я невдячний: ввійшов до церкви й розсідаюся в ній, як у кав'ярні.—Він упав навколюшки і подякував богові за заступництво, яке не кидало його з того часу, як трапилося нещасливе вбивство Джілетті. Спогад про те, що його могли впізнати в поліцейському бюро в Казаль-Маджоре, примусив затремити його.

— Як! — подумав він, — в того урядовця в очах було стільки підозріння! Він мало не тричі перечитав мій паспорт. Хіба він не помітив, що мій зріст—не п'ять футів і десять цалів? що мені немає тридцяти вісьми років?

що я не рябий? О, господи! Як тобі дякувати за ласку. І я досі, нещасний, не впав до твоїх ніг! Гордощі мене примушували вірити, що, завдяки пустославній людській обережності, мені пощастить уникнути Шпільберґа, в якому я мало не опинився.

Більше години Фабріціо, зворушений безмежною божою добротою, пробув у церкві. Льодовіко зовсім нечутно підійшов до нього і став напроти. Фабріціо затулив долонями обличчя, але, коли він підвів голову, відданий слуга побачив на його щоках сльози.

— Приходьте через годину! — суворо промовив Фабріціо.

Заради побожності Льодовіко пробачив цей тон.

Фабріціо прочитав на пам'ять кілька разів підряд сім псалмів. Він довго спинявся на тих віршах, які відповідали його теперішньому стану.

За багато чого Фабріціо просив прощення в бога. Але варто відзначити, що йому й на думку не спало залічити до своїх гріхів проект архієпископської кар'єри, — і тільки тому, що граф Моска, як прем'єр-міністр вважав цю посаду й розкішне життя, яке вона дає, цілком підходящими для герцогининого небожа. Правда, Фабріціо не дуже цього хотілося, але, в усякому разі, він про це думав, як про якусь посаду міністра чи генерала. Йому й на думку не спадало, що цей герцогинин плян міг мучити його совість. Цю характерну релігійну рису в ньому виплекали своїм вихованням мілянські єзуїти. Ця віра відбирає сміливість думати про незвичні речі, а особливо забороняє, як найстрашніший гріх — індивідуальний досвід, бо то крок до протестантизму. Коли хочеш знати, в чому гріх, спитайся про це в свого попа або прочитай перелік гріхів, надрукований в книзі, за заголовком Приготування до таїнства сповіді. Перелік гріхів Фабріціо знав напам'ять латинською мовою, бо він вивчив його в неапольській духовній академії. Отже, проказуючи напам'ять цей перелік гріхів і дійшовши до артикулу про вбивство, він суворо став обвинувачувати себе перед богом за те, що вбив чоловіка, хоч і обороняючи своє життя. Він швидко обминув всілякі артикули гріха симонії (купування за гроші духовних посад). Якби йому запропонували купити собі за сто люїдорів посаду першого великого вікарія пармського архієпископства, він би із жахом одкинув цю думку. Але, дарма що йому не бракувало ні розуму, ні послідовності, він жадного разу не подумав, що вплив графа Моска на його кар'єру — та ж сама симонія. Блиску-

чий наслідок єзуїтського виховання! — прищепити звичку не звертати уваги на такі ясні речі, як той день. Якийсь француз, вихований на особистім інтересі і паризькій іронії, міг би з повним правом обвинуватити Фабріціо в лицемірстві, а наш герой розкривав з надзвичайною щирістю й глибоким зворушенням перед богом свою душу.

Фабріціо вийшов із церкви тільки після того, як приготував собі сповідь, на яку хотів піти другого дня. Він застав Льодовіко на східцях того широкого кам'яного перистилію, що підноситься на великому майдані перед фасадом Сан-Петроніо. Як повітря після великої бурі, так і його душа стала спокійна, щаслива й немовби свіжіша!

— Я прекрасно себе почуваю, вже майже не чути ран, — звернувшись до Льодовіко, промовив він. — Та передовсім я повинен попросити в вас пробачення — коли ви в церкві підійшли й забалакали до мене, я сердито обізвався до вас. Я робив іспит своїй совісті... Ну, як воно наші справи?

— Йдеться на краще. В жінки одного мого приятеля я найняв помешкання. Правду сказати, воно не дуже гідне вашої ексцеленції. Жінка та дуже вродлива і якнайінтимніше зв'язана із старшим агентом поліції. Завтра я оголошу, що наші паспорти вкрадено. Цю заяву приймуть з довірою. Але доведеться заплатити за приставку листа, що його напише поліція до Казаль-Маджоре, щоб пере-свідчитися чи існує в цій громаді чоловік, що перебуває на службі в пані герцогині в Пармі. Всьому кінець, *siamo a cavallo*¹⁾.

Фабріціо став дуже серйозний. Раптом він попросив Льодовіко почекати його хвилину і майже бігцем кинувся назад до церкви. Ледве зайшовши туди, він упав навколюшки й став смиренно цілувати кам'яні плити.

— Це чудо, господи! — із сльозами на очах скрикнув він, — ти врятував мене, коли побачив, що моя душа знову ладна повернутися до своїх обов'язків. Великий боже! можливо, мене колись уб'ють в якійсь бійці, згадай же тоді, в хвилину моєї смерті, що відчуває моя душа зараз.

В якомусь радісному пориві Фабріціо знову прочитав сім псалмів каяття. Перед тим, як вийти з церкви, він підійшов до однієї старої жінки, що сиділа перед великою мадонною, поруч залізного трикутника, поставленого вертикально на те ж залізне підніжжя. Боки трикутника щетинилися численними вістрями, на які натикалося свічки, запалювані побожними вірними перед славетною мадонною Чімабуе. Горіло тільки сім свічок, коли

¹⁾ Італійська приказка, — ми врятовані!

Фабріціо підійшов туди. Маючи думку поміркувати про це число на дозвіллі, він відзначив його в своїй пам'яті.

— По чому свічки?—спитав він у жінки.

— Два бойоко штука.

Справді, вони були не товщі за гусяче перо і не довші за фут.

— Скільки можна помістити іще свічок на вашому трикутникові?

— Шістдесят три, бо сім уже горять.

— Ах, — подумав Фабріціо, — шістдесят три й сім — сімдесят. Це треба запам'ятати!— Він купив свічок, поставивши їх, засвітив перші сім, потім став навколюшки на молитву і, встаючи, сказав старій:

— Це за послану милість.

— Я вмираю з голоду, — повернувшись до Льодовіко, промовив Фабріціо.

— Нам не слід ходити до шинку! Йдемо додому! Господиня збігає й купить вам усе для сніданку. Вона вкраде двадцять су, але це ще більше прив'яже її до нового постояльця.

— Це ще добру годину вмирати з голоду, — із дитячим безтурботним сміхом, промовив Фабріціо. Він зайшов до шинку, що стояв суміжно із Сан-Петроніо. На велике його здивовання за суміжним столом сидів Пепе, перший тітчин льокай, той самий, що колись виїздив зустрічати його до Женеви. Фабріціо знаком наказав йому мовчати. Потім, нашвидку поснідавши, він устав із щасливою посмішкою на вустах. Пепе пішов за ним, — і наш герой втретє зайшов до церкви Сан-Петроніо. Із скромності Льодовіко зостався на майдані.

— Боже мій, монсіньоре! Як ваші рани? Пані герцогиня страшенно турбується. Цілий день вона думала, що вас кинуто мертвого на якомусь острові По. Цієї ж хвилини посилаю до неї кур'ера. Бігаючи по всіх корчмах, я вас шукаю вже шість днів, а три з них прогаяв у Феррарі.

— Чи є в вас паспорт для мене?

— В мене їх три. Один з іменами й титулами вашої ексцеленції, другий тільки з вашим прізвищем, а третій — в видуманім, на Джузеппе Босі. На кожному паспорті дві візи. Це для того, щоб, в разі потреби, ваша ексцеленція могли довести свій приїзд із Фльоренції чи Медени. Для цього треба тільки прогулятися за містом. Панові графові дуже вподобалося б, якби ви спинилися в корчмі del Pelegrino. Її господар — його друг.

Фабріціо немовби випадково наблизився до правого ві-

втаря, до того самого місця, де горіли його свічки. Його погляд спинився на мадонні Чімабуе й він, ставши на коліна, сказав Пепе:

— Я мушу подякувати богам.

Пепе теж упав навколюшки. Вийшовши з церкви, Пепе помітив, що той старець, що перший просив милостині, одержав од Фабріціо монету в двадцять франків. Цей жебрак став галасливо дякувати. Тому до добродійної істоти кинулися цілі хмари всіляких старців, які завжди прикрашають майдан Сан-Петроніо. Кожному хотілося мати свою частку з наполеондора. В жінок не було надії пробитися до Фабріціо через натовп. Вони напали на нього, криками питаючи, чи правда, що він хотів дати свій наполеондор на всіх божих людей. Махаючи своєю палицею із золотою голівкою, Пепе попросив їх дати спокій його ексцеленції.

— А, ексцеленціє! — ще пронизливіше закричали жінки. — Дайте ж наполеондор і на бідних жінок! — Фабріціо пішов вдвоє швидше. Жінки з криками побігли за ним, а чимало старців кинулися з усіх вулиць, зчинивши щось подібне до невеличкого бунту. Увесь цей жахливо брудний натовп щосили кричав: «ексцеленціє!» Фабріціо насилу вирвався з цієї юрби. Ця сцена вернула його думки на землю.

— По заслuzі дісталася, — не треба було мені зв'язуватися з потолоччю.

Дві жінки йшли за ним до самої Сарагосської брами, якою він мав вийти з міста. Серйозно настрахавши їх своєю палицею й кинувши кілька монет, Пепе спинив їх. Фабріціо зійшов на чудесний пагорок Сан-Мікеле ін Боско. Обійшовши кругом поза мурами місто, він попростував далі стежкою, і діставшись через п'ятсот кроків до Флорентійського шляху, знову вернувся до Больоньї. Він поважно подав поліцейському урядовцеві паспорта, де якнайточніше були зазначені його прикмети. В цьому паспорті він прозивався богословом Джузеппе Боссі. Внизу аркуша, у правому кутку Фабріціо помітив немовби випадково зроблену червону пляму. Через дві години за ним по п'ятах ішов шпигун. Це сталося через титул «ексцеленція», з яким перед старцями Сан-Петроніо звернувся до Фабріціо його компаньйон, дарма що в паспорті не було жадного титулу, який би давав слугам право називати так його.

Фабріціо помітив шпигуна й дуже став глузувати з нього. Він не думав більше ні про паспорти, ні про поліцію і розважався, як дитина. У Пепе був наказ зоста-

ватися біля нього. Але, побачивши, що Фабріціо дуже вдоволений з Льодовіко, він волів сам однести добру звістку до герцогині. Фабріціо написав два довгих листи до обох, дорогих для нього людей. Потім йому спало на думку написати ще й третього — до шановного архієпископа Ляндіріані. Цей лист мав чудесний вплив. В ньому докладно оповідалося про бійку з Джілетті. Остаточно зворушений, добрий архієпископ не забарився прочитати цього листа принцеві. Дуже зацікавлений тим, як виправдуватиме це жахливе вбивство молодий монсіньор, принц прихильно вислухав листа. Завдяки численним друзям маркізи Раверсі, принц, як і все місте Парма, думав, що Фабріціо покінчив з цим мізерним комедіантом, який на-смілювався зухвало сперечатися з ним заради Марієточки, за допомогою двух-трьох десятків селян. При деспотичних дворах перший спритний інтриган розправляється з істиною так само, як із нею мода в Парижі.

— Що за біс! — сказав архієпископові принц. — Це ж роблять через іншого. Самому такого робити не годиться! До того ж, такого комедіянта, як Джілетті, не вбивають, а підкупають.

Фабріціо зовсім не уявляв того, що коїлося в Пармі. А в дійсності там мова йшла об тім, чи спричиниться смерть комедіянта, який все своє життя заробляв тридцять два франки на місяць, до падіння ультраправого міністерства та його лідера, графа Моска.

Принца ображав незалежний вигляд герцогині. Довідавшись про смерть Джілетті, він наказав головному фіскалові Рассі повести процес так, немовби під судом був ліберал. А Фабріціо, з свого боку, вважав, що людина його рангу стоїть по-над законом. Він не зважав на те, що в тих країнах, де ніколи не карають людей з гучних фамілій, інтрига може зробити все, навіть піти проти цих людей. Він часто розмовляв з Льодовіко про свою невинність, яка незабаром мусить викритися. За найбільший доказ в нього було те, що він не злочинець. На це одного разу Льодовіко сказав йому:

— Ваша ексцеленція такий розумний і освічений чоловік! Я не розумію навіщо ви завдаєте собі клопоту балакати про ці речі зо мною, вашим вірним слугою. Ваша ексцеленція надто обережні. Такі слова добре промовляти на людях або перед трибуналом.

— Цей чоловік вважає мене за вбивцю ї, проте, любить мене, — немов упавши з небес, подумав Фабріціо.

Через три дні після од'їзду Пепе, він був дуже здивований, одержавши величезного листа, перев'язаного шов-

ковим шнурком, як за часів Люї XIV і адресованого його ексцеленції преосвященному монсеньору Фабріціо дель Донго, першому великому вікарієві діоцези Пармської, канонікові і т. інш.

— Та хіба я досі маю всі ці титули?—з посмішкою подумав він.

«Штурм міста французькою армією за командуванням маршала Нея не справив би більшого вражіння,—писав йому добрий архієпископ.—За винятком мене й герцогині, мій любий сину, всі тут думають, що ви вбили цього гістріона Джілетті. Коли це нещастя з вами трапилося, то такі діла покривають двома сотнями люїдорів і піврічною відсутністю. Але, користуючися з цієї події, маркіза Раверсі хоче скинути графа Моска. Суспільство засуджує вас не за смертельний гріх убивства, а тільки за вашу нездогадливість, або, вірніше, за зухвалість, яка виявилася в тім, що ви не побажали звернутися до bulli (щось подібне до підставного наймита). Я вам в ясних висловах переказую тут розмови, які чую навколо, бо після цього надзвичайно прикрого, нещастя я ходжу щодня в три, найвизначніших у місті, дома, щоб при нагоді вас виправдати. І ніколи ще, на мою думку, я так свято не користувався з цієї крихти красномовності, яку дало мені небо».

Пелена спала з очей Фабріціо. Герцогиня в своїх численних листах, наповнених дружніми пориваннями, ніколи не оповідала про це. Вона заприсягалася йому, що вона покине Парму назавжди, якщо він не вернеться незабаром туди з тріумфом. Граф зробить для тебе все можливе для людини,—писала вона йому в тому листі, що прийшов слідом за архієпископовим.—Щодо мене, то ти своїм прекрасним вчинком змінив мені вдачу. Я тепер така скупа, як банкір Томбоне. Я одіслала всіх робітників і, крім того, продиктувала графові реєстр усього мого багатства, що, як виявилось, далеко не таке велике, як я думала. Після смерти чудесного графа Піетранера,—між іншим, було б далеко краще, замість підставляти себе під шпагу такої істоти, як Джілетті, помститися за нього—я зосталася з рентою в тисячу двісті ліврів і з боргом в п'ятсот франків. До речі, я згадала, що в мене було два з половиною тузіня черевиків з білого атласу, надісланих з Парижу, і тільки одна пара черевиків для ходіння пішки. Я майже вирішила прийняти триста тисяч франків, одказаних герцогом. Мені хотілося всі ці гроші витратити на спорудження йому прекрасної гробниці. Кінець кінцем, одна тільки маркіза Раверсі—найбільший ворог в нас, цебто в мене.

Якщо тобі в Больонї нудно, то скажи тільки слово і я приїду. Ось чотири векселі і т. інш. і т. інш.

Герцогиня і слова не написала Фабріціо про ту чутку, що була в Пармі з приводу його пригоди. Насамперед вона хотіла втішити його. До того ж, їй здавалося, що неможна серйозно докоряти комусь із дель Донгів за смерть такої смішної істоти, як якийсь Джілетті.

— Скількох таких Джілетті посиляли наші предки на той світ,— сказала вона графові,— і нікому не спадало на думку докоряти їм за це.

Вперше побачивши справжній стан речей, Фабріціо дуже здивувався. Він поклав собі вивчити архієпископового листа. На нещастя, архієпископ вважав, що Фабріціо більше обізнаний, ніж це було справді. Фабріціо зрозумів, що тріумф маркізи Раверсі найбільше полягав у тім, що неможливо було знайти самовидців цього фатального поєдинку. Перший приніс цю звістку в Парму льокай, але він був під час бійки в корчмі на Келлі Сангвініо. Марієточка із тією старою жінкою, що була їй за матір, зникли, а *vetturino*, який віз їх, маркіза підкупила. Він тепер давав огидливі зізнання.

«Хоч слідство покрито найглибшою таємницею і віз його головний фіскал Рассі, про якого тільки з християнського милосердя не можу сказати нічого поганого, але який зрочив собі багатство, ганяючися за нещасними засудженими, як мисливський собака за зайцями, хоч цей Рассі,—кажу я,— що його огидливості й продажності не зможе перебільшити ваша уява, одержав од принца доручення вести слідство, проте, мені пощастило прочитати три зізнання *vetturino*—писав добрий архієпископ у ціцеронівському стилі.— На надзвичайне наше щастя цей нещасний заперечує сам собі. І я додаю,—бо ж пишу до мого головного вікарія, який по моїй смерті керуватиме цілою діоцезею, що вже послано за священником тієї парафії, де живе цей блудний грішник. Під таємницею сповіді я вам скажу, мій найдорожчий сину, що піп уже довідався від жінки *vetturino* скільки її чоловік одержав екую од маркізи Раверсі. Я не наслідуюся сказати, що маркіза вимагала наклепу на вас, але це цілком можливо. Екую ці передав один мізерний священник, що виконує при маркізі не дуже високі обов'язки. Я мусив був удруге заборонити йому правити службу. Не стомлюватиму вас оповіданнями про інші мої вчинки, які ви повинні були од мене чекати і які, між іншим, входять в мої обов'язки. Один канонік, ваш колега по катедральному соборі, який, проте, надто часто згадує про той вплив, що його він набув завдяки багатству родини, і якої він, за божим велінням, став за єдиного спадкоємця,

дозволив собі сказати у добродія, міністра внутрішніх справ, графа Цурля, що він дивиться на цю нікчемну справу, як на доведену проти вас (мова йшла про вбивство Джілетті). Я покликав каноніка до себе, і в присутності трьох інших головних викаріїв, скарбника та двох священиків, що були в чекальні, попросив повідомити нас, його братів, про ті докази, які за його словами, є в нього проти одного колеги по катедральному соборі. Нещасний навів мало переконливі докази. Всі повстали проти нього і, дарма що я зважав за свій обов'язок сказати лише кілька слів, він сам залився сльозами і зробив нас свідками щирого признання своєї помилки. Од свого імени й від імени всіх, що були на цій нараді, я обіцяв зберегти таємницю, проте, за умовою, що він докладе всієї сили аби тільки виправити помилки, до яких могли спричинитися його слова, сказані останніми двома тижнями.

Я не повторюватиму, мій любий сину, того, що ви, мабуть, давно вже знаєте, цебто, що з тридцяти чотирьох селян, найнятих на розкопки в графа Моска, за словами Раверсі, підкуплених вами на допомогу в злочині, тридцять два були на дні рівчака за своєю роботою. В той час, як ви схопилися за мисливський ніж і скористалися з нього для захисту свого життя од людини, що так несподівано напала на вас, двоє з них, які були над рівчаком, крикнули іншим: «монсіньора вбивають!» Один цей крик доводить вашу невинність. Отож, головний фіскал Рассі запевняє, що ці два чоловіки зникли, більше того, знайшлося інших вісім чоловіка, що були на дні рівчака. Підчас першого свого допиту вони заявили, що чули цей крик: «Монсіньора вбивають!» Я знаю, через інших, що під час п'ятого допиту, який був учора ввечері, п'ятеро з них заявило, що вони не пам'ятають добре чи чули цей крик сами вони, чи їм про це оповів хтось з товаришів. Вже наказано про те, щоб мене повідомили, де живуть ці робітники землекопи. Їхні священники натякнуть їм, що вони загублять свою душу, якщо заради кількох екю перевернуть істину.

Добрий архієпископ ввійшов у безкінечні дрібниці. Це можна бачити вже з того, про що ми щойно повідомили. Потім він додав латинською мовою:

«Ця справа не що інше, як спроба перемінити міністра. Коли вас засудять, то тільки на галери або на смерть. В такому разі я втручуся й скажу з висоти архієпископської катедри, що знаю вашу невинність і що, нарешті, я вам заборонив повертатися до Парми, поки там тріумфують ваші вороги. Я навіть думаю бичувати головного фіска-

ла, який заслуговує на це. Зненависть до цього чоловіка в такій мірі поширена, як пошана до нього рідка. Але напередодні несправедливого присуду того фіскала герцогиня Сансеверіна покине місто, а, може, навіть і державу Пармську. Немає ніякого сумніву, що в такому разі граф подасть до демісії. Тоді, дуже можливо, що генерал Фабіо Конті стане міністром і маркіза Раверсі тріумфуватиме. Найбільше лихо вашої справи в тім, що не уповноважено жадного розважливого чоловіка на те, щоб доводити вашу невинність і розстроювати спроби підкуповування свідків. Графові здається, що він виконує цю роллю, але з нього надто великий пан для того, щоб сходити до деяких дрібниць, а, до того ж, він, як міністер поліції, в перший момент повинен був дати суворі накази проти вас. Нарешті, — чи наслідую я сказати, — наш державний принц вважає вас за винуватого, або, принаймні, удає, що так думає і цим трохи загострює цю справу». (Слова, що означали наш державний принц удає, що так думає, були написані по-грецькому. Фабріціо безмежно дякував архієпископові за те, що той насмілювався їх написати. Він вирізав складаним ножом цей рядок з листа й відразу знищив його).

Двадцять разів Фабріціо переривав читання цього листа. Зворушений найглибшою подякою, він відразу ж відповів архієпископові листом на вісім сторінок. Часто він мусив був підіймати голову, щоб сльози не падали на папір. Другого дня, коли він уже запечатував листа, йому здалося, що тон його письма надто світський.

— Напишу лишень я йому по-латинському, — подумав він. — Лист здасться пристойнішим статечному архієпископові. Але, намагаючися скласти красиві дуже довгі латинські фрази, в стилі Ціцерона, він згадав, що одного разу архієпископ в розмові про Наполеона навмисне назвав його Буонапарте. Відразу в Фабріціо зникло все зворушення, хоч воно щойно викликало сльози.

— О, королю італійський! — скрикнув він. — У вірності тобі стільки запрягалося за життя! але я збережу її й після твоєї смерті. Звісно, архієпископ любить мене, але тому, що я один з дель Донгів, а він син буржуа.

Щоб прекрасний італійський лист не пропав даром, Фабріціо дещо позмінював у ньому і надіслав його графові Моска.

Цього ж дня Фабріціо зустрів на вулиці Марієтточку. Вона із щастя зашарілася й зробила йому знак трохи оддаля йти за нею. Швидко ввійшовши до пустельного портика, вона так дуже насунула на голову чорне мереживо

модне в тій країні, що її неможна було впізнати. Потім швидко повернулася й спитала його:

— Як це так? ви ходите на волі?

Фабріціо оповів їй всю історію.

— Господи! Ви були в Феррарі? А я вас там так шукала. Знайте ж, що я посварилася із старою жінкою, бо вона хотіла одвезти мене до Венеції, де вас ніколи не буде. Я прекрасно знаю, що ви в австрійців на чорній дошці. Я продала своє золоте кільце аби тільки поїхати до Больоньї. Передчуття віщувало мені щастя зустрічі з вами. Стара жінка приїхала через два дні після мене. Отже, я не запрошую вас до себе, бо вона знову почне огидливо канючити в вас гроші. А мені так соромно через це! Ми жили дуже порядно після того фатального дня, який дався вам у знаки. Ми не витратили й чверти з того, що ви дали старій. Мені б не хотілося заходити до вас у корчму Pelegriño, це було б дуже прилюдно. Найміть маленьку кімнатку десь на пустельній вулиці, а на аве Магіа (коли споночіє) я буду тут, під цим самим портиком. На цім слові вона втекла.

XIII

Коли несподівано з'явилася ця чарівна особа, всі серйозні думки забулися. Фабріціо став жити в Больоньї в радощах і без турбот. Це наївне бажання, почувати себе щасливим в усьому, наповнювало його життя. Воно виявлялося в листах, які він писав до герцогині,— вона аж розсердилася через це. Та Фабріціо майже не помітив цього, тільки написав скороченими знаками на циферблаті свого годинника: коли я пишу до герцогині, то ніколи не згадувати «коли я був прелат, коли я був церковник,— вона сердиться за це». Він купив двох коників, з яких був дуже вдоволений. Як тільки Марієтточці хотілося подивитися на якийсь чарівний краєвид в околицях Больоньї, він запрягав їх у найману коляску. Мало не щовечора він возив її до водопаду на Рено. Вертаючи, він спинявся у гречного Крешентіні, який вважав себе майже за батька для Марієтти.

— Їй право, коли життя в кав'ярні здавалося мені чудним для більш менш видатної людини, то я був неправий, одкидаючи його,— думав Фабріціо.

Він забував, що до кав'ярні йшов тільки читати *Constitutionnel*. До того ж, його тут ніхто не знав і до його теперішнього блаженства не домішувалися пустославні радощі. Коли не було Марієтточки, його бачили в observa-

торії, де він вивчав астрономію. Професор подружився з ним і, щоб мати змогу красуватися з жінкою на Corso Montagnola, позичав неділями у Фабріціо коні.

Сама думка про лихе поводження з людиною, навіть мало гідною, викликала в нього огиду. Маріетті не хотілося, щоб він бачився із старою. Але раз, коли вона була в церкві, він зайшов на гору до татасія яка почервоніла з гніву, побачивши його.

— Ось нагода повестися, як справжньому дель Донго,—подумав Фабріціо.

— Скільки заробляє Маріетта на рік, коли в неї є ангажемент?—спитав він з таким виглядом, як юнак, що шанує сам себе, входить до балькону паризького театру Буфф.

— П'ятьдесят екю.

— Ви брешете, як і завжди! Кажіть правду або, заприсягаюся богом, ви не одержите ні сантимала!

— За того часу, коли ми мали нещастя познайомитися з вами, вона в пармській трупі одержувала двадцять два екю, а я—дванадцять. Третину платні ми віддавали нашому заступникові Джілетті. Тому майже щомісяця Джілетті дарував щось Маріетті. Цей подарунок, певно, міг коштувати до двох екю.

— Ви знову брешете! Ви одержували тільки чотири екю. Та я вас ангажуватиму, як імпресарію, якщо ви добре поводитиметеся з Маріеттою. Ви щомісяця одержуватимете дванадцять екю для себе і двадцять два для неї. Але, коли я побачу в неї червоні очі, я—банкрот.

— Ви удаєте із себе гордого, та ваша прекрасна щедрість розоряє нас. Ми втратили *avviamento* (зв'язки). Якщо нас спіткає нещастя і ми втратимо заступництво вашої ексцеленції, то ми не знайдемо знайомих в жадній трупі, скрізь буде повний склад. В нас не буде ангажемента і ми через вас помremo з голоду.

— Пішла к чорту! промовив Фабріціо, виходячи од неї.

— Я не піду до чорта, негідний поганцю,—я краще піду до поліційного бюро, де визнають од мене, що ви монсіньор. Я скажу, що ви закинули в кропиву свою рясу і, що ви такий Джузеппе Боссі, як і я.

Фабріціо переступив уже кілька східців, але повернувся назад.

— Насамперед, поліція знає краще за тебе моє справжнє прізвище, але, якщо тобі заманеться доносити на мене, якщо ти зробиш цю підлоту, то з тобою побалакає Льодовіко! Тоді по твоїй старій шкурі не шість разів ударить ніж, а цілих двадцять чотири. Ти без тютюну пролежиш

у шпиталі цілих шість місяців! — сказав він їй цілком серйозно.

Стара зблідла й кинулася до руки Фабріціо, намагаючися її поцілувати.

— Я з подякою приймаю ту долю, яку ви даєте Марієтті й мені. У вас такий добрий вигляд, що я вас мала за дурня, ви подумайте про це, бо інші так само можуть помилитися. Я вас раджу: будьте більшим паном! — потім вона з чудесною безсоромністю додала, — ви подумайте про цю добру пораду. І зима вже незабаром! Отож, подаруйте мені з Марієттою дві гарненьких сукні із тієї прекрасної англійської тканини, яку продає гладкий купець на майдані Сан-Петроніо.

В коханні вродливої Марієтти для Фабріціо було багато чар найніжнішої дружби. Це наводило його на думку про те щастя, яке б він найшов біля герцогині.

— Чи не чудно? — часом думав він. — Я зовсім не почувую цього виняткового палкого захоплення, яке вони називають коханням. Серед випадкових зв'язків у Новарі або Неаполі, не траплялося жадної жінки, яка хоч би навіть за перших днів, мене більше приваблювала, ніж прогулянка на невіждженому красивому коні. Невже брехня те, що зветься коханням? Звісно, в мене являється кохання, як прекрасний апетит, скажімо, о шостій годині. Невже із цього банального прагнення брехуни створили кохання Отелло, кохання Танкреда? Чи, може, я створений інакше, ніж інші? Може, моїй душі бракує пристрасти? — Так чому ж? Чудна б тоді в мене була доля.

У Неаполі, особливо останнім часом, Фабріціо зустрічав жінок, гордих своїм походженням, своєю красою, тим станом, який посідали їхні кавалери в світі, — і ці жінки, намагаючися закохати в себе Фабріціо, жертвували своїми кавалерами. Ледве Фабріціо помічав такі пляни, як він скандально мерщій розлучався з ними.

— Проте, — думав він, — якщо я колись піддамся спокусі, певна річ, дуже звабливій, зійтися з тією красивою жінкою, яку звуть герцогиня Сансеверіна, то я достоменно поведуся так, як той шалений француз, що вбив курку, яка несла золоті яйця. Герцогині я завдячний єдиним щастям, яке будь-коли давали мені ніжні почуття. Моя дружба до неї — це моє життя. До того ж, що я без неї? Нещасний вигнанець, що змушений скітати в розруйнованому замкові біля Новари? Мені пригадується, як вечорами під час великих осінніх дощів я мусив був приладновувати парасольку до запони над моїм ліжком, щоб не трапилося якоїсь прикрости. Правда, я катався на конях упра-

вителя, але він мене терпів тільки завдяки моїй голубій крові. (Завдяки моїй могутності). Та йому вже починало здаватися, що я там живу надто довго. А мій батько, призначивши мені пенсію в тисячу двісті франків, уважав себе за проклятого, що дає кусок хліба якобінцеві. Нещасна мати і сестри не справляли собі суконь, щоб у мене була можливість дати кілька подарунків моїм коханкам. Такий спосіб щедрости краяв мені серце. До того ж, починали вже здогадуватися про мої злидні. Місцеві молоді шляхтичі стали із жалем дивитися на мене. Раніше чи пізніше якийсь факт виявив би свою зневагу до бідного якобінця, якому не пощастило в плянах,—бо в очах цих людей я не був чимсь іншим. Мені б довелося дати або прийняти добрий удар шпаги, а це б довело до Фенестрельської фортеці або до схованки в Швейцарії, де б я мав пенсію в тисячу двісті франків. Я маю щастя дякувати герцогині, що на мені не окошилося це лихо. До того ж, вона відчуває до мене дружню прихильність і я мушу теж саме почувати до неї.

— Це чудне й жалюгідне життя зробило б з мене сумну тварину, дурня, а замість цього я вже чотири роки живу в великому місті, маючи чудесний екіпаж. Через це мене обминають заздрощі й інші ниці почуття провінції. Ця, надто чарівна тітка завжди докоряє мені, що я так мало беру грошей в її банкіра. Невже я зіпсую таке чудесне становище? Невже я втрачу єдиного друга, що є в мене на світі? А для цього годі сказати неправду, годі вимовити цій чудесній жінці, може, єдиній на світі, до якої в мене найпалкіша дружба: я кохаю тебе! А я навіть не зазнав справжнього кохання. Цілими днями вона б докоряла мені за ті поривання, яких я не знаю. Маріетта, навпаки,—вона не зазирає в серце, а ласку має за душевне поривання. Їй здається, що я до нестями кохаю її, вона вважає себе на найщасливішу жінку.

— Але раз я, справді, почув те ніжне захоплення, яке, здається, називають коханням. Це було коло бельгійського кордону, з тією молодого Анікен у корчмі Зондерс.

Тут ми із жалем оповімо про один із найгірших вчинків Фабріцію. Серед отакого спокійного життя мізерне жало пустославности пронизало йому серце, що не піддавалося кохання. Воно завело Фабріцію дуже далеко. Одночасно з ним у Больоньї перебувала славетна Фауста Ф... Без сумніву, це одна з перших співачок нашого часу і, може, найвередливіша жінка, яку будь коли бачили. Чудесний венеціанський поет Бураті написав про неї славнозвісного

сатиричного-сонета, що був на вустах і в принців і в вуличних хлоп'ят.

«Хотіти й не хотіти, обожнювати й ненавидити,— і все це в один день! Бути постійною тільки непостійності! Зневажати те, що обожнює світ, хоч світ обожнює тільки її. У Фаусти ці вади і багато ще інших. Отож, не дивися ніколи на цю змію! Коли ти, необачний, побачиш її, примхи забути. А коли тобі випаде щастя почути її, ти забудеш сам себе і кохання за один момент зроби з тебе те, що колись Цірцея—із супутників Уліса».

В той час це чудо краси було під чарами неймовірних бакенбардів і надзвичайного нахабства молодого графа М... в такій мірі, що не обурювалося навіть на огидливі графові ревності. Одного разу Фабріціо побачив графа на вулиці Больоньї. Йому не вподобався той погордливий вигляд, з яким він, показуючи публіці свою грацію, зайняв усю панель. Цей юнак, буди дуже багатий, вважав, що йому все дозволено. Через його prerogative нахвалялися на нього. Тому він ніколи не виходив без вісьми-дев'яти bulli (щось подібне до розбишак), що були вбрані в його ліврею. Він їх виписав із своїх маєтків, що коло Брешиї. Коли Фабріціо випадково довелося почути Фаусту, він разів два зустрічався із поглядами того жахливого графа. Фабріціо здивувала ангельська ніжність голосу співачки. Він не уявляв собі нічого подібного. Вона дала йому відчуття якогось надзвичайного щастя. Це був чудесний контраст проти спокою його теперішнього життя.

— Чи це бува не кохання?—питав він у себе. Маючи велику охоту пережити це почуття і, до того ж, стати на дорозі графові М..., в якого вигляд був жахливіший, ніж у головного барабанщика, наш герой зважився на дитячий вчинок. Він став надто часто прогулюватися перед палацом Танарі, де граф найняв Фаусті помешкання.

Раз, уже вночі, Фабріціо намагався повернути до себе увагу Фаусти, але графові bulli, що стояли на дверях палацу Танарі, зустріли його реготом. Він побіг до себе і, взявши добру зброю, знову пройшовся перед палацем. Сховавшись за віконницями, Фауста чекала його. Це їй було дуже приємно. Ревнувавши до всього на землі, а особливо, до Джузеппе Боссі, граф М... став образливо глузувати. Тому щоранку наш герой надсилав до нього листа, де були тільки ці слова:

«Пан Джузеппе Боссі знищує обридливих комах. Адреса його: Pelegriuo, via Larga, ч. 79».

Граф М... звик до пошани, забезпеченої йому скрізь величезним багатством, голубою кров'ю, та хоробрістю тридцяти слуг. Його образили слова цієї маленької цидулки.

Та інші записки писав Фабріціо до Фаусти. Граф М... приставив шпигунів до суперника, що, мабуть, уподобався Фаусті. Спочатку він довідався про справжнє його прізвище. А потім узнав, що його суперник не може показуватися в Пармі. Через кілька днів його buli, чудесні коні та Фауста переїхали до Парми.

Фабріціо так зацікавила гра, що він другого дня поїхав за ними. Даремно добрий Льодовіко промовляв до нього патетичні застереження. Фабріціо прогнав його. Тоді сам Льодовіко, дарма що був дуже сміливий, захопився Фабріціо. До того ж, ця подоріж наблизила його до гарненької коханки, що зосталася в Казаль-Маджоре. Він потурбувався, щоб вісім-десять колишніх наполеоновських салдатів стали за челядь пана Джузеппе Боссі.

— Коли я наважився на цей шалений вчинок,— ганятися за Фаустою, то не треба мати ніяких зносин ні з міністром поліції графом Моска, ні з герцогинею. Тоді я важу тільки собою,— думав Фабріціо,— пізніше я можу сказати тітці, що розшукував кохання—ту чудесну річ, яка ніколи мені не зустрічалася. Річ у тім, що я думаю про Фаусту, коли навіть її не бачу... Хто зна, що викликає спогад про її голос—чи кохання, чи вона сама.—Не думаючи більше про духовну кар'єру, Фабріціо викохав собі вуси й баки, майже такі страшні, як і в графа М... Це його трохи змінило. Він установив свій генеральний штаб не в Пармі—це було б дуже необережно—а в однім околішнім селі, серед лісів, на дорозі до Сасса, де стояв тітчин замок. За порадою Льодовіко, він назвався в цьому селі льокаєм одного англійського пана, великого дивака, який витрачав на полювання по сто тисяч франків щороку. Сам він нібито мав приїхати незабаром з озера Комо, де вудив форелі. На щастя, чепурненький палацик, який граф М... найняв для прекрасної Фаусти, містився на південній околиці міста Парми, якраз по дорозі до Сакка. Вікна Фаусти виходили на чудесну алею з тих розлогих дерев, що тягнуться під високою вежею цитаделі. Жаден чоловік не знав Фабріціо в цьому пустельному кварталі. Він став ходити слідком за графом М... і одного разу, коли той вийшов од дивної співачки, Фабріціо насмівся показатися на вулиці серед білого дня. Правда, він їхав верхи на коні і був при добрій зброї. Музики з тих, що блукають по італійських вулицях і іноді бувають чудесні, по-

ставили під вікнами свої контрабаси. Після прелюдії вони гарненько проспівали на її честь кантату. Фауста сама підійшла до вікна. Вона відразу помітила дуже чемного юнака, що спинився серед вулиці на коні. Він спочатку привітав її, а потім став кидати на неї зовсім недвозначні погляди. Дарма що Фабріціо був убраний в надто англійзований костюм, вона незабаром пізнала в ньому автора тих палких листів, що спричинилися до її від'їзду з Больоньї.

— От, дивак!—подумала вона.— Мені здається, що я його покохаю. В мене сто люїдорів! Отже, я можу легко кинути цього жахливого графа М... Він ні розумний, ні дотепний,—розважає тільки лютий вигляд його челяді.

Другого дня Фабріціо довідався, що Фауста щоранку об одинадцятій годині ходить в центр міста до служби в ту саму церкву Сан-Джовані, де стояла гробниця діда Фабріціо архієпископа Асканіо дель Донго. Він насмівся піти за нею. Правда, Льодовіко добув йому, десь прекрасний перук з найчудеснішим рудим волоссям...

З приводу цього волосся, що горіло як вогонь, він написав сонета. Чиясь рука поклала його на піяно і цей вірш Фаусті видався чарівним. Ця маленька війна вже тривала понад тиждень. Але, не зважаючи на всілякі спроби, у Фабріціо не було справжнього поступу. Фауста одмовлялася приймати його. Тоді йому заманулося удати із себе надзвичайну людину, але вона сказала, що боїться його. Тільки рештки надій спробувати те, що інші називали коханням, утримували Фабріціо. Він часто став нудьгувати.

— Пане! Поїдемо відціля!—повторював Льодовіко.— Ви аж ніяк не закохані: я бачу, яка в вас безмежна байдужість і розважливість. До того ж, ви ніяк не посунулись уперед. Це справжній сором! Тікайте відціля!

Одного разу під поганий настрій Фабріціо вже ладнавсья виїздити, як раптом почув, що Фауста співатиме в герцогині Сансеверіна.

— Може, цей голос остаточно запалить мені серце,—подумав він.

Змінивши свою зовнішність, Фабріціо насмівся пробратися до палацу, де всі чисто його знали. Можна уявити хвилювання герцогині, коли несподівано вона, наприкінці концерту побачила біля дверей великого сальону якогось чоловіка в мисливській лівреї. Ця постать їй когось нагадала. Вона розшукала графа Моска і той тоді оповів їй величній і справді неймовірно шалений вчинок Фабріціо. Це дуже вподобалося графові. Кохання до іншої жінки, а не до герцогині, дуже було йому до смаку. Граф

був надзвичайно гречний в усьому, крім політики. Він поставив собі за правило, згідно з яким міг бути щасливим тільки тоді, як буде щаслива герцогиня.

— Я врятую його од нього самого,—сказав він своїй подрузі.—Уявіть собі, як радітимуть наші вороги, коли його заарештують тут у палаці. Тут понад сотню моїх людей. От, для цього я й наказав попросити у вас ключі од великої водяної альтанки. Фабріціо вважає, що він закохався до безтями в Фаусту, а досі йому не пощастило одняти її в графа М..., що створив для цієї дурисвітки життя королеви.

На обличчі герцогині промайнув великий жаль. Отже, Фабріціо тільки звичайний розпусник, нездатний на ніжне й серйозне почуття.

— Нас навіть не побачити! Цього я йому ніколи не подарую!—сказала, нарешті, вона,—а я йому писала щодня до Больоньї.

— Я дуже ціню його стриманість,—відмовив граф,—він не хоче компрометувати нас цією новою пригодою. Цікаво буде послухати його оповідання про це.

Фауста була така нестримна, що не здолала мовчати про те, що її цікавило. Другого дня після концерту, коли раз-у-раз її погляди та арії зверталися до високого юнака в мисливському костюмі, вона забалакала із графом М... про цього настирливого знайомого.

— Де ви його бачите?—спитав осатанілий граф.

— На вулицях, в церкві,—відповіла, зніяковівши, Фауста. Тепер вона помітила свою необачність. Але, щоб утаїти прикмети Фабріціо, вона почала без кінця описувати високого рудого юнака з голубими очима,—то мав бути якийсь дуже багатий і дуже незграбний англієць або якийсь принц. Граф М... ніколи не був здатний до правильних спостережень. Він уявив собі, що його суперник не хто інший, як сам спадкоємний принц пармський. Це було дуже приємно його пустославності. Той сердечний сумний юнак, оточений п'ятьома-шістьома гувернерами, всякими помічниками гувернерів та виховниками і т. д., що пускали його з дому після наради, завжди кидав дивні погляди на всіх більш-менш вродливих жінок, до яких йому дозволялося наближатися. На концерті в герцогині, він завдяки своєму рангу сидів у окремому кріслі поперед глядачів, за три кроки од прекрасної Фаусти. Його погляди дуже не впадобалися графові М... Ця примха витворної пустославності мати принца за суперника дуже смішала Фаусту. Навіщо оповівши графові сотню всіляких подробиць, вона переконала в цім його.

— Ваш рід такий старий, як і рід Фарнезе, до якого належить той юнак,—сказала вона графові.

— Що ви хочете сказати цим? Такий старий! У моїм роду не було байстрюків!¹⁾

Сталося так, що граф жадного разу, як слід не роздивився цього вигаданого суперника. Це його остаточно переконало, що суперник в нього сам принц. Справді, коли інтереси Фабріціо не кликали його до Парми, він пробував у лісах біля Сакка над По. Граф М... став ще бундючніший і обережніший з того часу, як забрав собі в голову, що змагається за серце Фаусти із самим принцем. Він цілком серйозно просив її поводитися якнайстримніше. Впавши перед нею навколюшки, він, як ревнивий і палкий коханець, просто їй заявив, що його честь заганьблена буде, коли Фаусту обдурить молодий принц.

— Дозвольте! Він мене не обдурить, якщо я його кохаю. Мені ще не доводилося бачити біля своїх ніг принца.

— Якщо ви поступитеся, то, може, мені й не пощастить помститися на принцеві, але я всетаки помщуся,—погордливо глянувши на неї, скрикнув він і, з розмаху грюкнувши дверима, вийшов. Якби цієї хвилини Фабріціо був тут, він виграв би своє діло.

— Якщо вам дороге життя, то дбайте, щоб я ніколи не знав, що молодий принц пробрався до вашого палацу,—сказав граф увечері Фаусті, розлучаючися з нею після вистави.—Чортовина! З ним я нічого не можу зробити! Але не нагадуйте мені про те, що я можу зробити з вами..

— Ах, мій Фабріційко!—скрикнула Фауста,—якби я знала, де тебе добути.

Багатого юнака, ще з колиски оточеного улесниками, ображене самолюбство може завести далеко. В графа М... знову прокинулася та шалена пристрасть, яку він почував, колись до Фаусти. Його зовсім не лякала небезпечна перспектива змагання із сином державця, в якого він жив, бо йому й на думку не спадало роздивитися чи вистежити як слід цього принца. Не маючи змоги на нього напасти, М... насмілювався його висміяти.

— Мене вишлють назавжди з Пармської держави,—подумав він,—ну так щож?

Якби графові захотілося дізнатися про супротивникове становище, то він би довідався, що нещасний принц ніколи не виходить без трьох-чотирьох старих нудних сто-

¹⁾ Піетро-Льодовіко — перший державець із фамілії Фарнезе, такий славнозвісний своїми чеснотами, був, як відомо, позашлюбний син папи Павла III.

рожив етикету. Єдину насолоду дозволялося його смакові— мінералогію. Біля палацу Фаусти, де добре пармське товариство збиралося натовпом, і вдень і вночі було повно шпиків. З години на години М... знав, що вона діє, а особливо, що діється навколо неї... Таку обачність цього ревнивця можна похвалити. Ця примхлива жінка попервах і не думала про такий пильний догляд. Доноси агентів свідчили графові М..., що якийсь молодий юнак, у перуку з рудого волосся, надто часто з'являється під вікнами Фаусти, завжди в різних костюмах.

— Певно, це молодий принц,—подумав М...—інакше навіщо б йому перевдягатися? Чортovina! Такого чоловіка, як я, не для того створено, щоб поступатися. Якби не було узурпації Венеціанської республіки, то я теж був би державний принц.

У день Сан-Стефано шпигунські доноси набрали похмурішого відтінку. Вони свідчили, що Фауста немовби починає відповідати на упадання незнайомого чоловіка..

— Можна зараз виїхати з цією жінкою,—подумав граф М...,—та що ж? З Больонї я втік од дель Донго, а тут тікатиму од принца. Та що ж скаже цей юнак? Він може подумати, що йому пощастило мене налякати. Чортovina! Я із такого самого гарного дому, як і він.—М... був дуже лютий. Та до всіх нещастій йому треба було дбати про те, щоб не показатися ревним в очах Фаусти, бо вона була дуже насмішувата. Отож, пробувши з нею годину і зустрівши дуже ввічливий прийом, що здався графові найбільшою брехнею, він покинув її після одинадцятої години, коли вона одяглася, щоб піти на службу до церкви Сан-Джовані. Це було в день Сан-Стефано. Граф М..., мерщій повернувшись до себе, вбрався в чорний приношений костюм молодого богослова і побіг до Сан-Джовані. Він вибрав місце позад однієї з гробниць, які прикрашали третій вівтар з правого боку. З-під руки статуї кардинала, що стояла навколюшках на надгробкові, він бачив усе, що робилося в церкві. Ця статуя затемнювала світ із глибини вівтаря і прекрасно ховала графа. Незабаром він побачив, як увійшла Фауста. Вона була прекрасніша, ніж будь-коли. На ній було парадне вбрання, а двадцять кавалерів із найвищого кола стали їй за почет. Посмішка й радість світилися їй в очах і позначалися на вустах.

— Очевидно, вона думає зустрітися з тим чоловіком, якого кохає, промовив про себе нещасний ревнивець. — Та через мене їй, мабуть, не доведеться довго з ним бачитися.

Раптом відблиск найяскравішого щастя промайнув в очах Фаусти.

— Мій суперник тут,—подумав М... Гнів ображеного самолюбства дійшов краю.— Якщо я наслідую принца, який увесь час перевдягається, то що з мене тут за постать?— Та що він не робив, йому не щастило знайти суперника, дарма що його спрагні погляди шукали скрізь.

Обвівши очима всі кутки церкви, Фауста щохвилини спиняла свої очі, повні кохання й щастя, на тому закутку, де ховався М... Кохання палкого серця може перебільшити найменші нюанси й зробити найчудніші висновки. Хіба, кінець-кінцем, нещасний М... не переконався в тім, що Фауста його побачила, що, не зважаючи на всю його обережність вона помітила його смертельні ревності й хотіла, кинувши докір йому, одночасно втішити його такими ніжними поглядами.

Кардиналова гробниця, з-за якої М... спостерігав, підносилася на чотири—п'ять футів над мармуровим помостом, Сан-Джовані. Десь біля першої години модна меса кінчилася. Більшість вірних вийшла. Тоді Фауста, під приводом молитви відпустила міських красунів. Вона, ставши навколюшки біля свого стільця, спинила свої ще ніжніші й блискучіші очі на М... В церкві залишилося дуже мало людей. Її очі вже не оббігали всіх кутків перед тим, як щасливо спинитися на кардиналовій статуї.

— Яка гречність,—думаючи, що дивляться на нього, думав граф М... Нарешті, зробивши руками якісь чудні знаки, Фауста встала і раптом вийшла.

М... сп'янів з кохання і майже зовсім звільнився од шалених ревностей. Він мерщій покинув своє місце, полетів до палацу своєї коханки, думаючи подякувати їй тисячу-тисячу разів. Раптом він побачив біля кардиналової гробниці якогось юнака в чорному костюмі. Ця зловісна істота до того часу стояла навколюшках проти самої епітафії гробниці. Отже, погляди ревнивого коханця, який шукав цієї істоти, не помічаючи нічого, проходили над нею.

Юнак устав і швиденько пішов. Його враз оточили сім-вісім незграбних і чудних з вигляду чоловіків, які, мабуть, йому належали. М... кинувся був слідом. Але його, хоч і не дуже помітно, ті самі незграбні люди, що оберігали суперника затримали біля вихідних дверей, у проході через дерев'яний тамбур. Нарешті, вибравшись за ними на вулицю, він побачив як зачинилися дверці вбогого, на вигляд, екіпажа, який був запряжений, на диво, чудесними кіньми. За одну хвилину екіпаж зник з його очей.

Задиханий з гніву, він повернувся додому. Незабаром

прийшли й шпики. Вони байдуже доповіли йому, що цього дня той таємничий коханець дуже побожно стояв навколюшках перед гробницею, що була біля входу бокового вівтаря церкви Сан-Джовані. Фауста залишався в церкві, поки там зовсім не стало порожньо, а тоді нашвидку, немовби хрестивши руками, вона обмінялася певними знаками з цим незнайомим. М... побіг до зрадниці. Попервах їй не пощастило приховати свого хвилювання. З брехливою наївністю палкої жінки, вона оповіла, що, як і звичайно, вона ходила до Сан-Джовані, але не бачила там того чоловіка, який її переслідує. На цім слові М... аж знетямився. Він вилаяв її, як останню тварину, і сказав, що все бачив на власні очі. Але сміливість її брехні зростала в міру гострого обвинувачення. Тому він вихопив свого кинджала й кинувся на неї... Тоді Фауста цілком спокійно сказала йому:

— Ну що ж! Те, на віщо ви скаржитесь, справжня істина. Я пробувала було сховати її од вас, щоб не викликати у вашої завзятості безглуздох проєктів помсти, через яку ми обое можемо загинути... Отже, знайте, що той чоловік, який ганяється за мною, не звик зустрічати перешкод своїм бажанням, принаймні, в цій країні.— Дуже спритно нагадавши, що, кінець-кінцем, граф М... не має ніяких прав на неї, Фауста сказала, що вона, мабуть, не піде до церкви Сан-Джовані. М... був до розпачу закоханий. Легеньке кокетування поєднувалося з розважливістю в серці цієї молодой жінки. Це обеззброїло графа. Молодий принц, який би могутній би він не був, не поїде за ним. А якщо й поїде, то буде рівний йому. Та через гордощі він знову уявив собі, що цей його від'їзд скидатиметься на втечу. Граф М... заборонив і думати собі про це.

— Він певен, що тут немає мого Фабріційка,—подумала з радістю співачка.—Сьогодні ми якнайкраще глузуватимемо з нього.

Фабріцію не догадувався про своє щастя. Другого дня вікна співачки були щільно зачинені. Він не побачив її ніде, і подумав, що цей жарт тягнеться занадто довго. Його стала мучити совість.

— В яке становище я ставлю сердечного графа Моска. Він же міністер поліції. Чого доброго подумують, що він у змові зі мною. Я приїхав до цієї країни, немовби для того, щоб зіпсувати йому кар'єру. Але, що сказати мені, коли я оповідатиму герцогині про мої спроби кохати? Хіба одмовитися од цієї думки, яку я так довго плекав?

Ввечері Фабріцію ладен був кинути змагання. Блукаючи під величезними деревами, які одмежовують палац Фаусти

від цитаделі, він одчитував себе. Раптом йому здалося, що за ним іде якийсь маленький на зріст шпигун. Даремно він звертав у всякі вулиці, щоб одв'язатися од нього. Мікроскопічна істота немовби була прив'язана до нього. Фабріціо увірвався терпець. Він побіг на пустельну вулицю, що тягнеться вздовж Парми, де засіли його люди. По знаку вони кинулися на нещасного шпигунчика, що впав навколюшки. Це була Беттіна, покоївка Фаусти. Вона й її господиня дуже боялися графа М... Тому, щоб уникнути його кинджалу, їй довелося перевдягтися в чоловіка. Пронудьгувавши в самотності цілих три дні, господиня послала покоївку сказати Фабріціо, що його палко кохають і од всього серця бажають з ним побачитися. В церкві Сан-Джовані вже не можна більше з'являтися.

— Давно б пора! Хай живе напосідливість!—подумав Фабріціо.

Покоївка була дуже вродлива. Це розвіяло в Фабріціо всякі моральні мрії. Вона сказала йому, що променад і всі вулиці, де він проходив сьогодні увечері були під дбайливим і непомітним доглядом шпигунів М... Вони понаймали собі кімнати на низу або на другому поверсі і, сховавшись за ґратчастими віконницями та додержуючися глибокої мовчанки, бачили й чули все, що робилося на майже зовсім порожній вулиці.

— Якби ці шпигуни впізнали мій голос, вони негайно убили б мене кинджалом, коли б я верталася додому! А, може, й мою нещасну пані разом зі мною.

Цей страх зробив її чарівною в очах Фабріціо.

— Граф М... осатанів,—мовила вона далі.—Пані знає, що він здатний на все... Мені доручено сказати вам, що вона б хотіла бути з вами за сто лье відціля.

Потім вона оповіла йому сцену, яка сталася в день Сан-Стефано, коли осатанілий граф не пропустив жадного погляду і знаку кохання, якими Фауста, закохана того дня до безтями, умовлялася з Фабріціо. Граф вихопив тоді свого кинджала, схопив Фаусту за волосся і, якби не її сміливість, вона б загинула.

Фабріціо провів вродливу Беттіну до тієї маленької кімнати, яка була в нього недалеко відціля. Він оповів їй, що сам він родом із Торіно, син одного великого чоловіка, який зараз у Пармі,—тому він мусить бути дуже обережний. Беттіна відповіла йому з посмішкою, що він надто більший пан, ніж хоче показатися. Через деякий час наш герой зрозумів, що чарівна дівчина має його за самого спадкоємного принца. Фауста вже починала боятися за коханого Фабріціо, вона не сказала його справжньо-

до прізвища покоївці і розмовляла з нею про нього, як про принца. Кінець-кінцем, Фабріціо признався цій красивій дівчині, що вона не помилилася.

— Та коли мое ім'я виявиться, то я змушений буду не бачитися з твоєю панією, дарма що мое велике кохання до неї вже має стільки доказів. Батькові міністри—ці блазні, яких я колись вижену—відразу ж накажуть покинути їй ту країну, яку вона досі прикрашає собою.

Вранці Фабріціо разом з покоївочкою склав кілька плянів на побачення з Фаустою. Він покликав Льодовіко та ще одного, дуже спритного чоловіка із своєї челяді. В той час, як Фабріціо писав найекстравагантнішого листа, вони вмовлялися з Беттіною. В такому становищі, можна було перебільшити трагічні моменти і Фабріціо скористався з цього. Тільки коли вже розвиднілося він розлучився з камеристочкою, що була дуже вдоволена з поведінки молодого чоловіка.

Сотню разів повторено, що тепер, коли Фауста дійшла згоди, Фабріціо більше не ходитиме під вікнами палацу, хіба що його зможуть прийняти, але тоді буде гасло. Та Фабріціо, закоханий у Беттіну, думав, що він незабаром розлучиться з Фаустою. Йому не під силу було zostаватися на селі за два льє од Парми. Другої доби, опівночі, він під'їхав верхи на коні під вікна Фаусти і під гарний акомпанімент проспівав одну, модну тоді, арію. Слова в ній він змінив.

— Хіба не так роблять пани коханці?—спитав він себе.

З того часу, як Фауста довела своє бажання побачитися з Фабріціо, це полювання здавалося йому надто довгим.

— Та я зовсім не кохаю її,—думав він, поганенько співаючи під вікнами палацу.—Мені здається, що Беттіна в сто разів краща од Фаусти. Мені хотілося б, щоб цей момент мене прийняла Беттіна.—Нудно було Фабріціо, коли він повертався на село. Раптом, за якихсь п'ятсот кроків од палацу Фаусти, якісь люди, числом до двох десятків, кинулися на нього. Четверо з них схопили за вуздечку коня, а двоє за руки Фабріціо. Льодовіко та bravi Фабріціо теж були атаковані, але їм пощастило втекти. Всі ці люди були добре озброєні. Фабріціо скочив з коня, дарма що його держали. Він намагався прорватися і навіть поранив одного з людей, що стис йому руку своїми пальцями, як лещатами. Та Фабріціо дуже здивувався, коли почув, що цей чоловік сказав йому з великою пошаною:

— Ваша височність призначить мені гарну пенсію за

цю рану! Ще для мене буде краще, ніж зробити злочин проти величності, одбиватися шпагою од принца.

— Ось справедлива кара за мою дурість,—подумав Фабріціо,—я проклинатиму себе за гріх, що й звабливим мені не здавався.

Ледве кінчилася ця невелика спроба затіяти бійку, як з'явилося кілька льокаїв у парадних лівреях з позолоченим і дивно розмальованим кріслом. Це було те смішне крісло, яким машкари користуються під час карнавалу. Якись шість чоловік із кинджалами в руках попросили його височність сісти на нього, бо свіже нічне повітря може пошкодити, мовляв, йому. Вони поводитися з ним дуже пошанливо, майже криком щохвилини повторювалося принцеве ім'я. КORTEЖ став рушати. Фабріціо налічив на вулиці понад п'ятдесят чоловік із засвіченими смолоскипами в руках. Було біля години ранку, всі повисувалися з вікон. Ця подія відбувалася з певною поважністю.

— Я боявся, що граф М... заколе мене кинджалом, а він обмежується несмішкою. Мені й на думку не спадало, що в нього стільки смаку,—подумав Фабріціо.—Та невже він справді думає, що має справу з принцем. Якщо він довідається, що я тільки Фабріціо, тоді бережись, щоб не шпиганув тебе ножом.

П'ятдесят чоловік із смолоскипами в руках та двадцять озброєних, зробивши довгу зупинку під вікнами Фаусти, парадно пройшли перед найкрасивішими міськими палацями. З обох боків супроводили крісло мажордами. Час-од-часу вони питалися в його височности, чи не дасть він їм якихсь наказів. Фабріціо не розгубився. При світлі смолоскипів він бачив, що Льодовіко з його челяддю наскільки можливо йшов за кортежем.

— У Льодовіко тільки до десятка чоловік. Він не намілиться напасти,—подумав Фабріціо. Із глибини крісла йому видно було, що люди, яким доручено розіграти цей поганий жарт, озброєні до самих зубів. Він намагався сміятися разом із мажордами, що мусили доглядати його. Через дві години тріумфального маршу він побачив, що кортеж має йти тією вулицею, на краю якої стоїть палац Сансеверіна.

Коли кортеж звернув на ту вулицю, Фабріціо швиденько одчинив передні дверці цього карнавального крісла, переплигнув через палицю, звалив кинджалом одного з конвойних, що підніс був йому до обличчя смолоскипа. Хтось його вдарив стилетом у плече, а другий конвойний підпалив йому смолоскипом бороду. Нарешті, Фабріціо підбіг до Льодовіко й закричав:

— Вбивай! Вбивай усіх цих смолоскипчиків!

Махаючи на всі боки шпагою, Льодовіко врятував його од двох людей, що намагалися наздогнати його. Фабріціо добіг до брами палацу Сансеверіна. Воротар з цікавості одчинив був ті дверцята, у три фути заввишки, що були прироблені до великих воріт. Він здивовано дивився на таке величезне число смолоскипів. Фабріціо одним плижком увірвався туди й мерщій зачинив за собою дверцята, потім вбіг до саду і втік через садову фіртку на порожню вулицю. За годину він був уже за містом, а на світанку перейшов кордон Моденської держави і знайшов там пристановище. Тільки ввечері Фабріціо дістався до Болоньї.

— Чудесна пригода! — подумав він. — Не пощастило навіть побалакати з красунею.

Він поквапився написати пробачливі листи до графа та герцогині, листи дуже обережні, де, оповідаючи про все, що робилося в його серці, він нічого не одкривав ворогові.

«Я був закоханий в кохання, — писав він до герцогині. — Я зробив усе на світі, щоб пізнати кохання, але, мабуть, природа позбавила моє серце кохання й меланхолії. Я не можу піднятися вище звичайної насолоди і т. д.»

Неможна уявити собі того зворушення, яке наробила ця пригода в Пармі. Таємниця розпалювала цікавість. Багато хто бачив і смолоскипи, і крісло — але хто ж то був той вкрадений чоловік, до якого ставилися з такою великою пошаною? Другого дня виявилось, що всі значні особи в місті.

Серед тих простих людей, що жили на тій вулиці, якою тікав наш в'язень, ходила чутка, що хтось бачив трупа. Та другого дня, коли мешканці насмілилися вийти з будинків, не видно було ніяких слідів бійки, крім великих кривавих плям на брукові. Понад двадцять тисяч цікавих людей за один день одвідало цю вулицю. Італійські міста звикли до всяких дивних видовищ, але вони завжди знають чому і як. Найбільше ображало Парму те, що навіть через місяць, коли вже не стало балачок про прогулянку із смолоскипами, завдяки обережності графа Моска, ніхто не міг дізнатися прізвища суперника, який хотів юднати Фаусту в графа М... Ледве почалася прогулянка, як цей вибагливий і ревливий коханець утік. З графового наказу Фаусту посадили до цитаделі. Герцогиня дуже сміялася з такої несправедливості, яку граф дозволив собі, щоб задоволити принцеву цікавість, бо той інакше міг добратися до Фабріціо.

Цього часу в Пармі перебував один учений, який приїхав сюди з півночі писати історію середньовіччя. Маючи всі потрібні дозволи од графа, він розшукував рукописи по книгозбірнях. Та цей молодий учений був дуже сердитий. Наприклад, він думав, що всі в Пармі тільки шукають приводу поглузувати зі нього. Правда, вуличні хлоп'ята часом бігали за ним, сміявшись із довжелезних, погордливо розпущених рудих патлів. Цей вчений забрав собі в голову, що в готелі з нього здирають неймовірні ціни, він не платив за найменшу дрібницю, поки не знаходив відповідної ціни в подорожі пані Старк. Ця книжка витримала двадцять видань, бо там для обережних англійців зазначалися ціни на гиндичку, яблука, склянку молока тощо.

Того вечора, коли Фабріціо відбував свою змушену прогулянку, учений з рудими патлами осатанів у готелі. Він вихопив з кишені маленькі пістолі, щоб помститися над сатерієге, який просив цілих два су за звичайну бросквину. Носіння маленьких пістолів вважалося за великий злочин, тому його заарештували.

Цей сердитий вчений був довготелесий і худорлявий чоловік,—отож, графові спало на думку показати його в очах принца тим самим нахабою, що намагався одняти Фаусту в графа М... і за це був містифікований. Носіння кишенькових пістолів каралося в Пармі трьома роками галер. Проте, цієї кари ніколи ні до кого не пристосовувалося. За два тижні ув'язнення учений нікого не бачив, крім одного адвоката, який нагнав на нього жахливого страху тими лютими законами, що ними керували боягузи од влади проти носіїв схованої зброї. Одвідавши в'язницю, другий адвокат оповів ученому про прогулянку, яку влаштував граф М... своєму, ще й досі невідомому, суперникові. Поліція не хоче признаватися принцеві, що вона не знала, хто цей суперник.

— Признайтеся, що ви намагалися подобатися Фаусті, що п'ятдесят розбишак украли вас в той час, коли ви співали під вікнами, що цілу годину вас носили в кріслі і що весь час з вами дуже пошанливо поводитися. В цьому зізнанні немає нічого образливого! Од вас просять тільки одного слова! І коли ви виручите цим словом поліцію із важкого становища, вона вас відразу посадить у поштову карету, проведе до кордону й побажає щасливої дороги.

Учений противився цілий місяць. Не раз принц ладен був наказати привести того вченого до міністра внутрішніх справ, щоб самому побути на допиті. Але, кінець-кінцем, коли принц про цю подію й думати перестав історик

занудився й вирішив признатися в усьому. Тоді його одвезли до кордону. Принц став на тій думці, що в суперника графа М... цілий ліс рудого волосся.

Фабріцію сховався в Больоньї. Через три дні після тієї прогулянки він, шукаючи разом з вірним Льодовіко зустрічі з графом М..., довідався, що той також ховається у горах в одному селі, що стоїть недалеко од фльорентійського шляху. З графом було тільки три bulli. Другого дня, в той час, як граф повертався з прогулянки, його вкрали вісім замаскованих чоловіків, які назвали себе пармськими сбірами. Зав'язавши йому очі, вони одвели його до корчми, що стояла далі за два лье, в горах. Тут його зустріли з великою пошаною й нагбдували ситою вечерею. Його частували найкращими італійськими та еспанськими винами.

— Я державний в'язень чи що?—спитав граф.

— Ні! Зовсім ні!—відповів йому дуже ввічливо замаскований Льодовіко.—Ви просто образили одну приватну особу тим, що примусили її прогулятися в кріслі. Ця особа хоче завтра вранці битися з вами на дуелі. Якщо ви його вб'єте, то до ваших послуг пара добрих коней і завчасне замовлення на проїзд по генуезькому шляху.

— Як звуть цього хвалька?—спитав розсерджений граф.

— Прізвище його Бомбаче. Ви маєте вибір зброї та двох сумлінних свідків. Проте, один з вас мусить умерти.

— Та це ж убивство!—промовив переляканий граф М...

— Борои боже! Це просто дуель на смерть з тим юнаком, якого ви змусили прогулятися опівночі по вулицях Парми. Він був би зневажений, якби ви zostалися живі. Один з вас зайвий на землі. Отже, постарайтеся забити його. У вас будуть шпаги, пістолі, шаблі—вся зброя, яку можна було здобути за ці кілька годин, бо треба ж поспішати! Больонська поліція дуже спритна! Ви мусите це знати. І не годиться, щоб вона заважала тій дуелі, яка потрібна для чести юнака, що з нього ви глузували.

— Але якщо цей юнак—принц?

— Це звичайна особа, як і ви, навіть зовсім не така багата, як ви. Цей чоловік хоче битися на смерть і він примусить вас битися, Застерігаю вас!

— Я не боюся нічого на світі!—скрикнув М...

— Саме цього найпалкіше й бажає ваш супротивник,—відповів Льодовіко.—Завтра, на світанку, приготуйтеся обороняти своє життя. На вас нападе чоловік, який має право дуже сердитися. Він не панькатиметься з вами. Я вам повторюю, що ви маєте вибір зброї. Напишіть же заповіта.

Другого дня біля шостої години ранку для графа М... приготували сніданок, потім, одчинивши двері з тієї кім-

нати, де його стерегли, попросили його вийти в двір цієї сільської корчми. Цей двір був оточений парканом і височеньким муром, а ворота були дбайливо зачинені.

В одному кутку, на столі, до якого запросили підійти графа, стояло кілька пляшок вина та горілки, і лежало два пістолі, дві шпаги, дві шаблі, та папір з чорнилом. Чоловік з двадцять селян виглядало з надвірних вікон корчми. Граф став просити їх зглянутися на нього.

— Мене хочуть убити! Рятуйте мене!—кричав він.

— Ви або обдурюєте себе, або хочете обдурити інших!—крикнув йому Фабріціо, що стояв в іншому кутку двора, біля столу, на яким лежала зброя. Він скинув із себе фрак, а обличчя собі сховав під дротяною маскою, яку можна бачити у фехтувальних залах.—Прощу вас! Беріть же дротяну маску! Вона біля вас. Потім підходьте до мене із шпагою або пістолем. Вам же сказано вчора ввечері, що вибір зброї належить вам.

Граф М... довго сперечався. Здавалося, що йому зовсім не хочеться битися. Із свого боку, Фабріціо боявся, що може наскочити поліція, дарма, що вони були в горах, за п'ять льє з гаком од Больонї. Кінець-кінцем, він став засипати супротивника найжахливішими образами. Цим пощастило розсердити графа М..., що схопив шпагу й кинувся на Фабріціо. Проте, бійка починалася мляво.

Через кілька хвилин її припинив великий гармідер. Наш герой прекрасно знав, що він іде на вчинок, який на все життя може покинути йому докори сумління або, принаймні, брехливі обвинувачення. Тому він одрядив Льодовіко на село за свідками. Льодовіко дав грошей тим чужинцям, що працювали в суміжному ліску. Вони прибігли сюди з великим галасом, бо думали, що їм тут треба вбити ворога того чоловіка, що їх підкупив. Коли вони прибули до корчми, Льодовіко попросив їх дивитися, як слід, і стежити, щоб якийсь юнак з цих двох супротивників не поводився з другим, як зрадник, і не вживав заборонених прийомів.

Дуель, на хвилину перервана смертельними загрозами селян, довго не починалася. Фабріціо знову почав ображати графську пиху.

— Пане графе! Вухвалій мусить бути сміливий!—кричав він йому.—Я вас розумію—це важка умова, бо ви волієте платити іншим хоробрим людям.—Тоді ображений граф знову став нахвалятися, кажучи, що він довгий час одвідував неапольську фехтувальну залю славетного Баттістіні і зуміє покарати нахабу. Нарешті, граф М... розсердився. Він завзято бився. Та це не завадило Фабріціо дати шпа-

гою прекрасний удар у груди графові, який мусив був пролежати в постілі кілька місяців. Зробивши пораненому першу допомогу, Льодовіко прошепотів йому на вухо:

— Якщо ви донесете про цю дуель поліції, я накажу вас заколоти ще в ліжкові.

Фабріціо втік до Фльоренції. Досі він таємно ховався в Больоньї, тому тільки в Фльоренції до нього надійшли всі докірливі листи герцогині. Вона простила його, що він, не поговоривши навіть із нею, прийшов до неї на концерт. Листи графа Моска дуже вподобалися Фабріціо. Од них віяло щирою дружбаю й найшляхетнішими почуттями. Він догадався, що граф навмисне писав до Больоньї, щоб одвести од нього підозріння, які могла накласти дуель. Поліція зробила цілком правильно. Вона констатувала, що двоє чужинців, з яких один тільки був відомий, поранений (граф М...), билися на шпагах в присутності тридцяти з чимсь селян, серед яких наприкінці дуелі перебував і сільський піп, що даремно намагався розборонити дуелістів. Прізвище Джузеппе Боссі жадного разу ніхто не вимовив, тому не минуло й двох місяців, як Фабріціо насмілився знову повернутися до Больоньї. Він був переконаний більше, ніж будьколи, що йому не судилося пізнати шляхетного й розумного кохання. Це все він охоче й дуже докладно з'ясував герцогині. Йому остогидло самотнє життя й дуже хотілося знову побувати на тих чарівних вечорах, які колись він бавив із графом та тіткою. З того часу йому жадного разу не довелося побувати в доброму товаристві.

«Мені стільки нудьги завдало те кохання, яке хотілося знайти собі, і та Фауста, що тепер, навіть у тому разі, коли б вона не кинула своєї примхи до мене, я б не проїхав і двадцяти льє, щоб нагадати їй про її обіцянку,— писав він до герцогині.—Отже, не бійся, що я, як ти думаєш, поїду за нею до самого Парижу, де, сподіваюся, вона дебютує з шаленим успіхом. Та зате я проїду всі льє на світі, щоб пробути вечір з тобою та з графом, що такий добрий до своїх друзів».

XIV

Тимчасом, поки Фабріціо полював на кохання в селі, суміжному з Пармою, генеральний фіскал Рассі, який не знав, що Фабріціо так близько од нього, вів справу і далі так, немовби наш герой був ліберал. Він залякував свідків або прикидався, що не може знайти їх. Нарешті, мало не через рік після такої майстерної роботи і при-

близно через два місяці після приїзду Фабріціо до Больоньї, сп'яніла з радощів, маркіза Раверсі однієї п'ятниці прилюдно сказала в своєму сальоні, що присуд, складений всього годину тому проти молодого дель Донго, завтра дадуть на підпис принцеві, який ствердить його. Минуло кілька хвилин і герцогиня вже знала ці словечка свого ворога.

— Графові, мабуть, погано служать його агенти,—промовила вона.—Ще сьогодні вранці він думав, що присуда не буде раніше, як за тиждень. Може, йому не буде прикро, коли мого молодого вікарія проженуть із Парми. Але—додала вона наспівуючи,—одного прекрасного дня ми побачимо, як він повернеться сюди архієпископом.

Герцогиня подзвонила.

— Зберіть усю челядь у чекальні, навіть кухарів!—сказала вона льокаєві.—Підіть зараз візьміть у коменданта міста належну перепустку на четверо коней і потім через півгодини запряжіть їх у моє ляндю.

Всі служниці взялися пакувати скрині. Герцогиня мерщій убралася в дорожній костюм, жадного слова не сказавши про все це графові. Її трохи звеселила думка, що вона посміється з графа.

— Друзі мої!—сказала вона вібраній челяді.—Я довідалася, що мого небожа завічно засуджено за те, що він насмілювався обороняти своє життя од божевільного. Джілетті ж хотів його вбити. Кожен з вас знає, якої лагідної й плохोї вдачі Фабріціо. Справедливо обурившись проти тієї жорстокої образи, я їду до Фльоренції. Кожному з вас я залишаю пенсію на десять років. Коли вам буде скрутно, пишіть до мене. Поки в мене є хоч один цекін, то знайдеться щось і для вас.

Герцогиня думала достеменно те, що казала. На останнім її слові вся челядь кинулася в плач. В герцогині теж на очах проступили сльози.

— Моліть бога за мене і за монсіньора Фабріціо дель Донго, першого великого вікарія діоцези, якого завтра вранці засудять до галер, а, може,—і що буде трохи розумніше—до кари на горло.

Челядь ще дужче заплакала і поволі її плач скидався майже на бунтівничі крики. Сівши в карету, герцогиня наказала вести себе до принцевого палацу. Вона, дарма, що зараз був неприйомний час, попросила аудієнції через чергового ад'ютанта, генерала Фонтано. На ній була не парадна двірська сукня,—це ад'ютанта надзвичайно здивувало. Що до принца, то той ніяк не здивувався і зовсім не розсердився, почувши, що просять аудієнції.

— Зараз ми побачимо, як поллються з цих прекрасних очей слізоньки,—потираючи руки, промовив він про себе.— Вона прийшла просити помилування. Нарешті, ця горда красуня зараз поклониться. Досі в неї був надто незалежний вигляд. Кожного разу, коли траплялося щось приkre для неї, її красномовні очі немовби казали: «десь у Неаполі чи Міляно мені далеко краще житиметься, ніж у вашому містечку Пармі». Правда, я не володію ні Неаполем, ні Мілянком, але, ця ж велика пані проситиме в мене того, що залежатиме тільки од мене. Їй дуже хочеться одержати помилування. Я завжди держався тієї думки, що завдяки приїзду цього небожа, мені хоч крильце, а щось таки дістанеться.

Посміхаючися цим думкам і передчуваючи щось приємне, принц гуляв по кабінеті, на порозі якого стояв у струнку рівний, як салдат на варті, генерал Фонтано. Коли він побачив у принца блискучі очі, а в герцогині «дорожню сукню», він подумав, що монархія рушиться. Його здивовання стало безмежне, коли він почув, як принц сказав:

— Попросіть пані герцогиню почекати чверть години.— Генерал-ад'ютант зробив півоборота, як салдат на параді. Принц посміхнувся,—Фонтано не звик бачити, щоб ця горда герцогиня чекала,—подумав він.—У нього буде дуже здивоване обличчя, коли він попросить її почекати чверть години. Це підготує перехід до зворушливих сліз, що зараз проллються в цьому кабінеті.

Ця чверть години дала велику насолоду принцеві. Він став ходити міцним і рівним кроком. Він панував.

— Тут треба все казати тільки до речі. Що б я не почував до герцогині, не треба забувати, що вона, одна з найвизначніших дам мого двору. Як пак розмовляв із своїми дочками принцесами Люї XIV, коли він сердився?— Його очі спинилися на портреті великого короля.

Чудно було в цьому те, що принц навіть і не подумав спитати себе, чи помилює він Фабріціо і, якщо помилює, то як. Нарешті, через двадцять хвилин відданий Фонтано знову мовчки з'явився на порозі.

— Герцогиня Сансеверіна може ввійти!—якось театраль-но скрикнув принц.—Зараз поллються слюзи!—подумав він і, немовби готуючися до цього видовища, виїняв хустку.

Ніколи в герцогині не було такої легкої ходи і ніколи вона не була така красива. Здавалося, що їй немає й двадцяти п'яти літ. Побачивши, як вона легко й швидко йде, ледве торкаючися килиму, сердечний ад'ютант мало не сте-оявся.

— Я повинна просити пробачення у вашої найяснішої височности,—промовила герцогиня легким веселим голосочком.—Я дозволила собі з'явитися до вас у вбранні, що не дуже пасує до такого моменту, але ваша височність так привчили мене до своєї доброти, що я на'смілююся сподіватися і на цей раз вашої ласки.

Герцогиня розмовляла повільненько, щоб досхочу намілюватися з принцевого обличчя. Глибоке здивовання і рештки пихи надали його обличчю якогось дивного виразу, що ще більше підкреслився рухом голови й рук. Принц стояв, як громом прибитий. Йому ледве вистачало сили час-од-часу скрикувати пронизливим і зворушливим голоском: «як! як!».

Кінчивши своє привітання, герцогиня немовби з пошани дала йому немало часу на відповідь і тільки згодом додала:

— Я на'смілююся сподіватися, що ваша найясніша височність ласкаво дарує мені незвичайність цього вбрання.—Але на цім слові її насмішкуваті очі горіли таким палючим вогнем, що принц не витримав їхнього погляду. Він став дивитись у стелю,—а це була прикмета надзвичайної розгубленості.

— Як! як!—іще промовив він. Нарешті, йому пощастило знайти фразу.—Сідайте ж, пані герцогине!—він сам її і, до того ж граціозно, підсунув фотель. Герцогиня відчула цю ввічливість і погляд її став не такий зухвалий.

— Як! як!—повторював принц, соваючися в фотелі, немовби ніяк не міг усістися як слід.

— Я надумала скористатися з нічного холодка, щоб виїхати на поштових,—мовила далі герцогиня.—Моя відсутність може трохи затягтись, а мені не хотілося виїздити із держави вашої найяснішої височности, не подякувавши вам за всю ту ласку, якою, вже п'ять років, ви обдаровуєте мене.—Нарешті, на цім слові принц зрозумів усе. Він зблід. Найбільше в ньому страждав світський чоловік, що помилився в своїх здогадах. Потім він набрав того величнього вигляду, що був у Люї XIV, який висів у нього перед очима.

— На добрий час! Нарешті, з нього чоловік,—подумала герцогиня.

— Яка ж причина цього раптового від'їзду?—досить рішуче спитав принц.

— В мене давно вже була така думка, а незначна образа монс'єра дель Донго, якого завтра засудять до смерти чи до галер, змушує мене поквапитися з від'їздом.

— І до якого міста ви їдете?

— Думаю до Неаполя,—вставши, додала вона.—Мені нічого не застається, як попроситися з вашою найяснішою височністю і смиренно подякувати вам за колишню добрість,— і собі вона говорила зі таким непохитним виглядом, що принц напевно знав—через дві хвилини усього кінець. Та коли цей скандальний від'їзд станеться, тоді — він це прекрасно знав — нічому не запорадиш. Вона не з тих жінок, щоб вертатися назад. Він побіг за нею.

— Без сумніву, пані герцогине, вам відомо, що я завжди любив вас і з такою дружбою, якій ви могли дати зовсім іншу назву,—промовив він, узявши її за руку.—Вбивство було. Заперечувати цього неможна. Я доручив слідство моїм найкращим суддям.

На цім слові герцогиня знову встала. Найменша подоба пошани й навіть чемності, зникла за один момент. В ній раптом прокинулася ображена жінка, що звернулася до чоловіка, якого нечесність вона так добре знала. Зважуючи кожне слово, вона, з виразом найбільшого гніву і навіть зневаги, сказала принцеві:

— Я кидаю державу вашої найяснішої височности для того, щоб ніколи не чути про фіскала Рассі та інших нищих убивців, які засудили до смерти мого небожа й багатьох інших. Якщо вашій найяснішій височності не хочеться викликати прикрого почуття цієї останньої хвилини мого перебування біля принца—чемного й дотепного, коли його не ошукують—то я смиренно прошу: не нагадуйте мені про цих нищих суддів, які продаються за тисячу екю чи за хрестика.

Чудесна інтонація, а, особливо, правда цих слів, примусили здригнути принца. Цього моменту він злякався, що його гідність буде ображена ще сміливішим обвинуваченням, та незабаром це почуття заступило вдоволення. Його зачарувала герцогиня, бо цього моменту вона дійшла найвищої краси.

— Боже мій! Яка вона прекрасна!—подумав він,—такій жінці дещо можна пробачити. Другої такої мабуть не знайдеться в усій Італії. Тимчасом, може, мені колись пощастить мудрою політикою зробити з неї коханку. Далеко до цього створіння цій ляльці, графині Бальбі, яка, крім усього, щороку краде в моїх бідних підданців триста тисяч франків. Невже мені почулося?—раптом подумав принц,—вона сказала: «засудили мого небожа і багатьох інших».—Гнів переміг і принц, з гордістю, гідною його високого рангу, промовив після мовчанки:

— Що ж зробити, щоб пані не виїздила?

— Щось таке, на що ви нездатні,—з гіркою іронією і неприхованою зневагою відповіла герцогиня.

Принц осатанів, але ремесло абсолютного монарха привчило його не піддаватися першому рухові.

— Треба заволодіти цією жінкою,—подумав він.—Це я повинен зробити, потім зневагою її можна довести до смерті... Якщо вона вийде з цього кабінету, я більше ніколи її не побачу.—Але де йому, сп'янілому з гніву й зненависти цієї хвилини знайти те слово, щоб задовольнило б і його самого, і змусило б герцогиню цієї хвилини не кидати двору.

— Не можна б обернути на сміх якогось жеста,—і він мерщій став між герцогинею й дверима кабінету. Раптом хтось тихенько постукав у двері.

— Що за йолоп!—вилаявшись, скрикнув він на все горло,—який це йолоп лізе сюди із своєю дурною головою?

Сердечний генерал Фонтано показав своє бліде й остаточно перелякане обличчя. Немов бувши при смерті, він ледве промовив:

— Його ексцеленція граф Моска ласкаво прохає дозволу ввійти.

— Хай входить!—вигукнув принц. Коли Моска привітався з ним, він промовив:

— Так, от, пані герцогиня Сансеверіна хоче покинути Парму, думаючи оселитися в Неаполі, і, до того ж, каже зухвалі словечка.

— Як?—спитав зблідлий Моска.

— Що? Невже ви не знаєте про цей проект од'їзду?

— Жадного слова. О шостій годині я покинув пані радісну й удоволену.

Ці слова справили на принца неймовірне вражіння. Передовсім, він поглянув на Моска. Щодалі, граф ставав блідший. Це довело принцеві що той сказав йому правду і зовсім не змовлявся з герцогинею про це шалене вирішення.

— В такому разі, я втрачаю її назавжди,—подумав він.—Немає ні насолоди, ні помсти. В Неаполі вона вкупі із своїм небожем Фабріціо писатиме епіграми на великий гнів маленького принца Пармського. Він поглянув на герцогиню. Люта зневага і гнів спалахнули в її серці. Цього моменту її очі спинилися на графові Моска і на обрисах її прекрасних уст позначилося найгірше призи́рство. Все її обличчя говорило: «ниций придвірний!»

— Отже, я втрачаю і цей засіб залишити її в країні, глянувши на неї, подумав принц.—Якщо вона зараз вийде з кабінету,—її вже в мене немає! Один бог знає, що вона

казатиме в Неаполі про моїх суддів. Їй віритиме кожен, бо вона така розумна і небо їй дало такий божественний дар переконувати! Я їй буду завдячений репутацією смішного тирана, що встає серед ночі підглядати під ліжко...—Тоді принц пішов на хитрий маневр. Заходивши по кімнаті немовби для того, щоб заспокоїтися трохи, він знову став перед дверіма кабінету. Граф стояв за три кроки од нього з правого боку. Він був такий блідий і приголомшений і так тремтів, що мусив був спертися на більце того фотелю, в яким на початку авдієнції сиділа герцогиня. Під хвилину гніву цей фотель принц одсунув у куток. Граф був закоханий.

— Якщо герцогиня поїде, то я подамся за нею!—подумав він,—та чи схоче вона цього? Оце запитання!

Ліворуч од принца стояла герцогиня. Схрестивши й притиснувши до грудей руки, вона дивилася на нього з якимсь чарівним нетерпінням. Суцільна й глибока блідість замінила ті живі кольори, які щойно оживляли це прекрасне обличчя.

У принца, навпаки, було червоне і неспокійне обличчя. Його ліва рука конвульсивно гралася під фракком із хрестом, причепленим до широкої орденської стьожки, а права—гладила підборіддя.

— Що ж робити?—спитав він у графа, сам не знаючи гаразд, що робить і піддаючися звичці радитися з ним про все.

— Слово честі, не знаю, ваша найясніша височність!—відповів граф і в нього був такий вигляд, немов він випускав останній подих. Він насилу вимовив ці відвітні слова. Тон його голосу став за першу втіху ображеним принцевим гордошам за всю цю авдієнцію і це незначне щастя спричинилося до фрази, приємної для принцевого самолюбства.

— Я, мабуть, найрозважливіший з нас трьох,—промовив він.—Мені хочеться забути про моє становище в світі. Я розмовлятиму, як друг,—і він додав з приємною поблагливою посмішкою, запозиченою із щасливих часів Люї XIV,—як друг, що розмовляє із своїми друзями. Пані герцогине!—сказав він,—що зробити для того, щоб ви забули своє нерозумне вирішення.

— Сказати правду, їй сама не знаю,—глибоко зідхнувши, відповіла герцогиня,—справді, не знаю, до такої міри навіває жах на мене. Парма.—У цих словах не було навмисної насмішки. Ясно було, що щирість промовляє її устами.

Граф живенько повернувся на її бік. В ньому обурився

придвірний і він з благоговінням поглянув на принца. З великою гідністю і спокоєм принц промовчав хвилину; потім, звернувшись до графа, він сказав:

— Я бачу, що ваша чарівна подруга зовсім не при собі. Цілком природно, що вона обожнює небожа.—І, повернувшись до герцогині, він промовив далі з найгрішнішим поглядом і з таким виглядом, немов збирався процитувати якесь словечко із комедії,—що ж зробити для того, щоб догодити цим прекрасним очам?

Герцогиня мала час отямитися. Повільно й непохитно, немов диктуючи ультиматум, вона відповіла:

— Ваша височність напише до мене ласкавого листа,—а ви їх так прекрасно складаєте! Ви засвідчите ним, що не підписуєте поданого вам присуду, і залишаєте цей несправедливий процес без будь-яких наслідків на майбутнє, бо не переконалися у провинності Фабріціо дель Донго, першого великого вікарія діоцези.

— Як несправедливого?—с крикнув принц. Він почервонів до самих білків і знову розгнівався.

— Це ще не все!—погордливо, як та римлянка, відповіла герцогиня.—Сьогодні ж увечері, додала вона, поглянувши на дзигарі, а зараз чверть на двадцятку!.. Сьогодні ж увечері ваша найясніша височність пошле когось переказати маркізі Раверсі, що ви її радите поїхати до маєтку відпочити од клопоту, якого завдав відомий процес, бо ще на початку вечора вона сьогодні розмовляла про нього в своєму салоні.

Принц, як несамовитий, заходив по кабінеті.

— Чи бачив хто таку жінку?—с крикнув він,—вона не шанує мене.

Герцогиня відповіла йому дуже чемно:

— Ніколи в житті мені й на думку не спадало не шанувати вашої найяснішої височности. Ваша височність сами поблажливо сказали, що розмовляєте як друг із друзями. Кінець-кінцем, в мене немає жадної охоти залишатися в Пармі—відповіла вона, глянувши на цим слові з найгіршою зневагою на графа. Цей погляд примусив принца зважитися, бо досі дарма, що його слова немовби дещо обіцяли, він дуже вагався.

Вони ще перекинулися кількома словами між собою. Нарешті, граф одержав наказа написати ту ласкаву записку, про яку клопоталася герцогиня. Він випустив у ній цілу цю фразу: «цей несправедливий процес не матиме ніяких наслідків на майбутнє».

— Годі вже й того, що принц обіцяє не підписувати поданого йому присуду,—подумав граф.

Підписавши цидулку, принц подякував йому поглядом. Граф дав маху, бо принц був стомлений і підписав би все на світі. Він вважав, що прекрасно виплутався із свого становища, бо над усім в його очах стояли такі слова: «швидше, як через тиждень, після од'їзду герцогині увесь двір здаватиметься мені нудний». Граф помітив, що його державець виправив дату і поставив число наступного дня. Він глянув на дзигарі,—було вже біля півночі. Міністер убачав у цій виправленій даті педантичне бажання довести точність і пильне управління. Щодо вигнання маркізи Раверсі, то принц і не зморщився,—йому дуже подобалося виганяти людей.

— Генерале Фонтано!—напів одчинивши двері, крикнув. він.

З'явився генерал, але в нього було таке здивоване й цікаве обличчя, що герцогиня і граф кинули один на одного веселий погляд, і цей погляд установив між ними мир.

— Генерал Фонтано, сідайте зараз у мій екіпаж. Він чекає під колонадою,—промовив принц.—Ідьте до маркіза Раверсі, а там доповісте про себе. Якщо вона в ліжку, ви додасте, що приїхали од мого імени, і, увійшовши до кімнати, скажете їй ці слова, а не якісь інші: «пані маркізо Раверсі, його найясніша височність пропонує вам завтра о восьмій годині ранку виїхати до вашого Веллейського замку. Якщо можна буде повернутися назад до Парми, то його височність повідомить окремо».

Принц намагався зустрітися з очима герцогині, але вона навіть не подякувала, як він чекав, а тільки зробила дуже чемний реверанс і швиденько вийшла.

— Що за жінка! — скрикнув принц, повернувшись до графа Моска.

Граф зрадив з вигнання маркіза Раверсі, бо це полегшувало його міністерську діяльність, і в добрих півгодини порозмовляв із принцем, як досвідчений придвірний. Йому хотілося потішити самолюбство державця і він розлучився з ним тільки тоді, як остаточно переконав його, що в усій анекдотичній історії Люї XIV не знайдеться прекраснішої сторінки за цю, яку щойно дано майбутньому історикові.

Повернувшись до себе, герцогиня зачинила двері і наказала жадного чоловіка, навіть графа, не пускати до неї. Їй хотілося трохи поміркувати насамоті. Що їй думати про те, що сталося? Тієї хвилини вона діяла зовсім випадково і тільки для свого вдоволення, але на який би вчинок, не штовхнула її поведінка, вона б непохитно трималася свого. Заспокоївшись, вона б не докоряла собі, а ще мен-

що каялася б,—така була її вдача. Тому і в тридцять шість літ герцогиня була найкраща жінка при дворі.

Цієї хвилини вона думала про те, що могло бути приємного в Пармі,—їй здавалося, що вона повернулася сюди із довгої подорожі, до такої міри за той час—з дев'ятої до одинадцятої години—стала звичайна думка: ~~на~~завжди покинути цю країну.

— Смішне було обличчя в сердечного графа, коли він довідався в присутності принца про мій од'їзд... Справді, він приємний чоловік і в нього неабияке серце. Він покинув би всі свої міністерства, або тільки поїхати зо мною. Та зате ж цілих п'ять років в нього жадного разу не було приводу докоряти мені за легковажність. Яка жінка, навіть повінчана перед вівтарем, може сказати це своєму панові й володареві? Треба сказати правду: в нього немає пихи та педантизму, тому він не викликає бажання обдурювати... Чудне в нього було обличчя, коли він стояв перед своїм паном і володарем. Якби він був тут, я б поцілувала його. Та ні за що б на світі я не взялася розважати міністра, що втратив свій портфель. Цю хворобу виліковує тільки смерть. Яке нещастя стати міністром за молодих років! Треба йому написати. Він мусить знати це офіційно перед тим, як сваритися зі принцем... Та я ж забула про мою добру челядь.

Герцогиня подзвонила. Служниці ще їй досі пакували валізки, а екіпаж, який і досі навантажували, стояв перед ганком. Вся челядь, якій не було роботи, із сльозами на очах обступила цей екіпаж. Про всі ці дрібниці оповіла Чекіна, бо вона одна могла входити до герцогині в надзвичайних випадках.

— Хай вони зберуться нагорі! — промовила герцогиня і через хвилину ввійшла до чекальні.

— Мені обіцяно, що державець (так кажуть в Італії) не підпише присуду проти мого небожа!—сказала вона їм.—Я одкладаю від'їзд. Побачимо, чи вистачить моїм ворогам сили змінити це вирішення.

По недовгій мовчанці уся челядь раптом закричала:

Хай живе пан герцогиня—і всі несамовито заплескали в долоні. Герцогиня була в суміжній кімнаті. Вона знову з'явилася на оплески, як актриса, і граціозно зробивши їм невеличкий реверанс, сказала:

— Дякую вам, мої друзі!—і цієї хвилини з одного її слова, всі б кинулися в атаку на принців палац. Вона знаком покликала до себе одного поштаря, старого контрабандиста і надійного чоловіка. Той пішов за нею.

— Перевдягнися в статечного селянина і постарайся ви-

братися з Парми. Наймай седиюлю і яко мога швидше їдь до Больонї. До Больонї ти ввійдеш через фльорентійську браму, ніби вертаючися з прогулянки, і передаши Фабріцію, який живе в Pelegriño, пакета. Зараз тобі його дасть Чекіна. Фабріцію ховається там під ім'ям добродія Джузеппе Боссі. Гляди, щоб якось необачно бува не виказав його! Удавай, що ти його зовсім не знаєш. Можливо, що за тобою вороги пошлють шпигунів. Через кілька годин, а, може, днів Фабріцію одішле тебе назад. Коли йтимеш назад, будь удвоє пильніший, бо інакше можеш зрадити його!

— Ах!.. Челядь маркізи Раверсі!.. Ми їх маємо на оці. Якщо пані хоче, то ми враз з ними розправимось!—скрикнув поштар.

— Це можливо колись, а зараз бережіть свої голови і не робіть нічого без мого наказу.

Герцогиня хотіла послати Фабріцію копію принцевої записки. Вона не здолала противитися бажанню розважити його, тому додала ще кілька слів про сцену, яка кінчилася цією запискою. Ця приписка стала цілим листом на десять сторінок.

— Поки не одчинять брами, цебто до четвертої години, ти не можеш виїхати,—промовила вона.

— Я мав на думці перейти великим водостоком. Правда, вода там доходить мені до підборіддя, та я проберуся...

— Ні,—відповіла герцогиня,—мені не хочеться, щоб хтось із моїх відданих слуг схопив лихоманку. Чи в тебе є хто знайомий в монсіньора архієпископа?

— У мене там приятель другий кучер.

— Ось лист до цього святого прелата. Проберися туди тихенько і попроси, щоб камердинер палацу провів тебе до нього. Мені не хочеться, щоб монсіньора будили. Якщо він заперся в себе в кімнаті, то переночуй у палаці. Він звик уставати на світанку. Отже, завтра вранці, о четвертій годині, ти попроси, щоб про тебе доповіли од мого імени. Хай святий архієпископ благословить, а ти дай йому цей пакет і візьми од нього ті листи, які, можливо, він дасть тобі до Больонї.

Герцогиня одіслала до архієпископа принцеву записку в оригіналі. Ця записка мала відношення до першого великого вікарія, тому вона просила зберегти її в архівах архієпископства, де, як вона сподівалася, з нею познайомляться—звісно, під великою таємницею — пани великі вікарії та каноніки, колеги її небожа. Герцогиня написала до монсіньора Ляндіріані з такою фамільярністю, що мала

зачарувати цього доброго буржуа. Один підпис мав три рядки. Цей дружній лист закінчувався такими словами: Анжеліна—Корнелія—Ізота Вальсера дель Донго, герцогиня Сансеверіна.

— Здається, я ще жадного разу не підписувалася так довго після шлюбного контракту з нещасним герцогом. Та інакше верховодити цими людьми неможна. В очах буржуа карикатура—краса!—Вона не могла закінчити вечора, поки не написала сердечному графові глузливого листа. Вона офіційно його повідомила, до керування,—як вона писала,— в рапортах коронованим особам, що не почуває себе здатною розважати міністра, який не в ласці.

«Принц вас лякає. А, коли вам не доведеться його більше бачити, то вас лякати мені чи щось?»

Вона наказала відразу ж віднести листа.

Із свого боку, другого ранку, о сьомій годині, принц покликав до себе міністра внутрішніх справ, графа Цурля.

— Дайте всім подестам найсуворіші накази про арешт добродія Фабріція дель Донго,—промовив він.—Нас повідомляють, що він, мабуть, насмілиться з'явитися до нашої держави. Цей втікач зараз перебуває в Больонї, де, мабуть, глузує з наших суддів. Тому, ви поставте поліцейських збірів, які знають його особисто: поперше—по селах над тим шляхом, що йде з Больонї до Парми, подруге—в околицях замку герцогині Сансеверіна, Сакка, та в її домі Кастельноо, потрете—біля замка графа Моска. Сподіваюся од вашої високої мудрости, пане графе, що ви зумієте сховати од проникливости графа Моска накази свого державця. Знайте, що я хочу, щоб добродій Фабріціо дель Донго був заарештований.

Ледве цей міністер вийшов, як до принца потайними дверима ввійшов генеральний фіскал Рассі. Зігнувшись в три погібелі і вклоняючися на кожному кроці, він підійшов ближче. Слід би змалювати вираз обличчя цього шахрая. На ньому позначалася вся огидливість його ролі, і в той час, як швидкі й безладні зиркання очей доводили, що він прекрасно розуміє свої заслуги, зухвалий і неспокійний рот показував, що він уміє перебороти зневагу.

Ця особа незабаром матиме чималий вплив на долю Фабріціо, тому про неї можна сказати кілька слів. Рассі був високий чоловік з гарними й дуже розумними очима, та дуже рябий.

В нього був глибокий і надзвичайно спритний розум. Казали, що наукою права він володіє досконало. Та найбільше він усякчався тим, що завжди викручувався. Яка б

не була справа, він за кілька хвилин знаходив підстави, непохитно обґрунтовані на законах, для того, щоб обвинуватити чи виправдати когось. Як прокурор, він був король юридичних махінацій.

В цього чоловіка, що, завдяки йому, принцеві Пармському, заздрили найбільші державці, знали тільки одну пристрасть: він хотів бути на інтимній розмові з великими особами та догоджувати їм своїм блазенством. Для нього не мало значіння, чи володар глузує з його слів, чи навіть з нього самого, чи пускається в неможливі жарти про пані Рассі,—йому однаково було, аби тільки він бачив, що державець сміється її поводитися з ним фамільярно. Це його вдовольняло. Не раз принц давав йому стусанів ногою, не знаючи як ще дужче заганьбити гідність цього великого судді. Коли од цих стусанів було боляче, Рассі починав плакати. Та блазенський інстинкт в нього був такий великий, що він щодня з'являвся до міністрового салюну, де той висміював його. Проте, він волів свій салон, а не свій власний, дарма що він у себе деспотично панував над усіма чорними мантиями країни. В становищі Рассі найдивніше було те, що найзухваліший шляхтич не міг його зневажити. Помста за образи, які він терпів цілий день, полягала в тім, що він скаржився на них принцеві, бо в нього була привілея про все розмовляти із своїм державцем. Правда, часто на відповідь летів добре припаяний і дуже болючий ляпас. Та він на це не зважав. Під поганий настрій принца розважала присутність цього великого судді, тоді він глузував і знущався з нього. Отже, з Рассі був досконалий придвірний—в нього не було ні самолюбства, ні честі.

— Насамперед таємниця!—не поздоровкавшись і звернувшись до нього, як до найгіршого шахрая, крикнув принц, дарма, що був такий чемний до всіх.—Яка дата на вашому присуді?

— Вчорашня ранкова, ваша найясніша височність!

— Скільки суддів підписалося?

— Всі п'ять.

— А кара?

— Двадцять років фортеці, як сказали мені ви, ваша найясніша височність.

— Кара на смерть обурила б усіх,—немов розмовляючи сам із собою, промовив принц.—А шкода. От, ефект був би цій жінці! Та це ж один із дель Донгів! Це ім'я завдяки тим трьом архієпископам, що майже йшли підряд, дуже шанується в Пармі... Так кажете, двадцять років фортеці?

— Так, ваша найясніша височність,—відповів фіскал Рассі, що весь час стояв, зігнувшись в три погібелі.— Але перед цим він прилюдно прохатиме пробачення перед портретом вашої найяснішої височности. Крім того, п'ятницями та напередодні всіх найбільших свят—піст на хлібі й воді, бо цей підданець уславився своєю нечестивістю. Це для майбутнього щоб підірвати йому кар'єру!

— Пишіть!—промовив принц.— Згодившись ласкаво вислухати смиренні благання маркізи дель Донго, матері обвинуваченого, та герцогині Сансеверіна, його тітки, що під час злочину їхній син і небіж був дуже молодий і, до того ж, затуманений шаленою пристрастю до дружини нещасного Джілетті, його найясніша височність, не зважаючи на жах, який викликає таке вбивство, побажали замінити кару Фабріціо дель Донго на дванадцять років фортеці.

Поставивши учорашнє число, принц підписався. Потім, оддаючи вирок Рассі, він сказав:

— Напишіть під моїм підписом: «через те, що герцогиня Сансеверіна вдруте впала навколюшки перед його височністю, принц дозволив винуватому кожного четверга годинну прогулянку на платформі квадратної вежі, яку простий нарід називає вежею Фарнезе».

— Підпишіть це,—промовив принц—а найголовніше: язик за зубами, що б ви не почули в місті. Скажіть радникові де Капітані, який голосував за два роки фортеці і навіть обстоював цю чудну думку, що я йому пропоную перечитати закони постанови. Отже, мовчок і надобраніч!—Фіскал Рассі дуже повільно три рази вклонився, але принц на нього й не глянув.

Це сталося о сьомій годині ранку. Через кілька годин новина про вигнання маркізи Раверсі поширилася по всьому місті та по кав'ярнях. Всі розмовляли про цю велику подію. Вигнання маркізи Раверсі прогнало із Парми на деякий час немилосердного ворога невеличких міст та невеличких дворів—нудьгу. Генерал Фабіо Конті, який думав був стати міністром, тепер кілька днів зовсім не виходив із своєї фортеці, кажучи, що в нього напад подагри. Буржуазія, а слідом за нею й нарід, зробили з цієї події висновок, що принц, мабуть, вирішив дати Пармське архієпископство монсіньорові дель Донго. Мудрі політики в кав'ярень дійшли навіть до думки, що нібито панотцеві Ляндіані, теперішньому архієпископові, запропоновано прикинутися хворим і подати до демісії. Йому нібито мали призначити велику пенсію з тютюнових податків,—во-

ни були певні цього. Цей поголос дійшов і до архієпископа. Той дуже стривожився і кілька днів зовсім не турбувався про нашого героя. Через два місяці ця прекрасна новина попала до паризьких газет з тією тільки різницею, що небіж герцогині Сансеверіна був граф Моска і він нібито мав стати архієпископом.

Маркіза Раверсі несамовитіла в своєму Веллейському замкові. Вона була не з тих жіночок, що помщаються образливими словечками. Другого дня після цієї неласки до принца прийшов кавалер Ріскарро з іншими трьома маркізиними друзями. Вони попросили дозволу одвідати її в замкові. Його височність прийняв дуже ласкаво цих добродіїв. Приїзд цих людей до Веллеї утішив маркізу. Наприкінці другого тижня в її замкові було вже тридцять чоловік,—всі ті, хто мав посісти посади в ліберальних міністерствах. Щовечора маркіза радилася з тими друзями, що були найбільше поінформовані. Раз, одержавши багато листів із Парми та Болоньї, вона пішла до себе, дарма що був ще дуже ранній час. Найулюбленіша покоївка попервах провела до неї панівного коханця, графа Бальді, статурного і незначного юнака, а трохи пізніше—кавалера Ріскара, його попередника, останній був чорний, як фізично, так і морально, невисокий чоловік. Він почав свою кар'єру з репетитора геометрії в пармській шляхтінській колегії, а дійшов до державного радника і кавалера багатьох орденів.

—В мене є прекрасна звичка,—сказала цим двом чоловікам маркіза.—Жадного папірця я ніколи не знищую і покищо не шкодую. Ось ті дев'ять листів, які з усякої нагоди писала до мене ця Сансеверіна. Отже, ви обидва поїдете до Генуї і розшукаєте там серед галерників одного колишнього нотаря. Його прізвище Бураті, як того великого венеціанського поета, а, може, Дураті. Ви, графе Бальді, сідайте зараз за мій стіл і пишіть те, що я вам диктуватиму.

«Мені спала одна думка і я пишу до тебе кілька слів. Я їду до своєї хатинки біля Кастельноо. Якщо ти хочеш побути зі мною якихсь півдоби, то я буду дуже щаслива. Здається, що тепер, після того, що трапилось, немає великої небезпеки. Хмари розходяться. Проте, не доїжджаючи Кастельноо, спинися. На дорозі ти знайдеш одного з моїх людей. Всі вони тебе люблять до безтями. Розуміється, що для цієї невеликої подорожі треба зберегти ім'я Боссі. Переказують, що в тебе борода, як у справжнього капуцина, а у Пармі твоє обличчя гідне було вікарія!».

— Розумієш, Ріскара?

— Прекрасно. Але подорож до Генуї зайва розкіш. Я знаю в Пармі одного чоловіка. Правду сказати, він ще не на галерах, але незабаром напевно там буде. Він чудесно підробить підпис цієї Сансеверіна.

Тільки на цім слові граф Бальді витріщив свої красиві очі, бо він тільки тепер усе зрозумів.

— Якщо ти справді у Пармі знаєш ту гідну особу, якій віщуєш такий поступ, то, мабуть, і вона тебе також знає,— промовила маркіза до Ріскара.— Сансеверіна може підкупити коханку, духівника або приятеля того чоловіка. Тому я краще одкладу на кілька днів цей невеликий жарт, щоб нас бува не спіткала якась несподіванка. Виїздить нишком через дві години, як ті плохі ягнятка, не зустрічайтеся з жадною душою в Генуї й повертайтеся швиденько.

— Треба збиратися,— сказав собі під ніс, як полішінель, кавалер Ріскара, і з сміхом утік. Йому хотілося залишити Бальді насамоті з паніматкою. Через п'ять днів Ріскара повернув маркізі остаточно обдертого графа Бальді, бо його примусили переїздити через гору верхи на мулі, маючи на думці скоротити дорогу на шість льє. Той запрягався, що його ніколи більше не примусять зробити такої великої подорожі.

Бальді вручив маркізі три екземпляри продиктованого йому листа та ще п'ять інших, написаних тією самою рукою, тільки складених Ріскара. Ними можна було також згодом скористуватися. В одному листі були дотепні жарти про принцеве нічне страхополоство та про жалюгідну худорлявість його коханки Маркізи Бальбі, яка,—як писалося в листі,—просидівши хвилинку на диванній подушці, залишала там по собі немовби слід щипців. Можна було запрягтися, що всі ці листи писала рука пані Сансеверіна.

— Тепер я, напевне, знаю, що її друг серця, цебто Фабріціо, зараз у Больоньї або десь там у околицях...— промовила маркіза.

— Я дуже хворий! Я, як милостини, прошу—звільніть мене од другої подорожі,—скрикнув граф Бальді, переривши її.— Мені треба кілька днів одпочити, щоб хоч трохи поправитися.

— Я подбаю за вас,—відповів Ріскара. Він устав і шепнув маркізі.

— Та хай! Я згодна,—сказала вона з посмішкою.—Заспокойтеся, ви більше не поїдете,—кинула зневажливо маркіза Бальді.

— Спасибі!—скрикнув граф од щирого серця.

Справді, Ріскара сам поїхав у поштовій кареті.

Не минуло й двох днів після його приїзду до Больоньї, як він помітив в одній колясці Фабріціо з Марієтточкою.

— Чортовина!—крикнув він,— як видно, наш майбутній архієпископ не дуже обмежує себе! Треба сказати про це герцогині, вона дуже зрадіє.

Щоб знайти приміщення Фабріціо, Ріскара треба було тільки піти за ним. І другого ранку Фабріціо одержав через кур'єра листа генузької фабрикації. Лист видався йому трохи коротким, проте, він не викликав ніяких підозрінь. Він став шалений од щастя, сподіваючися знову побачити герцогиню і графа. Що йому не казав Льодовіко, він все таки взяв поштового коня і полетів ним чвалом. Непомітно, трохи оддаля, слідом за ним їхав кавалер Ріскара. Не доїжджаючи за шість льє до Парми, на пошті біля Кастельноо, він із задоволенням побачив, що перед місцевою в'язницею стоїть натовп. Туди щойно повели нашого героя. Його впізнали на пошті два збіри, послані графом Цурлем у той час, як він міняв коня.

Оченята кавалерові Ріскара спалахнули радістю. Він із вразковим терпінням дізнався про все, що тільки не сталося в цьому сільці, і потім вирядив кур'єра до маркізи Раверсі. Згодом він став бігати по вулицях немовби для того, щоб побачити цікаву тутешню церкву та одшукати картину Пармезану, яка, за чутками, нібито перебувала в цих краях, і, нарешті, зустрів подеста. Той з великою пошаною поздоровкався до державного радника. Ріскара здивувався, що подеста відразу не вирядив до Пармської цитаделі зрадника, якого йому пощастило заарештувати.

— Можна сподіватися, що його численні друзі, які шукали його позавчора, щоб влаштувати йому переїзд через державу його найяснішої височности, перестрінуть жандарів,—холодно додав Ріскара.—Цих бунтівників було дванадцять чи п'ятнадцять чоловік і всі вони вершники.

— Intelligenti pausa!—скрикнув лукаво подеста.

XV

Через дві години сердечний Фабріціо, оздоблений на-ручними й прикутий довгим ланцюгом до сідюлі, куди його посадили, під конвоем вісьми жандарів, від'їздив до пармської цитаделі. В конвоя був наказ забирати з собою всіх жандарів з тих сел, якими мав пройти цей кортеж. Сам подеста супроводив цього серйозного в'язня. О сьомій годині після півдня сідюля, оточена пармськими бездритульними хлоп'ятами та тридцятьма жандарями, перетну-

прекрасний променад, пройшла повз палацик, де кілька місяців тому жила Фауста і, нарешті, опинилася перед надвірною брамою цитаделі. Цього часу генерал Фабіо Конті із своєю дочкою ладився від'їздити. Комендантів екіпаж спинився перед звідним мостом, щоб пропустити сесію з прикутим Фабріціо. Відразу ж генерал гукнув, щоб позачиняли брами цитаделі. Він сам зайшов до приймального бюро, довідатися в чому річ і дуже здивувався, коли впізнав в'язня, що майже зовсім задубів, бо всю довгу дорогу його везли прикутим до сесії. Чотири жандармі підняли й понесли його до тюремного реєстраційного бюро.

— Отже, це славетний Фабріціо дель Донго,—подумав пустославний комендант.— Кажуть, що мало не цілий рік ним займався з виключною увагою вищий світ Парми... І тепер він у моїй владі!

Генерал не раз зустрічав його при дворі, у герцогині та в інших, але щоб не скомпромітувати себе, він побоювався виявити, що впізнав його.

— Нехай складуть докладного протокола, що шановний подеста з Кастельноо передав в'язня,—крикнув він урядовцеві в'язниці.

Урядовець Барбоне, особа грізна своєю бородою та войовничою поставою, набрав ще поважнішого вигляду, ніж мав досі. Його можна було вважати за якогось німецького тюремника. Думаючи, що його начальникові комендантові найбільше завадила герцогиня стати військовим міністром, він поводився з Фабріціо ще зухваліше, ніж з іншими в'язнями. Він звернувся до Фабріціо на *voi*,—так в Італії розмовляють тільки з челяддю.

— Я прелат святої римської церкви і великий вікарій діоцези!—промовив Фабріціо.—Одне мое походження дає мені право на пошану.

— Я нічого не знаю! Доведіть ці слова документами, які дали б вам право на ці вельмишановні тигули!—нахабно відповів урядовець.

Не маючи ніяких документів, Фабріціо промовчав. Генерал Фабіо Конті, стоявши збоку урядовця, дивився на писаря і не зводив очей на в'язня, бо тоді він мусив би сказати, що це справді Фабріціо дель Донго.

Чекаючи батька в екіпажі, Клелія Конті раптом почувла з кордегардії оглушливий гармидер. Складаючи зухвалий і дуже довгий опис в'язневої особи, урядовець Барбоне наказав йому розстібнути одяг, щоб перевірити та встановити число і стан поранень, що він їх дістав у бійці з Джілетті.

— Я не можу,—гірко посміхнувшись, промовив Фабрі-

цію.— Я в такому стані, що не можу виконати наказу цього добродія. Мені заважають наручні.

— Як!—наївно скрикнув генерал,—в'язень в наручниках! У самій в'язниці! Це проти правил, для цього треба спеціально наказу! Зніміть йому наручні.

— Чудний єзуїт!—глянувши на нього, подумав Фабріціо.— Цілу годину вже він бачить ці наручні, якими жахливо мене мучать, а ще й дивується.

Жандарі вняли наручні. Допіру вони довідалися, що Фабріціо небіж герцогині Сансеверіна, і поквапилися виявити до нього солоденьку ввічливість. Це був великий контраст проти нахабства урядовця. Здавалося, що це обурило Барбоне і він сказав непорушному Фабріціо:

— Ну, ну! швидше! Покажіть ці поразки, які ви дістали од сердечного Джілетті, поки ще не вбили його.

Фабріціо плижком кинувся на урядовця і так ударив його в лице, що Барбоне упав із стільця на ноги генералові. Жандарі схопили за руки Фабріціо, який стояв далі, непорушно. Сам генерал та ті два жандарі, що стояли осторонь, підійняли мерщій урядовця, якому дуже закривавилося обличчя. Інші два жандарі, що стояли ще далі, подумали, що в'язень тікає і швиденько зачинили двері бюро. Їхній командир, бригадир догадався, що молодий дель Донго не спокуситься на серйозну втечу, бо він уже всередині цитаделі. Проте, щоб покласти край безладдю, він підійшов до вікна. За два кроки од цього одчиненого вікна стояв генералів екіпаж. Клелія занурилася глибоко всередину, щоб не бути свідком тієї сумної сцени, що відбувалася в бюро. Але почувши гармідер, вона виглянула.

(— Що там таке коїться?—спитала вона в бригадира.

— Та це, панно, молодий Фабріціо дель Донго допіру заліпив доброго ляпаса цьому нахабі Барбоне.

— Як! Хіба це добродія дель Донго привели до в'язниці?

— Еге ж,—відповів бригадир.— Тільки завдяки високому походженню цього нещастного юнака з ним так панькаються. Я гадав, що панно вже знає про це.

Клелія більше не одривалася од дверей. Коли жандарі трохи розступилися од столу, вона помітила в'язня.

— Хто б міг сказати, що після зустрічі на дорозі біля озера Комо я його ще раз побачу і в такому сумнім становищі... Він подав мені тоді руку, садовлючи мене в материну карету... Та з ним і тоді була герцогиня. Невже їхнє кохання почалося з того часу?

Треба сказати читачеві, що в партії лібералів, якою заправляли маркіза Раверсі та генерал Конті, певні були, що між Фабріціо та герцогинею існує ніжний зв'язок. На їхню думку, граф Моска був обдурений, тому вони, ненавидівши його, завжди з нього глузували.

— Ось тепер він в'язень, та ще в'язень своїх ворогів. Бо ж граф Моска, навіть в тому разі, коли вважати його за ангела, радітиме цьому ув'язненню.

Вибух гучного репоту почувся в кордегардії.

— Джакопо, що ж там коїться?—спитала вона в бригадира зворушенням голосом.

— Генерал спитав сердито у в'язня, чому він ударив Барбоне. Монсіньор Фабріціо байдуже відповів: «він мене назвав убивцею. Нехай но покаже докази й документи, які дають йому право піднести мені цей титул». Через це й сміються.

Барбоне замінив інший тюремник, що тямив писати. Клелія побачила, як Барбоне вийшов, витираючи хусткою кров, що дуже текла по його осатанілому обличчю. Він лаявся, як поганець:

— Цей б... Фабріціо умре тільки од моєї руки,—промовив він на весь голос.—Я вкраду його в ката. — І т. д. і т. д.

Він спинився між вікном бюро та генераловим екіпажем, щоб поглянути на Фабріціо. Тоді його лайка стала ще дужче.

— Проходьте своєю дорогою! Неможна ж так лаятися в присутності панни,—сказав йому бригадир.

Барбоне підвів голову і заглянув до екіпажу. Його погляд зустрівся з очима Клелії, яка з жаху закричала. Ніколи їй ще не доводилося бачити зблизька такого жорстокого виразу на людському обличчі.

— Він заб'є Фабріціо! Треба попередити панотця Цезаре,—подумала вона. Це був її дядько, один із найшановніших міських священників. Генерал Конті, що, доводився йому братом, добув йому посаду економа і першого духівника в'язниці.

Генерал знову повернувся до екіпажа.

— Може, ти повернешся додому?—спитав він дочку,—чи ти чекатимеш у дворі палацу, але це буде довгенько. Мені доведеться дати звіт про все це державцеві.

Під конвоем трьох жандарів Фабріціо вийшов з бюро. Його вели до камери, призначеної для нього. Клелія дивилася крізь дверці. В'язень був дуже близько від неї. Цієї хвилини вона відповіла на батькове запитання такими словами:

— Я посліду за вами.

Почувши зовсім близько од себе ці слова, Фабріціо підвів очі і зустрівся з поглядом молодої дівчини. Його найдужче вразив сумний вираз її обличчя.

— Як вона покращала після нашої зустрічі біля Ко-мо!—подумав він,—який вираз глибокої думки!.. Ті, що порівнюють її з герцогинею, мають рацію. Яке ангельське лице!

Урядовець Барбоне, заюшений кров'ю, навмисне став біля екіпажа. Він спинив рухом тих трьох жандарів, що вели Фабріціо, і, обійшовши ззаду екіпаж, підійшов до тих дверцят, біля яких сидів генерал.

— В'язень чинив насильство в самій цитаделі,—сказав він йому.—Чи можна йому надіти наручні на три дні на підставі 157 арт.?

— Геть к бісу!—скрикнув генерал, бо він через цей арешт увесь час почував себе ніяково. Не треба було доводити до гніву герцогиню та графа Моска. А, до того ж, невідомо, як поставиться граф до цієї справи. По суті, вбивство Джілетті—дурниця й тільки інтригою пощастило зробити з нього дещо.

Під час цього короткого діалогу, Фабріціо чудесно тримався серед цих жандарів. В нього був надзвичайно гордий і шляхетний вигляд. Тонкі й тендітні риси обличчя та зневажлива посмішка на вустах—це був чудний контраст проти грубого вигляду жандарів, які його оточували. Та це була, так би мовити, зовнішня частина його обличчя. Небесна краса Клелії захопила Фабріціо, тому в його очах відбивалося це здивовання. Глибоко задумавшись, вона й не подумала одвернути голову од дверців. Він привітав її з найчемнішою легесенькою посмішкою, а потім, через хвилину, промовив:

— Мені здається, панно, що колись, біля озера, я вже мав честь зустрічати вас в супроводі жандарів.

Клелія почервоніла і так вніжковіла, що жадного слова не знайшла на відповідь.

— Який у нього шляхетний вигляд серед цих грубих істот!—подумала вона в той момент, коли Фабріціо звернувся до неї. Глибокий жаль і, скажемо ми, майже ніжність охопити її, тому вона не знайшла жадного слова на відповідь. Її мовчанка примусила почервоніти ще дужче. Цієї хвилини якраз одсували засуви великої брами цитаделі. Екіпаж його ексцеленції чекав уже цілу хвилину. Під цим склепінням котилася така велика луна, що Фабріціо однаково б нічого не почув навіть в тому разі, якби Клелія щось відповіла.

Повезена кіньми, які поїхали чвалом відразу ж за звідним мостом. Клелія думала:

— Мабуть, я видалася йому дуже чудною! Та не тільки чудною!—додала вона в думці,—він, мабуть, вважає мене тепер за якусь ницу істоту. Він подумає, що я не відповіла на його привітання тому, що він в'язень, а я—комендантова дочка.

Ця думка завдала розпачу молодій дівчині, в якій була висока вдача.

— Мій вчинок зовсім ганебний, бо колись, тоді, як ми зустрілися також у супроводі жандарів, як він сказав, він зробив мені послугу й допоміг у важкому становищі, дарма, що я була ув'язнена... Так, треба признатися. Я взяла через край. Це грубість і невдячність разом. Сердечний юнак! Тепер, коли його спіткало лихо, всі будуть невдячні до нього. Він тоді сказав мені: «чи згадаєте ви моє ім'я в Пармі?» Як він зараз мене зневажає! А чимне слово так легко було сказати. Треба признатися! Моя поведінка до нього була справді жорстока. Колись я б пішла слідом за жандарями пішки по пилюзі!—могло б статися ще гірше—мене б посадили на круп коня і я б сиділа за спиною одного з тих людей, якби мене не запрошено великодушно до екіпажа його матері. Тоді ж батько був заарештований і я була без захисту. Справді, я взяла через край. І з яким болем це повинен відчувати такий чоловік, як він! Який контраст—таке шляхетне обличчя і мій вчинок! Яка шляхетність! який спокій! Він мав вигляд справжнього героя між ницими ворогами. Тепер я збагнула герцогинину жагу: якщо він такий за цього нещасливого випадку, що може мати жахливі наслідки, то яким повинен він здаватися, коли душа його щаслива?

Понад півтори години простояла карета коменданта цитаделі в дворі палаца. Та, проте, коли генерал вийшов од принца, Клелії здалося, що він пробував там недовго.

— Яке бажання його височности?—спитала Клелія.

— У вустах—в'язниця, у погляді—смерть!

— Смерть! Господи, боже мій!—скрикнула Клелія.

— Та замовчи!—сердито промовив генерал.—Який я дурний, що відповідаю дитині!

Цього часу Фабріціо сховався по тих триста вісьмидесять східцях, що вели до вежі Фарнезе—тієї нової в'язниці, що була збудована надзвичайно високо на помості великої вежі. Жадного разу він не подумав про ту велику перемену, яка допіру сталася в його житті.

— Який погляд! Скільки сказано ним! Який глибокий жаль!—подумав він.—Вона немовби казала: «життя—спле-

гіння нещастя! Не сумуйте через те, що сталося з вами! Хіба ми всі не для того живемо на землі, щоб бути нещасливими?» Ті прекрасні очі не юдривалися од мене, навіть, тоді, як коні рушили під склепінням з таким стукотом.

Фабріціо зовсім забув про свою недолю.

Клелія побувала з батьком в кількох сальонах. На початку вечора ще ніхто не знав про арешт великого злочинця, бо через дві години цього сердечного необачного юнака ніхто інакше не називав при дворі.

Цього вечора всі помітили, що обличчя Клелії сьогодні якось одухотвореніше, ніж завжди. Досі цій прекрасній особі бракувало цієї жвавості й життєвої зацікавленості. Коли порівнювали її вроду з герцогининою красою, то її вигляд, нічим не зворушений, манера триматися, немовби схиляли ваги на користь суперниці. В пустославних країнах, Англії та Франції, мабуть, думали б зовсім інакше. Клелія була молода, надто тонка дівчина,—її можна було порівняти з прекрасними постатями Гвідо. Грунтуючися на даних грецької краси, ми не перечитимемо, що цій голівці дещо можна було закинути за трохи гострі риси обличчя,—наприклад, її звабливі губи були трохи завеликі.

Найчарівніша особливість цього обличчя, в якому світилася наївна грація і божествений знак найшляхетнішої душі, полягала в тім, що воно, маючи найдивнішу і найоригінальнішу красу, ніяк не скидалося на лиця грецьких статуй. І, навпаки, в герцогині було надто багато тієї краси, що нагадує ідеал. Її справжня льомбардська голова викликала в пам'яті хтиву посмішку і меланхолійну ніжність прекрасних Іродіяд Леонардо да-Вінчі. Наскільки герцогиня була жвава, грайлива розумом та лукавством, палко захоплена, якщо можна так сказати, всіма тими темами, що під час розмови поставали перед очима її душі, настільки Клелія здавалася спокійною й повільною в хвилюванні; можливо, це ставалося через зневагу до оточення, а, можливо, через жаль за якоюсь химерною думкою. Довгий час усі думали, що вона кінчить черницею. Всі бачили, що в двадцять літ вона з огидою ставить до балів, і, якщо ходить туди за своїм батьком, то тільки через слухняність та щоб не шкодити інтересам його самолюбства.

— Дарма що небо мені дало найпрекраснішу й найчеснотливішу дочку, проте, цілком можливо, що мені не пощасть скористатися з неї для своєї кар'єри,—не раз казав собі брутальний генерал.—Мое життя надто самотнє і в мене вона єдина на всьому світі. А мені дуже потрібна така родина, яка б підтримала мене в світі і дала б мені певне число сальонів, де б моя гідність, а, особливо, моя міні-

стерська здатність, стали б джерелом всіх політичних міркувань. І, от моя дочка, така вродлива, розумна й набожна враз похмуріє, коли якийсь юнак, із гарним становищем при дворі, дарує їй свою прихильність. Ледве претендента прогнано, як вона не така сумна,—я бачу, що вона майже весела, поки на сцені не з'являється новий жених. Їй презентували найкрасивішого чоловіка при дворі, графа Бальді, і він не вподобався. Заступив його маркіз Крешенці, найбагатіший чоловік у державі його височности,—і вона запевняє, що він зробить її нещасливою.

— В моєї дочки, справді, красивіші очі, ніж у герцогині, особливо тих рідких моментів, коли вони здатні на глибокий вираз. Але хіба коли хто бачить цей чудесний вираз? Жадного разу він не з'являвся в сальоні, дарма, що там зробив би їй честь, а все на прогулянці, на самоті зо мною, коли вона зворушується нещастям якогось огидливого бродяги абощо. Часом я їй кажу: «зостав хоч натяк на цей надзвичайний погляд для тих сальонів, де ми з'явимося сьогодні ввечері!» Та ні! Ледве вона згодиться вийти зо мною в світ, як її шляхетне й чисте обличчя набирає гордовитого й мало заохітного виразу пасивної слухняності.— Як видно, генерал не нехтував нічим, щоб знайти підходящого зятя. Та він казав правду.

Придвірні, яким нічого було бачити в самих собі, були дуже уважні до всього. Вони помічали,—особливо тих днів, коли Клелія, не здолавши покинути дорогих для неї мрій, починала удавано цікавитися чимсь, що герцогиня охоче спиняється біля неї й намагається стати з нею до розмови. У Клелії було попільсто-біляве волосся, яке дуже м'яко позначалося на її тонко обарвлених, та здебільшого трохи блідих щоках. Сама форма чола сказала б уважному спостерігачеві, що такий шляхетний вигляд, така хода, що зовсім не подібна до звичайної грації, виникла з глибокої неувважності до всього звичайного. Це була тільки відсутність інтереса до чого-будь, але зовсім не неможливість зацікавлюватися. З того часу, як її батько став комендантом цитаделі, Клелія вважала себе за щасливу,—принаймні, в цих високих покоях їй не було сумне життя. Щоб добутися до комендантового палацу, збудованого на еспланаді великої вежі, треба було пройти жахливу кількість східців,—тому це одгонило нудних відвідувачів, і завдяки цій, чисто матеріальній причині, вона була тут вільна, як у монастирі. Це був майже той ідеал щастя, який колись вона мріяла знайти в чернечому житті. Вона почувала жах до самої думки оддати свою, таку дорогу для неї, самотність та інтимні думки якомусь юнакові, що, як чоловік

матиме право стривожити все її внутрішнє життя. Якщо вона не досягала самотністю щастя, то всетаки, їй щастило уникати надто тяжких відчужень.

Того дня, коли Фабріціо привели до фортеці, герцогиня зустрілася з Келелією на вечірці в міністра внутрішніх справ, графа Цурля. Їх всі оточили колом. Того вечора краса Келелії майже перемогла герцогинину. В очах молодой дівчини позначався такий дивний і глибокий вираз, що вони здавалися майже нескромними. В її поглядах був і жаль, і обурення, і гнів. Здавалося, що герцогинина веселість та дотепи викликали цих хвилин у Келелії якийсь жаль, що доходив до жаху.

— Як кричатиме й стогнатице ця сердечна жінка, коли довідається, що її коханця—юнака з таким великодушним серцем і таким шляхетним обличчям—допіру кинули до в'язниці!—подумала вона.—А ті погляди, якими державець його засуджує на смерть! О, абсолютна влада, коли ти перестанеш тяжити над Італією! О, продажні й ниці душі! А я сама—теж тюремникова дочка! Бо ж не відмовивши Фабріціо, я не позбулася цього шляхетного титулу. А він колись мене врятував! Що він зараз думає про мене, самотній у своїй камері, маючи перед собою тільки маленьку лампу!—Ця думка обурила Келелію і вона кидала, якимсь жахом перейняті, погляди на розкішну ілюмінацію сальонів міністра внутрішніх справ.

— Ніколи ще в них не було такої жвавої та інтимної розмови,—чулися балачки між придвірними, що, зібравшись біля цих двох світських красунь, намагалися й сами стати до їхньої розмови. Чи герцогиня, що завжди намагалася одвернути зненависть од прем'єр-міністра, не надумала була якогось вигідного шлюбу для Келелії. Здавалося, що цю думку стверджує одна річ, якої раніше ніколи не помічалось при дворі. Очі молодій дівчині горіли більшим огнем, і навіть, якщо можна так сказати, більшою пристрасстю, ніж очі прекрасної герцогині. Герцогиня сама здивувалася і—що буде їй на користь—зачарувалася цією несподіваною грацією, яку вона знайшла в молодій пустельниці. Понад годину вона дивилася на неї з насолодою,—а це рідко буває, коли перед собою бачать суперницю.

— Та що з нею робиться?—питала себе герцогиня.—Ніколи ще Келелія не була така красива,—можна сказати—така зворушена! Невже в неї заговорило серце?.. Але, в такому разі, це, напевне, нещасне кохання, бо в глибині цього несподіваного одухотворення криється болячий смуток... Але нещасна любов мовчить. Чи не ходить тут мова

об тім, щоб привернути до себе якогось легковажного чоловіка своїм успіхом у світі?—герцогиня стала уважно дивитися на юнаків, що їх оточували. В жадного з них вона не побачила якогось особливого виразу,—всі вони були фати, що більш-менш задоволені з себе.—Та це ж чудо!—подумала герцогиня, роздосадувана тим, що не може одгадати.—Де ж граф? Він такий догадливий! Та ні, я не помиляюся. Клелія дивиться на мене уважно і немовби знайшла в мені щось нове для себе. Невже це такий ефект од наказів ницого придвірного—її батька. Проте, досі я була тієї думки, що така шляхетна й молода дівчина, як вона, не здатна прислужуватися грошовим інтересам. Чи може генерал Фабіо Конті хоче попросити в графа якоїсь поважної послуги?

О десятій годині друг герцогині підійшов до неї і шепнув їй два слова. Вона неймовірно зблідла. Клелія взяла її руку і насмілилася потиснути її.

— Дякую вам, тепер я вас розумію... У вас прекрасна душа,—насилу промовила герцогиня. Вона ледве здолала сказати ці кілька слів. Потім вона, розсипаючи посмішки, звернулася до господині дому, яка встала провести її до дверей останнього сальону. Таку пошану мали тільки принцеси крови, і зараз це був жорстокий контраст проти теперішнього її становища. Вона посміхнулася графині Цурль, але, не зважаючи на свої зусилля, не здолала вимовити жадного слова.

Коли герцогиня проходила через залюднені сальони, де тоді зібралося все найблискупіше, що було в суспільстві, очі Клелії наповнилися сльозами.

— Що станеться з цією сердечною жінкою, коли вона зостанеться на самоті в своєму екіпажі?—подумала вона.—Було б нескромно запропонувати провести її. Проте, як би втішився нещасний в'язень, що сидить в жахливій камері, коли б він довідався про таке кохання! Яку жахливу самотність їй накинули. А ми тут у таких блискупних сальонах! Який жах! Коли була б змога передати йому хоч одне слівце! Боже мій! Це ж зрада батька! Його ж становище таке дражливе між двома партіями. Що з ним станеться, коли його зненавидить герцогиня. Вона ж панує над бажаннями прем'єр-міністра, господаря на три чверти в усіх справах. До того ж, сам принц завжди цікавиться усім тим, що робиться в фортеці,—а з ним неможна жартувати. Страх робить його жорстоким... В усіх цих випадках Фабріціо (Клелія не казала більше пан дель Донго) ще більше вартий жалю!.. Мова ходить не про втрату вигідної посади. Тут інша небезпека... А герцогиня!.. Яка

кахлива пристрасть кохання!.. А тимчасом всі ці світські брехуни розмовляють про це, як про джерело щастя. Всі жаліють літніх жінок, бо вони не можуть вже більше почувати або викликати кохання... Ніколи мені не забути того, що зараз бачила! Яка раптова зміна! Як раптом засмутилися такі прекрасні, такі променисті герцогинині очі! І вони враз погасли після того фатального слова маркіза Н...!.. Мабуть, Фабріціо вартий кохання.

Коли Клелія вдалася в ці, такі поважні міркування, банальні компліменти, якими завжди оточували її, здалися їй ще неприємніші, ніж звичайно. Щоб уникнути їх, вона підійшла до відчиненого вікна, напів схованого за тафтяною завісою. Вона сподівалася, що ніхто не насмілиться йти за нею до цієї своєрідної схованки. Вікно виходило в померанчовий сад, що ріс просто на землі. Правда, щозими дерево доводилося чимсь прикривати. Клелія з насолодою вдихала пахощі цих квітів,—і це, здавалося, повернуло її душі спокій.

— Мені здавалося, що в нього дуже шляхетний вигляд, але як він навів таку пристрасть такій незвичайній жінці,—подумала вона.—Вона ж уславилася тим, що одкинула принцеві упадання. Якби вона схотіла цього, то стала б королевою в його державі... За батьковими словами, державцева пристрасть доходила до того, що він би побрався з нею, якби тільки став вільний... А це кохання до Фабріціо триває так довго, бо вже добрих п'ять літ минуло після нашої зустрічі біля озера Комо... Так, уже п'ять літ,—хвилину подумавши, сказала вона.—Ще тоді, коли стільки всяких речей проходило повз мою увагу, це мене вразило. Як були зачаровані обидві дами Фабріціо!

З радістю Клелія помітила, що жаден з молодиків, які з такою настирливістю намагалися забалакати з нею, не насмілювався підійти до балкону. Один з них, маркіз Крешенці, зробив був кілька кроків в цьому напрямку, але потім спинився біля грального столику.

— Якби під моїм віконечком у палаці фортеці, яке одне тільки в холодку, були такі красиві померанчі, як тут, думки мої були б не такі сумні!—думала вона.—Але там краєвид—величезне обтесане каміння вежі Фарнезе... Ах!—скрикнула вона, зробивши рух,—може, його якраз там і посадили. Як мене кортить побалакати з доном Чезаре!.. В мене є гроші, можна було б купити кілька померанчів і посадити їх під вікном моєї пташарні. Вони заховали б од мене товстий мур вежі Фарнезе. На скільки вона стане мені огидливіша тепер, коли я знаю того чоловіка, якому вона застує світ... Так, це я втретє його побачила.

Раз при дворі, на балі в день народження принцеси, сьогодні, між трьома жандарями—жахливий Барбоне клопотав про наручні для нього... І біля озера Комо... Це п'ять років з того часу. Тоді в нього був вигляд молодого гульвіси. Як він тоді дивився на жандарів! Які надзвичайні погляди кидали на нього тітка та матір! Того дня, певно, в них була якась таємниця, щось особливе. Тоді я подумала, що він також боїться жандарів...—Клелія здригнулася—Але яка я була дурна! Без сумніву, герцогиня ще тоді зацікавилася ним... А через кілька хвилин, коли дами, не зважаючи на помітну стурбованість, звикли до присутності чужої, як він став смішити нас!.. І сьогодні ввечері я нічого не відповіла на те слово, з яким він до мене звернувся... О, дурість, і соромливість! Як часто ви скидаєтеся на те, що є найчорнішого! І я така, дарма що мені минуло двадцять літ!.. Я мала рацію мріяти про келію. Справді, я створена на пустельництво. «Гідна донька тюремника»—скаже він. Ледве в нього буде змога писати до герцогині, як він оповість їй про мою нечемність, і герцогиня вважатиме мене тоді за нещирі дівчиську, бо сьогодні ввечері ще я цілком щиро співчуваю її нещастю.

Клелія помітила, як хтось наближається до неї, думаючи, мабуть, стати поруч неї на цьому віконному залізному балконі. Їй зробилося досадно, дарма що вона весь час докоряла собі. Мрії, од яких її одривали, мали в собі дещо привабливе.

— Я зараз прекрасно прийму того обридливого!—подумала вона. Підвівши погордливо голову, вона помітила боязку постать архієпископа, який нечутно підходив до балкону.—Цей святий зовсім не знає звичаю,—подумала Клелія.—Навіщо турбувати таку нещасну дівчину, як я? Мій спокій—це все, що я маю.—Вона пошанливо, але разом з тим і трохи гордо, привітала його. Раптом прелат сказав їй:

— Чи знаєте ви, панно, жахливу новину?

Очі молодої дівчини набрали зовсім іншого виразу. Але, згідно з інструкціями батьковими, сотню разів повторюваними, вона відповіла з таким виглядом, немов нічого не знає, хоч мова її очей суперечила словам.

— Мені нічого невідомо, монсіньоре!—промовила вона.

— Мій перший великий вікарій, нещасний Фабріціо дель Донго, який винуватий у смерті цього розбишаки Джілетті, як і я, був украдений з Болльонї, де він жив під прибраним прізвиськом Джузеппе Боссі. Його заперли у вашій цитаделі. Його привезли туди прикутим до самого возу,

Якийсь тюремник, на прізвище Барбоне, якого помилували після того, як він убив одного із своїх братів, схотів поглумитися з особи Фабріціо, але мій молодий друг не такий чоловік, щоб стерпіти образу. Він кинув собі до ніг цього негідного супротивника, але після цього його самого посадили до льоху, у двадцять футів завглибшки, на чепивши на нього наручники.

— Наручні? Ні...

— Еге! Та ви щось знаєте,—с крикнув архієпископ і з обличчя старого зійшов вираз глибокого розпачу.—Але ж можуть підійти до цього балькону й завадити нам. Чи не будете ви такі ласкаві особисто передати панотцеві Чезаре цей мій пастирський перстень?

Молода дівчина взяла перстень, але не знала, куди його сховати, щоб не загубити.

— Почепіть його на великий палець!—промовив архієпископ і сам насунув його їй.—Чи можна розраховувати, що ви передасте цей перстень?

— Так, монсіньоре.

— Чи обіцяєте ви тримати в таємниці те, що я зараз скажу, навіть в тому разі, коли в вас не буде можливості виконати моє прохання?

— Певно, що так, монсіньоре,—затремтівши відповіла молода дівчина,—вона бачила, якого похмурого й серйозного вигляду раптом набрав старий...—Наш шановний архієпископ може давати тільки накази, гідні його й мене—додала вона.

— Скажіть донові Чезаре, що я доручаю йому мого прийомного сина. Я знаю, що сбіри, які вкрали його, не дали йому часу взяти з собою требника. Я прошу дона Чезаре передати йому свій, а якщо ваш дядя забажає послати когось до архієпископства, то я сам ручуся дати йому іншу книгу замість тієї, що він дасть Фабріціо. Я прошу дона Чезаре також передати панові Ідель Донго цей перстень, що зараз на цій красивій руці.—Архієпископа перебив генерал Фабіо Конті, який прийшов сюди за своєю дочкою, щоб провести її до екіпажа. Тієї хвилини тут відбулася розмова, в якій виявилось прелатова спритність. І словом не згадуючи про нового в'язня, він повів мову так, що міг до речі висловити деякі моральні й політичні засади. Наприклад, він сказав, що часом у придвірному житті трапляються критичні моменти, які надовго вирішують долю найвидатніших людей, і було б дуже необачно перетворювати на особисту зненависть політичний розбрат, який часто являє собою звичайний наслідок неоднакового становища в світі. Через той глибокий смуток, що його

завдав архієпископові несподіваний арешт, він сказав навіть, що, розуміється, треба зберігати те становище, яким користуєшся, але була б зайва необачність накликати на себе люту зненависть, дозволяючи собі такі речі, які ніколи не забуваються.

Коли генерал зостався сам із своєю дочкою в кареті, він сказав:

— Це можна назвати загрозами... і загрозами такої людини, як я!—За двадцять хвилин батько й дочка не перекинулися жадним словом.

Беручи пастирський перстень архієпископів, Клелія обіцяла була собі побалакати на самоті в екіпажі з батьком про ту незначну послугу, якої просив прелат. Але після слова загрози, сказаного з гнівом, вона збагнула, що батько завадить цьому дорученню. Вона затулила перстень лівою рукою і пристрасно його стискувала. Ввесь час, поки екіпаж їхав од міністерства внутрішніх справ до цитаделі, вона питала себе, чи не злочин критися так од батька. Вона була дуже набожна, дуже боязка і її серце, завжди таке спокійне, зараз билось з надзвичайною силою. Але, нарешті, екіпаж під'їхав і почувся викрик вартового, що стояв на валу над брамою: «хто йде?». Це сталося раніше, ніж Клелія знайшла підходящі слова, щоб умовити батька не одмовляти,—вона так боялася, що їй одмовлять. Сходивши на гору по трьохстах шостидесяти східцях, які вели до комендантового палацу, Клелія нічого не придумала.

Вона поквапилася побалакати із своїм дядьком, але той її вилаяв і зовсім одмовився допомагати.

XVI

— Ну, тепер герцогиня витратить добру сотню тисяч екю, щоб обдурити мене і врятувати в'язня—скрикнув генерал, побачивши свого брата, дона Чезаре.

Та на хвилину ми повинні покинути Фабріцію у його в'язниці, на самій горі пармської цитаделі. Його там сторожать добре і згодом ми, мабуть, побачимо, що він трохи змінився. Ми насамперед поцікавимося двором, де дуже складні інтриги, а, найбільше, пристрасть нещасної жінки, вирішають його долю. Сходивши під особистим комендантовим доглядом по сходнях, на триста дев'яносто ступнів, до в'язниці на вежі Фарнезе, Фабріцію, який досі так боявся цієї хвилини, збагнув, що тепер йому немає часу подумати про свою біду.

Повернувшись додому з вечірки графа Цурля, герцо

гиня жестом одіслала всіх покоївок, потім не роздягаючись упала на ліжко.

— Фабріцію в руках моїх ворогів! — скрикнула вона на весь голос, — і, може, я спричинюся до того, що вони його отруять.

Як змалювати той розпач, який пережила цієї хвилини герцогиня. Вона була така нерозважлива! Така рабиня хвильового почуття! Так до безтями закохана в молодого в'язня, дарма що в цім не признавалася сама собі. Тут були безладні вигуки, напади божевілля, конвульсійні рухи, але тільки не сльози, а вона одіслала покоївок, щоб сховати од них свої сльози. Вона думала, що, залишившись на самоті, відразу вибухне риданням, але сліз, цієї першої запоради великого побивання, в неї не з'являлося зовсім. Гнів, обурення, почуття своєї зневаги перед принцем, — все це панувало над цією гордою душею.

— Яка ганьба! — скрикувала вона щохвилини. — Мене образили, і, що найгірше, важуть життям Фабріцію. І я не помщуся! Стривайте ж, принце, ви мене вбиваєте! Хай! У вас є на це влада. Але колись і ваше життя буде в моїх руках! Та ба! Сердечний Фабріцію, хіба це тобі зарадить! Як різниться сьогоднішній день од того, коли я хотіла кидати Парму! А, проте, я тоді, вважала себе за нещасну... яке засліплення! Я ладна була покинути розкішне життя! Та ба! Сама того не знаючи, я торкнулася тієї події, яка назавжди змінить мені долю! Якби в графа не було нищої звички догідливого придвірного і якби він не викреслив слів несправедливий процес в тій фатальній записці, на яку згоджувався пустославний принц, ми були б урятовані. Треба признатися, що я була спритна тільки в тім, що втягла в гру принцеве самолюбство з приводу дорогого йому міста Парми. Тоді я загрожувала виїхати, тоді я була вільна... Боже мій! до якої міри я тепер рабиня! Зараз я прикута до цієї огидливої клоаки, а Фабріцію — в кайданах у цитаделі. В тій самій цитаделі, яка правила за передвір'я смерти стільком видатним людям, і я не можу вже більше держати цього тигра покірливим у своїх руках, залякуючи, що покину його двір. Він не такий дурний, щоб не почути, що тепер я ніколи не одійду од цієї огидливої вежі, де прикуто моє серце! Тепер обурена пустославність цієї людини може навіяти їй найнезвичайніші думки. Дивна жорстокість цих думок тільки підохотить до гри його надзвичайну пустославність. А коли він повернеться знову до своїх колишніх витівок, знову стане огидливо упадати за мною і скаже мені: «задовольніть домагання вашого раба або

Фабріцію загине!» Ну що ж, це стара історія Юдіти... Так, для мене це тільки самогубство, але для Фабріцію—вбивство. Недоумний спадкоємець, наш коронний принц, та огидливий кат Рассі накажуть тоді повісити Фабріцію, як мого змовника.

Герцогиня стала кричати. Ця альтернатива, з якої вона не бачила ніякого виходу, мучила її нещасне серце. Її стривожена голова не бачила ніякої можливості в майбутньому. Десять хвилин вона побивалася, як божевільна. Нарешті, завдяки втомі, це жахливе становище на кілька хвилин заступив сон, життя було вичерпане. Через кілька хвилин вона несподівано прокинулася й сіла на ліжку. Їй снилося, що принц в її присутності хотів одрубати голову Фабріцію. Які розгублені погляди кидала навколо себе герцогиня! Коли, нарешті, вона переконалася, що перед її очима немає ні принца, ні Фабріцію, вона знову впала на ліжко і ледве не зомліла. В неї була така фізична знесиленість, що вона не здолала змінити пози.

— Боже мій! Якби я могла вмерти!—подумала вона.— Але яка ницість! Мені покинути Фабріцію в біді!.. Я божеволію!.. Та повернімось до дійсності. Розгляньмо спокійно жахливе становище, в якому я опинилася немовби із своєї волі! Яка зловісна легковажність! Приїхати на життя до двору самодержавного принца! Тиран же знає всіх своїх жертв. Кожен погляд здається йому насмішкою з його влади. Та ба! Нічого цього не передбачали ні граф, ні я, коли ми кидали Міляно. Я думала про розваги гостинного двору, про щось, звісно нижче од двору принца Ежена, але мені думалося, що Парма нагадає ті прекрасні дні. Здаля ми собі й не уявляли, що значить влада деспота, який знає обличчя кожного свого підданця. Зовнішня форма деспотизму така сама, як і іншого уряду: тут є її судді, але вони—панове Рассі. Страховище! Для нього не буде нічого надзвичайного і в тім, як він з наказу принца пожене й рідного батька на шибеницю... Він назве це обов'язком... Хіба підкупити Рассі? Яка я нещасна! В мене ж немає для цього грошей. Що я йому можу запропонувати? Сто тисяч франків? Тимчасом кажуть, що після останнього замаху кінджалом, од якого гнів небесний, що тяжить над цією нещасною країною, врятував принца, той послав йому десять тисяч золотих цекінів у скриньці. До того ж, яка сума грошей може його спокусити? Цей бругальний чоловік, що крім зневаги ніколи нічого не бачив в людських очах, тепер з насолодою зустрічає боязкість і навіть пошану. Він може стати міністром поліції. А чому ж ні? Тоді три чверти населення країни стануть йому

за цих придвірних і тремтітимуть перед ним так догідливо, як він — перед державцем.

— Якщо неможна втекти з цього осоружного місця, то треба стати в пригоді Фабріціо. Жити самотньо, замкнено, в смуткові? А що ж я зроблю тоді? Отже, виконуй свій обов'язок, нещасна жінко, іди у світ, прикидайся, що ти більше не думаєш про Фабріціо!.. Мій любий анголе! Прикидатися, що я тебе забула!

На цьому слові герцогиня залилася сльозами. Нарешті, вона могла плакати. Минула ціла година, подарована цій людській властивості, і герцогиня, трохи втішившись, помітила, що її думки починають прояснюватися.

— Якби був чарівний килим, — украсти тоді б Фабріціо з цитаделі й сховатися з ним в якійсь щасливій країні, де нас ніхто не утискуватиме,десь у Парижі або! — подумала вона. Попервах би ми там жили на ті тисячу двісті франків, які з такою акуратністю переказує мені управитель його батька. Без сумніву, у мене набралось би всього мого багатства на сто тисяч франків. — Часом герцогиня з невимовною насолодою уявляла до дрібниць те життя, яке було б у неї за триста льє од Парми. — Там, — мовила вона собі, — він міг би вступити під якимсь прибраним ім'ям на службу... Влаштуватися в якомусь полку цих хоробрих французів. Молодий Вальсерра мав би прекрасну репутацію. І, кінець-кінцем, він був би щасливий.

Ці щасливі образи вдруге викликали сльози, але це були приємні сльози. Отже, щастя десть існує!.. Це становище довго тривало. Сердечна жінка із жахом одверталася од страшної дійсності. Нарешті, коли зоря почала позначатися білими лініями на верховітті її саду, вона зробила над собою зусилля.

— Через кілька годин я буду на бойовищі! — подумала вона. — Треба діяти. Але, якщо мене роздратує якась річ, якщо принц надумає хоч слово сказати мені про Фабріціо, я ж не певна, що стримаю себе. Отже, треба зараз і негайно дійти якогось вирішення.

— Якщо мене оголосять державною зрадницею, то Рассі накаже забрати все, що є в цьому палаці. За заведеним звичаєм, ми з графом першого числа цього місяця спалили всі папери, з яких поліція могла б скористатися проти нас. А він же міністер поліції. Чи не чудно? В мене є три діаманти, — вони дещо коштують. Завтра Фульдженціо мій колишній човняр, поїде до Женеви і сховає їх там у надійному місці. Якщо Фабріціо колись утече (боже мій, будь до мене милостивий! — і вона перехристілася), через свою безмежну ницість маркіз дель Донго гажатиме за

гріх давати шматок хліба тій людині, яку переслідує законний принц. Тоді Фабріціо знайде, принаймні, хоч мої діаманти і матиме шматок хліба.

З графом треба розлучитися... Бути насамоті з ним після того, що трапилось,—річ неможлива для мене. Бідний чоловік! Він зовсім непоганий. Навпаки, він тільки кволий. Ця звичайна душа не піднесеться до висоти наших душ. Несчасний Фабріціо! Чому ти не можеш хоч хвилину побути тут зі мною і порадитися про наше лихо?

Несмілива графова обережність заважатиме усім моїм проектам та й, до того ж, не треба втягати його в свою загибель... Бо хіба тиранова пустославність не зможе кинути мене до в'язниці? Я ж змовниця... це так легко довести. Якщо він пошле мене до цитаделі і якщо я зможу, за допомогою золота, хоч одну хвилину порозмовляти із Фабріціо, то ми обоє сміливо підемо на смерть. Та киньмо дурниці! Рассі порадить отруїти мене. Моя присутність у візку для засуджених на вулиці могла б зворушити чутливість його любих пармців... Та що це? Вічно роман! Та ба! Можна простити ці безумства нещасній жінці, в якої така сумна доля. Правда, принц ніколи не пошле мене на смерть. Але немає нічого легшого, як кинути мене до тюрми й держати там. В якийсь закуток мого палацу він накаже підкинути всілякі підозрілі папери, так же зробили з нещасним Л... Тоді досить трьох суддів, не дуже великих негідників,—бо в них же будуть так звані речові докази,—та тузінь брехливих свідків. Отже, мене можуть присудити до смерти, як змовницю. Але принц, завдяки своїй безмежній милосердності і через те, що я колись мала честь бути при його дворі, замінить кару на десять років фортеці. Проте, я, щоб не зрадити своєї буйної вдачі, про яку маркіза Раверсі та інші мої вороги говорили стільки дурниць, прийму отруту. Публіка буде така добра, що повірить цьому. Та я заприсягаюся, що Рассі з'явиться в моїй камері й гречно піднесе мені від імени принца маленьку плящечку стрихніну, або перузького опію.

—З графом треба порвати одверто, бо мені не хочеться втягати його в свою загибель. Це була б нищість. Сердечний чоловік любив мене так щиро. Найбільша моя дурниця полягає в тім, що я повірила, немовби справжньому придвірному вистачить духу кохати. Дуже можливо, що принц знайде якийсь привід для мого ув'язнення. Він поборється, що я зміню громадську думку про Фабріціо. Граф наповнений почуттям честі. Цієї хвилини він зробить те, що надзвичайно здивовані негідники цього двору назвуть

божевіллям,— він покине двір. Того вечора, як писалася записка, я перемогла принцеву силу. Треба чекати всього від ображеної пустославності. Невже чоловік, що народився принцем, зможе забути колибудь ті відчуття, які я викликала в нього того вечора. До того ж, коли граф розлучиться зі мною, він може бути корисніший для Фабріціо. Але що буде, якщо граф, доведений до розпачу моїм вирішенням, стане помщатися. Та ця думка ніколи йому не спаде. Його душа не така нища, як у принца. Граф може із стогнанням затвердити своїм підписом огидливий декрет, проте, в нього є честь. Але завіщо помщатися? За те, що після п'ятилітнього кохання, не зробивши найменшої образи, я скажу йому: «любий графе, колись я мала щастя кохати вас,—та що ж?—полум'я згасло. Я вас більше не кохаю, але, знаючи глибину вашого серця, я зберігаю до вас глибоку пошану і ви завжди будете найкращим з моїх друзів.».

Що може відповісти чемний чоловік на такі щирі слова?

Я візьму собі нового коханця, принаймні, так подумують у світі. Я скажу цьому коханцеві: «по суті, принц має рацію покарати навіженість Фабріціо. Але вдень коронного свята наш ласкавий державець, певно, подарує йому волю». Отже, я виграю цілих шість місяців. За нового коханця, вибраного обачністю, повинен бути цей продажний суддя, цей огидливий кат, Рассі... Він би ошляхетнів та до того ж, я б його ввела в добре товариство. Пробач, любий Фабріціо! Таке зусилля над собою неможливе на мене! Це ж страховище, ще й досі вкритий плямами крові графа П... і де-Д... Я з жаху змлію, коли він наблизиться до мене, або, що певніше, схоплю ніж і розкраю йому юсоружне серце. Не вимагай од мене неможливого!

— Так, головне—забути Фабріціо! і ні тині гніву проти принца! Стати веселою, як колись,—це здається ще приємнішим цим бридким душам, поперше через те, що я немовби з доброї волі покорюся їхньому державцеві, подруге, замість глузувати з них я виставлятиму на показ їхні дрібні гідності. Наприклад, графові Цурле я скажу компліменти з приводу краси білого пера на його капелюші, яке допіру привіз йому з Ліону кур'єр і яке становить для нього щастя.

— Вибрати коханця в партії Раверсі... Якщо граф одійде, то це буде міністерська партія, влада буде в них. Друг Раверсі пануватиме в цитаделі, бо Фабіо Конті ввій-

де до складу майбутнього міністерства. Але ж принц—людина доброго товариства, людина розумна. Він звик до приємної праці з графом. Хіба він зможе вести справи з цим биком, з цим королем йолопів, в житті якого є тільки одна велика проблема: скільки гудзиків повинні мати на мундирі салдати його височности: сім чи дев'ять? Ці брутальні тварини страшенно заздять мені, і в цім моя небезпека, любий Фабріціо! Ці брутальні тварини вирішуватимуть незабаром мою й твою долю! Отже, не треба припускати, щоб граф подав до демісії. Нехай він зостається, хоч би навіть довелося терпіти наругу! Він завжди думає, що для прем'єр-міністра найбільша жертва—подати до демісії. І кожного разу, коли йому свічадо каже, що він старіє, він пропонує мені цю жертву. Отже, цілковитий розрив. Так! і замирення тільки в тому разі, коли це буде єдиний засіб завадити його демісії. Розуміється, що під час розлуки з ним я виявлю всю можливу дружбу. Але після того, як він, як справжній придвірний, випустив у принцевій записці слова несправедливий процес, мені треба кілька місяців не бачитися з ним, щоб не зненавидіти його. Того вечора я зовсім не потребувала його розуму, треба було тільки писати під мою диктуру. Він повинен був написати ці слова, які я добула своєю вдачею,—але звички цього придврного перемогли в нього. Другого дня він признався, що не міг примусити принца підписати нісенітницю, що в даному разі треба було листа на помилування. Ах, боже мій! Од таких людей, од таких пустославних і злопам'ятних страховищ, яких звуть Фарнезе, береш, що можеш.

На цій думці герцогиня знову спалахнула гнівом. — Принц обдурив мене,—подумала вона,—і як підло... Цього чоловіка неможна виправити: він розумний, спритний, розсудливий,—в нього тільки пристрасті ниці. Ми не раз з графом помічали це. Принців розум стає брутальний тільки тоді, як йому здається, що його хотіли образити. Але ж злочин Фабріціо не торкається політики. Це незначне вбивство, яких в цій щасливій державі можна нарахувати сотню на рік. І граф заприсягнув мені, що Фабріціо не винуватий за тими найточнішими довідками, які він зібрав. Цьому Джілетті не бракувало хоробрости: побачивши за два кроки од себе жордон, він раптом спокусився спекатися суперника, який подобався його коханці.

Герцогиня довго міркувала про те, чи можна вірити у винність Фабріціо: не те, щоб вона вважала за великий гріх на такого шляхтича, як її небіж, розправу з нахаб-

ним комедіянт, ні! Але в своєму розпачу вона стала якось неясно почувати, що їй доведеться ставати за невинність Фабріцію.

— Ні!—нарешті, вона промовила про себе,—ось рішучий доказ: він, як і сердешний Піетранера, завжди носить зброю в усіх кишенях, а того дня в нього була при собі тільки поганенька однорульна рушниця, до всього, ще їй позичена в одного з робітників.

— Я ненавиджу принца, бо він мене обдурив і обдурив якнайпідліше. Після записки про помилування він наказав викрасти з Больонї нещасного хлопчика і т. д. Та ці рахунки ми зведемо.

О п'ятій годині ранку герцогиня, виснажена цим довгим нападом розпачу, подзвонила покоївкам. Вони заголовали. Коли вони побачили її на постелі, в сукні, з діамантами, бліду, як те простирадло, із заплющеними очима, їм здалося, що їхня пані на прощальному ліжковій смерті. Покоївки подумали б, що вона зовсім зомліла, якби не згадали про дзвінок, який допіру їх покликав. Час-од-часу кілька сліз протікали по нечутливих щоках герцогині. З її знаку жінки зрозуміли, що вона хоче, щоб її поклали спати.

Після вечірки міністра Цурля граф двічі приходив до герцогині. Обидва рази йому відмовлено. Тоді він написав, що хоче порадитися з нею про самого себе. «Чи після тієї образи, яку йому насмілилися зробити, слід зберігати своє становище?» Граф іще приписав: «юнак невинуватий! Та хіба мали право заарештувати його, не попередивши про це мене, навіть в тому разі, коли він був би винуватий? Всім відомо, що я його заступник!» Герцогиня побачила цього листа тільки на другий день.

Графові бракувало чесноти, бо те, що ліберали розуміють під словом чеснота (домагатися щастя для більшості), здавалося йому нісенітницею. Він вважав за свій обов'язок домагатися щастя насамперед для графа Моска делля Ровере, але він був цілком чесний і щирий, коли казав про свою демісію. За все своє життя він не сказав жадного разу неправди герцогині. Проте, вона не звернула й найменшої уваги на цей лист. Вона ухвалила собі вирішення, і вирішення дуже тяжке на неї,—удавати, що Фабріцію забуто. Після цього зусилля їй до всього було байдуже. Другого дня опівдні графа, що разів десять приходив до палацу Сансеверіна, нарешті, прийняли. Його приголомшив вигляд герцогині.

— Їй сорок років!—подумав він,—а ще вчора вона була така блискуча, така молода!.. Всі мені кажуть, що вона

під час розмови з Клелією Конті видавалася такою молодю, як і та, тільки ще звабливішою.

Голос, тон герцогині були так само чужі для нього, як і вигляд її особи. Цей тон, в якому не було ніякої пристрасти, ніякого людського інтересу, ніякого гніву, примусив графа збліднути. Це нагадало йому одного з друзів, який кілька місяців тому, готуючися до смерті і вже причастившись, захотів порозмовляти з ним.

Через кілька хвилин герцогиня знайшла в собі сили говорити з ним. Вона поглянула на нього, але очі її зоставалися погаслі.

— Розлучимось, мій любий графе,—промовила вона кволим, але виразним, голосом, намагаючися зробити розмову чемною.—Розлучимось! Так треба. Небо мені за свідка в тім, що за п'ять років мені в моїй поведінці ні в чому неможна закинути. Замість нудьги, яка була б мені сумною долею в Гріянському замкові, ви дали мені блискуче життя. Коли б не було вас, старість прийшла б до мене на кілька років раніше... Саме через те, що я вас люблю, я вам і пропоную розлучитися по-дружньому, як сказали б у Франції.

Граф не зрозумів нічого. Вона мусила повторити кілька разів. Він смертельно зблід і, впавши навколюшки перед ліжком, сказав усе те, що може (навіяти розумному та шалено закоханому чоловікові глибоке здивовання і найпекучіший розпач. Кожної хвилини він пропонував подати до демісії й поїхати за своєю подругою до якогось пустельного місця, за тисячу льє од Парми.

— Ви наважуєтеся казати мені про од'їзд, коли Фабріціо тут!—нарешті, скрикнула вона, трохи підвівшись. Але, помітивши, що згадка про Фабріціо справляє важке вражіння, вона після хвилини відпочинку, сказала графові, легенько потиснувши йому руку:

— Ні, любий друже. Я не можу сказати, що кохала вас з такою пристрастю і тим захопленням, яке—як мені здається—не переживають після тридцяти літ. А я вже давно перейшла за цей вік. Вам скажуть, що я любила Фабріціо, бо мені відомо, що про це ходила чутка при цьому осоружному дворі.—Вперше за цю розмову їй заблестіли очі, коли вона вимовила це слово осоружному.—Присягаюся богом і життям Фабріціо, що ніколи між ним і мною не сталося нічого такого, чого б неможна було зробити в присутності стороннього. Не скажу вам, що я люблю його, як сестра. Я його кохаю інстинктивно, якщо можна так сказати. Я його люблю за ту просту й досконалу хоробрість, якої, мабуть, він і сам не помічає. При-

гадую, що таке захоплення в мене почалося, коли він повернувся з Ватерльоо. З нього була тоді справжня дитина, дарма що йому минуло сімнадцять літ. Найбільше його турбувало в той час, чи він був на справжньому бойовищі, і якщо був, то чи можна сказати, що він все-таки бився хоч і не атакував якоїсь ворожої батареї чи колони. Під час цих серйозних суперечок, які поставали в нас з приводу цієї важливої теми, я почала помічати в ньому якусь досконалу грацію. Його велика душа одкривалася переді мною. Як би тамуще став брехати на його місці якийсь інший юнак! І, от, поки він нещасний, я не можу бути щасливою. Це ті слова, які справді дають уяву про стан мого серця. Це правда, або, принаймні, все, що я знаю.—Граф, підбадьорений цим щирим і інтимним тоном, захотів поцілувати їй руку, але вона висмикнула її з якимсь жахом.—Минув час!—промовила вона,—я—жінка тридцятисеми літ, це поріг старости,—я вже почувую всю її безнадійність і, може, навіть недалеко од мене моя могила. Кажуть, що момент смерти жахливий і, проте, здається, я його бажаю. Я почувую найгіршу прикмету старости: серце мені через це жахливе нещастя згасло, я не можу більше кохати. Любий графе, в вас я бачу тільки тінь того, що був мені любий. Скажу більше,—тільки подяка примушує мене звертатися до вас із цією мовою.

—Що станеться зі мною?—повторював граф,—я ж почувую, що покохав вас ще палкіше, ніж за перших днів, коли побачив вас у театрі Скаля!

—Чи признатися вам, любий друже, що мені нудно і немовби непристойно розмовляти про кохання. Ну, сміливіше!—сказавши це вона намагалася посміхнутися, але даремно.—Будьте чоловіком розумним, чоловіком справедливим, чоловіком кметливим,—будьте зо мною тим, за кого вас мають очі сторонніх: найспритнішим чоловіком і найбільшим політиком Італії останніх віків.

Граф устав і трохи мовчки пройшовся.

—Неможливо, люба подруго!—нарешті, промовив він,—я жертва, яку крає найневблаганніша пристрасть, а ви вимагаєте від мене розважливості. В мене немає більше розважливості.

—Не говоритимемо більше про пристрасть, прошу вас,—сухо відповіла вона. І тут вперше, після двохгодинної розмови, її голос набрав деякої сили. Граф, дарма що сам був у розпачу, намагався її втішити.

—Він мене обдунив,—скрикнула вона, не відповідаючи графові, який показував на надійні докази.—Він мене об-

дував якнайпідліше,—і смертельна блідість в неї на хвилину зникла. Але граф зауважив, що навіть цієї хвилини жорстокого зворушення, в неї не було сили підійняти руку.

— Боже мій,—подумав він,—може, вона просто хвора? Але в такому разі це, мабуть, початок якоїсь дуже серйозної хвороби. Тоді, повний турбот, він запропонував покликати до неї славетного Рацорі, першого лікаря не тільки в цій країні, а й в усій Італії.

— Невже ви хочете, щоб хтось чужий довідався, який глибокий мій розпач?.. Це порада зрадника чи друга? — і вона поглянула на нього якимись чудними очима.

— Кінець,—подумав він у розпачі,—вона вже більше не кохає мене, та мало того, вона навіть не зараховує мене до звичайних чесних людей.—Я вам скажу,—промовив поквапливо граф,—що мені захотілося довідатися насамперед про подробиці цього арешту, який завдав нам такого розпачу. І, чудна річ! І досі я нічого не знаю позитивного. Я наказав допитати жандарів суміжної стації. Вони бачили, як в'язень прийшов шляхом із Кастельноо і, одержали наказа йти за седиолею. Незабаром я вдруге послав Бруно,—ви знаєте його щирість, як і відданість. Він має наказа переходити од стації до стації, щоб довідатися, де і як Фабріцію заарештували.

Почувши ім'я Фабріцію, герцогиня легко здригнулася.

— Пробачте, мій друже,—сказала вона графові, коли змогла заговорити.—Ці подробиці дуже мене цікавлять, перекажіть мені їх, з'ясуйте мені навіть найнезначніші обставини.

— Гаразд, пані,—намагаючися набрати легковажного вигляду, щоб трохи її розвеселити, знову почав граф.—Мені хочеться послати до Бруно надійного урядовця й наказати йому проїхати до Больоньї. Може, саме там і вкрали нашого друга. Яка дата на останньому листі?

— Вівторкова!—це п'ять днів тому.

— Його розірвала пошта?

— Жадних слідів немає. Треба вам сказати, що лист був написаний на жахливому папері. Адреса, написана жіночою рукою, була на ім'я старої прачки, родички моєї покоївки. Прачка думає, що тут ходять мова про кохання, і Чекіна нагороджує її за приставку листа, нічого не кажучи.

— Граф, який остаточно набрав тону ділової людини в розмові з герцогинею, намагався встановити, коли могли викрасти з Больоньї Фабріцію. Тільки тоді він зауважив, що чоловіку його такту треба розмовляти таким тоном,

« Не якимсь іншим.. Ці подробиці зацікавили нещасну жінку і, здавалося, трохи розважили її. Якби граф не був закоханий, то він ухопився б за таку просту думку ще тоді, як ввійшов до кімнати. Герцогиня послала його, щоб він негайно дав нові накази відданому Бруно. Між іншим вони торкнулися питання, чи присуд не був готовий уже перед тим, як принц підписав записку герцогині. При цьому герцогиня покvapливо скористалася з нагоди сказати графові такі слова:

— Я не докоряю вам, що ви випустили тоді слова несправедливий процес у тій записці, яку ви писали і він підписав. Це був інстинкт придвірного,—змагатися з ним вам не під силу. Сами того не знаючи, ви воліли інтерес вашого державця інтересові подруги. Ви, любий графе, з давніх давен підпорядковували свої вчинки моїм наказам, але ж не в вашій владі змінити собі вдачу. У вас великі таланти для того, щоб бути міністром, але у вас також і інстинкт цього ремесла. Знищення слова несправедливий губить мене. Та я далека од того, щоб хоч будь-як вам докоряти. Це була помилка інстинкту, а не волі.

— Запам'ятайте, що для мене викрадення Фабріціо—не прикрість, що я не маю й найменшого бажання виїздити з цієї країни, і що я дуже шаную принца,—змінивши тон, додала вона з найвладнішим виглядом, — ось-що ви мусите говорити, а ось-що я хочу сказати вам. В майбутньому я розраховую сама керувати своєю поведінкою. Тому я хочу розлучитися з вами по-дружньому, як добра стара подруга. Вважайте, що мені шістдесят років, бо молода жінка вмерла в мені. Я не можу вже нічого перебільшувати на світі, я не можу кохати тепер. Та я б стала ще нещасніша, якби на гірше змінила вам долю. Може, в моїх плянах буде удавати, ніби в мене є молодий коханець,—а мені б не хотілося бачити вас сумного. Я можу за-присягтися вам щастям Фабріціо,—вона на півхвилини спинилася після цього слова,—що я не зрадила вас. А це ж протягом п'яти років, це ж дуже довго!—промовила вона. Вона намагалася посміхнутися, зблідлі щоки пожвавішали, але вуста не змогли розімкнутися. Я навіть вам за-присягну, що в мене не було ні такої думки, ні бажання. Запам'ятайте це і покиньте мене!

У розпачу граф вийшов із палацу Сансеверіна. Він переконався, що герцогиня непохитно вирішила розлучитися з ним, а він ще ніколи не був так безтямно закоханий. Це одна з тих речей, до яких мені доведеться часто повертатися, бо поза Італією вони неможливі. Повернувшись

додому, граф послав шість чоловік на шлях, що йде з Кастельно до Больонї. Він їм вручив листи.

— Та це ще не все,—подумав нещасний граф,—принцеві може заманутися скарати цю нещасну дитину, і це для того, щоб помститися за той тон, яким герцогиня розмовляла того дня, коли написано фатальну записку. Я почував був, що герцогиня переходить межу, якої ніколи не слід переступати. Щоб виправити цю річ, я по-дурному знищив слова несправедливий процес,—а тільки ці слова зв'язували державця... Та ба! Хіба цих людей можна чимсь зв'язати? Без сумніву, це найбільша помилка за все моє життя. Тепер справа ходить про те, щоб виправити цей прогріх своєю активністю та спритністю. Але, кінець-кінцем, якщо я нічого не зможу дійти, навіть принісши в офіру дещо з своєї тідности, мені доведеться покинути цього чоловіка. В нього ж мрії про високу політику, в нього ж думка стати конституційним королем Льомбардії,—побачимо, ким він мене замістить... Фабіо Конті—йолоп, талант Рассі полягає в тім, щоб законно повісити людину, яка не подобається владі.

Взявши собі непохитне вирішення покинути міністерство, якщо суворість щодо Фабріціо перейде межі звичайного утримання, граф подумав:

— Якщо пустославна примха цього необачно висміяного чоловіка позбавить мене щастя, то в мене, принаймні, зостанеться честь... До речі, я можу дозволити собі сотню вчинків, які ще сьогодні вранці здавалися неможливими, бо тепер мені байдуже до портфелю. Наприклад, я зроблю все можливе для втечі Фабріціо... Боже мій! — скрикнув граф, перебивши собі думку і надміру розплющивши очі, немовби побачив перед собою несподіване щастя,—герцогиня нічого не сказала про втечу, невже вона вперше за все життя була зо мною нещира? невже її сварка виходить з бажання примусити мене зрадити принца? Слово чести, це вже зроблено!

Очі графові знову набрали виразу насмішкуватої проникливості.

— Цей чарівний фіскал Рассі одержує плату від державця за всі ті присуди, які ганьблять нас у Європі, та він не такий чоловік, щоб відмовився від своєї плати і не продав секретів державця. В цієї тварини є коханка і духівник. Але його коханка надто низького роду. Я з нею не розмовлятиму, бо другого дня вона оповістить про наше побачення всім сусідським перекупкам,—це проміння надії воскресило графа, коли він уже йшов до собору. Здивований тим, як легко йому йдеться, він, не зважаючи на

свій сум, посміхнувся.—Ось що значить не бути більше міністром.

Цей катедральний собор, як і багато інших церков Італії, править за прохід з однієї вулиці на другу. Граф ще здалеку побачив, як один з великих вікаріїв архієпископа проходить через церкву.

— Раз ви зустрілися мені, то, будь ласка, пожалуйте мою подагру, не примушуйте мене смертельно стомлюватися, і сходити до монсіньора єпископа,—сказав йому граф.—Я б йому дуже дякував, якби він згодився зійти до різниці.

Архієпископ з радістю вислухав таке доручення. Він мав порозмовляти з міністром про тисячу всяких речей щодо Фабріціо, але міністер побачив, що все це тільки фрази і не схотів нічого слухати.

— Що то за чоловік вікарій церкви Сан-Паольо, Дуньяні?

— Мало розуму і багато самолюбства,—відповів архієпископ.—Мало сумління й великі злидні. Вад також чимало.

— Оце так так, монсіньоре!—с крикнув міністер,—ви малюєте, як Тацит.—І він із сміхом попрощався з ним. Повернувшись до міністерства він незабаром наказав покликати до себе абата Дуньяні.

— Ви керуєте сумлінням мого чудесного друга, головного фіскала Рассі. Чи немає він нічого сказати мені?—і без інших слів та церемоній він одіслав Дуньяні.

XVII

Граф уже не вважав себе за міністра.

— Погляньмо, скільки ми можемо держати коней після неласки, бої інакше ж не назвуть моєї демісії,—промовив він. Граф зробив підрахунок своєму багатству. Він уступив до міністерства, коли в нього було майна на вісімдесят тисяч франків. Дуже здивувавшись, він побачив після остаточного підрахунку, що тепер його майно не доходить і до п'ятисот тисяч франків.

— Це, найбільше, двадцять тисяч ліврів ренти,—подумав він,—треба признатися, що з мене великий дурень. В Пармі немає жадного буржуа, який би не думав, що в мене не знайдеться ста п'ятидесяти тисяч ліврів ренти. А принц щодо цього ще більший буржуа, ніж будьхто. Побачивши мене в убозстві, вони скажуть, що я прекрасно вмію ховати своє багатство. Чортовина!—с крикнув він.—Хіба і не буду міністром ще три місяці, тоді тільки моє багатство

не подвоїться!—ця думка стала за нагоду написати до герцогині й він покvapливо схопився за неї. Але, щоб виправдати листа за тих відношень, які між ними були, він понаписував в листі багато чисел, багато рахунків.

«На прожиття в Неаполі із нас трьох (Фабріціо, ви та я) буде тільки двадцять тисяч ліврів ренти, — писав він їй.—Я з Фабріціо матиму, одного на двох, коня під сідло». Ледве міністер одіслав листа, як йому доповіли про генерального фіскала Рассі. Він прийняв його з такою зневагою, що межувала із зухвалістю.

— Пане, ви наказали викрасти з Больонї змовника, який під моїм заступництвом!—сказав він йому.—Більше того, ви хочете перерізати йому горло, а мені ні слова! Чи знаєте ви хоч ім'я мого спадкоємця? Чи генерал Конті чи ви самі?

Рассі був приголомшений. В нього було надто мало звички до доброго товариства, щоб одгадати, чи граф розмовляє серйозно. Прббурмотівши кілька нерозбірливих слів, він дуже почервонів. Граф дивився на нього й розважався з його зніяковіння. Раптом Рассі отямився й зухвало, як той Фігаро, якого застає на гарячому Альмавіва, скрикнув:

— Їй богу, пане графе, я з вашою ексцеленцією не буду розмовляти манівцями. Що ви мені дасте за те, що я одповідатиму на всі ваші запитання так, як перед духівником.

— Хреста Сан-Паольо (це пармський юрден), або гроші, якщо ви зумієте дати мені привід для нагороди.

— Мені більше подобається хрест Сан-Паольо, бо він ошляхетнює мене.

— Невже ви, любий фіскале, ще зважаєте на нашу нещасну шляхту?

— Якби я народився шляхтичем, то батьки тих людей, яких я наказую вішати, ненавиділи б мене, а не зневажали,—відповів Рассі з безсоромністю свого ремества.

— Отже, я врятую вас од зневаги, а ви вилікуйте мені невідомість,—промовив граф.—Що ви думаєте робити з Фабріціо?

— Їй-богу, принц у великому замішанні. Він боїться, що ви, спокушені прекрасними очима Арміди,—пробачте за такий вільний вираз; але це достеменно державцеві слова,—він боїться, що ви, спокушені прекрасними очима, які трохи вразили і його самого, покинете його, а в нього, крім вас, нікого немає для льомбардських справ. Я навіть вам скажу, що тут є для вас принагідний випадок,—тихше додав Рассі.—Це напевно коштує хреста Сан-Па-

ольо, яким ви мене вшановуєте. Принц ладеи подарувати вам або грошову нагороду в триста тисяч французьких екю, або національну—прекрасний маєток, оцінований в шістсот тисяч франків. Він одмежує його із своїх маєтків, аби ви тільки погодилися не втручатися в долю Фабріціо дель Донго і розмовляти про цю справу з принцем тільки прилюдно.

— Я чекав кращого, ніж це,—промовив граф.—Не втручатися до Фабріціо, це значить посваритися з герцогинею.

— Отож, те ж саме каже й принц. Річ у тім,—між нами кажучи,—що він жахливо сердитий на пані герцогиню і боїться, що ви, бажаючи нагородити себе за сварку з цією приємною дамою,—бо ви ж тепер удовець,—станете просити руки в його кузіни, старої принцеси Ізоти, якій тільки п'ятдесят років.

— Він одгадав!—скрикнув граф,—наш володар найрозумніша людина в усій державі.

Ніколи в графа не було безглуздої думки одружуватися із цією старою принцесою. Нічого не було гірше для тієї людини, яку двірські церемонії стомлювали на смерть.

Він став гратися з тютюницею на мармурі невеликого столика, що стояв біля його фотелю. У цих жестах зніжковіння Рассі вбачав можливість доброї наживи. Очі йому заблищали.

— Будь ласка, пане графе!—скрикнув він,—якщо ваша ексцеленція зажадає прийняти маєток у шістсот тисяч франків чи грошову нагороду, то я вас прошу—не вибирайте іншого посередника, крім мене. Я доб'юся, щоб вам збільшили грошову нагороду або прирізали до маєтку ще чималий шматок лісу, додав він тихше.—Якщо ваша ексцеленція згодиться розмовляти лагідно й обережно з принцем про цього сопляка, якого допіру заперли, то ту землю, яку подарує вам національна подяка, можна було б зробити герцогством. Я повторюю вашій ексцеленції, що тепер принц проклинає герцогиню, але він всетаки у великому замішанні. Часом мені думається, що тут є якась таємнича причина і в ній він мені не насмілюється признатися. По суті кажучи, тут можна потрапити на цілий золотий поклад, якщо я вам продам його найінтимніші секрети, а це можна зробити цілком вільно, бо мене вважають за допеклого вашого ворога. Проте, дарма, що принц такий лютий на герцогиню, він думає, як і всі ми, що ви єдина людина на світі, яка може розплутати всі таємничі справи, що стосуються того мілянця. Чи дозволить мені ваша ексцеленція повторити літерально державцеві слова?—промовив захоплено Рассі.—Часто в самому розміщен-

ні слів буває певне обличчя і ніякий перекладач не зуміє переказати його. Може ви побачите тут більше, ніж я.

— Я дозволяю все,—сказав граф, розгублено стукаючи по мармуровому столику своєю золотою тютюницею.—Я дозволяю все і буду завдячений вам.

— Дайте мені грамоти на спадкове шляхетство, незалежно од хреста, я буду більше, ніж задоволений. Коли я розмовляю про надання мені шляхетства з принцем, він мені каже: «такий шахрай, як ти—і шляхетний! Доведеться другого ж дня зачиняти крамничку, бо ніхто в Пармі більше не захоче бути шляхтичем!» Та повернімося до справи мілянця. Три дні тому принц сказав мені: «тільки цей пройда може простежити нитки наших інтриг. Якщо я його прожену або якщо він сам поїде за герцогинею, то доведеться відмовитися від надії побачити себе колись обожнюваним і ліберальним головою всієї Італії».

На цім слові граф легко зідхнув.

— Фабріціо не вмере!—подумав він.

За все своє життя Рассі жадного разу не пощастило побути на інтимній розмові з прем'єр-міністром. Він був нестямно щасливий. Він уже бачив перед собою той день, коли з нього спаде прізвище Рассі, що стало в цій країні за синонім усього низького й відразного. Простий нарід скажених собак називав Рассі, а салдати не так давно билися на дуелі через те, що один з них вилаяв свого товариша Рассі. Нарешті, не минало й тижня без того, щоб це нещасне прізвище не прикрашав якийсь немілосердний сонет. За одне тільки прізвище його сина, молодого й невинного школяра шістнадцяти років, виганяли з каверень.

Пекучий спогад про всі ці прикρόсті й примусив його зробити необачність.

У мене є один маєток. Називається він Ріва. Мені хотілося б стати бароном Ріва,—сказав він графові, присутнувши свій стілець до його фотелю.

— Чому ні?—промовив граф. Рассі нестямно зрадив.

— Отже, пане графе, дозволивши собі нескромність, я наслідуюся одгадати мету ваших бажань, ви прагнете руки принцеси Ізоти,—це шляхетне честолюбство. Таке родичання захистить од неласки. Ви зв'яжете нашого добродія. Я не критимуся, що цей шлюб із принцесою Ізотою наганяє жах на нього. Але, якщо ви звірите свої справи на спритного і добре оплаченого чоловіка, то можна було б сподіватися на успіх.

— Мій любий бароне, я вже зневірився і заздалегідь заперечую всі ті слова, які ви можете сказати од мого

імени. Але того дня, коли цей блискучий шлюб, нарешті, завінчає мої бажання і дасть мені таке високе становище в державі, я вам запропоную від себе 3000 франків грошима або пораджу принца вшанувати вас таким виявом ласки, який ви волітимете цій сумі.

Читач вважає, що ця розмова надто довга. Проте, ми зменшуємо її наполовину, бо вона тривала ще дві години. Рассі вийшов од графа, як навіжений од щастя, а граф зостався з великими надіями врятувати Фабріцію, і вирішив непохитніше, ніж будь-коли, подати до демісії. Йому здавалося, що присутність біля керма влади таких людей, як Рассі та генерал Фабіо Конті, тільки збільшать його вплив. Його розважала можливість помсти над принцем.

— Він може примусити виїхати герцогиню! — скрикнув він. — Та біс із ним! Він тоді втратить надію стати конституційним королем Льомбардії. (Це була чудна химера. Принц був розумний чоловік, але, завжди мріючи про цю корону, він безтямно закохався в неї).

Не тямивши себе з радощів, граф мерщій пішов до герцогині, щоб оповісти їй про розмову з фіскалом. Та двері були зачинені перед ним. Швайцар ледве насмілювався признатися, що так наказала сама герцогиня. Сумний повернувся граф до міністерського палацу, — нещастя, яке щойно його спіткало, зовсім затьмарило його радість, яку викликала розмова з принцевим вірником. Не здолавши ні до чого взятися, граф сумно блукав по картинній галереї, коли через чверть години він одержав цю записку.

«Любий друже, тепер ми тільки друзі, — тому вам не треба одвідувати мене частіше трьох разів на тиждень. Ці візити, такі приємні для мого серця, за два тижні ми скоротимо до двох разів на місяць. Якщо ви хочете догодити мені, то зробіть так, щоб про нашу розлуку знало найбільше людей. Якщо ви хочете, щоб я полюбила вас так, як колись, то виберіть собі нову подругу. Я хочу дуже весело пожити, в мене є думка часто бувати в світі. Може, мені пощастить знайти якогось розумного чоловіка, що примусить забути моє лихо. Звісно, перше місце друга в моєму серці буде за вами, та мені не хочеться давати привід до балачок про те, що мої вчинки продиктовані вашою мудрістю. Найбільше мені хочеться, щоб усі знали, що я втратила вплив на ваші рішення. Одне слово, любий графе, вірте, що ви завжди будете мені за найкращого друга, але не за когось іншого. Прошу вас, не плекайте думки про воріття, — всьому кінець. Завжди розраховуйте на мою дружбу».

Останні слова дуже вразили графову мужність. Він написав до принца прекрасного листа, в якому просив демісії од усіх посад, і надіслав його до герцогині з проханням передати до палацу. Незабаром він одержав назад свою заяву розірваною на чотири шматки і на чистім з них герцогиня побажала написати: «ні! тисячу разів ні!»

Важко описати розпач нещасного графа.

— Вона має рацію, признаюся в цьому, — казав він щохвилини, — мій пропуск слова несправедливий процес — жахливе нещастя. Це може спричинитися до смерти Фабріцію, а після нього помру і я. — Почуваючи, що все вмерло в його душі, і не бажаючи з'являтися до палацу, поки не покличе принц, граф власноручно написав грамоту, яка давала Рассі право на кавалера Юрдена Сан-Паульо і спадкове шляхетство. До цього граф додав на піваркуші рапорт, де виклав принцеві державні міркування щодо цього заходу. Знявши з цих паперів дві чудесні копії й надіславши їх герцогині, він відчув якусь меланхолійну радість.

Він губився в припущеннях. Йому хотілося одгадати, як далі поводитиметься кохана жінка.

— Вона сама нічого не знає про це, — подумав він, — але, звісно, вона ні за що на світі не змінить свого вирішення. — Нещастя його було ще більше від того, що він не міг засудити герцогиню. — Вона ж зробила ласку, покохавши мене. Вона перестала любити мене завдяки моїй мимовільній помилці, яка може дати жахливі наслідки. В мене немає ніякого права скаржитися.

Другого дня граф довідався, що герцогиня знову почала з'являтися в світі. Напередодні увечері вона побувала в усіх домах, що приймали. Що сталося б з ним, якби він зустрівся з нею в якомисьь сальоні? Як забалакати з нею? Якого тону додержуватися в розмові? і як не забалакати?

Другий день був зловісний. Поширилася чутка, що Фабріцію буде скарано. Місто захвилювалося. Переказували, що принц, зважаючи на високе походження в'язня, ласково згодився, щоб йому одтяли голову.

— Це я його вбиваю! — подумав граф, — я не можу більше сподіватися пробачення герцогині. — Та не зважаючи на це звичайне міркування, він не втримався і тричі пройшовся перед її дверима. Правда, щоб його не помітили, він ходив пішки. У розпачу він навіть насмівся написати до неї. Він двічі посилав за Рассі, але фіскал не з'являвся.

— Шахрай зраджує мене, — подумав граф.

Другого дня три великих новини схвилювали вищий світ

і навіть буржуазію. Смертний присуд для Фабріціо був більше, ніж досі, певний. І,—дуже дивний додаток до цієї новини,—герцогиня здавалася не дуже засмученою. Напевно, вона почувала тільки звичайнісінький жаль до свого молодого коханця. Проте, вона, як справжній мистець, скористалася з своєї блідости, яку в неї викликала недавня серйозна хвороба, що припала якраз на арешт Фабріціо. Всі ці подробиці переконали міщан в нечутливості серця такої великої придвірної дами.. Проте, немовби приносячи жертву тіні молодого Фабріціо, вона заради чемности розійшлася з графом Моска.

— Яка безсоромність!—скрикували пармські янсеністи. Але, неймовірна річ, здавалося, що герцогиня згодна була вислухувати компліменти найвродливіших придвірних юнаків. Між іншим помітили, що під час розмови із графом Бальді, теперішнім коханцем маркізи Раверсі, вона була дуже весела і весь час жартувала з його частих візит до Велейського замку. Дрібна буржуазія і нарід обурювалися з приводу скарання Фабріціо, яке ці добрі люди приписували ревностям графа Моска. Двірський світ також чимало балакав про графа, але це робилося для того, щоб поглузувати з нього. Третя з цих великих новин, про які ми згадували, була не що інше, як графова демісія. Усі чисто глузували із чудного коханця, який п'ятидесяти шости літ зрікся чудесного становища, засумувавши через ту жорстоку жінку, що покинула його, давно уже воліючи йому юнака. Тільки один архієпископ зрозумів, або швидше почув серцем, що графові честь не дозволяла zostаватися прем'єр-міністром в тій країні, де збиралися, не порадившись з ним, відтяти голову юнакові, його протеже. Новина про графову демісію вилікувала генерала Фабіо Конті від подагри. Ми про це скажемо в іншому місці, коли будемо оповідати про те, як нещасний Фабріціо бачив час у цитаделі, коли все місто намагалось довідатися про годину його скарання.

Другого дня граф знову побачився з Бруно,—тим відданим агентом, що був посланий до Больоньї. У Больоньї Бруно нічого не взнав. Він не застав там Льодовіка, бо подеста з Кастельноо держав його в сільській в'язниці.

— Я зараз вас знову пошлю до Больоньї,—сказав граф Бруно.—Герцогиня цікавиться всіма подробицями цього нещасного випадку з Фабріціо. Це дасть їй якесь сумне вдоволення. Зверніться до жандарського бригадира, який командує постом в Кастельноо...

— Та ні!—перебивши себе,—скрикнув граф.—Ідьте відразу до Л'юмбардії й роздайте побільше грошей усім на-

шим агентам. Моя мета—одержати від цих людей бадьорі звістки.—Прекрасно зрозумівши мету своєї місії, Бруно став писати довірчі листи. Коли граф давав йому останні інструкції, він несподівано одержав справжнього фалшивого, проте, прекрасно написаного, листа. Можна було сказати, що це друг, прохаючи послуги, пише до друга. Друг, що писав, був ніхто інший, як принц. Почувши розмови про певні проекти одходу од справ графа Моска, принц благав свого друга зостатися в міністерстві. Він просив у нього цієї послуги іменем дружби і державної небезпечки і наказував йому, як державець. Наприкінці додавався, що король допіру прислав йому дві стьожки свого ордена: одну принц зоставляє собі, а другу посилає своємулюбому другові, графові Моска.

— Ця тварина спричинилася до всіх моїх нещасть!—скрикнув осатанілий граф в присутності здивованого Бруно,—і він думає спокусити мене тими лицемірними фразами, які ми вкупі складали, щоб на них впіймати якогось дурня.—Він одмовився од ордена і в своїй відповіді написав, що стан його здоров'я не дозволяє йому справлятися з важкою працею в міністерстві. Граф олютів. Незабаром йому доповіли про фіскала Рассі, з яким він повівся, як з негром.

— Оце так! Через те, що я вас зробив шляхетним, ви починаєте ставати нахабою! Чом ви вчора не прийшли подякувати мені,—це ж ваш обов'язок, пане негіднику?

Рассі був вищий за образи. Його з таким тоном щодня приймав принц. Але йому хотілося стати бароном і він почав дотепно виправдуватися. Нічого не було легшого.

— Принц учора цілий день продержав мене прикутим до столу. Його височність наказав мені переписувати моїм поганим прокурорським почерком цілу купу дипломатичних паперів, таких безглузвих і таких довгих, що, правду сказати, мені здається, в цьому була одна мета—тримати мене як в'язня. Нарешті, коли я о п'ятій годині, вмираючи з голоду, міг піти, він мені наказав повернутися просто додому і нікуди не виходити цілий вечір. Справді, я побачив двох його особистих шпиків, добре мені відомих. До самої півночі вони ходили по моїй вулиці. Сьогодні вранці при першій нагоді я послав за екіпажем, який одвіз мене до брами катедрального собору. Я висів з екіпажа дуже повільно, але потім подався біжком, перетнув мерщій церкву і тепер ось тут. Цієї хвилини ваша ексцеленція—єдиний чоловік на світі, якому я дуже хочу догодити.

— Ви, пане блазню, не обдурите мене цими казками,

які ви так добре склали. Ви позавчора одмовилися розмовляти зі мною про Фабріцію. Я пожалував вашу діткливість і ваші присяги щодо таємниці, хоч присяга для такої істоти, як ви, тільки звичайний засіб. Сьогодні я хочу правди. Що це за чудні чутки, які засуджують до смерти цього юнака, як убивцю комедіянта Джілетті.

— Краще за мене ніхто не дасть звіту про ці чутки вашій ексцеленції, бо я їх сам поширював з наказу державця. І в мене така думка, що він, мабуть, тримав мене цілий день в'язнем для того, щоб я не повідомив вас про це. Принц не вважає мене за дурня і не сумнівається в тім, що я не забарився б прийти до вас із своїм хрестом, благаючи вас почепити мені його до петлиці.

— До діла! і без балачок!—скрикнув міністер.

— Звісно, принцеві дуже хотілося б одержати смертного присуду проти пана дель Донго, але в нього, як ви, певно, знаєте, є тільки присуд на двадцять років кайданів, які він сам другого дня після присуду замінив на дванадцять років фортеці з постом на хлібі й воді по п'ятницях та іншими релігійними спокутами.

— Я знав тільки про цей присуд до в'язниці, тому мене дуже злякали чутки про близьке скарання, які поширилися по місту. Мені пригадується смерть графа Паланця, яку ви так прекрасно обладнали.

— Ще тоді б я мусив одержати хреста!—скрикнув безсоромно Рассі.—Треба було натиснути клямку в той момент, як вона була у мене в руках і коли принц бажав цієї смерті, я був тоді йолоп. І от, озброєний цим досвідом, наслідуюся порадити вас не наслідувати мене сьогодні.

— Це порівняння обурило графа, який насилу стримався, щоб не дати стусана ногою Рассі. Насамперед,—казав той далі з послідовністю юрис-консульта і з цілковитою певністю людини, якої жадна образа не може скривдити,—насамперед, не може бути й мови про скарання вищезгаданого дель Донго. Принц не насмілиться. Часи змінилися! Та й я, ставши тепер шляхетний і маючи надію за вашою допомогою зробитися бароном, не прикладу до цього рук. Бо ж тільки од мене—про це знає ваша ексцеленція—виконавець смертних присудів може одержувати наказа, а я вам заприсягаюся, що кавалер Рассі ніколи не дозволить собі такого щодо вельмишановного пана дель Донго.

— І ви поведетеся розумно,—зміривши його суворим поглядом, сказав граф.

— Розберімося ж,—з посмішкою мовив далі Рассі.—

Я їсную тільки для офіційних скарань. Але, якщо добродій дель Донго помре од болю в животі, то не припишуть його смерти мені. Не знаю чому, але принц дуже взявся на цю Сансеверіна. — Три дні тому Рассі сказав би герцогиня, але він, як і все місто, знав про її розлад з прем'єр-міністром. Граф був приголомшений, що такі вуста пропустили титул. Можна уявити, яке вдоволення він відчув. Він пронизав Рассі поглядом, переповненим зненавистю.

— Мій любий анголе, — подумав він, — тільки сліпо слухаючися твоїх наказів, я можу довести своє кохання.

— Признаюся вам, що я не дуже цікавлюся всякими примхами пані герцогині — сказав він фіскалові. — Проте, вона презентувала мені цього щибеника Фабріціо, який повинен був zostатися в Неаполі, а не приїздити сюди заплутувати всі наші справи, — тому я настою, щоб його не скарали, поки я тут. Я ладен навіть дати вам слово, що ви станете бароном через тиждень після виходу його з в'язниці.

— В такому разі, пане графе, я буду бароном тільки через дванадцять років, бо принц осатанів і так зненавидів герцогиню, що не може навіть критися з цим.

— Його височність дуже добрий чоловік. Навіщо йому критися із своєю зненавистю, коли його прем'єр-міністер не протегує більше герцогині? Я тільки не хочу, щоб мене могли обвинуватити в ницості, а, особливо, в ревнощах, бо я ж затяг герцогиню до цієї країни. А якщо Фабріціо вмере у в'язниці, то ви і барон не будете і вас, до того ж, ще хтось штрикне кинджалом. (Та киньмо цю нісенітницю! Річ у тім, що я підрахував моє майно: в мене ледве набирається до двадцяти тисяч ліврів ренти! В мене є думка смиренно подати до демісії державцеві. Я маю деякі надії стати на службу до Неаполійського короля. Це велике місто дасть мені розваги. Вони зараз мені дуже потрібні, а в такій дірці, як Парма, їх не знайдеш. Я zostануся тут тільки тоді, як ви мені допоможете одержати руку принцеси Ізоти і т. д. і т. д. — Розмова точилася до безкінця в такому тоні. Коли Рассі встав, граф байдуже сказав:

— Чи чули? Кажуть, що Фабріціо мене ошукав. Він ніби був один із коханців у герцогині. Я одкидаю цю чутку і, щоб заперечити її, хочу через вас передати цього гаманця Фабріціо.

— Але, пане графе, — поглядаючи на гаманець, промовив переляканий Рассі, — там величезна сума, а правила...

— Для вас, мій любий, вона, може, й величезна, —

відповів граф з виглядом величної зневаги. — Такий буржуа, як ви, вважає, що він остаточно збіднів, коли послав своєму ув'язненому, другові десять цекінів. А я хочу, щоб Фабріціо одержав ці 6000 франків, особливо, щоб у замкові ніхто не знав про цю передачу.

Приголомшений Рассі хотів заперечити, тому граф нетерпляче зачинив за ним двері.

— Ці люди бачуть владу тільки в нахабстві! — промовив він про себе. На цім слові великий міністер зробив щось таке чудне, що нам ніяково й оповідати. Він побіг до свого бюро, схопив портретик герцогині і вкрив його палкими поцілунками.

— Пробач, мій любий анголе, що я не викинув із вікна своїми власними руками цього шахрая, який так фамільярно насмілювався розмовляти про тебе! — скрикнув він. — Але, поведившись так неймовірно терпляче, я тільки слухався тебе. Рассі нічого не станеться, якщо він трохи почекає на помсту.

Граф думував, що його серце вмерло в грудях. Після довгої розмови з портретом він надумав один чудний плян і ві дразу ж з дитячою поквалітивістю почав його виконувати. Убравшись в мундир з орденами, він пішов з візитою до старої принцеси Ізоти. Йому доводилося бувати в неї тільки на новий рік. Він її застав оточеною собаками, в парадній сукні, навіть з діамантами, — здавалося, що вона повинна була йти зараз до двору. Граф з опаскою спитав, чи не заважає він плянам її височности, яка збиралася, мабуть, кудись виходити. Але височність відповіла міністрові, що принцеса Пармська мусить бути і на самоті так одягнена. Вперше за своє нещастя принц став трохи веселіший.

— Я добре зробив, з'явившись сюди! Сьогодні ж треба признатися, подумав він.

Побачивши у себе такого славнозвісного своїм розумом чоловіка, що до всього, ще й прем'єр-міністер, принцеса дуже зраділа. Сердешна стара дівка зовсім не звикла до таких візит. Граф почав з дотепної передмови з приводу тієї величезної відстані, що завжди відрізнятиме його, простого шляхтича, од членів коронної родини.

— Треба робити різницю, — промовила принцеса. — Наприклад, в доньки французького короля немає ніякої надії досягти корони. Та інакше стоїть справа в пармській фамілії. От саме тому ми, Фарнезе, повинні додержуватися певної гідності в своїй зовнішності. І я, буди така бідна принцеса, як ви бачите, не можу сказати, що ви ніколи не станете за прем'єр-міністра в мене.

Ця думка своєю несподіваною комічністю вдруге розвеселила бідного графа.

Почувши палкі признання прем'єр-міністра, принцеса Ізота дуже зашарілася. Вийшовши од неї, граф зустрів одного з кур'єрів палацу. Принц наказав негайно попросити до себе прем'єр-міністра.

— Я хворий! — відповів міністер, радий з того, що може зробити неприємність принцеві. — Ви мене доводите до краю! — осатаніло скричав він, — а потім хочете ще, щоб я вам служив. Так знайте, ж, мій принце, що одержати владу від провідіння — в наш вік мало. Треба багато розуму і сильного характеру, щоб бути деспотом.

Відіславши принцевого кур'єра, дуже скандалізованого здоровим виглядом хворого, граф пішов до тих двох придвірних, які мали величезний вплив на Фабіо Конті. Найбільше граф боявся, щоб комендант цитаделі не розправився з Фабріціо за допомогою перузької водички, бо колись його обвинувачували в смерті одного капітана, що був особистий його ворог. Граф знав, що за останній тиждень герцогиня витратила неймовірні суми на зв'язок з надійними людьми в цитаделі. Але, на його думку, надія на успіх була невелика. Чужі очі були надто уважні. Ми не оповідатимемо читачеві про всі спроби підкупу цієї нещасної жінки. Вона була в розпачу. Агенти, віддані люди, допомагали їй. Але при деспотичних двориках, мабуть, тільки єдине діло справно робиться, — там прекрасно охороняють політичних в'язнів. Герцогинине золото спричинилося тільки до звільнення з цитаделі вісьмох чи десятих службовців.

XVIII

Отже, не зважаючи на таку відданість в'язневі, герцогиня і прем'єр-міністер зробили для нього дуже мало. Принц гнівався, а двір, як і публіка, був сердитий на Фабріціо і радів з його нещастя, бо той досі був надто щасливий. Герцогині не пощастило зробити їй кроку вперед в облозі цитаделі, дарма, що вона розкидала повними жменями золото. Не минало їй дня без того, щоб маркіза Раверсі або кавалер Ріскара не давали якоїсь нової поради генералові Фабіо Конті. Вони підтримували його кволість.

Ми вже згадували, що Фабріціо в день ув'язнення одвели були попервах до комендантового палацу. Це невеличкий гарненький будинок, збудований того віку за ескізами Ванвітеллі, який спорудив його на висоті ста восьмидесяти футів на платформі величезної круглої вежі.

Цей палацик самотньо підносився на спині величезної вежі, як горб на верблюді, і з вікон його Фабріціо бачив сільські краєвиди і далеко за ними Альпи. Він споглядав, як унизу біля цитаделі тече річка Парма. Це щось вроді потоку, який за чотири льє од міста повертає праворуч і вливається в По. По той бік ріки, яка блистить низкою величезних білих плям серед зелених луків, його зраділе око виразно помічало кожную верховину величезного муру, що його утворюють Альпи на півночі Італії. Ці верховини завжди вкриті снігом. Навіть у серпні, — а тоді був якраз цей місяць, — надають якоїсь свіжости задушливим краєвидам, коли згадуєш про них. Око може простежити найменші деталі, — проте, гори за добрих тридцять льє од пармської цитаделі. Розлогий краєвид із чепурненького комендантового палацу на півдні обривала вежа Фарнезе, де нашвидку готували Фабріціо кімнату. Читач, мабуть, згадає, що ця друга вежа була споруджена на платформі величезної вежі на честь одного спадкоємного принца, який всупереч Іпполітові, Тезеевому синові, зовсім не одкинув кохання молодой мачухи. Принцеса тоді померла за кілька годин, а принців син вийшов на волю тільки через сімнадцять літ посісти після батькової смерті трон. Ця вежа Фарнезе, куди через три чверти години повели Фабріціо, має зовні дуже огидливий вигляд. Вона підноситься на п'ятдесят футів над помостом величезної вежі з безліччю громоздів. Сердитий на свою жінку, принц, будуючи цю в'язницю, що її видно відусіль, ухопився за чудну думку переконати підданців в тім, що вежа існує з давних давен. От, тому він і дав їй назву вежі Фарнезе. Про цю будову заборонялося розмовляти, а тимчасом з усіх країн міста Парми і суміжних рівнин прекрасно було видно, як каменярі кладуть кожен камінь, будуючи цю п'ятикутню вежу. Щоб довести її старовину, над її вхідними дверима, в два фути завширшки і чотири заввишки, зробили чудесний барельєф, на якому відомий генерал Александер Фарнезе примушує покинути Париж Анрі IV. Збудована серед такого прекрасного краєвиду, вежа Фарнезе має нижній поверх завдовжки, принаймні, в сорок футів і стільки ж завширшки. Вона вся в присадкуватих колонах, бо це таке широчезне помешкання не вище за п'ятнадцять футів. Там містилася кордегардія. Відтіля із середини, обвиваючися навколо колони, ідуть на тору східці. Ці маленькі залізні східці дуже легкі, філігранної роботи, — вони ледве в два фути завширшки. Цими східцями, які трусилися під вагою тюремників, Фабріціо зійшов до просторих покоїв, у двадцять із чимсь футів заввиш-

ки, що утворюють чудесний горішній поверх. Вони були колись розкішно мебльовані для молодого принца, який там пробув сімнадцять найкращих літ свого життя. В кінці покоїв новому в'язневі показали розкішно оздоблену каплицю. Мури й склепіння в ній було викладено чорним мармуром. Колони, також чорні і найшляхетніших пропорцій, ішли довгими низками вздовж чорних мурів. Ці мури були оздоблені величезною кількістю черепів з білого мармуру колосальних пропорцій. Вони було витворно вирізблені й містилися на двох перехрещених кістках.

Це витвір зненависти, яка не може вбити! — подумав Фабріціо. — Яка диявольська думка показувати мені це!

Легенькі залізні філігранні східці, теж обкручені коло колони, давали доступ до другого поверху цієї в'язниці.

В камерах цього другого поверху, що були заввишки приблизно в п'ятнадцять футів, уже цілий рік генерал Фабіо Конті доводив свій талант. Насамперед, за його вказівками, дбайливо заґратували вікна тих кімнат, де колись жила принцева челядь, дарма що вони більше, ніж на тридцять футів, підносилися над кам'яними плитами платформи величезної круглої вежі. Темним коридором, що був у центрі цієї будови можна було досягти кімнат, з яких кожна мала од два вікна. В цьому вузькому коридорі Фабріціо помітив трое дверей, зроблених з величезних залізних балок, що підносилися до самого склепіння. Плани, профілі та висоти всіх цих прекрасних витворів вже два роки щотижня давали генералові аудієнцію в свого державця. Змовник, посаджений в одній з цих камер, не міг поскаржитися суспільству, що з ним не по-людському поводяться, а тимчасом він не має зв'язку з жадною людиною на світі, не міг зробити жадного руху без того, щоб його не почувли. Генерал наказав зробити в кожній камері великий дубовий поміст, що утворював немовби ряд ослонів у три фути заввишки. Це був його найголовніший винахід, який давав йому право на міністра поліції. На цих ослонах він наказав збудувати дуже лунку дощану хижку, заввишки в десять футів. Вона тільки збоку торкалася муру. З трьох інших боків проходив невеличкий коридор, в чотири фути заввишки. Він йшов між основним муром в'язниці, збудованим з величезного обтесаного каміння і між дощаними перегородками хижки. Ці перегородки зроблені з чотирьох подвійних горіхових, дубових та ялинових дошок, були міцно з'єднані між собою залізними дужками та цвяхами.

До однієї з цих кімнат, збудованих рік тому, яка, як шедевр генерала Фабіо Конті, одержала назву безпереч-

ної слухняности, ввели Фабріціо. Він м'ерщій підбіг до вікон. З цих заготованих вікон був величний краєвид. Тільки невелика частка обрію ховалася на північному заході за дахом галерії чепурного комендантового палацу. Він мав тільки два поверхи, бо внизу містилася канцелярія головної управи. Відразу ж погляд Фабріціо впав на одне вікно другого поверху, де в гарненьких клітках було багато всяких птахів. Фабріціо розважався, слухаючи, як вони своїм співом вітають останнє проміння вечірнього сонця. Тюремники метушилися навколо нього. Це вікно пташарні було на якихсь двадцять п'ять футів над його. Воно було навпроти, але на п'ять-шість футів нижче. Отже він дивився на птахів згори.

Цього вечора світив місяць. Він велично сходив на обрії з правого боку, в напрямку Тривізе, над Альпійським кряжем, коли Фабріціо ввійшов до в'язниці. Було тільки пів на дев'яту, тому на другому краї на заході, блестів жовтогарячий вечірний прут, чудесно обрисовуючи контури гори. Візо та інші Альпійські шпилі, як підносяться, що йдуть від Ніци до Сені та Туріну. Фабріціо не думав більше про своє нещастя, його зворушив і захопив цей величний краєвид.

— Так в цім чудеснім світі живе Клелія Конті! Вона, певно, розважається цим видовищем більше, ніж хто інший, бо в неї така задумлива і серйозна вдача. Тут, як у самотніх горах за сто льє од Парми!

Понад дві години він пробув біля цього вікна, з насолодою дивлячись на обрій, що так промовляв до його душі, і часто спиняючи свій погляд на красивому комендантовому палаці, скрикував:

— Та хіба це в'язниця? Хіба це те, чого я так боявся? — замість помічати на кожному кроці неприємності і приводи до сумування, наш герой зачарувався принадами в'язниці.

Раптом його увагу жорстоко повернув до дійсности жахливий грюкіт. Надзвичайна лунка дерев'яна камера, дуже схожа на клітку вся затрусилася. Гавкання собаки і пронизливі зойки довершували цей неймовірний гармидер.

— Що таке? Невже я так швидко можу втекти? — подумав Фабріціо. А через хвилину він так зареготав, як, мабуть, ніхто ніколи не сміявся в цій в'язниці. З наказу генерала, тюремники привели сюди дуже злого англійського собаку, що досі оберегав визначних урядовців, а тепер мусив ночувати в тому проміжкові, що так дотепно був зроблений навколо клітки Фабріціо. Тюремникові доводилося спати з цим собакою в трьохфутовій просторині, між кам'я-

ними плитами й дерев'яним помостом, на якому в'язень не міг зробити й кроку без того, щоб його не почули.

В кімнаті безперечної слухняності Фабріціо застав силу-силенну величезних пацюків, які кинулися врозтіч на всі боки. Собака, щось на зрієць підтумка від болонки й англійського фокса, був некрасивий, але дуже моторний. Його прив'язали до кам'яної підлоги під помостом дерев'яної камери. Але, почувши, що пацюки зовсім близько од нього, він силкувався витягти голову з ошийника. Нарешті, йому вдалося це. Тоді й сталася ця дивна баталія, що своїм гармидером одірвала Фабріціо од, зовсім несумних, мрій. Пацюки, що попервах були врятувалися од собаки, кинулися мерщій до дерев'яної камери, але пес погнався за ними нагору, по тих шости східцях, які йшли од кам'яного помосту до хижки Фабріціо. Тут почався ще жахливіший грюкіт. Хижка тряслася до самої основи. Фабріціо реготав, як божевільний,—він плакав од сміху. Тюремник Грілльо, що сміявся не менше од нього, зачинив двері. Собаці не заважала жадна мебля бігати за пацюками, бо камера була зовсім порожня. Плижкам цього мисливського собаки перешкоджала тільки залізна грубка, що стояла в кутку. Нарешті, пес затріюмфував над своїми ворогами. Тоді Фабріціо покликав собаку до себе, став гладити його і, кінець-кінцем, вподобався йому.

— Цей пес і не гавкне, як побачить, що я плигнув через мур!—подумав він.—Але ця мудра політика була тільки зайва претенсія з його боку, бо в нього був той настрій, коли приємно забавлятися із собакою. Завдяки дивацтву, про яке він не думав, в глибині його душі панувала таємна радість.

Зовсім задиханий після біганини з собакою, Фабріціо спитав тюремника:

— Як вас звуть?

— Грілльо. Я до послуг вашій ексцеленції в усьому, що дозволено правилами.

— Так от, мій любий Грілльо! Один чоловік, на ім'я Джілетті, хотів мене вбити посеред шляху, а я оборонявся і убив його. Я вбив би його знову, якби довелося це зробити. Але мені хочеться жити весело у вас в гостях. Попросіть ваше начальство, щоб воно дозволило вам сходити за білизною до палацу Сансеверіна. Крім того, купіть мені Астійського винця.

Це—гарненьке шумливе вино. Виробляють його в П'ємонті, батьківщині Альфієрі. Найбільше його жалує та верства аматорів, до яких належать тюремники. До десятка

цих добродіїв переносили з першого поверху, із принцевих покоїв, до дерев'яної камери Фабріціо старовинну позолочену меблю. Всі вони побожно зберегли в думці словечко про Астійське вино. Хоч вони й старалися, але цієї першої ночі у Фабріціо було жалюгідне становище. Проте він жалкував тільки за пляшкою доброго винця.

— Та це немовби гарний хлопець,—вийшовши од нього, сказали тюремники.—Треба побажати тільки одного, щоб наші пани дозволяли йому приносити гроші.

Опинившись на самоті й трохи отямившись після усього того гармидеру, він, поглянув на величезний обрій од Тревізе до гори Візо, на довгий кряж Альпів, на шпилі, вкриті снігом, на зірки тощо і подумав:

— Невже можливо, щоб це була в'язниця? Та ще перша ніч у в'язниці! Я розумію, чому Клелії Конті подобається ця повітряна пустеля! Одвідціля за тисячу лье ті дрібниці і злість, які турбують нас там, унизу. Якщо ці птахи, які он під моїм вікном, належать їй, то я її побачу... Чи почервоніє вона, коли помітить мене?—обмірковуючи це величезної ваги питання, в'язень заснув пізньої години.

Цієї першої у тюрмі ночі Фабріціо ні разу не роздратувався, але другого дня йому довелося обмежитися розмовою з Фоксом, англійським собакою. Тюремник Грілльо дивився на нього так привітно, як і раніше, але через новий наказ став німий. Він не приніс ні білизни, ні винця.

— Чи побачу я Клелію?—прокидаючися, подумав Фабріціо,—невже це її птахи?—Пташки стали цвірінькати й співати. На цій висоті тільки їхній спів чувся у повітрі. Розлога мовчанка, що панувала на цій висоті, давала відчущання, повне новизни й насолоди. Він з радістю слухав безугавне та жваве цвірінькання, яким сусіди—птахи вітали день.—Якщо вони належать їй, то вона хоч на хвилинку з'явиться там під вікном цієї кімнати.—І споглядаючи величезні Альпійські кряжі, що перед ними Пармська цитадель підносилася, як якийсь первотвір, він щохвилини звертав свої погляди до розкішних кліток, із золотими прутами цитринового та червоного дерева, які підносилися посеред світлої кімнати, де містилася пташарня. Тільки згодом Фабріціо узнав, що весь другий поверх палацу соняшний і тільки в цій кімнаті холодок з одинадцятої до четвертої години,—їй застувала вежа Фарнеза.

— Як було б тяжко, коли б замість скромного й задумливого давножданого обличчя, яке, може, почервоніло б

трохи, помітивши мене, я побачив би якусь гладку буденну покоївку, що має доглядати птахів!—подумав Фабріціо.— Та чи забажає Клелія звернути на мене увагу, коли я її побачу? Слово честти, доведеться зробити щось нескромне, щоб тільки помітила мене! Мусить же мати якісь привилеї моє становище. До того ж, нас тут тільки двоє а ми такі самотні й далекі від світу! Я в'язень, тобто те, що генерал Конті й інші негідники цієї породи називають своїм підлеглим... Але вона така розумна або краще сказати, така щира, що, може, навіть зневажає батькове ремесло,—так, принаймні, думає й каже граф. Тому в неї така меланхолія. Шляхетна причина смутку! Але, кінець-кінцем, я не зовсім чужий їй. З якою грацією, повною скромності, вона поздоровкалася вчора ввечері. Я прекрасно пам'ятаю свої слова під час нашої зустрічі біля Комо. «Колись я приїду подивитися на прекрасні пармські картини!—сказав тоді я.—Чи згадаєте ви це ім'я: Фабріціо дель Донго?» Невже вона забула? Вона ж була тоді така молода!

— Але до речі,—перебиваючи раптом течію думок, здивовано промовив Фабріціо,—я забуваю, що треба сердитися. Чи, може, я чоловік такої хоробрости, зразки якої дав нам тільки стародавній світ? Може, я герой, сам про те не знаючи? Я ж так улякався в'язниці, а, опинившись в ній, зовсім забув про те, що треба бути сумним. В даному разі можна сказати, що страх у сто разів гірший за саме лихо. Як! Мені треба доводити самому собі, що я повинен сумувати у в'язниці? А, за словами Блянеса, вона може тягтися десять місяців, а то й років. Невже мене так здивували всі ці нові обставини, що навіть той тягар з мене скинули, який би я мусив почувати? А, може, цей гарний настрій, незалежний од моєї волі й зовсім нерозумний, раптом зникне і мене несподівано огорне безпросвітне лихо, яке я й повинен почувати?

— В усякому разі, дуже дивно—сидіти у в'язниці й умовляти себе побиватися! Слово честти, доводиться думати, що в мене, мабуть, вдача великої людини.

Мрії Фабріціо на хвилину перебив цитадельний тесля. Він прийшов знімати мірку для віконних абажурів. В цьому помешканні раніше не було в'язниці і тому досі не подбали про таку істотну частину.

— Отже, в мене незабаром не стане цього величнього краєвиду,—подумав Фабріціо.—І він намагався сумувати за такою втратою.

— Як?—скрикнув він раптом, розмовляючи із теслею,—я не побачу більше цих красивих пташок?

— Ах! Панна так любить свої пташки! — добродушно відповів цей чоловік.— Тепер їх од вас сховано, застано, знищено, як і все інше.

Йому так само суворо, як і тюремникам, заборонялося розмовляти, але цей чоловік почув жаль до молодости в'язня. Він сказав, що ці величезні абажури, поставлені на лутки вікон і що вище, то більше одсунені від муру, zostавляють в'язням тільки небо.

— Це роблять з моральною метою, щоб збільшити в душі в'язня цілющий сум і бажання виправитися,—сказав він.— Генерал,—додав тесля,—придумав також замість скла вставляти в шибки просмальцований папір.

Фабріціо дуже вподобався такий глузливий тон цієї розмови, бо він рідко трапляється в Італії.

— Мені дуже хотілося б мати пташку, щоб не так нудьгувати! Я їх шалено люблю!... Купіть мені одну з них в покоївки панни Келлі Конті!

— Як! Ви її знаєте?—с крикнув тесля,—ви так добре вимовляєте її ім'я.

— Хто не чув про таку славетну красуню? Але я мав несть зустрічати її при дворі не раз.

— Сердешна панна дуже нудьгує тут,—додав тесля.— Вона все життя своє бавить тут із пташками. Сьогодні вранці вона наказала купити прекрасні померанчові дерева, які поставлено з її наказу біля брами вежі, якраз під вашим вікном. Якби не карніз, ви б побачили їх.—Слова цієї відповіді були дуже цінні для Фабріціо. Він знайшов делікатний привід дати трохи грошей теслі.

— Я роблю зараз два гріхи: розмовляю з вашою ексцеленцією і беру гроші!—промовив цей чоловік.—Якщо я післязавтра повернуся знову до абажурів, то в моїй кишені буде пташка. Коли не пощастить прийти самому, то я удам, що ненароком випустив її. Постараюся принести і молитовник. Ви, мабуть, дуже страждаєте без своєї служби.

— Отже, ці пташки її. Але через два дні я не побачу їх більше,—промовив про себе Фабріціо.—На цім слові його очі засмутилися. Та, нарешті, на велику радість, після такого довгого чекання і стількох поглядів, опівдні Келлія прийшла дати їсти птахам. Фабріціо не поворушився і перестав навіть дихати. Стоявши зовсім близько коло величезних віконних брусків, він помітив, що вона, хоч не зводить очей до нього, проте, рухається так соромливо, як та людина, що почуває на собі чийсь уважний погляд. За всього свого бажання ця сердешна дівчина не здала б забути тієї глузливої посмішки у Фабріціо, яку вона

бачила напередодні, коли жандарі виводили його з кордегардії.

З усього було видно, що вона пильно стежила за своїми рухами і проте, їй дуже почервоніли щоки, коли вона підійшла до вікна пташарні. Попервах Фабріціо, що притиснувся до залізних віконних балок, ледве не піддався на дитяче бажання,—йому хотілося постукати трохи рукою по цих балках. Од цього стуку пішла б невеличка луна. Але сама думка про такий нечемний вчинок навела жах на нього.

—Тоді б я заслужив на те, що вона цілий тиждень посидала б до пташок своєю покоївку.—Такої делікатної думки він би ніколи не забрав собі в голову в Неаполі та в Новарі. Він палко стежив за нею очима.

—Напевно, вона зараз піде й не кине жадного погляду на це нещасне вікно, дарма що воно напроти неї,—подумав він. Але Клелія, повертаючися з краю кімнати, яку Фабріціо прекрасно було видно, бо він стояв вище, не втрималася й на ходу глянула вгору. Цього було досить Фабріціо для того, щоб поздоровкатися.

—Хіба ми не сами тут у всьому світі?—подумав він собі, щоб набратися духу. На це привітання молода дівчина раптом стала й спустила очі. Але потім Фабріціо побачив, як вона їх повільно підводить. І, зробивши, мабуть, зусилля над собою, вона статечно і надто стримано також вклонилася в'язневі. Але її очі не змогли мовчати: цієї хвилини в них відбивався найщиріший жаль, хоч вона, мабуть, сама того не хотіла. Фабріціо помітив, що Клелія почервоніла до самих плеч, з яких, ще ввійшовши до пташарні, вона через спеку скинула шаль з чорного мережива. Мимовільний погляд, яким Фабріціо відповів на уклін, ще дужче схвилював її.

—Яка щаслива була б та сердешна жінка, якби хоч хвилину могла побачити його так, як я!—подумала вона про герцогиню.

Фабріціо сподівався ще раз поклонитися їй перед тим, як вона виходитиме. Але, щоб уникнути цієї нової чемності, Клелія майстерно зробила мудрий відступ од клітки до клітки, немовби останніми їй треба було погодувати тих, що були біля самих дверей. Нарешті, вона вийшла. Фабріціо непорушно стояв, дивлячися на ті двері, за якими вона щойно зникла. Він став іншою людиною.

З цієї хвилини одне тільки цікавило його: як зробити так, щоб бачити її далі, коли навіть приладнають цей жахливий абажур до вікна, яке виходило до комендантового палацу.

Напередодні ввечері, перед тим, як лягати спати, він узявся за нудну й довгу роботу—ховати більшу частину свого золота в численні нори пацюків, що прикрашали дерев'яну камеру.

— Сьогодні ввечері треба неодмінно сховати годинника. Хіба я не чув, що, маючи терпіння, годинниковою зазубреною пружиною можна перепилати дерево і навіть залізо? Отже, я зможу перепилати цей абажур!—Ховання годинника, а воно тривало кілька годин, не здалося йому надто довгим. Він мріяв усякими способами досягти мети й намагався пригадати все, що чув про теслярство.—Якщо я зумію взятися за це, то можна буде акуратненько вирізати з абажура невеликий шматок дубової дошки, якраз у тім місці, де його поставлять на лутці. Я виймаю цей шматочок і знову вкладатиму на місце, зважаючи на обставини. Я віддам Грілльо все, що маю, аби тільки він погодився не помічати цих маленьких хитрощів.—Усе щастя Фабріціо тепер полягало в тім, чи зможе він виконати цю роботу. Щось інше йому на думку не спадало.—Коли б мені тільки її побачити, я був би вже щасливий. Та ні,—промовив він про себе,—вона мусить знати, що я її бачу.—За ніч в його голові стало повно теслярських винаходів. Жадного разу він, здається, не подумав про пармський двір, про принців гнів тощо. Признаємося, що він не більше думав і про той біль, який мусіла була почувати герцогиня. Він нетерпляче чекав другого дня. Але тесля не приходив. Очевидно у в'язниці його вважали за ліберала. Замість нього послали іншого, бридкого на вигляд. На всі ті чемні слова, з якими Фабріціо намагався звернутися до цього чоловіка, він відповідав тільки зловісним бурчанням.

Деякі спроби герцогині зав'язати з Фабріціо листування викрили численні агенти маркізи Раверсі. Вона щодня застерігала, лякала й підбурювала генерала Фабіо Конті. На низу у великій стоколонній залі кожних вісім годин змінювалася варта із шести салдатів. Крім того, комендант становив ще й чергових тюремників. Вони стояли на кожних третіх залізних дверях, які йшли підряд в коридорі, і нещасний Грілльо, єдиний чоловік, який бачився із в'язнем, засуджений був виходити з вежі Фарнезе тільки раз на тиждень. Це йому не подобалося. Він дав у знаки своїй настрій Фабріціо, який слушно відповів йому такими словами:

— Побільше Астійського винця, мій друже!—і дав йому грошей.

— Так от! навіть це, що втішає усіх в нещасті, нам

заборонено!—скрикнув так тихо обурений Грілльо, що його слова ледве розчув в'язень.—Я повинен би відмовитись, та доведеться взяти, бо це однаково пропащі гроші. Я не можу нічого пообіцяти вам. Мабуть, ви здорово провинилися, бо вся цитадель пішла ходором через вас. Прекрасні підступи пані герцогині вже спричинилися до звільнення трьох наших.

— Чи зроблять абажур до півдня?—Це було серйозне питання. Цілий ранок через це колотилося серце Фабріціо. Він відраховував кожну чверть години, яку оддзвонювали дзигарі цитаделі. Коли пробило три чверти на дванадцятую, абажура ще не принесли. Клелія знову прийшла годувати своїх пташок. Жорстока неминучість примусіла завзятого Фабріціо піти на неабиякий вчинок. Небезпека не бачити більше Клелії здалася йому такою великою, що він, дивлячися на неї, наважився показати пальцями, що перепиляє абажур. Правда, вона, злегка вклонившись, відразу вийшла, коли помітила такий бунтівничий у в'язниці жест.

— Що таке?—спитав себе здивований Фабріціо.—Невже вона така нерозважлива, що побачила якусь чудну фамільярність у цім жесті, продиктованім невблаганною неминучістю. Я хотів її попросити, щоб вона, одвідуючи птахів, хоч інколи поглядала на це вікно в'язниці, коли його затулять величезні дерев'яні віконниці. Мені хотілося їй показати, що я зроблю все, що є в людській силі, аби тільки її бачити. Боже мій! Невже вона через цей нескромний жест не прийде завтра?—Цей страх, який прогнав сон од Фабріціо, справдився. Другого дня, коли остаточно приладнали до вікон Фабріціо два величезні абажури, Клелія не прийшла. О третій годині за допомогою вірьовок і бльоків, прироблених зовні до залізних віконних балок, частини цих абажурів підійняли з есплянади великої вежі. Правда, Клелія з тугою дивилася на роботу робітників крізь свою ґратчасту віконницю. Вона прекрасно бачила тяжкі турботи Фабріціо, але їй бракувало сміливости додержати слова, даного самій собі.

Клелія була до певної міри лібералка. Ще за дитинства їй здавалися серйозними всі ті ліберальні словечка, які вона чула в товаристві свого батька, що думав тільки про кар'єру. Тому вона почувала зневагу і якийсь жах до здатливої вдачі придвірних. Отже, тому шлюб і викликав у неї огиду. З того часу, як сюди привезли Фабріціо, її стала мучити совість.

— Ось! моє негідне серце стає вже на бік людей, які ладні зрадити мого батька,—думала вона.—Він насмілив-

ся мені показати, що перепиляс двері! Але все ж місто розмовляє про його близьку смерть! — з болем промовила вона.—Може, завтра надійде той фатальний день. Нами керують страховища. Хіба це неможлива річ для них? Яка лагідність, яка героїчна ясність в його очах! А вони можуть зараз навіки заплющитися! Господи! Як повинна мучитися герцогиня. Кажуть, що вона дуже кохивається! Я заколола б кинджалом принца, як та героїня Шарльотта Корде!

На третій день ув'язнення Фабріціо ввірвався терпець, але тільки тому, що йому не пощастило побачити Клелію.

— Гнів на гнів! я повинен був би сказати, що кохаю її!—скрикнув він, допіру дійшовши цього відкриття.—Ні, не завдяки величності душі я не думаю про в'язницю і звожу до брехні пророцтво Блянеса. Не мені така честь! Проти волі мені пригадується той погляд ніжного жалю, який Клелія кинула, коли жандарі виводили мене з кордегардії. Цей погляд звів на нівець усе моє минуле життя. Хто б сказав, що я знайду такі ніжні очі в такому місці і того моменту, коли мені було гидко дивитися на Барбоне та головного коменданта. Само небо з'явилося мені посеред цих нищих істот. Як мені не покохати цієї краси і як не намагатися знову її побачити? Ні, зовсім не завдяки величності душі я байдужий до всіх дрібних утисків, які мені дарує тюрма!—Швидко перебігаючи всі можливості, уява Фабріціо дійшла до волі.—Звісно, герцогиня дружба зробить чудеса для мене! Та я б не дуже подякував їй за волю, бо це місця не такі, куди повертаються знову! На волі нас розлучить суспільство і мені тоді ніколи не бачити Клелії! І, справді, хіба мені шкодить тюрма? Якби Клелія зволіла не гніватися на мене, то чого мені більше просити в неба?

Увечері того дня, коли він не бачив своєї прекрасної сусіди, він дійшов до поважної думки. В нього на руках був залізний хрест, який роздають усім в'язням, коли вони входять до в'язниці,—і він почав не без успіху пиляти ним абажур.

— Може, це необачно робити, бо теслі вчора балакали, що мають прийти маляри,—подумав він перед тим, як почати.—Що вони скажуть, побачивши на вікні пропиляний абажур? Але якщо я не зроблю цього, то завтра мені її тоді не бачити. Як! Я сам буду винуватий тому, що цілісенький день її не бачитиму! і це після того, як вона розсердилася на мене.—За необережність Фабріціо мав нагороду. Після п'ятнадцяти годин праці він побачив Клелію. На велике щастя, вона не знала, що він її бачить, і довго

непорушно стояла, спинивши погляд на величезнім абажурі. Він прочитав в її очах ознаку найніжнішого жалю. Під кінець вона, мабуть, забула про птахів, бо цілі хвилини стояла непорушно, дивлячися на вікно. Її душа була глибоко зворушена. Вона думала про герцогиню і починала її ненавидіти, дарма що її нещастя викликало жаль у неї. Вона не розуміла причини тієї глибокої меланхолії, яка заволоділа нею і тому сердилася сама на себе. Разів два-три Фабріціо кортіло потрусити абажур. Йому здавалося, що він буде щасливий тільки тоді, як Клелія визнає, що він бачить її.

— Проте,—подумав він,—якби вона знала, що я так добре бачу її, то напевно втекла б від моїх поглядів, бо вона така боязка й обережна.

Більше пощастило йому другого дня,—які тільки дрібниці не становлять для кохання щастя! В той час, як вона сумно дивилася на величезний абажур, йому пощастило просунути маленький шматочок дроту через дірку, пробиту залізним хрестом. Він став ним робити їй знаки, які, очевидно, вона зрозуміла, принаймні, так, як йому хотілося сказати: «я тут і бачу вас».

Далі Фабріціо не щастило. Він хотів вирвати з колосального абажура шматок дошки завбільшки з долоню. В разі потреби його можна було б вкладати назад. Фабріціо тоді б сам бачив її та і його видно було б, хоч мигами він би висловив те, що робилося в його душі. Але виявилось, що дерчання невеликої примітивної пилки, яку він змайстрував з годинникової пружини, зазубривши її хрестом, турбував Грілльо. Той цілі години просиджував в його камері. Правда, Фабріціо помітив, що суворість Клелії немовби зменшувалася в міру того, як збільшувалися матеріяльні перешкоди в їхніх зносинах. Фабріціо прекрасно бачив, що вона вже не старається опускати очі та дивитися на пташок, коли він пробує нещасним шматочком дроту дати знак про себе. Він з насолодою помічав, що вона з'являється в пташарні якраз в той момент, коли б'є три чверти на дванадцяту, і майже дійшов до зухвалої думки, що до такої пунктуальності спричинилася його особа. Але чому? Ця думка здається нерозумною, але кохання помічає всі нюанси, невидимі на чуже око, і виводить з них безкінечні висновки. Наприклад, з того часу, як Клелія перестала бачити в'язня, вона, увійшовши до пташарні, відразу ж зводила очі до його вікна. Це діялося тих зловісних днів, коли ніхто в усій Пармі не сумнівався, що Фабріціо незабаром буде скараний. Він один тільки не знав про це. Ця жахлива думка не кидала Клелії, і хіба вона могла докоря-

ти собі, що так дуже цікавилася Фабріціо? Він загине! І за діло свободи. Бо безглуздо було б карати одного з дель Донгів за те, що він заколов шпагою якогось комедіянта. Правда, цей приемний юнак кохався з іншою жінкою! Клелія почувала себе дуже нещасною і сама достеменно не знала, що саме цікавить її в долі в'язня.

— Якщо його поведуть на смерть, то, певна річ, мені тоді дорога в монастир! ніколи в житті я не з'явлюся більше в цьому придвірному колі! Воно навірює на мене жах,— думала вона. — Чемні вбивці.

На восьмий день ув'язнення Фабріціо Келелія дуже зніяковіла. Захоплена сумними думками, вона пильно дивилася на абажура, який затуляв в'язнине вікно. Сьогодні він не давав ніякого знаку про себе. Раптом з абажура випав маленький шматок, завбільшки з долоню. Фабріціо весело поглянув на неї, вітаючи її своїми очима. Вона не змогла витримати цієї несподіваної проби і, мерщій повернувшись до пташок, стала клопотатися біля них. Але в неї так тремтіли руки, що вона розлила ту воду, яку їм розподіляла. Фабріціо прекрасно бачив її зворушення. Їй не під силу було витерпіти таке становище і вона вирішила врятуватися втечею.

Це був найкращий момент в житті Фабріціо. Другого такого в нього не було. З якою радістю він відмовився б зараз од волі, якби йому її запропонували.

Другого дня герцогиня дуже побивалася. Всі в місті були певні, що з Фабріціо покінчено. Келелії не вистачило сумної сміливості виявити до нього жорстокість, якої зовсім не було в її серці. Вона пробула півтори години в пташарні, дивилася на всі його знаки і часто відповідала йому з виразом найжвавішого і найщирішого інтересу, але часом кидала його, щоб сховати свої сльози. Певна річ, що її жіноче кокетування прекрасно почувало недосконалість такої мови. Якби можна було розмовляти, то якими б тільки способами вона не намагалася одгадати справжню природу почуття Фабріціо до герцогині! Келелія не могла манити себе ілюзіями, вона ненавиділа пані Сансеверіна.

Раз уночі Фабріціо став серйозно думати про свою тітку. Його здивувало те, що ледве може пригадати її образ. Спогад, який зберігся про неї, зовсім змінив її, цієї години вона здавалася йому п'ятдесятилітньою.

— Боже мій! як добре я зробив, не сказавши, що кохаю її! — скрикнув він з ентузіазмом. Він ледве міг зрозуміти, чому вона здавалася йому така красива. Щодо цього вражіння про Маріетточку багато менше змінилося. В нього ніколи й в гадці не було, що його душа важить щось

у коханні до Маріетти, та зате він часто думав, що вся його душа цілком належить герцогині. Герцогиня д'А...й Маріетта тепер уявлялися двома молодими голубками, чари яких—кво-лість і невинність, тимчасом, величний образ Клелії Конті, заволодівши його душею, наганяв на нього якийсь побожний страх. Він прекрасно знав, що вічне щастя його життя залежить тепер од комендантової дочки, що в її владі було зробити його найнещаснішим із людей. Щодня він смертельно боявся, що раптом якась примха її бажання назавжди покладе кінець тому своєрідному й чарівному життю, яке він знайшов біля неї. Проте, воно вже наповнило щастям перші два місяці в'язниці. Це був той час, коли генерал Фабіо Конті двічі на тиждень казав принцеві:

— Я можу дати слово чести вашій височності, що в'язень дель Донго не розмовляє із жадною живою душею. Він або живе в смуткові від глибокого розпачу, або спить.

Разів два-три на день Клелія приходила до пташок, іноді на хвилину. Якби Фабріціо не був такий закоханий, то він уже давно побачив би, що вона його кохає. Але в цьому в нього були смертельні сумніви. Клелія звеліла поставити піано у пташарні. Вона била по клавішах, згуками інструменту сповіщаючи про свою присутність і, одвертаючи увагу вартових, які прогулювалися під вікнами, відповідала очима на запитання Фабріціо. Тільки на єдину річ вона ніколи не відповідала, а, в серйозних випадках, навіть тікала, зникаючи на цілий день. Це траплялося тоді, коли знаки Фабріціо означали почуття, які важко було не зрозуміти. Щодо цього вона була невблаганна.

Отож, хоч і тісно замкнений в маленькій клітці, Фабріціо мав дуже клопотливе життя. Ввесь час в нього йшов на вирішення такої важливої проблеми: «чи кохає вона мене?» Висновок з тисячі все нових і нових спостережень, в яких він увесь час сумнівався, був такий: «Всі її навмисні жести кажуть «ні», але те, що проривається мимохіть в її поглядах признається в дружній прихильності до мене».

Клелія сподівалася, що ніколи не дійде до признання, але, щоб ще більше одхилити цю небезпеку, вона дуже сердилася на просьбу Фабріціо, з якою він не раз звертався до неї. Здавалося, що ті мізерні засоби, що їх вживав нещасний в'язень, мусіли б були викликати більше жалю в Клелії. Йому хотілося розмовляти з нею знаками, які він малював у себе на руці шматочком вугілля. Ця коштовна річ знайшлася в грубі. Літера за літерою поступово він складав слова. Цей винахід дав би вдвоє більше засобів щодо розмови, бо тут можна було говорити точніше. Його

вікно було приблизно за двадцять п'ять футів од вікна Кле-лії. Він би дуже важив, якби почав розмовляти вголос над головами вартових, що ходили перед палацем комендан-та. Фабріціо сумнівався, чи кохають його. Якби в нього був хоч невеличкий досвід в цій справі, то він би перестав сумніватися, але ніколи ще жадна жінка не полонила його серця. До того ж, Фабріціо зовсім не підозрював однієї таємниці, яка завдала б йому розпачу, коли б він узнав про неї. Справа шлюбу Клелії Конті з маркізом Крешен-ці, найбагатшим чоловіком при дворі, стояла дуже серйозно.

XIX

Самолюбство генерала Фабіо Конті, схвильоване до не-стями тими перешкодами, що повстали перед кар'єрою пре-м'єр-міністра Моска і немовби віщували йому падіння, спри-чинилося до бурхливих сцен між ним і дочкою. Він без-перестанку сердито їй казав, що вона зламає шию його кар'єрі, коли, кінець-кінцем, не наважиться вибрати собі чоловіка. В двадцять літ час уже мати, партію. Ця тяжка самотність, на яку засудила генерала її упертість, повин-на кінчитися, нарешті і т. д., і т. д.

Клелія попервах тікала до пташарні, щоб сховатися там од цих нападів щохвилинного гніву. Туди можна було зій-ти тільки маленькими дерев'яними й дуже незручними схід-цями, а падагра серйозно перешкоджала в цім генералові.

Через кілька тижнів Клелія так схвилювалася й до того розгубилася в своїх бажаннях, що, не даючи по-кищо певного слова батькові, вона майже згодилася. Од-ного разу генерал, під напад гніву, став кричати, що він зуміє одіслати її до найсумнішого монастиря в Пармі. А там вона нудьгуватиме й мучитиметься доти, поки не зво-ліє зробити собі якийсь вибір.

— Вам відомо, що в нашої родини, дарма що вона дуже старовинна, немає й шести тисяч ліврів ренти, тим-часом багатство маркіза Крешенці налічує понад сто ти-сяч екую на рік. А при дворі всі згоджуються, що він чоловік найлагоднішої вдачі. Ніколи ні в кого не було приводу скаржитися на нього. Він—уродливий, молодий чоловік, принц про нього доброї думки,—я ж кажу, що треба бути безнадійно божевільною, щоб одкидати його упадання. Якби ця відмова перша, то я, мабуть, стерпів би. Але було п'ять чи шість сватань, все од найкращих при дворі, і ви всім одмовляєте, немов справжня дуроч-ка, яка ви і є. А, прошу вас, чим ви станете, коли я

матиму тільки половину платні? Як зрадіють мої вороги, коли я стану жити десь на горішньому поверсі! А мене ж так часто висували на міністра! Ні, чортовина! і так хто знає поки я через свою добрість граю роллю Кассандра! Дайте мені зараз якийсь серйозне заперечення проти цього сердешного маркіза Крещенці! Він із своєї доброти так покохав вас, що хоче одружитися з вами без посагу і думає одписати вам тридцять тисяч ліврів ренти, на які я хоч якнебудь зможу жити. Розмовляйте зо мною розумно або, чортовина! Ви одружитесь з ним через два місяці...

Із усієї цієї розмови одне тільки вразило Клелію—це загроза послати її до монастиря і таким чином одсторонити од цитаделі в той момент, коли життя Фабріціо, здавалося, висить на волосинці, бо не минало й місяця, як у місті й дворі лунала нова чутка про близьку його смерть. До яких тільки міркувань вона не вдавалася, проте їй не пощастило уникнути такої думки: покинути Фабріціо і це в той момент, коли вона так боялася ва його життя! Це було в її очах найбільше ї, принаймні, найможливіше лихо.

Не те, щоб її серце, будучи так близько од Фабріціо сподівалося на якусь щасливу перспективу. Вона певна була, що він кохає герцогиню і душу їй краями смертельні ревності. Ввесь час вона думала про переваги цієї жінки, якою всі так захоплювались. Надзвичайна обережність, на яку вона засудила себе, у зносинах з Фабріціо, мова знаків, в якій вона його обмежила, боячися нескромного вчинку,—все це позбавило її можливості довідатися про відношення його до герцогині. Отож з кожним днем усе жорстокіше й жорстокіше вона почувала жахливе нещастя мати суперницю в серці Фабріціо. З кожним днем вона ставала несміливіша перед небезпекою дати йому нагоду сказати усю правду про те, що робилося в його серці. Але як приємно було б почути признання в його справжнім почутті. Яке щастя для Клелії розвіяти ті жахливі підозріння, що затруювали їй життя.

Фабріціо був легковажний. В Неаполі він уславився тим, що раз-у-раз міняв коханок. Не зважаючи на обережність, властиву дівчині. Клелія з того часу, як стала канонісою й почала з'являтися при дворі, узнавала репутацію юнаків, які по черзі домагалися її руки, ніколи ні в кого про це не розпитуючи, а тільки уважно прислухаючися. Так от! з усіх цих юнаків Фабріціо вважали за найлегковажнішого в сердешних справах. Він попав до в'язниці, занудьгував і став упадати за єдиною жінкою,

з якою міг розмовляти. Що ж простішого? Що ж навіть банальнішого? Це найбільше мучило Клелію. Коли б навіть в щирому признанні вона узнала, що Фабріціо вже не кохає герцогиню, то хіба можна вірити його словам? Коли б вона щиро сприйняла його речі, то хіба можна вірити в те, що його почуття довго триватимуть? і, нарешті, хіба Фабріціо не зробив поступу в духовній кар'єрі?— Це була остання крапля розпачу в її серці. Хіба він не був напередодні вічних робіт? Хіба його на цім шляху не чекала найвища пошана?

— Хіба я не мусіла б тікати од нього, якби мені світив хоч найменший промінь доброго розуму?—думала нещасна Клелія.—Хіба я не мусіла б благати батька, щоб він запер мене в якийсь далекий монастир? Але, над усе нещастя, моєю поведінкою керує страх перед тим, що мене запруть в якомусь монастирі далеко од цитаделі! Цей страх примушує мене прикидатися, огидливо й безчесно брехати, удавати, що мені подобаються прилюдні упадання маркіза Крешенці.

Вдачею Клелія була дуже розважлива. За все своє життя вона ні разу не могла собі закинути жадного необдуманого вчинку, а в даному разі її поведінка була верхом нерозважливості. Можна уявити собі її страждання... Вони були тим жорстокіші, що вона не робила собі ніяких ілюзій. Вона прив'язалася до чоловіка, безтямно закоханого в найкрасивішу жінку двору, а та жінка в багато чому була вища за неї, Клелії! Та й на волі, мабуть, цей чоловік однаково не був би здатний на серйозну прив'язаність, а вона—в цім для неї не було сумніву—могла покохати тільки єдиний раз за все життя.

І от серце Клелії хвилювали найжахливіші муки сумління, коли вона приходила до пташарні. Немовби проти волі ї щось приводило до цього місця, бо тут тривога переносилася на щось інше і ставала не така тяжка. За якісь кілька хвилин совість зовсім переставала мучити. З невимовним завмиранням серця вона чекала тих хвилин, коли Фабріціо одчине кватирку, пророблену у величезнім абажурі, що затуляв його вікно. Часто тюремник Грілльо своєю присутністю в камері заваджав йому розмовляти на мигах із своєю подругою.

Раз увечері, після одинадцятої години, Фабріціо почув якийсь надзвичайний галас у цитаделі. Поночі, лежачи на вікні й просунувши голову у кватирку, він дослухався до тупотіння, що лунало на великих східцях, які називали трьома сотнями ступенів. Ці сходи йшли з першого двору в середину круглої вежі, до кам'яної еспля-

нади, на якій збудовано комендантів палац і ту в'язницю Фарнезе, в якій перебував Фабріціо.

Посередині на сто вісімдесятим ступені, ці східці закруглялися з південного боку розлогого двору на північ. Там був дуже хисткий і вузький залізний місток, на якому стояв сторож. Щопість годин його заступав інший і тоді йому доводилося притулятися до самих поручнів, бо інакше неможна було пройти через цей місток. Дістатися до комендантового палацу та вежі Фарнезе можна було тільки цим містком. Досить було двічі повернути пружину, від якої ключа комендант носив при собі, щоб скинути цей залізний місток у двір, униз з висоти ста з чимсь футів. Цей звичайний захід робив коменданта зовсім неприступним у його палаці, бо других сходів у всій цитаделі не було. До того ж, щопівночі ад'ютант, пройшовши через комендантову кімнату, односив йому до кабінету вір'ювки од усіх колодязів. Однаково неможливо було дістатися й до вежі Фарнезе. Це все прекрасно помітив Фабріціо того дня, коли увійшов до цитаделі. Грілльо, який, як і всі тюремники, любив хвалити свою в'язницю, не раз казав йому теж саме. Отже, в нього не було ніякої надії на порятунок. Проте, він часто згадував слова абата Блянеса: «коханець більше думає про те, як добутися до своєї полюбовниці, ніж чоловік про охорону своєї жінки. А в'язень думає більше про порятунок, ніж тюремник про двері. Отже, які б не були перешкоди, коханець і в'язень повинні перемогти».

Сьогодні ввечері Фабріціо раптом почув, як великий натовп людей іде через залізні переходи, які називали мостом раба, бо колись одному далмацькому рабу пощастило врятуватися, скинувши сторожа з мосту у двір.

— Тут, мабуть, когось викрадають! а, може, це йдуть сюди, щоб потягти мене на шибеницю! Якщо це звичайнісінький заколот, то треба з нього скористатися!—Він узяв зброю й став уже витягати золото із схованок, але раптом спинився.

— Чудна тварина — чоловік! треба в цьому признатися,—скарикнув він.—Що сказали б якби побачили мої приготування? Невже я хочу тікати? Що ж я робитиму завтра, коли повернуся до Парми? Хіба я не зроблю все можливе, щоб знову повернутися до Клелії? Якщо тут заколот, то скористуймося ним, щоб прослизнути до комендантового палацу. Може, пощастить порозмовляти з Клелією! Може, через цей заколот я поцілую їй руку! Генерал Конті, такий недовірливий, як і пустославний, наказав чотирьом вартовим охороняти кожен ріг палацу, а п'ято-

му—вхідні двері, але на щастя нічка темна!—Фабріціо навшипиньках поглянув на тюремника Грілльо та його собаку. Тюремник міцно спав на бичачій шкурі, що висіла на чотирьох вірьовках у грубій сітці. Собака розплющив очі, встав і тихо підійшов до Фабріціо, щоб той його погладив.

Наш в'язень легко пройшовши шість східців, ввійшов до своєї дерев'яної хижки. Галас унизу, біля брами вежі Фарнезе, був такий великий, що Грілльо міг прокинутися. Готовий до всього, неабияк озброєний, Фабріціо думав, що цієї ночі його чекають великі пригоди, як раптом почув початок найкращої симфонії в світі. Це була серенада самому генералові або його дочці.

— А я мріяв про удари кинджалу! немовби звільнення в'язня, що вимагає вісьмидесяти чоловік у в'язниці, чи повстання—таке звичайне явище, що й серенада.—Музика була прекрасна і здалася чарівною Фабріціо, в якого вже стільки тижнів не було ніяких розваг. Вона викликала в нього приємні сльози. У своїй радості він посилав у думці прекрасній Клеелії найпалкіші слова. Але о півдні другого дня вона здалася йому такою зажуреною й меланхолійною, такою блідою, в її поглядах часом було стільки гніву, що він не počував себе в праві розпитувати її про серенаду. Він боявся, що буде нечемний.

Клеелія, справді, мала рацію бути сумною. Цю серенаду влаштував маркіз Крешенці. Такий публічний вчинок до деякої міри офіційно повідомляв про шлюб. До самого дня серенади і навіть до дев'ятої години вечора, Клеелія уперто чинила опір, але, кінець-кінцем, поступилася, бо батько став залякувати її висланням до монастиря.

— Як! Я його більше не побачу?—плачучи, подумала вона. Даремно розум казав: «я не побачу більше того чоловіка, що зробить мене нещасною в усіх відношеннях, я не побачу більше герцогининого коханця, я не побачу більше того джигуна, який мав десяток відомих коханок у Неаполі і всіх їх зраджував, я не побачу більше того молодого честолюбця, що зобов'яже себе духовними обітами, навіть у тому разі, як переживе присуд. Коли він вийде з цитаделі, то дивитися на нього—злочин для мене. Та його природня непостійність врятує мене од спокуси. Бо що я для нього? Тільки привід для того, щоб щодня кілька годин не так нудьгувати у в'язниці.—Серед таких образ Клеелія раптом згадала той момент, коли він з посмішкою дивився на жандарів, які вели його з реєстраційного бюро до вежі Фарнезе. Сльози залляли їй очі. «Любий друже, чого б тільки я не зробила для тебе? Я знаю, ти мене загубиш, така доля моя! бо я сама себе немилосердно гублю, слухаючи

сьогодні ввечері цю жахливу серенаду! Та зате завтра опівдні я знову побачу твої очі!

Це трапилось другого дня після того, як Клелія принесла такі великі жертви молодому в'язневі, що вона його так палко кохала. Це трапилось другого дня після того, коли вона, побачивши всі його вади і завдавши йому розпачу своєю холодністю, офірувала для нього своє життя. Якби він зробив хоч найменший натиск на Клелію навіть невідосконалою мовою знаків, то, напевно, вона б не стримала сліз і призналася б Фабріцію в усім, що почувала до нього. Але йому бракувало сміливості, він смертельно боявся образити Клелію, бо ж вона могла покарати його надто суворо. Інакше кажучи, Фабріцію не мав ніякого досвіду у тому почутті, яке викликає кохана жінка, він досі його не зазнав навіть у найменшій мірі. Минув цілий тиждень після цієї серенади, поки він домігся в Клелії колишньої доброї дружби. Смертельно боячися викрити себе, нещасна дівчина озброювалася суворістю, а Фабріцію здавалося, що кожен день зменшує її добрість до нього. Майже три місяці минуло з того часу, як ув'язнили Фабріцію. Він не чув себе нещасним, дарма що не мав зв'язків, із жадним чоловіком, що був на волі. І от, одного разу вранці Грілльо надто довго затримався в його камері. Не знаючи, як його одіслати, Фабріцію засмутився. І тільки тоді, як пробило пів на першу, він, нарешті, одчинив маленькі ляди, які він пропиляв на фугаввишки у фатальному абажурі.

Клелія стояла біля вікна пташарні, спинивши очі на абажурі Фабріцію. Її обличчя скривилося од найлютішого розпачу. Побачивши Фабріцію, вона зробила знак, що все загинуло. Мерщій кинувшись до піяна і немовби співаючи речитатив модної тоді опери, вона сказала ці фрази, що їх раз-у-раз переривав розпач і страх перед вартовими, які ходивши під вікном, могли все зрозуміти:

«Боже мій! Ви ще живі? Як дякую я небові! Барбоне, той тюремник, якого нахабство ви покарали ще того дня, як увійшли сюди, зник був і довго не показувався в цитаделі. Але позавчора ввечері він вернувся. З учорашнього дня, я думаю він хоче вас отруїти. Він тиняється по кухні палацу, яка постачає вам обіди. Я не знаю нічого напевне, але моя покоївка думає, що цей осоружний чоловік приходить до кухні палацу з єдиною метою — позбавити вас життя. Я вмирала з тривочи, не бачачи вас! Я гадала, що ви вмерли. Не їжте нічого до нової звістки, — я зроблю неможливе, аби тільки передати вам трохи шоколяди. В усякому разі, сьогодні ввечері о дев'ятій годині, якщо у вас з ласки божої знайдеть-

ся якась шворка або якщо ви зможете зробити стьожку з своєї білизни, то спустіть її з вікна на померанчі, а я прив'яжу до неї віршовку, яку ви потягнете до себе. За допомогою цієї віршовки я передам вам трохи хліба і шоколяди».

Фабріціо беріг, як скарб, той шматок вугілля, який він знайшов у грубці камери. Він мерщій скористався з хвилювання Клелії і став писати на руці літеру за літерою, послідовно складаючи такі слова:

«Я вас кохаю і життя мені цінне тільки тому, що я вас бачу. Не забудьте прислати мені паперу та олівця».

Як і сподівався Фабріціо так і сталося. З обличчя Клелії він побачив, що вона надзвичайно перелякалася. Це перешкодило молодій дівчині перервати розмову після тих сміливих слів «я вас кохаю». Вона тільки показала, що дуже сердита на нього. Та Фабріціо догадався, що сказати.

— Сьогодні великий вітер,—промовив він,—і я погано чую ваші слова, які ви маєте ласку проказувати співаючи. Згук піяна заглушає голос! До речі, що це за отрута, про яку ви мені кажете?

На цім слові знову жах охопив молоду дівчину. Вона стала поквапливо писати чорнилом великі літери на сторінках розірваної навмисне для цього книжки. Фабріціо дуже зрадів, побачивши, нарешті, після тримісячного клопоту, цей засіб листування, якого він так довго даремно домагався. Він і не подумав одмовитися од тієї маленької хитрости, в якій так пощастило,—йому хотілося листуватися, тому він щохвилини удавав, що погано розбирає слова, літери яких Клелія послідовно виставляла перед його очима.

Вона мусіла була піти з пташарні до свого батька, бо дуже боялася, щоб він сам не прийшов сюди за нею. Його підозрілості зовсім не подобалося близьке сусідство між вікном цієї пташарні та абажуром, який затуляв в'язневе вікно. За кілька хвилин до цього, коли Клелія, не бачивши Фабріціо, смертельно затурбувалася, їй спало на думку кинути в горішню частину абажура камінець, загорнений в шматочок паперу. Це був би надійний спосіб листування, якби тих хвилин у камері не був присутній тюремник, що мусів сторожити Фабріціо.

Наш в'язень поквапився зробити щось подібне до стьожки із білизни. І ввечері, коли було вже за дев'яту годину, він почув, як хтось кілька разів ударив по кадибах померанчевих дерев, що стояли під його вікном. Він спустив стьожку і за нею незабаром потяг до себе довгий

мотузочок, на яким попервах побачив шоколяду, а потім, на свою невимовну радість, сувій паперу й олівець. Даремно Фабріціо ще потім спускав мотузка, він нічого більше не одержав. Очевидно, до померанців наблизилися вартові. Його сп'янила радість. Він поквапився написати безкінечно довгого листа до Клелії. Ледве закінчивши, він мерщій прив'язав його до вірьовки і спустив. Понад три години він даремно чекав, що хтось прийде за листом і не раз витягав його назад, щоб зробити деякі поправки.

— Якщо Клелія не побачить мого листа сьогодні ввечері, поки вона ще схвильована думкою про отруту, то цілком можливо, що завтра вранці вона зовсім не схоче листуватися.

Річ у тім, що Клелія не могла уникнути прогулянки до міста із своїм батьком. Почувши о пів на першу ночі, що генералів екіпаж повернувся, Фабріціо майже догадався про це. Він впізнав тупотіння коней. Яка ж була його радість, коли за кілька хвилин по тому, як генерал прийшов через поміст, де вартові одсалютували йому, він почув, що мотузок затремтів у його руці! До цього мотузка прив'язувалося щось важке. Два коротенькі смикання дали гасто тягти. Йому важкувато було стягти цю кладь на виступ карнизу, що висувався далеко за вікно.

Ця річ, яку він з такими труднощами підіймав, була повна води карафка, вкутана в шалю. Цей сердешний юнак, що жив уже так довго одинцем на самоті, з насолодою вкрив цю шаль поцілунками. Але доведеться відмовитися од змалювання його почуття, коли, нарешті, після стількох днів даремної надії, він знайшов невеликий шматок паперу, приколений до шалі шпилькою.

«Пийте тільки цю воду. Їжте тільки шоколяду! Я зроблю все можливе, щоб передати вам хліба. Я його з усіх боків обпишу чорнильними хрестиками. Страшно сказати, але ви мусите знати, що Барбоне, мабуть, доручено вас отруїти. Як ви не зрозуміла, що тема, якої ви торкаєтеся у вашому листі, написаному олівцем, тільки розсердить мене. Я б не писала, якби вам не загрожувала надзвичайна небезпека! Допіру бачила герцогиню, вона має себе добре, як і граф, проте, дуже змарніла. Не пишіть мені більше про ту річ, хіба вам хочеться, щоб я розсердилась?»

Дуже важко було чесноті Клелії написати передостанній рядок цієї записки. В придвірному колі всі балакали, що пані Сансеверіна відчуває велику приязнь до красуня графа Бальді, колишнього коханця маркізи Раверсі. Та пер-

но було тільки те, що він скандально посварився з маркізою, яка цілих шість років була йому за матір і ввела його в світ.

Клелії довелося виправити цю, покvapливо написану, фразку, бо в першій редакції були деякі натяки на нове кохання, які сплітки приписували герцогині.

— Яка ницість! сказати Фабріцію щось погане про жінку, яку він кохає!..—скрикнула вона.

Другого ранку Грілльо ще на світанку ввійшов до камери Фабріцію, і, поклавши важкуватий пакунок, мовчки зник. В цьому пакункові лежав величенький хлібець, прикрашений з усіх боків, написаними чорнилом, хрестиками. Фабріцію вкрив його поцілунками. Він був закоханий. Біля хліба знайшовся ще якийсь згорток, обмотаний в багато аркушів грубого паперу. Там лежало шість тисяч франків цекінами. І, нарешті, Фабріцію знайшов новісінький прекрасний молитовник. Рукою, яку він уже почав узнавати, на берегах були написані такі слова:

«Отрута! Бережіться води, вина, всього! Їжте шоколяду. Постарайтеся віддати обід собаці, а сами до нього не торкайтеся. Не виявляйте недовір'я, а то ворог знайде якийсь інший спосіб. Ради бога, без шалености й легковажности!».

Фабріцію покvapився знищити цього дорогого листа, який міг скомпромітувати Клелію, і повиривав з молитовника аркуші для того, щоб зробити кілька літер альфabetу. Кожну літеру чистенько написав вугіллям, яке потовк і розчинив у вині. Ці альфabetи остаточно повисихали, коли Клелія за чверть на дванадцятку показала у пташарні за два кроки од вікна.

— Тепер аби тільки вона згодилася користуватися цим,—подумав Фабріцію.

Та, на щастя, їй треба було багато чого сказати молодому в'язневі про те, що його пробують отруїти: собака служниці здох після того, як з'їв страву, приготовлену для Фабріцію. Клелія зовсім нічого не мала проти того, щоб користуватися альфabetами, і за допомогою чорнила й собі зробила цю річ. Така розмова, досить незручна першого моменту, тривала не менше, як півтори години, цебто увесь той час, коли Клелія могла zostаватися у пташарні. Разів два-три Фабріцію дозволив собі заборонені речі,—тоді вона не одповідала й одходила на хвилину до птахів.

Фабріцію добився, щоб увечері разом з водою йому передали альфabet, написаний чорнилом, бо той багато краще було видно. Він написав дуже довгого листа, в якому старався не вживати ніжних словечок, принаймні, тих, які

могли б образити її. Цей підступ мав успіх,—вона прийняла його листа.

Другого дня, під час цієї алфаветної розмови Клелія не сказала йому жадного докірливого слова. Вона повідомила його, що небезпека отруєння зменшилася. Ті люди, які упадали за дівчатами з кухні комендантового палацу, завелися з Барбоне і мало не вбили його. Напевно, він не насмілиться більше показуватися в кухні. Клелія призналася, що заради нього не побоялася вкрати в батька проти отруту. Вона її йому посиляла. Тепер треба тільки не їсти тих страв, з яких чувається якийсь надзвичайний смак,—це головне!

Багато разів Клелія питалася в дона Чезаре, відкіля прийшли ті шість тисяч франків, що їх одержав Фабріціо, але так нічого й не дізналася. В усякому разі, це був чудесний знак. Суворість зменшувалася.

Цей епізод з отрутою надзвичайно посунув уперед справи нашого в'язня. Проте, йому не довелося почути жадного слова, яке хоч трохи нагадувало б про кохання. Та він був щасливий і тим, що так інтимно зійшовся з Клелією. Кожного ранку, а то й вечора, вони довго розмовляли за допомогою алфаветів. Щовечора о дев'ятій годині Клелія одержувала довгого листа і часом відповідала на нього кількома словами. Вона послала йому газету й кілька книжок. Нарешті, Грілльо так приручився, що став сам приносити Фабріціо хліб та вино, яке щодня передавала йому покоївка Клелії. З цього тюремник Грілльо зробив висновок, що комендант не був у змові з тими людьми, які доручили Барбоне отруїти молодого монсіньора. Він, як і всі його товариші, був дуже радий із цього, бо недурно у в'язниці пішла приказка: «тільки глянь монсіньорові в очі і матимеш гроші».

Фабріціо став дуже блідий. Не робивши ніяких вправ, він пошкодив своєму здоров'ю. Але поза цим він ніколи не був такий щасливий. Його розмови з Клелією набирали інтимного, а часом і веселого тону. І в житті Клелії тільки ті хвилини не допікали їй зловісними призви́стками і муками сумління, які минали в розмові з ним.

Одного разу вона мала необачність сказати йому:

— Мені подобається ваша делікатність. Через те, що я дочка коменданта, ви ніколи не кажете мені про бажання повернутися на волю.

— Та в мене і на думці немає такого безглузлого бажання!—відповів Фабріціо.—Як же я бачитимуся з вами, коли повернувся до Парми? І життя б мені стало нестерпуче, якби я не міг казати вам усього того, що думаю.

Ні, власне, не все, що думаю, бо ви завели тут добрі порядки. Але, хоч ви й недобрі, проте, жити й не бачити вас кожного дня—кара ще гірша за тюрму! Я ще ніколи в житті не був такий щасливий!.. Чи не чудно, що щастя чекало мене у в'язниці?

— Тут багато чого можна сказати,—відповіла Клелія, що раптом стала надзвичайно серйозна і майже похмура.

— Як!—скрикнув стривожений Фабріціо,—невже я важу втратити це невеличке місце, яке мені пощастило завоювати у вашому серці? В мене ж тепер немає іншої радості на всьому світі!

— Так!—відповіла вона йому,—в мене є підстави думати, що ви не зовсім чесно ставитеся до мене, дарма що в світі вас вважають за дуже чемного чоловіка. Та я не хочу сьогодні про це розмовляти.

Ці чудні слова накинули якоїсь ніяковости їхній розмові і часто їм обом навертали на очі сльози.

Генеральний фіскал Рассі не кидав думки змінити прізвище, бо йому дуже набридла та слава, якої він собі важив,—і до того ж, хотілося стати бароном Ріва. Із свого боку, граф Моска так спритно, як тільки міг, старався збільшити в цього продажного судді пристрасть до баронства. Разом із тим він намагався в принця подвоїти безумні надії про конституційного короля цілої Льомбардії. Це були єдині засоби, якими можна було одтягти смерть Фабріціо.

Принц сказав Рассі:

— Два тижні розпачу і два тижні надії,—за таким терплячим режимом нам пощастить перемогти вдачу цієї гордої жінки. Такими прийомами ласки й жорстокости приручають найлютіших коней. Сміливо вживайте цього ущипливого заходу.

Справді, кожні два тижні в Пармі поширювалася нова чутка про близьку смерть Фабріціо. Ці речі доводили розпач нещасної герцогині до краю. Вірна своєму вирішенню не втягати графа до своєї загибелі, вона бачилася з ним тільки двічі на місяць. Але за жорстокість до цього сердешного чоловіка її покарав той тяжкий розпач, в якому минало її життя. Даремно граф Моска, пересилуючи жорстокі ревності, які викликали в нього упадання такого красуня, як граф Бальді, писав до герцогині, коли не міг її бачити, і повідомляв її про всі новини, які йому старанно здобував майбутній барон Ріва. Для того, щоб поставити опір тим немилосердним безупинним чуткам про Фабріціо, герцогині треба було мати в житті таку розумну і щиру людину, як граф Моска. Своєю нікчемністю Бальді, який не втручався в її думки, створив їй жахливе існування, а

графові ніяк не щастило здобути таких звісток, що дали б надію. Під усякими дотепними приводами міністрові пощастило умовити принца звести до одного дружнього замку, що стояв у самому центрі Льомбардії, в околиці Сарона, архиви всіх тих заплутаних інтриг, завдяки яким Рануц Ернест IV держав архібожевільну надію на конституційного короля цієї прекрасної країни.

Понад два десятки з цих документів, які були написані або підписані від нього, дуже компромітували принца і в тому разі, якби життю Фабріціо загрожувало щось серйозне, граф повідомив би його височиність, що він оддає ці документи одній великій державі, яка могла враз знищити принца.

Граф Моска покладався на майбутнього барона Ріва і боявся тільки отрути. Спроба Барбоне його стривожила до такої міри, що він навіть наважився на справжній безумний вчинок. Одного разу він під'їхав до брами цитаделі і наказав покликати генерала Фабіо Конті, який спустився до нього на бастіон, що був над брамою. Там, приязно гуляючи з ним, граф без вагань сказав після маленької кислосолодкої й підходящої передмови:

— Якщо Фабріціо якось підозріло загине, то цю смерть можуть накинути мені. Я уславлюся тоді ревнощами. Це викличе гидке висміювання, а я вирішив уникнути цього. Отже, якщо він загине з хвороби, я вас уб'ю власною рукою, щоб змити із себе ганьбу. Розрахуйте на це...

Генерал Фабіо Конті щось бундючно відповів і нагадав про свою хоробрість, але графів погляд міцно засів у його голові.

Через кілька днів, немовби змовившись з графом, фіскал Рассі дозволив собі одну необачність дуже дивну на таку людину. Громадська зневага до його прізвища, яке правило за ганебне прислів'я серед простого народу, зробила його хворим з того часу, як він мав неабияку надію уникнути цього. Він послав генералові Фабіо Конті офіційну копію вироку, що засуджував Фабріціо на дванадцять років цитаделі. За законом це треба було зробити другого ж дня після ув'язнення Фабріціо. Але в Пармі, країні таємних заходів, ніхто ніколи не чув, щоб суддя пішов на такий вчинок без спеціального наказу державця. Справді, чим страхати тоді кожні два тижні герцигиню, як перемогти її горду вдачу, як то казав принц, якби офіційна копія присуду вийшла б із судової канцелярії? Напередодні того дня, як генерал Фабіо Конті одержав офіційного пакунка од фіскала Рассі, він довідався, що урядовця Барбоне, який пізно повертався до цитаделі, дуже побито. З цього він зробив висновок, що в певному

місці вже не думають більше про те, щоб здихатися Фабріціо. З обережності на першій аудієнції Конті нічого не сказав принцеві про офіційно надіслану копію в'язневого вироку. Це врятувало Рассі од безпосередніх наслідків його божевільного вчинку. На щастя для спокою сердешної герцогині граф виявив, що незграбна спроба Барбоне був замах особистої помсти. Він наказав зробити цьому службовцеві догану, про яку вже згадувалося.

Фабріціо був приємно здивований, коли одного разу в четвер добрий панотець зайшов до нього і повів гуляти на зубці вежі Фарнезе. Фабріціо так одвик од свіжого повітря, що не пробув тут і десяти хвилин, як зомлів.

Дон Чезаре скористався з цієї нагоди, щоб виклопотати йому щоденну півгодинну прогулянку. Це була не обачність, бо часті прогулянки незабаром вернули нашому героєві силу, якою він зловжив.

Кілька разів були серенади. Пунктуальний комендант терпів їх тільки тому, що вони зв'язували маркіза Крешенці з його дочкою Клелією, вдача якої нагонила на нього страх. Він неясно почував, що між нею й ним немає нічого спільного і завжди боявся якоїсь вихватки з її боку. Якби вона втекла до монастиря, він би став беззброєний. Але генерал боявся, щоб ця музика, згуки якої могли дійти до тих найглибших льохів, де містилися найтірші ліберали, не мала в собі гасел. Та й самі музики викликали в нього підозріння. Отож, як тільки кінчалася серенада, їх усіх запирали на ключа у великих низьких залах комендантового палацу. Там удень була канцелярія головного штабу і юдчиняли їм двері тільки другого дня пізно вранці. Сам комендант, який стояв на містку раба, наказував у своїй присутності робити трус і випускав їх на волю, тільки сказавши їм кілька разів, що повісить кожного, хто насмілиться взяти хоч найменше доручення у в'язня. Відомо, що страх не догодити робив з нього чоловіка здатного додержати своє слово. Отже, маркізові Крешенці доводилося платити втриє своїм музикам, бо їм дуже не подобалося ночувати в тюрмі.

З великими труднощами герцогині пощастило умовити одного з цих боягузів передати листа комендантові. Лист був адресований Фабріціо. В ньому нарікалося на злу долю, що заваджала друзям Фабріціо налагодити будьякі зв'язки вже п'ять з чимсь місяців його ув'язнення.

Ввійшовши до цитаделі, підкуплений музика кинувся навколюшки перед генералом Фабіо Конті і признався йому, що якийсь незнайомий священник так просив передати цього листа панові дель Донго, що він не насмівся відмо-

витись, але, вірний своїм обов'язкам, спішить передати його в руки ексцеленції.

Ексцеленція був дуже улещений. Він знав, які засоби має герцогиня і дуже боявся, що його обдурять. З радощі генерал показав мерщій цього листа принцеві, який також зрадив.

— Отже, непохитність моєї адміністрації помстилася за мене. Ця гордовита жінка мучиться вже п'ять місяців. Але цими днями ми влаштуємо ешафот. Завдяки своїй шаленій уяві вона неодмінно повірить, що це призначається для малого дель Донго.

XX

Раз уночі, біля першої години, Фабріціо, лежачи на лутці, просунув голову в кватирку, зроблену в абажурі, і споглядав зірки та безмежний обрій, який розгортається з висоти вежі Фарнезе. Блукаючи по луках низини По та Феррари, його очі випадково помітили маленьке, але яскраве світло, що йшло немовби з якоїсь високої башти.

— Цього світла, мабуть, не видно з долини, бо товщина вежі заступає його знизу,—подумав Фабріціо.—Це, мабуть, гасло для якогось далекого місця.—Раптом він помітив, що світло через короткі перерви то з'являється, то зникає.—Це якась молода дівчина розмовляє із своїм коханцем із суміжного села.—Він нарахував дев'ять послідовних виблисків.—Це І,—промовив він,—справді, І—дев'ята літера алфавіту!—потім після павзи мигнуло чотирнадцять виблисків.—Це N.—Потім після нової павзи ще один вилиск.—Це A. Слово Ina.

Яка була його радість і здивовання, коли дальші вилиски, одділювані невеликими павзами, незабаром склалися в такі слова:

«Ina pensa a tel».

Очевидно: «Джінна думає про тебе»!

Тієї хвилини він одповів послідовними вилисками своєї лампи через кватирку, пропиляну в абажурі:

«Фабріціо тебе кохає»!

Такі зносини тривали аж до світанку. Це була сто вісімдесят третя ніч ув'язнення, а його повідомили, що вже цілих чотири місяці щоночі роблять ці гасла. Але ж їх міг кожен побачити й зрозуміти. Тоді з цієї першої ночі вони почали робити скорочення. Три вилиски, що швидко мигали один за одним, означали герцогиню, чотири—принца, два—графа Моска, два швидких вилиски, в супроводі двох повільних, мали сказати втеча. Надалі умовилися

оживати старовинного альфавету, який для того, щоб його не розгадали цікаві, міняє звичайні нумери літер і дає їм умовні. Наприклад, А має десятий номер, В—третій, щоб то три послідовних згасання лампи мають сказати В, а десять послідовних згасань А і т. д. Хвилина темряви розділювала слова. Друге побачення призначили о першій годині наступної ночі і герцогиня сама прибула до цієї вежі, що стояла за чверть льє од міста. Вона так часто вважала Фабріцію за мертвого, що побачивши гасла, заплакала. Вона сама тепер казала вилисками лампи: «я кохаю тебе, хорообрість, здоров'я, надія! Розвивай свою силу в камері, бо тобі треба буде мати вправні руки».

— Я не бачила його після концерту Фавсти, коли він в одязі мисливця з'явився на порозі мого сальону!—подумала вона.—Хто б сказав мені тоді про ту долю, що нас чекала?

Герцогиня наказала зробити Фабріцію гасла про те, що він незабаром буде на волі, завдяки принцевій добрості (ці гасла могли зрозуміти). Потім вона знову стала йому переказути ніжні слова. Їй не під силу було одірватися від нього. Тільки Льодовіко, який завдяки своїм послугам Фабріцію, став у неї за управителя, пощастило на зорі умовити її не давати гасел, щоб не повернути до них ворожих поглядів. Ця звістка про близьку волю, не раз повторена, дуже засмутила Фабріцію. Помітивши це другого дня, Келелія мала необачність спитати в нього причину.

— Мені доведеться, мабуть, дати серйозний привід до того, щоб герцогиня розсердилася на мене.

— А що ж вона може вимагати таке від вас, в чім би ви їй одмовили?—скрикнула Келелія, захоплена найжвавішою цікавістю.

— Вона хоче, щоб я вийшов відціля, а на це я ніколи не згоджуся!—відповів він.

Келелія не здолала відповісти,—вона поглянула на нього й залилася сльозами. Якби він міг розмовляти з нею зблизька, то, може б, почув тоді признання в тих почуттях, невідомість яких часто доводила його до глибокої безнадійности. Він болюче почував життя, що без кохання Келелії для нього—тільки мінливість гіркої прикрости і нестерпучої нудьги. Йому здавалося, що не варто жити для воріття того добробуту, який був цікавий йому, поки він не пізнав кохання. Він мріяв про самогубство, як про вихід, на випадок розлуки з Келелією, дарма, що тоді воно ще не було модне.

Другого дня він одержав од неї дуже довгого листа.

«Вам, мій друже, треба знати правду: з того часу, як ви тут, в Пармі не раз думали, що наближається ваш останній день. Правда, вас засуджено тільки на дванадцять років фортеці, але, на нещастя,—сумніву в цім немає,—вас уперто переслідує могутня зненависть. Разів двадцять я тремтіла із страху, що отрута покладе кінець вашим дням. Отже, чипляйтеся за всі можливі способи, аби тільки вийти відциля! Ви ж бачите, що заради вас я нехтую найсвятішим обов'язком. Уявіть же собі, яка велика небезпека з того, що я наважуюся вам сказати, хоч мені й не годилося б цього робити. Коли треба буде, коли іншого порятунку не буде—тікайте! Кожна хвилина вашої присутності в цій фортеці кидає ваше життя в найбільшу небезпеку. Пам'ятайте що при дворі є партія, яку в задумах ніколи не спине перспектива злочину. Та хіба ви не бачите всіх проєктів цієї партії, які раз-у-раз знищує надзвичайна спритність графа Моска. Отож, уже знайдено певний засіб вигнати його з Парми. Це розпач герцогині. А хіба не певна річ—викликати цей розпач смертю молодого в'язня? З одного цього слова, яке не треба пояснювати, ви зрозумієте своє становище. Ви кажете, що відчуваєте приязнь до мене. Подумайте-лишень попервах, які непереможні перешкоди заважають тому, щоб це почуття колибуть стало постійне. Ми зустрічалися за нашої молодости, ми протягали один одному руку допомоги в біді,—доля кинула мене в це суворе місце, щоб полегшити ваші страждання. Проте, я вічно нарікала б на себе, якби заради цих ілюзій, на які ніщо не давало й не дасть права, ви не скористалися б з усіх можливих випадків врятувати собі життя од такої жахливої небезпеки. Я зробила тяжку необачність, обмінявшись з вами кількома знаками справжньої дружби, і тому втратила душевний мир. Якщо наші дитячі забавки з алфавитами доведуть вас до таких безгрунтовних ілюзій, може, в майбутньому фатальних для вас, то даремно я скидатиму все на Барбоне, щоб виправдати себе. Думаючи вас врятувати од непевности якогось моменту, я б кинула вас в небезпеку ще жорстокішу, ще вірнішу. Мою необачність неможна простити, якщо почуття, які вона викликала, примусять вас противитися порадам герцогині. Ви бачите, що я примушена ввесь час повторювати вам: «врятуйте себе, я вам наказую»...

Цей лист був дуже довгий. Деякі слова, як наприклад, «я вам наказую», давали Фабріцію хвилини солодкої надії на кохання. Йому здавалося, що почуття по суті були ніжні, хоч і висловлені дуже обережно. Часом він

розплачувався за своє цілковите нещасття у такого роду війні і бачив в цьому листі Клелії тільки звичайну приязнь або навіть гуманність. Але, кінець-кінцем, жадне слово її не змінило ні на хвилину його бажання. Хіба не варт—кількома хвилинами небезпеки купити щасття бачити її щодня, навіть у тому разі, як непевності, про які вона каже, зовсім реальні? Яке б життя було в нього, якби він знову втік до Болоньї до Фльоренції? бо після втечі з цитаделі він не міг навіть надіятися на дозвіл жити в Пармі. Та як би він жив у Пармі, розлучений з Клелією тією зненависттю, яка сіє розбрат між обома партіями, навіть в тому разі, коли б сам принц так змінився, що дав би йому волю,—а це було мало ймовірно, бо Фабріціо став для могутньої партії за засіб скинути графа Моска. Якийсь випадок, може, і зведе їх раз чи двічі в тих самих салонах, але що то за розмови будуть між ними? Як тоді повернути собі цю близькість, яка тепер кожного дня дає йому кілька годин насолоди? Та хіба та салонна розмова варта чогось проти цієї, яку вони тут провадять алфавітом? І хіба то горе, якби мені довелося якимись мізерними небезпеками купити це чарівне життя, цей єдиний шанс на щасття? Хіба це не щасття, знайти якийсь незначний випадок для того, щоб довести своє кохання?

Фабріціо побачив у листі Клелії тільки нагоду просити побачення. Це була єдина й повсякчасна мета його бажань. Він розмовляв із нею тільки один раз і то якусь часинку, коли входив до в'язниці,—а з того часу минуло понад двісті днів.

З Клелією можна було легко зустрітися. Добрий абат Чезаре виклопотав Фабріціо півгодинну прогулянку на терасі вежі Фарнезе, яка відбувалася четвергами—вдень, а інших днів, уночі, бо якби мешканці Парми та околиць помітили це, то комендант був би скомпромітований. Зійти на терасу вежі Фарнезе можна було тільки по східцях дзвінички тієї каплиці, що так жалібно оздоблена чорним та білим мармуром. Може її згадає читач. До цієї каплиці водив Фабріціо Грілльо. Він одчиняв йому дверці на невеликі східці дзвіниці. Його обов'язок був супроводити туди в'язня, але через те, що вечори починали ставати холоднуваті, тюремник дозволяв сходити йому самому, запирав на ключ його в дзвіниці, яка з'єднувалася з терасою і йшов назад грітися до себе в кімнату. Так от! Хіба Клелія із своєю покоївкою якогось вечора не могла б прийти до чорномармурової каплиці?

Увесь довгий лист, яким Фабріціо відповідав Клелії, був спрямований до того, щоб досягти побачення. До те-

го ж, він признавався їй цілком щиро в усіх тих причинах, які примушували його не кидати цитаделі, немовби мова йшла про когось іншого.

«Я ладень щодня наражати своє життя на тисячу смертей, аби тільки мати щастя розмовляти з вами нашими альфабетами, які тепер ні на хвилину не затримують нас! А ви хочете, щоб я зробив шахрайство і втік до Парми чи до Больонї, чи, може, навіть до Фльоренції! Ви хочете, щоб я розлучився з вами! Знайте, що це не під силу мені! Даремно б давав я вам слово, однаково я не міг би додержати його».

Наслідком просьби про побачення було зникнення Клелії, яка не показувалася цілих п'ять днів. Цих п'яти днів вона приходила до пташарні; і тільки тоді, як напевно знала, що Фабріціо не може скористатися з кватирки в абажурі. Фабріціо був у розпачі. З цієї відсутності він зробив висновок, що йому не пощастило збудити в Клелії іншого почуття, крім звичайної приязні, дарма що деякі її погляди навіювали на нього безумні надії.

— Чого варте в такому разі моє життя!—думав він.— Хай принц візьме його, будь ласка! Це ще одна причина не кидати фортеці!—і в глибокому смуткові він щонаочі відповідав на гасло маленької лямпи. Герцогиня вважала його за божевільного, коли прочитала на бюлетені гасел, які щоранку приносив їй Льодовіко, такі чудні слова: «я не хочу рятуватися! Я хочу вмерти тут».

Цих п'яти, таких тяжких для Фабріціо днів, Клелія була ще нещасніша за нього. Їй спала, така тяжка для великодушної людини, думка: «мій обов'язок втекти до монастиря, яко мога далі від цитаделі! Якщо Фабріціо дізнається, що мене тут більше немає,—а я через Грілльо та інших тюремників перекажу це йому,—тоді він наважиться тікати. Але піти до монастиря—це ж відмовитися навіки бачити Фабріціо, і відмовитися бачити тепер, коли він дав такий очевидний доказ, що в нього тепер немає того почуття до герцогині, яке колись зв'язувало його з нею! Хіба може дати юнак зворушливий доказ кохання? Довгих сім місяців ув'язнення дуже схитнули його здоров'я і, проте, він одмовляється повертатися на волю. Легковажний чоловік, яким розмови придвірних малювали Фабріціо Клелії, приніс би в офіру і двадцять коханок, аби тільки на якийсь день раніше вирватися з цитаделі і зробив би все для того, щоб вийти з тієї в'язниці, де кожного дня отрута могла покласти кінець його життю.

Клелії бракувало сміливості. Вона зробила велику по-

милку, не шукаючи притулку в монастирі. До того ж, це був би звичайнісінький привід порвати з маркізом Крешенці. Але помилку зроблено. Як же було противитися такому чемному, такому звичайному, такому ніжному юнакові, який наражав своє життя на жахливі небезпеки і тільки заради того, щоб бачитися з нею крізь вікна. Після п'яти днів жахливого, зматання, в яким були моменти зневаги до самої себе, вона вирішила відповісти на того листа, в яким Фабріціо благав побачення з нею в чорномармуровій каплиці. Правда, вона відмовляла і до того ж суворо. Та з цієї хвилини в неї не було вже більше спокою. Щохвилини вона уявляла собі, що Фабріціо конає від отрути. Почуваючи палке бажання переконатися на власні очі в тім, що Фабріціо живий, вона разів шість-вісім на день приходила до пташарні.

— Якщо він ще в фортеці, якщо він і досі під загрозою тих жахів, які партія Раверсі затіває проти нього, маючи на меті повалення графа Моска, то це тільки тому, що я з боягузства не втекла досі до монастиря! — думала вона. — Який привід zostаватися тут, раз він узнав би, що я розлучилася з ним навіки?

Ця, така соромлива і, разом з тим, така горда дівчина, не побоялася того, що їй міг одмовити тюремник Грілльо. До того ж, цей чоловік міг по-всякому тлумачити її дивну поведінку. Вона дійшла до поневажного вчинку, наказавши покликати до себе Грілльо, і сказала йому тремтливим голосом, який виявляв усю її таємницю, що через кілька днів Фабріціо вийде на волю, що в надії на це, герцогиня Сансеверіна активно клопоче, що часто буває потреба мати від в'язня негайно відповідь на певні пропозиції, що вона пропонує йому, Грілльо, дозволити Фабріціо користуватися з дірки в абажурі, який затуляє його вікно, і що, нарешті, вона переказуватиме гаслами ті звістки, які одержує кілька разів на день од пані герцогині.

Грілльо посміхнувся і запевнив її в своїй пошані й слухняності. Клелія безмежно дякувала йому, що він не сказав жадного слова, крім цього. Очевидно, він прекрасно знав усе, що робилося останніми місяцями.

Ледве тюремник пішов од Клелії, як вона викликала Фабріціо тим умовним гаслом, що було в них для важливих випадків, і призналася в усьому, що допіру зробила.

— Вам хочеться загинути від отрути, — мовила далі вона. — Я сподіваюся, що мені вистачить сміливості покинути цими днями батька і втекти до якогось далекого монастиря. Це мій обов'язок до вас. Сподіваюся, що тоді ви не противитиметеся більше тим плянам, які можуть за-

пропонувати на порятунок вам. Поки ви тут, я переживаю жахливі й шалені хвилини. Ніколи в житті я ще нікому не зробила ніякої шкоди, а, мені здається, що ви через мене тут умрете. Якби мова йшла про зовсім незнайомого чоловіка, то й тоді б я побивалася. А ви друг, хоч ваша нерозважність дає мені право на серйозні скарги. Я бачу вас щодня вже такий довгий час!.. Уявіть же собі, що робиться зі мною, коли я подумаю, що ви конаєте в смертельних муках. В мене часто буває бажання довідатися од вас самих, чи ви живі ще.

Щоб позбавитися цих жахливих мук, я допіру припинилася (до того, що стала просити слугу,—а він міг одмовити і, може, ще зрадити. Проте, може, я буду щаслива хоч тоді, як він донесе на мене батькові. Тоді я поїду до монастиря і не буду більше мимовільною змовницею ваших немилосердних безумств. Але, повірте, що так не може тривати довго, послухайтесь краще наказів герцогині. Чи ви задоволені, жорстокий друже? Я сама благаю вас зрадити мого батька! Покличте Грілльо і зробіть йому якийсь подарунок.

Фабріціо був такий закоханий, а найпростіше слово волі Клелії наганяло на нього такий страх, що навіть після того дивного листа він не переконався в тім, що його кохають. Він покликав Грілльо і щедро заплатив йому за колишні потурання, пообіцявши давати цекін за кожний день, коли той дозволить користуватися з дірки в абазурі. Такий договір дуже звеселив Грілльо.

— Я розмовлятиму з вами по-щирості, монсеньйоре. Чи згодитеся їсти щодня холодні обіди? Отрути можна уникнути дуже просто. Але я у вас попрошу глибокої таємниці. Тюремник повинен все бачити і ні про віщо не догадуватися. Я заведу кілька собак замість одного, і ви сами даватимете коштувати їм усі ті страви, які маєте їсти. Щодо вина, то я вам даватиму свого, ви торкатиметеся тільки до тих пляшок, з яких я питиму сам. Але годі признатися вашій ексцеленції навіть панні Клелії в цих дрібницях, як я загинув навіки. Жінки завжди жінки! Якщо завтра вона посвариться з вами, то післязавтра, щоб помститися, вона оповість всі ці витівки своєму батькові, а для того немає найбільшої радості, як повісити тюремника! Після Барбоне це, мабуть, найлютіша істота в усій фортеці і в цім найбільша небезпека вашого становища. Будьте певні, він знається на отрутах і ніколи не простить мені думки мати трьох або чотирьох собак.

Знову відбувалася серенада. Тепер Грілльо відповідав на всі запитання Фабріціо. Проте, він поклав собі пово-

дитися дуже обережно і не зраджувати панни Клелії, яка, на його думку, от-от мала одружитися з найбагатішим чоловіком в Пармі, маркізом Крешенці, дарма, що кохалася, наскільки дозволяли мури в'язниці, з чарівним монсеньйором дель Донго. Відповідаючи на запитання Фабріціо про сценарію, він раптом з дурного ума сказав:

— Є думка, що незабаром він одружиться з нею.

Можна судити про те вражіння, яке справило це звичайне слово на Фабріціо. Вночі на лямпове гасло він одповів, що захворів. Другого ранку о десятій годині, коли Клелія з'явилася в пташарні, він її спитав тоном церемонійної чемності, — чого не траплялося ще між ними, — чому вона з ним.

— Тому, що все це неправда, — відповіла нетерпляче Клелія. Правда, кінець, її відповіді був не такий ясний. Фабріціо зауважив це і скористався з нагоди ще раз попросити побачення. Побачивши, що сумніваються в її доброзичливості, Клелія майже одразу погодилася на це, сказавши тільки, що тепер назавжди зганьбить себе в очах Гріальо. Ввечері, коли вже зовсім спочило, вона прийшла до чорномармурової каплиці з покоївкою. Вона стала посередині, біля навгасимого лямпадика. Покоївка та Гріальо одійшли на тридцять кроків до дверей. Клелія приготувала була прекрасну промову, та зараз вона трусилася. В неї не було думки признаватися в коханні — це б скомпрометувало її. Але логіка пристрасти настирлива. Глибокий інтерес до істини не дозволяє користуватися із звичайних відмовок, а безмежна відданість, яку відчуваєш до коханого, одганяє страх образити його. Попервах Фабріціо засліпила краса Клелії. Майже вісім місяців він бачив так близько од себе тільки тюремників. Та ім'я маркіза Крешенці знову розсердило його. Він ще дужче розгнівався, коли переконався, що Клелія відповідає тільки дуже обережно. Клелія сама зрозуміла, що вона не розвіює підозріння, а тільки збільшує їх. Це надто тяжко було почувати.

— Хіба ви станете щасливіший, примусивши мене забути свій обов'язок? — трохи сердито спитала вона із сльозами на очах. — До третього серпня минулого року я сторожилася тих чоловіків, які намагалися мені впадобатися. Я до безкраю і, може, незаслужено, зневажала придвірних: кожен, хто був щасливий при цьому дворі, мені не подобався. Проте, я знайшла якусь особливу гідність в одного в'язня, що його третього серпня привели до цієї цитаделі. Попервах я несвідомо мучилася з ревнощів. Урода однієї чарівної, добре знайомої жінки, немов кинджалом

пронизувала мені серце, бо я думала й досі думаю, що цей в'язень кохав її. Незабаром маркіз Крешенці, який просив уже в мене руки, став ще дужче упадати. Він дуже багатий, а в нас немає нічого. Я свавільно одкидала його упадання, поки батько не сказав фатального слова «монастир». Мені було ясно, що, покинувши цитадель, я не зможу більше охороняти життя в'язня, доля якого мене зацікавила. Шедевр моєї обережності це те, що до останнього моменту йому й на думку не спадало, що жахлива небезпека загрожувала його життю. А я клялася собі ні батька не зраджувати, ні таємниці не виказувати. Але ця надзвичайно енергійна жінка, висока в розумі й грізна у волі заступниця в'язня, запропонувала йому,—принаймні, я так думаю,—порятунок. Він не погодився на це і намагався переконати мене, що не хоче кидати цитаделі через розлуку зі мною. Я вагалася п'ять днів і це була велика помилка: треба було б відразу втекти до монастиря і покинути фортецю. Це був би дуже простий засіб порвати з маркізом Крешенці. Та в мене не було сміливості покинути фортецю. І тепер я пропадаю дівчина! Я повернулася до легковажного чоловіка: бо ж мені відомо, як він повадився у Неаполі! А що примушує мене змінювати думку про його вдачу? Ув'язнений у суворій в'язниці, він став упадати за єдиною жінкою, яку міг бачити. Вона розважала його, бо він нудьгував. Розмовляти йому з нею було важко, тому ця забавка стала подобою пристрасти. Цей в'язень уславив у світі своє ім'я сміливістю. Він і зараз намагається довести, що його кохання не скороминуще звичайне захоплення, бо не зважаючи на великі небезпеки, йому далі хочеться бачити ту особу, яку він немовби кохає. Але опинившись у великому місті, серед спокус суспільства, він—знову світський чоловік, що знає тільки розваги та упадання, а сердешна подруга по в'язниці закінчить свої дні в якомусь монастирі, забута цим легковажним створінням, жалкуючи, що призналася йому в коханні.

Цю істеричну промову, яку ми даємо тільки в основних фразах, разів із двадцять перебив Фабріцію, як це легко можна собі уявити. Він був безтямно закоханий. Отож, він був переконаний, що нікого не кохав, поки не побачив Клелії і що йому судилося жити тільки для неї.

Звісно, читач догадується, які прекрасні слова казав Фабріцію, коли несподівано покоївка застерегла свою господиню, що вже пробило пів на дванадцятую, що генерал може вернутися з хвилини на хвилину. Розлука була невблаганна.

— Може, я вас бачу востаннє!—сказала в'язневі Кле-
лія.—У вас є змога якнайжорстокіше довести мені свою
постійність, але цей захід напевно в інтересах зграї Раверсі.

Задихаючися від ридань і вмираючи з сорому, що не
може сховати сліз од покоївки, особливо, від Грілльо, Кле-
лія покинула Фабріціо. Друга розмова була б можлива тіль-
ки в тому разі, якби генерал попередив, що його цілий
вечір не буде вдома. Ув'язнення Фабріціо викликало ве-
ликий інтерес у цікавих придвірних, тому генерал з обе-
режності прикидався, що ніяк не позбудеться нападів по-
дагри, і його виїзди до міста, залежні від вимог мудрої
політики, часто вирішувалися тільки тоді, як він сідав у
екіпаж.

Після цього вечора, який Фабріціо пробув у мармуровій
каплиці, життя його наповнилося безупинною радістю. Прав-
да, перед його щастям стояли немовби великі перешкоди.
Але ж він жив у високій і мало сподіваній радості: його
кохало божественне створіння, яке привернуло до себе всі
його думки.

Третього дня після цього побачення лямпові гасла за-
кінчилися дуже рано, приблизно після півночі. Тієї ж хви-
лини, як їх не стало, Фабріціо ледве не розтрощила го-
лову груба олив'яна куля. Її хтось кинув у горішню ча-
стину віконного абажура, так що вона, розбивши паперові
щибки, впала в камеру. Ця грубенька куля була зовсім
не така важка, як здавалося. Фабріціо легко розламав її
і знайшов лист од герцогині. За допомогою архієпископа,
якого герцогиня дбайливо улещувала, вона підкупила од-
ного салдата з гарнізону фортеці. З цього чоловіка був
спритний змовник: він або обдурював салдатів, що стояли
на розі та біля дверей комендантового палацу, або ді-
лився грошима з ними.

«Ти мусиш тікати за допомогою вірьовок. Я тремчу, да-
ючи тобі цю страшну пораду. Два місяці я вагалася, чи
казати тобі це, але офіційне майбутнє щодня похмуріше і
можна чекати всього найгіршого. Доречі відразу ж пові-
доми наслідковими гаслами, чи одержав цього небезпечно-
го листа. Одзначай Р. В. J. à la monaca цебто—чотири, два-
надцять і два! Доки не побачу гасла, я не дихну на повні
груди. І собі я відповідатиму на вежі N і O,—сім і п'ять. По-
бачивши відповідь, не давай ніякого гасла і постарайся тільки
зрозуміти мій лист».

Фабріціо поквалився виконати її просьбу і подав умовні
гасла, на які одержав відповідь. Потім він став далі чи-
тати листа.

«Можна чекати найгіршого, бо мені це сказали ті три чоловіки, яким я найбільше вірю і яких я примусила за-присягти на євангелії, що вони мені скажуть усю правду, яка б вона не була страшна мені. Перший з цих людей на-хвалявся, що з голим ножем у руці кинеться на хірурга, що хотів вас виказати у Феррарі. Другий, що після при-їзду з Бельджірате сказав, що обачніше було б просто вби-ти з пістоля льокая, який з піснею їхав лісом, вівши на по-воду прекрасного, трохи худого коня. Третього ти не знаєш: це злодій із шляху, він—мій друг і людина діла,—коли тре-ба, він однаково хоробрий, що й ти. Тому я найбільше в нього просила ради, що, на його думку, тобі треба ро-бити. Всі троє мені сказали, при чому кожен з них не знав, що я радилася з іншими двома, що краще важити своїми в'язами, ніж отруєння кожного дня,—протягом одинадцяти ро-ків і чотирьох місяців чекати, що тебе отруять.

Цілий місяць роби вправи в камері: лазь угору і вниз по вузлуватій вірьовці. Потім, того святкового дня, коли гарнізону цитаделі дадуть в нагороду вина, спробуй тікати! В тебе буде три вірьовки з шовка та прядива, кож-на завтовшки в лебедине перо. Перша вісімдесять футів дов-жини, щоб спуститися од вікна до померанчового саду,—там тридцять п'ять футів. Друга—в триста футів, щоб спуститися на сто вісімдесят футів,—по мурові великої вежі,—це буде найважче. Третя—в тридцять футів, допоможе тобі спустити-ся з валу.

Цілісінькими днями я вивчаю великий східній мур, що з боку Феррари. Щілину, що сталася в наслідок земле-трусу, заповнили контрфорсом, який утворив спадисту пло-щину. Мій злодій із шляху запевняє, що він би спустився з цього боку без особливих труднощів, хіба що подряпався трохи, у тому разі, якби покотився по цьому схилі, утво-реному контрфорсом. Вертикальна частина муру тягнеться тут тільки на двадцять вісім футів,—з цього боку його най-менше оберігають.

Проте, взявши все це до уваги, мій розбійник, який уже тричі тікав із в'язниці і якого ти напевно полюбив би, якби знав його, дарма що він проклинає людей твоєї ка-сти,—мій розбійник із шляху, кажу я, моторний і сприт-ний, як ти. На його думку, краще спуститися із західнього боку, що проти того палацу, в яким колись жила Фавста,—ви його добре знаєте. Він воліє цей бік тому, що мур там хоч і не дуже спадистий, густо заріс чагарником. Тут є гілочки з мізинець завтовшки, об них можна дуже подряпа-тися, коли не берегтися, та за їх також можна чудесно втриматися. В прекрасну підзору руру сьогодні вранці оглядала

ще й цей західній бік. Найкраще місце для спуску під новим каменем, який два-три роки тому вставили в балюстраду. Перша відстань буде на двадцять футів, просто під цим каменем. Тут треба спускатися дуже повільно (почуваєш, як б'ється мені серце, коли я даю ці страшні поради, але сміливість і полягає в тім, щоб вибирати менше лиха, яке б воно жахливе не було). За цією голою площею ти потрапиш у великий чагарник, де видно птахів,—він тягнеться на вісімдесят чи дев'яносто футів. Потім площа на тридцять футів, там росте тільки трава, жовта фіялка та мшина. Потім уже недалеко землі — двадцять футів чагарнику і, нарешті—двадцять п'ять чи тридцять футів недавно зацементованого муру.

Я волію цей бік, бо там просто під каменем балюстради стоїть дерев'яна хатина,—її збудував один салдат у своєму саду. Капітан-інженер, що служить у фортеці, хоче зруйнувати її. Вона на сімнадцять футів заввишки, під солом'яною стріхою і притуляється до великого муру цитаделі. Ця стріха й спокушає мене. На випадок жахливого нещастя вона затримає тебе, якщо ти падатимеш. Там ти вже будеш в ограді валів,—їх не дуже пильно охороняють. Якщо тебе тут хтось затримає, стріляй з пістоля й захищайся хвилину-другу. В твого друга з Феррари і в другого завзятого чоловіка, якого я називаю злодієм із шляху, будуть драбини. Вони враз злізуть на цей низенький вал і полетять тобі на допомогу.

Вал має висоту тільки на двадцять три фути, а за ним уже величезний пагорок. Я сама стоятиму під цим останнім муром і зо мною буде чимало озброєних людей.

Маю надію переслати тобі п'ять чи шість листів таким способом, як і цей. Я повторюватиму одне і те ж в інших висловах, бо ми, кінець-кінцем, мусимо добалакатися. Ти зрозумієш, з якою тривогою я тобі пишу! Чоловік, який казав про постріл з пістоля льокая, думає, що, в крайньому разі, ти тільки зламаєш собі руку. Він найкращий з людей і дуже кається в своїй помилці. Злодій із шляху, в якого більше досвіду в експедиціях такого роду, думає, що ти здобудеш собі волю ціною кількох виразків, якщо спускатимешся повільно і, головне, не поспішаючи. Найважче з вірьовками. Про це я тільки й думаю останніх два тижні.

Я не відповідаю на твоє безумство. То єдина нерозумна річ, яку ти сказав за своє життя,—«я не хочу рятуватися!» Чоловік, який казав про постріл в льокая, закричав, що ти через нудьгу збожеволів. Не критимуся від тебе,—ми боїмося що до лиха, яке може примусити прискорити день твоєї вте-

чі, недалеко. Про це повідомлю тебе! Лямпя вилисне кілька разів підряд:

«Замок зайнявся!

Ти мушиш відповісти:

Чи згоріли мої книжки?».

Цей лист мав ще на п'ять чи шість сторінок усяких подробиць. Він був написаний мікроскопічними літерами на тонюсінькому папері.

— Все це прекрасно і дуже добре придумано,—подумав Фабріціо.—Я довіку повинен дякувати графові і герцогині. Проте, я не тікатиму!—нехай вони навіть думають, що я боягуз. Хіба хто коли кидався з вершини щастя в страшне вигнання, де бракуватиме навіть повітря дихати. Що через місяць робитиму я у Фльоренції? Доведеться переодягненому блукати коло брами цієї фортеці, щоб хоч один раз побачити її очі!

Другого дня Фабріціо перелякався. Він стояв біля вікна, споглядаючи розкішні пейзажі і чекаючи щасливої хвилини побачення з Клелією. Раптом десь біля одинадцятої години захеканий Грілльо прибіг до нього в камеру.

— Швидше, швидше, монсеньйоре! кидайтеся мерщій на постіль і прикиньтесь хворим. Ідуть три судді допитувати вас. Добре обдумуйте свої слова, а то вони закрутять вас!

На цім слові Грілльо мерщій зачинив невелику квартиру, штовхнув Фабріціо на ліжку і накинув на нього кілька плащів.

— Скажіть, що ви дуже хворі і мало розмовляйте, а головне, зробіть так, щоб вони повторювали запитання, тоді ви зможете обдумати свої слова.

Увійшло троє суддів.

— Це втікачі з галер, а не судді,—подумав Фабріціо, побачивши їхні ниці фізіономії. На них були довгі чорні роби. Усі вони поважно поздоровкалися і мовчки посідали на три стільці, що були в камері.

— Пане Фабріціо дель Донго, ми мусимо виконати сумну місію, бо її покладено на нас,—сказав найстарший.—Ми тут для того, щоб повідомити вас про сконання його ексцеленції вашого батька, пана маркіза дель Донго, другого великого мажор-дома, майора, Льомбардо-Венеціанського королівства, кавалера великого хреста орденів і т. д. і т. д.

Фабріціо заплакав. Суддя мовив далі.

— Ваша мати, пані маркіза дель Донго, переказує вам цю новину у своєму листі. Але вона додала до цього факту невідходящі міркування, тому, за вчорашньою постановою,

судовий двір ухвалив прочитати вам з листа тільки окремі місця. І ці місця пан судебний секретар Бона зараз прочитає вам.

Коли закінчилося читання, суддя, підійшовши до Фабріціо, що й досі лежав, показав йому в материному листі ті сторінки, які допіру йому прочитали в копії. Побачивши в листі такі слова, як несправедливе ув'язнення, жорстока кара за злочин, що, власне, й не злочин, Фабріціо зрозумів причину візити суддів. Почуваючи зневагу до цих безчесних урядовців, він сказав їм достеменно тільки ці слова:

— Я хворий, панове, й вмираю од виснаги. Пробачте, що я не можу встати.

Судді вийшли, але Фабріціо ще довго плакав. Потім подумав:

— Невже я лицемір? Мені здавалося, що я не любив його.

Цього та й наступних днів Клелія була дуже сумна. Вона не раз кликала його, але ледве наважувалася промовити тільки якихось кілька слів. Вранці на п'ятий день, після першого побачення, вона йому сказала, що прийде до мармурової каплиці.

— Я можу сказати вам дуже мало,—промовила вона, увійшовши туди. Вона так трусилася, що мусіла спертися ім покоївку. Одіславши її на поріг каплиці, вона ледве чутно сказала,—ви зараз дасте мені слово честі, що послухаетесь герцогині і спробуєте втекти того дня, якого вона накаже і так, як порадить—або завтра вранці я втечу до монастиря і, заприсягаюся вам, що за все життя жадного слова не скажу вам.

Фабріціо онімів.

— Обіцяйте, або ми тут розмовляємо востаннє,—сказала Клелія з сльозами на очах і немовби в нестямі.—Ви створили мені жахливе життя: ви тут через мене, а кожен день може бути останній у вашому існуванні.—Цього моменту Клелія була така знеможена, що мусіла спертися на величезне крісло, яке поставили колись посередині каплиці для ув'язненого принца. Вона ледве не зомліла.

— Що треба обіцяти?—спитав пригнічений Фабріціо.

— Сами це знаєте!

— Гаразд! я заприсягаюся, що свідомо завдам жахливого нещастя і засуджую себе на життя, далеке од усього найдорожчого мені в цілому світі.

— Обіцяйте точніше!

— Заприсягаюся коритися герцогині й тікати того дня, коли вона захоче і як вона захоче. Але, що зі мною станеться, коли я буду далеко від вас?

— Заприсягайтеся тікати, що б не трапилось!

— Як! Невже ви наважились одружитися з маркізом Крешенці, зараз після моєї втечі?

— О, господи! за кого ви мене маєте?.. Але заприсягніться, бо в мене не буде ні хвилини спокою.

— Гаразд! я заприсягаюся тікати того дня, коли пані Сансеверіна мені накаже, що б доти не сталося.

По цій присязі Келелія так стомилася, що, подякувавши Фабріцію, відразу ж пішла.

— Якби ви чинили опір, залишившись тут, то я втекла б завтра вранці! Для цього все було готове,—промовила вона.— Це була остання хвилина, коли б ми бачилися з вами, бо я дала таку обітницю мадонні. Сьогодні, вийшовши з цієї камери, я відразу піду оглядати той страшний мур, що під новим каменем балюстради.

Другого дня він побачив її таку бліду, що його пронизав пекучий біль. Вона сказала йому з вікна пташарні:

— Не робитимемо собі більше ілюзій, любий друже! В нашій приязні є гріх, я не сумніваюся, що з нами трапиться якесь лихо! Або вас викриють під час утечі, і ви тоді пропащий чоловік навіки, або трапиться ще щось гірше. Проте, треба задоволити людську обережність, вона наказує нам усе випробувати. Для того, щоб спуститися з великої вежі, вам потрібна міцна віршовка на двісті футів з чимсь завдовжки. Як я не дбала, але з того часу, як узнала проєкт герцогині, мені пощастило добути тільки на п'ятдесят футів віршовок. Через комендантів наказ усі мотузки, які були в фортеці, спалено, а колодязні віршовки,—між іншим, вони такі неміцні, що часто рвуться і під легкою вагою,—кожного вечора знімають. Але моліть бога, щоб він мене простив. Я бездушна дочка, зраджую свого батька і роблю те, що йде йому на шкоду. Моліть бога за мене і дайте обітницю що всі свої хвилини ви присвятите його славі, якщо врятуєте своє життя.

Мені спала одна думка. Через тиждень я поїду з цитаделі на весілля сестри маркіза Крешенці. Я повернуся ввечері, як і водиться, але я зроблю все на світі, щоб повернутися якнайпізніше,—може, Барбоне не насмілиться зблизька розглядати мене. На цьому весіллі маркізової сестри будуть найзначніші придвірні дами і, звісно, пані Сансеверіна. Ради бога! Зробіть так, щоб одна з цих дам передала мені пакунок щільно згорнених віршовок, не дуже товстих і вкладистих. Коли б мені стала на заваді тисяча смертей, то і тоді б я постаралася пронести цей пакунок віршовок до цитаделі, не побоюючися найбільших небезпек, хоч це зневага всіх обов'язків. Якщо мій батько

довідається про це, то мені не бачити вас ніколи. Проте, яка б доля мене не чекала, я буду щаслива у межах сестриної дружби, якщо зможу допомогти вам урятуватися.

Тієї ж ночі, за допомогою лампи, Фабріціо дав знати герцогині, що є нагода передати до цитаделі потрібну кількість вірьовок. Але він благав не казати цієї таємниці навіть графові. Це здалося їй дивним.

— Він божевільний!—подумала герцогиня,—в'язниця його змінила. Він надто трагічно сприймає все.

Другого дня олив'яна куля, що її кинув змовник, принесла в'язневі звістку про можливу небезпеку.

«Особа, яка бралася пронести вірьовку,—писалося там,—певна річ, рятуватиме йому життя...»

Фабріціо поквапився передати цю новину Клелії. Ця олив'яна куля принесла також Фабріціо точний рисунок західнього муру, яким він повинен був спускатися з висоти товстої вежі в площину між бастіонами. З цього місця легко було тікати потім, бо вали, як відомо, були всього на двадцять три фути заввишки. На звороті пляну був написаний дрібним тонким почерком чудесний сонет; якась щира душа благала, щоб Фабріціо тікав і не припускав знущання з душі та руїни тіла, бо він мусів просидіти ще одинадцять років у полоні.

Але одна дрібниця, що пояснює трохи ту завзятість герцогині, з якою вона радила Фабріціо таку небезпечну втечу, примушує нас перервати на деякий час історію цієї зухвалої справи.

Партія Раверсі, як і всі партії, що не мають влади, була не дуже дружня. Кавалер Ріскара ненавидів Рассі. Він його обвинувачував у тім, що через нього програв важливий процес, в якому, правду сказати, Ріскара був неправий. Анонімне повідомлення про те, що присуда над Фабріціо офіційно одіслано комендантові цитаделі, принц одержав од Ріскара. Маркіза Раверсі, спритна проводирка партії, дуже обурилася з такого нерозумного вчинку і відразу ж дала знати про це своєму другові, генеральному фіскалові. Вона вважала, що витягти дещо з графа Моска, поки той має ще владу,—звичайна річ. Рассі одважно з'явився до палацу цілком певний того, що все кінчиться кількома сту-санами. Принц не міг обійтися без спритного юрисконсульта, а Рассі постарався повиганяти, як лібералів, одного суддю та адвоката,—єдиних людей в країні, що здатні були посісти його посаду.

В нестямі принц засипав його образами і підійшов ближче до нього, щоб ударити.

— Та це ж сталося через розгубленість урядовця,—над-

звичайно сміливо відповів Рассі.— За законом це треба було виконати другого дня після реєстрації пана дель Донго з цитаделі. Надміру старанний урядовець подумав, що це сталося через його забудькуватість і підсунув мені на підпис супровідного листа, як звичайний формальний папірець.

— І ти хочеш переконати мене в брехні, так погано придуманій? — скрикнув осатанілий принц. — Скажи краще, що ти продався цьому шахраєві Моска і що за це він дав тобі хреста. Але, чортовина, ти не відкрутишся самими стусанами: я тебе віддам під суд і ганебно прожену.

— Вам не пощастить мене засудити, — впевнено відповів Рассі. Він знав, що інакше неможна було заспокоїти принца. — Закон на моєму боці, а в вас немає другого Рассі, щоб обминутися з ним. Вам не звільнити мене, бо деяких моментів ви буваєте суворі і прагнете тоді крові, одночасно намагаючися зберегти пошану розважливих італійців. Ця пошана *sine qua non* для вашого самолюбства. Отже, за найпершого прояву суворости ви покличете мене назад і, як завжди, я вам добуду справжній законний присуд, складений боязкими і чесненькими судьями. Це задовольнить вашу пристрасть. Найдіть у своїй державі іншого такого корисного чоловіка, як я.

Сказавши це, Рассі втік. Усе кінчилося на добре припечатаному міцному ударі та п'яти-шести стусанах. Вийшовши з палацу, він поїхав до свого маєтку Ріва. Він трохи побоювався, щоб принц не ударив його кинджалом під гарячу руку, але в нього не було сумніву, що не мине й двох тижнів, як кур'єр покличе його назад до столиці. Живши на селі, він використав цей час на певне листування з графом Моска. Він до нестями закохався в баронський титул, але знав, що принц надає великої ваги цій, колись високій честі, — шляхетству, — і ніколи не вшанує його титулом. Тимчасом граф, дуже гордий із свого походження, визнавав тільки ту шляхту, що мала документи про своє походження до 1400 року.

Генеральний фіскал не помилився. Не минуло й тижня після його од'їзду до маєтку, як один принців друг, що проїздив тут випадково, порадив його негайно повернутися до Парми. Принц зустрів фіскала із сміхом, але потім, прибравши серйозного вигляду, примусів його запрягти на євангелії, тримати в таємниці те, що він зараз скаже. Рассі з поважним виглядом запрягнув, і принц, в очах якого спалахнула зненависть, крикнув, що він не буде в себе хазяїном доти, поки живе Фабріціо дель Донго.

— Я не можу прогнати герцогиню, ні терпіти її присутності,—промовив він.—Її погляди надто зухвалі. Вони жити мені не дають!

Давши змогу принцеві висловитися до краю, Рассі, прикинувшись зніяковілим, скрикнув нарешті:

— Звісно, вашій височності ніхто не перечить, але ця справа страшенно важка річ. Немає приводу засуджувати одного з дель Донгів до кари на горло за вбивство якогось Джілетті. І то вже дивна штука, що пощастило витягти дванадцять років цитаделі. До того ж, герцогиня, здається, розшукала трьох чоловік з тих селян, що працювали на розкопках у Сангвінії. Вони стояли над рівчаком у той час, коли цей зарізяка Джілетті напав на дель Донго.

— Де ж ці свідки?—спитав роздратований принц.

— На мою думку, сховані в П'ємонті. Потрібна буде змова на життя вашої височности...

— Цей спосіб небезпечний, він наведе на думку про таку річ,—відповів принц.

— Проте, це весь мій офіційний арсенал,—сказав Рассі з удаваною невинністю.

— Зостається ще отрута..

— Але хто її дасть? Невже цей йолоп Конті.

— Але кажуть, що це йому не вперше...

— Треба буде його довести до гнісу,—промовив Рассі.—Коли він одрядив на той світ капітана, йому не було й тридцяти років: він був закоханий і не такий боягуз, як за наших днів. Звісно, все повинно поступатися перед державними потребами. Але це для мене несподіванка, тому з першого погляду для виконання державного наказу, я не нахожу нікого, крім одного чоловічка, Барбоне. Це реєстратор в в'язниці, йому пан дель Донго того дня як ввійшов туди, дав такого ляпаса, що той упав.

Принц заспокоївся і тому розмова стала довга до безкраю. Він її кінчив, давши генеральному фіскалові вільготу на місяць. Рассі хотів на два. Другого дня він одержав секретну нагороду в тисячу цекінів. Три дні він міркував, а на четвертий дійшов до правильного, на його думку, вирішення:

— В одного тільки графа Моска вистачить сміливости додержати слова, бо, зробивши мене бароном, він дасть мені не те, що сам шанує. Подруге, повідомивши його, я позбавляю себе від злочину, за який мені вже до певної міри заплачено вперед. Потрете, я помщаюся за перші удари, ганебні для кавалера Рассі.—Другої ночі він повідомив графа Моска про свою розмову з принцем.

Граф таємно упадав і далі за герцогинею. Правда, йому доводилося бачити її в неї дома тільки раз або двічі на місяць. Але майже щотижня, коли траплялася нагода порозмовляти про Фабріцію, герцогиня, разом із Чекіною, приходила пізно ввечері на кілька хвилин до графового саду. Їй пощастило обдурити навіть свого кучера, відданого їй чоловіка, який вважав, що вона відвідує сусідський дім.

Можна догадатися, що граф, одержавши страшну звістку від фіскала, відразу подав герцогині умовне гасло. Через Чекіну вона просила його тієї ж хвилини прийти до неї, дарма що було вже за північ. Граф як коханець, захопився цією подобою інтимності, але вагався, чи сказати все герцогині. Він боявся, що вона збожеволіє з горя.

Щоб хоч трохи зм'якшити фатальну звістку, він почав говорити натяками, але скінчив тим, що сказав усе. Йому не під силу було зберегти таємницю, про яку вона в нього питалася. Та дев'ять місяців великого горя так загартували цю палку душу, що тепер герцогиня не скаржилася й не ридала.

Другого вечора вона наказала дати Фабріцію гасло про велику небезпеку:

Замок зайнявся!

Він відповів їй так, як слід:

Чи згоріли мої книжки?

Тієї самої ночі їй пощастило надіслати йому листа олив'яною кулею. Через тиждень потому в сестри маркіза Крешенці відбулося весілля, де герцогиня зробила величезну необачність, про яку ми оповімо в іншому місці.

XXI

За часів свого безталання, мало не рік тому, герцогині трапилося дивна зустріч. Одного разу, коли вона була під впливом місяця, як кажуть в цій країні, вона несподівано поїхала ввечері до свого замку Сакка, що по той бік Кольорно на погоркові над По. Їй подобалося прикрашати цей маєток. Вона дуже любила тут той розлогий ліс, що завінчуючи пагорок, доходив до самого замку. Вона заходила прокладати тут стежки в мальовничих місцях.

— Вас можуть украсти злодії, прекрасна герцогине! — сказав їй одного дня принц, — неможливо, щоб нікого не було в тім лісі, де всім відомо, що це ви гуляєте. — Принц кинув погляд на графа, намагаючися ним збудити в того ревності.

— Ваша ясновельможна височносте,—відповіла герцогиня з невинним виглядом,—гуляючи в лісі, я нічого не боюся. Я заспокоюю себе такою думкою: кому ж мене ненавидіти, коли я не зробила нікому зла?

Це слівце вважали за сміливе,—воно нагадувало образи місцевих лібералів, людей дуже зухвалих.

У день прогулянки, про яку ми почали оповідати, герцогиня згадала принцеві слова, помітивши одного, дуже погано вдягненого чоловіка, що йшов віддалік за нею лісом. Прогулюючися й далі, герцогиня, повернувши назад, несподівано побачила цього чоловіка так близько од себе, що злякалася. Перше бажання її було покликати лісника, який зостався за тисячу кроків од неї в квітнику, недалеко від замку. Раптом невідомий кинувся до неї і впав до її ніг. Це був молодий, дуже вродливий чоловік, але страшенно злиденно одягнений. В його костюмі були дірки з фут, проте, очі йому дихали вогнем палкої вдачі.

— Я засуджений до кари на горло лікар Ферранте Палля і я вмираю з голоду, як і мої п'ятеро дітей.

Герцогиня помітила, що він страшенно худий, але його очі були такі прекрасні і так ніжно зворушені, що в неї зникла думка про злочин.

— Такі очі мусів би дати Палляджі своєму святому Іоаннові в пустелі, якого він недавно поставив у катедральнім соборі!—подумала вона.

Думка про святого Іоанна викликала в неї неймовірна худорлявість Ферранте. Герцогиня дала йому з свого гаманця три цекіни, попросивши пробачення, що пропонує так мало, бо недавно їй довелося сплатити рахунок садівнику. Ферранте палко подякував їй.

— Та ба! колись я жив по містах, бачив елегантних жінок, але з того часу, як став виконувати обов'язки громадянина, мене засуджено до смерті; я живу по лісах,—промовив він.—Я ходив за вами слідком не того, щоб просити милостини чи обкрадати вас, а, як дикун, зачарований ангельскою красою. Я так давно вже не бачив прекрасних білих рук.

— Встаньте ж!—сказала йому герцогиня, бо він і досі стояв навколюшках.

— Дозвольте зостатися так,—відповів Ферранте,—такий стан доводить, що я зараз не краду, а це мене заспокоює, бо знайте, що я став красти собі на прожиття з того часу, як мені заваджають працювати в своїй професії. Але цього моменту я тільки звичайний смертний, що обожнює надзвичайну красу.

Герцогиня зрозуміла, що він трохи божевільний, але не

боялася його. З очей цього чоловіка вона бачила, що він палкої й доброї вдачі. До того ж, їй подобалися надзвичайні обличчя.

— Я ж лікар і колись упадав за жінкою аптекаря Саразіне із Парми. Він нас застукав і вигнав її з трьома дітьми, бо мав рацію вважати їх за мої, а не свої. Згодом у мене іще прибавилося двійко. Мати і п'ятеро дітей живуть в найгірших злиднях у подібі куреня, який я збудував своїми власними руками в лісі за лье звідціля. Мені ж треба берегтися жандарів, а сердешна жінка не хоче розлучатися зо мною. Мене засуджено до смерті і справедливо: я змовник. Але я проклинаю принца,—він тиран. Я не міг утекти звідціля, бо не було грошей. У мене є ще більша нещастя, я повинен був би уже тисячу разів покінчити з собою. Я не кохаю тієї нещасної жінки, яка дала мені п'ятеро дітей і загубила себе через мене. Я кохаю іншу. Але, якби я себе вбив, то п'ятеро дітей і мати померли б з голоду!—Цей чоловік говорив щиро.

— Та ж як ви живете?—спитала в нього зворушена герцогиня.

— Мати пряде, а старша дочка годується на фермі одного ліберала, де вона пасе овець. А сам я оббираю людей на шляху із П'яченці до Генуї.

— Як же погоджуєте ви крадіжку з ліберальними принципами?

— Я записую прізвища обібраних людей і, якщо колись у мене дещо буде, я поверну вкрадені гроші. На мою думку, народній трибун виконує таку роботу, що через свої небезпеки цілком заслуговує на сотню франків щомісяця. Тому я беру не більше, як двадцять сотень франків на рік. Та це помилка, я краду часом, крім цього, ще трохи, бо тільки в такий спосіб і можна справлятися з видатками на друкування моїх творів.

— Яких творів?

— Чи буде колись в... своя палата і бюджет?

— Як!—сказала здивована герцогиня,—це ви один з найбільших поетів нашого віку, славетний Ферранте Палля?

— Славетний, може, але нещасний напевно.

— І така талановита людина примушена красти собі на прожиття!

— Може завдяки цьому я й талановитий! Досі всі наші автори були на утриманні уряду або духівництва, під яке вони підкопувалися. А я, поперше, важу своїм життям, подруге—уявіть собі, пані, які думки хвилюють мене,

коли я йду красти! Чи я маю право? Чи посада трибуна варта ста франків на місяць? В мене є дві сорочки, цей костюм, що ви бачите, та трохи поганенької зброї—і я певен, що кінчу своє життя на мотузку. Смію думати, що я не користливий. Я був би дуже щасливий, якби не це фатальне кохання, яке тільки засмучує мене, коли я біля матері та її дітей. Злидні притічують мене, як щось потворне,—я люблю прекрасну одіж, білі руки...

Він так глянув на герцогинині руки, що вона злякалася.

— Прощавайте, пане!—сказала вона,—може, я зможу зробити вам якусь послугу в Пармі?

— Думайте часом над цим питанням: його роля—збуджувати серця і заваджати їм засинати в блудному, чисто матеріальному, добробуті монархії. Чи варті ста франків на місяць ті послуги, які він робить для своїх громадян?.. Мені лихо те кохання,—промовив він дуже лагідно,—і вже мало не два роки, в душі моїй тільки ви, але досі я бачив вас так, що ви не боялися.—І він кинувся тікати з такою чудною покvapливiстю, що здивована герцогиня заспокоїлася.

— Жандарям не легко буде його наздоганяти,—подумала вона,—він, справді, божевільний.

— Він божевільний!—сказала челядь,—ми всі давно вже знаємо, що цей нещасний чоловік закоханий у пані. Коли пані тут, то ми бачимо, як він блукає в найвищих місцях лісу, а коли пані виїздить, він довго просиджує на тих місцях, де вона спинялася. Якщо квіти попадали з її букету, то він їх збирає і довго носить на своєму поганому капелюші.

— І ви жадного разу не сказали мені про це!—сказала герцогиня майже з докором.

— Ми боялися, що пані скаже про нього міністрові Моска. Сердешний Ферранте такий добрий хлопець! Він же ніколи нікому не зробить шкоди, а його засудили до смерти за те, що він любить нашого Наполеона.

Вона ні слова не сказала міністрові про цю зустріч,—за чотири роки це була перша таємниця від нього і разів десять їй доводилося переривати почату фразу. Вдруге вона приїхала до Сакка із золотом, але Ферранте не з'явився.

Вона ще раз приїхала через два тижні. Попервах Ферранте йшов лісом за сто кроків од неї, а потім несподівано кинувся так швидко, як шуліка, і впав перед нею навколюшки, як і вперше.

— Де ви були два тижні тому?

— У горах, по той бік Нові, оббирав там погоничів мулів, які поверталися після продажу олії з Мілян.

— Прийміть цей гаманець.

Відчинивши гаманець, Ферранте взяв один цекін поцілував і поклав його собі на груди, але самий гаманець повернув.

— Ви повертаєте цей гаманець і разом з тим крадете!

— Певно, що так! В мене така постанова, я ніколи не мушу більше мати, як сто франків. Отже, тепер у матері моїх дітей вісімдесят франків, а, якби мене повісили зараз, то я б нарікав на себе. А цей цекін я взяв тому, що він ваш і тому, що я вас кохаю.

Він так щиро сказав це звичайне слово, що герцогиня подумала:

— Він, справді, кохає!

Сьогодні в нього був зовсім розгублений вигляд. Він сказав, що в Пармі є люди, які винні йому шістсот франків,—і на ці гроші можна було б підремонтувати курінь, де тепер застужуються нещасні малі діти.

— Але я вам дам уперед ці шістсот франків,—промовила зворушена герцогиня.

— Але ж я громадський діяч! Ворожа партія може заганьбити мене, сказавши, що я продаюся!

Розчулена герцогиня запропонувала йому схованку в Пармі, якщо він заприсягнеться покинути на деякий час в цьому місті свої обов'язки й не робити ладного замаху, які, за його словами, були в нього *in petto*¹⁾.

— А якщо мене повісять через мою необачність? — серйозно відповів Ферранте,—тоді всі ті, шкідливі для народу шахраї житимуть довгі роки. А хто винуватий буде в цім? Що скаже мені батько на тому світі?

Герцогиня довго говорила про маленьких дітей, в яких вогкість може викликати смертельні хвороби. Кінець-кінцем, він згодився на схованку в Пармі. За ті півдня, які герцог Сансеверіна пробув у Пармі після свого шлюбу, він встиг показати герцогині в південнім розі палацу одну дуже дивну схованку. Збудований ще за середньовіччя, мур фасаду був на вісім футів завтовшки. Його продовбали всередині, зробивши там схованку на двадцять футів заввишки, але тільки на два завширшки. Поруч схованки був мальовничий водозбір. Він відомий усім мандрівникам, як шедевр XII віку. З нього скористувалися за

¹⁾ В душі.

часів облоги Парми імператором Сігзімундом, а пізніше включили до палацу Сансеверіна.

Вхід до схованки одкривався тільки після того, як повертався величезний камінь. Він тримався на залізній осі, що проходила в центрі цієї озії. Герцогиню так зворушила шаленість Ферранте та доля його дітей, для яких він уперто не хотів брати ніякого коштовного подарунку, що вона дала дозвіл на довге користування з цієї схованки. Через місяць вона знову зустрілася з ним, як і колись, у лісах Сакка. Того дня він був трохи спокійніший і прочитав їй один із своїх сонетів, який, на її думку, рівнявся або навіть перевершував усе найпрекрасніше, що дала Італія за останні два віки. Ферранте домігся кількох побачень. Але його кохання несподівано вибухло й стало надокучливе. Герцогиня помітила, що ця пристрасть не одходить од законів звичайного кохання, яке використовує можливість мати хоч один промінь надії. Вона одіслала його назад у ліси і заборонила розмовляти з нею. Він відразу ж надзвичайно покірливо послухався її. Так стояла справа, коли був заарештований Фабріціо. Одного разу, через три дні після цього, коли зовсім споночило, до дверей палацу Сансеверіна підійшов якийсь капуцин. Він сказав, що має для господині якусь важливу таємницю. Вона була така нещасна, що наказала впустити його. Це був Ферранте.

— Тут знову вчинено несправедливість. Народний трибун її повинен докладно знати,— промовив цей, божевільний в кохання, чоловік.—З другого боку я, як приватна людина, можу дати пані Сансеверіна тільки своє життя,— і я приношу їй його.

Це, таке щире признание божевільного злодія, дуже вразило герцогиню. Вона довго розмовляла з цим чоловіком, якого мали за найбільшого поета північної Італії, і дуже плакала.

— Цей чоловік розуміє моє серце,— подумала вона.

Другого дня він знову прийшов, як і раніше, під час Ave Maria переодягнений льокаєм і в лівреї.

— Я не кидав Парми. Я почув жахливу чутку. Її мої вуста не здолають повторити. Та я тут! Уявіть, пані, од чого ви одмовляєтеся! Це створіння, що зараз перед вами, не придвірська лялька, а чоловік.—Сказавши це, він упав навколяшки з таким виглядом, що ще підніс вагу його слів.—Учора я сказав собі: «вона плакала при мені, отже, вона стала не така нещасна»,—додав він.

— Але ж, пане, подумайте, в якій ви небезпеці. Вас заарештують в цьому місті.

— Трибун вам відповідь: «пані! чого варте життя, коли говорить обов'язок?» А нещасний чоловік, який, на лихо, охолонув до чесноти з того часу, як в ньому спалахнуло кохання, додасть: «пані герцогине! Фабріціо, людина щирого серця, загине, може. Не одштовхуйте ж іншого щирого чоловіка, який пропонує вам себе. Перед вами залізне тіло і душа, що боїться тільки одного—не впадобатися вам.

— Якщо ви мені ще казатимете про ваші почуття, то я зачину назавжди двері перед вами.

Сьогодні ввечері герцогині хотілося сказати Ферранте, що вона призначила невеличку пенсію його дітям, але зробити це побоялася, бо він міг утекти й покінчити із собою.

Коли він вийшов, вона, охоплена зловісними передчуттями, подумала:

— І я також можу вмерти! дай боже, щоб це трапилося і якнайшвидше. Якби тільки знати гідного чоловіка, якому б можна була доручити мого нещасного Фабріціо.

Раптом одна думка захопила герцогиню. Вона взяла шматок паперу і, скористувавшись з відомих їй юридичних слів, написала розписку в тім, що вона одержала колись од добродія Ферранте Палля двадцять п'ять тисяч франків з неодмінною умовою платити щороку довічну ренту в тисячу п'ятьсот франків пані Саразіне та її п'ятьом дітям. Герцогиня ще приписала: «Крім того, я одказую довічну ренту в триста франків кожному з її п'яти дітей, за умовою, що Ферранте Палля доглядатиме, як лікар, мого небожа Фабріціо дель Донго і буде йому за брата. Я прошу його про це». Вона підписалася, поставила рік і заперла цей папір.

Через два дні Ферранте знову прийшов. Це було якраз тоді, коли все місто хвилювала чутка про близьке скарання Фабріціо. Чи ця сумна церемонія відбудеться в самій цитаделі, чи під деревами громадського променаду? Багато народу цього вечора пішло гуляти до брами цитаделі, щоб подивитися, чи не споруджують там ешафота. Це видовище зворушило Ферранте. Він застав герцогиню в сльозах. Вона не змогла розмовляти; привітавши його рукою, показала на крісло. Переодягнений цього вечора капуцином, Ферранте був чудесний. Замість сісти, він став навколюшки і почав побожно впівголоса молитися. Коли герцогиня немовби вже трохи заспокоїлася, він, не змінюючи своєї пози, перестав на хвилину молитися і знову запропонував їй своє життя.

— Подумайте, що ви кажете!—скрикнула герцогиня. II

суворі очі говорили про те, що після ридань гнів переміг зворушення.

— Він пропонує своє життя, щоб одвернути лихо од Фабріціо або помститися за нього.

— Зараз такий випадок, що я зможу взяти ваше життя,—відповіла герцогиня.

Вона подивилася на нього із суворою увагою. В його погляді блискавкою промайнула радість. Він швидко встав і протяг до неї руки. Герцогиня взяла папір, схований у тайнику горіхової шахви.

— Читайте!—сказала вона Ферранте. Це був той надавчий лист його дітям, який ми вже згадували.

Сльози й ридання завадили Ферранте прочитати до кінця. Він упав навколюшки.

— Дайте мені назад цей папір!—промовила герцогиня й при ньому спалила його на свічці.—Не треба, щоб згадували моє ім'я, коли вас схоплять і скарають, бо тут мова йде про вашу голову,—додала вона.

— Мені радість—смерть за шкоду тиранові, а найбільша радість—смерть за вас. Зрозумійте це і, будь ласка, не згадуйте більше про цю грошову дрібницю,—я побачив у цім образливе недовір'я.

— Якщо ви будете скомпромітовані, то і я також,—відповіла герцогиня,—а Фабріціо разом зо мною. Саме через це, а не через недовіру до вашої кміливості, я вимагаю, щоб чоловік, який розкрояв мені серце, був отруєний, а не вбитий. Тому я наказую вам зробити все можливе, аби тільки врятувати себе.

— Я виконаю це віддано, точно й обережно. Я передбачаю, пані герцогине, що моя помста буде змішана з вашою, але, якби було інакше, то й тоді я виконав би вашу волю так само віддано, точно й обережно. Може, мені не пощастить, але я докладу всієї сили людської.

— Мова йде про отруєння вбивці Фабріціо.

— Я одгадав! Протягом двадцяти семи місяців цього бродячого й гидкого життя, я часто думав зробити такий вчинок з власної волі.

— Якщо мене викриють і засудять, як змовницю, то я не хочу, щоб мене обвинувачували в тім, що ви зробили це в моєї намови.—Гордо мовила герцогиня далі.—Я вам наказую не домагатися побачення зі мною до самого моменту вашої помсти. Не треба вбивати його доти, поки я вам не дам знати. Наприклад, зараз його смерть була б мені більше шкідлива, ніж корисна. Мабуть, я потребуватиму його смерті тільки через кілька місяців, але напевне потребуватиму. Я вимагаю, щоб він умер від отрути,

я б воліла залишити його живого, ніж бачити, як він конає од пострілу. З деяких міркувань, яких мені не хочеться вам пояснювати, я вимагаю, щоб ви врятувалися.

Ферранте вподобався цей владний тон герцогині. В його очах світилася глибока радість. Ми вже сказали, який він був страшенно худий, але видно по ньому, що за першої молодости він був дуже вродливий. Він вважав і тепер себе за такого, як колись.

— Невже я божевільний! або ж герцогиня зробить з мене найщасливішого чоловіка того дня, коли я доведу їй свою відданість!—подумав він.—А чому б ні? Хіба я не вартий такої ляльки, як граф Моска, який нічого не зробив для неї, навіть не влаштував втечі монсеньйорові Фабріціо.

— Я можу захотіти його смерті завтра ж!—мовила герцогиня далі з таким самим владним виглядом.—Ви знаєте про той величезний водозбір, що на розі палацу якраз біля схованки, в якій ви жили часом. Можна зробити так, щоб уся ця вода потекла на вулицю,—і про це ніхто не знає. Отож, це буде знак для моєї помсти. Ви побачите, коли будете в Пармі, або почуєте, коли житимете в лісах про те, що вода прорвала великий резервуар палацу Сансверіна. Відразу ж і беріться за діло, але тільки з отрутою і, головню, якомога менше важте своїм життям. Ніхто ніколи не повинен знати, що я причетна до цієї справи.

— Слова ні до чого!—відповів Ферранте, ледве стримуючи свій ентузіазм.—Я вже накреслив собі план. Життя цього чоловіка тепер стало ще осоружніше, ніж було досі, поки він живий, я не наслідую вас бачити. Я чекаю тому знаку, що вода з резервуару ринула на вулицю.

Він рвучко попрощався з нею й вийшов. Герцогиня стежила за ним очима.

Коли він був уже в другій кімнаті, вона його покликала назад.

— Ферранте! Ви неабиякий чоловік!—сикнула вона. Немовби невдоволений, що його затримують, він повернувся. Його обличчя було надзвичайне цієї хвилини.

— А ваші діти?

— Пані, вони будуть багатші за мене, бо ви, мабуть, призначите їм невеличку пенсію.

— Нате! промовила герцогиня, передаючи йому щось подібне до великої шкатулки з оливкового дерева,—це всі діаманти, які в мене залишилися. Вони коштують п'ятдесят тисяч франків.

— Ах, пані, ви мене зневажаєте!.. сказав Ферранте з якимсь жахом і обличчя йому зовсім змінилося.

— До самого вчинку я вас не побачу. Беріть! я так хочу,— додала герцогиня з погордливим виглядом, який приголомшив Ферранте. Він поклав шкатулку в кишеню й вийшов.

Двері знову зачинилися але герцогиня ще раз поклікала його назад. Він увійшов і в нього був якийсь стурбований вигляд. Герцогиня, що стояла досі посеред сальону, кинулася йому в обійми. Через хвилину Ферранте мало не зомлів із щастя, але герцогиня вислизнула з його рук і очима показала йому на двері.

— Це єдиний чоловік, який мене зрозумів,—подумала вона.—Так само повівся б і Фабріціо, якби міг мене чути.

У вдачі герцогині були дві характерні риси: їй завжди хотілося того, чого вона зажадала раз, і вона ніколи не одкладала того, на що вже раз зважилася. З цього приводу їй згадувалися слова першого її чоловіка, поважного генерала Піетранера: «яка зухвалість до себе самого!—казав він,—чому я мушу думати, що сьогодні в мене розуму більше, ніж тоді, коли я зважився?»

Цього моменту подоба веселости знову з'явилася в характері герцогині. До цього фатального вирішення на кожному кроці, за кожної новини, яку вона чула, вона почувала себе перед принцем зневаженою, кволою й ошуканою. Принц, на її думку, ганебно обдунив її, а граф Моска, завдяки своїм придвірним талантам, хоч і несвідомо, але всетаки допоміг принцеві. Та коли вона вирішила помститися, до неї раптом повернулася сила і кожна нова думка давала їй щастя. Я гадаю, що це неморальне щастя, яке італійці знаходять у помсті, до деякої міри полягає в силі уяви цього народу. Люди інших країв не прощають, вони забувають.

Герцогиня побачила Палля тільки за останніх днів ув'язнення Фабріціо. Може, вже читач догадався, що це він подав думку про втечу. За два льє од Сакка, у лісах стояла напівзруйнована середньовічна вежа. До того, як удруге розмовляти з герцогинею про втечу, Ферранте попросив її, щоб Льодовіко з надійними людьми приставив кілька драбин по цієї вежі. В присутності герцогині він зліз по цих драбинах і спустився відтіля по простій вузлуватій вірьовці. Тричі проробивши цю спробу, він ще раз пояснив свою думку. Через тиждень і Льодовіко міг спуститися по вузлуватій вірьовці з цієї старовинної вежі. Тоді герцогиня і сказала Фабріціо свою думку.

Останніх днів, коли готувалися до цієї спроби, яка могла закінчитися смертю в'язня, герцогиня була спокійна тільки тоді, як з нею був Ферранте. Мужність цієї людини

наелектризувала її. Але, певна річ, з таким чудним приєднуванням треба було критися від графа,—не тому, що він обуриться, а тому, що він своїми зауваженнями викличе в неї смуток і ще збільшить її турботи.

— Як! Узяти собі за близького порадника визнаного божевільного і, до того ж, засудженого до смерті! Це ж,—розмовляючи сама із собою, казала герцогиня,—людина найдивніших несподіванок. Коли граф прийшов переказати розмову Расса з принцем, Ферранте сидів у герцогининому салоні. Після того, як граф вийшов, вона насилу тримала Ферранте од виконання жахливого задуму.

— Я тепер дужий!—скарикнув цей божевільний,—я більше не сумніваюся, що мій вчинок законний!

Але ж це неминуче викличе гнів, і Фабріціо скарають!

— Але таким чином його звільнять од небезпеки спустатися по віршовках. Це можлива і легка річ, але цьому юнакові бракує досвіду,—додав він.

Надійшов час весілля сестри маркіза Крещенці. Якраз на цьому святі, даному на честь цієї події, герцогиня зустрілася з Клелією і могла порозмовляти з нею, не викликаючи підозріння цікавих людей із цього товариства. Пакет з віршовками герцогиня передала Клелії в саду, куди пішли ці дами подихати трохи чистим повітрям. Ці вузлуваті віршовки, старанно зсукані з прядива та шовку, були дуже тонкі й гнучкі. Льодовіко випробував їх міцність, і вони в усіх частинах, не розриваючися, могли витримувати вагу у вісім центнерів. Їх так туго скрутили, що вони склали кілька пакетиків, кожен у формі томика *in quarto*. Клелія взяла їх герцогині й обіцяла зробити все можливе, щоб пронести ці пакунки до вежі Фарнезе.

— Але я боюся, вашої соромливості. І, до того ж, що вам до незнайомого чоловіка?—чемно сказала герцогиня.

— Пан дель Донго нещасний, і я вам обіцяю, що він урятується завдяки мені.

Але герцогиня, не дуже розраховуючи на те, що молода двадцятилітня особа не зломить, вжила що й інших заходів. Звісно, про це вона нічого не сказала комендантовій дочці. Як і треба було думати, комендант теж був на весіллі сестри маркіза Крещенці. Герцогиня взяла собі в голову дати комендантові сильної наркотики,—тоді першої хвилини подумують, що тут мова йде про параліж, і тоді з деякою спритністю можна буде умовити, щоб його одвезли назад до цитаделі не в екіпажі, а однесли на ношах, які випадково знайшлися б у домі, де справлялося весілля. Тут би трапилися і спритні, переодягнені ро-

опинками, люди, які пристужували на святі і які в загальній метушні ввічливо запропонували б перенести хворого до його палацу, що стояв так високо. За вказівками Льодовіко, ці люди повинні були пронести чимало вірьовок, сховавши їх під одежею. З того часу, як герцогиня стала серйозно думати про втечу Фабріцію, їй, мабуть, зовсім затуманився розум. Цьому дорогому створінню загрожувала надто велика небезпека і вона надто довго мучила її душу. Своїми надмірними заходами герцогиня, як це можна побачити далі, ледве не зіпсувала цієї втечі. Все сталося так, як вона думала, тільки наркотика вплинула дужче, ніж треба. Всі чисто, навіть лікарі, подумали, що генерала розбив параліч.

На щастя, Келелія через свій розпач не запідозрила герцогиню в такому злочині. Коли носилки з напівмертвим генералом уносили до цитаделі, то безладдя було таке велике, що Льодовіко із своїми людьми пройшов без усяких перешкод. Їх тільки для форми обшукали на містку раба. Після того, як вони однесли генерала до його ліжка, їх усіх добре почастивала на кухні челядь. Ця трапеза кінчилася тільки під ранок,— і тоді їм з'ясували, що звичай в'язниці вимагає заперти їх на решту ночі в низьких залах палацу, відкіля їх удень мусить звільнити комендантів заступник.

Ці люди зуміли передати Льодовіко вірьовки, які вони несли із собою, але Льодовіко немало набрався клопоту, поки домігся од Келелії хвилини уваги. У той момент, як вона переходила з однієї кімнати в другу, він їй показав, що складає пакунки з вірьовками у темному кутку вітальні першого поверху. Це приголомшило Келелію. У неї відразу ж це викликало жорстокі підозріння.

— Хто ви такий?—спитала вона в Льодовіко.

Той щось ухильно відповів. Тоді вона сказала:

— Я б мусіла дати наказа заарештувати вас! Ви або хтось із ваших затруїв мені батька! Зараз же признавайтесь, яку отруту ви йому дали, щоб лікар цитаделі міг дати підходящі ліки. Признавайтесь зараз же!—або ви і ваші змовники ніколи більше не вийдуть із цитаделі.

— Даремно панна так турбується!—справді граційно і чемно відповів Льодовіко.—Тут немає ніякісінької отрути. Генералові необачно дали трохи завелику дозу лядданума, бо прислужник, якого обвинувачують у цьому злочині, мабуть, улив у склянку кілька зайвих крапель. Нас до віку мучитиме совість! Але хай панна буде певна!—слава богові — поки що тут немає ніякої небезпеки. Пана коменданта треба лікувати так, немовби він помилково випив трохи

завелику дозу лядданума. Але маю честь повторити панні, що льокай, якого обвинувачують у цім злочині, не скористався із справжньої отрути, як той Барбоне, що хотів затруїти монсенйора Фабріціо. Тут ніхто не хотів помститися за ту небезпеку, на яку наражався монсенйор Фабріціо. Цьому незграбному льокаєві довірили тільки пляшечку з лядданумом. Заприсягаюся в цім панні! Але, певна річ, що я одмовлюся од цього, коли мене почнуть офіційно допитувати. До того ж, якщо панна будькому скаже про лядданум та отруту, хоч би навіть чудесному дону Чезаре, то її рука тієї ж хвилини заб'є Фабріціо... і всі проекти втечі стануть неможливі! А панна краще знає, ніж я, що монсенйора хочуть отруїти не лядданумом. Вона також знає, що один чоловік погодився одтягти цей злочин тільки на місяць,—вже минуло більше тижня після цього фатального наказу. Якщо панна накаже заарештувати мене чи скаже хоч одне слово дону Чезаре або комусь іншому, то це затримує всі наші наміри більше, як на місяць. І я тоді матиму право сказати, що вона власноруч забила монсенйора Фабріціо.

Дивний спокій Льодовіко навів жах на Клелію.

— Я вже докотилася до того, що порядно розмовляю з отруйником мого батька, що звертається до мене з чемними словами!—подумала вона.—Це кохання довело мене до всіх цих злочинів!

Її так змучила совість, що вона, ледве змігши говорити, сказала Льодовіко:

— Я зараз запроу вас у цій вітальні, а сама побіжу до лікаря сказати про те, що допіру взнала. А потім я прийду звільнити вас! Фабріціо теж знав про лядданум?—повернувшись назад і пробігши коло дверей, спитала Клелія.

— Боже мій! Ні! Він би, панно, ніколи на це не згодився! І, до того ж, навіщо даремно казати йому. Ми поводимося дуже обережно. Тут мова ходить про те, щоб врятувати життя монсенйорові. Через три тижні його затруять. Наказа давав той чоловік, який звичайно не має перешкод своїм бажанням. Щоб усе доказати, я запевняю панну, що це доручення дано жакливному генеральному фіскалові Рассі.

Перелякана Клелія втекла. Розраховуючи на незаперечну чесність дона Чезаре, вона обережно сказала, що генералові дано ляддануму, а не чогось іншого. Не відповідаючи й не розпитуючи, дон Чезаре побіг мерщій по лікаря. Клелія знову повернулася до того сальону, де заперла Льодовіко,—їй хотілося засипати його розпитами про лядданум. Та його там не було. Йому пощастило зникнути.

Вона побачила на столі гаманець, набитий цекінами і маленьку шкатулку із всілякими отрутами. Вона затремтіла, побачивши отруту.

— Хто мені доведе, що моему батькові дано тільки ляданум і що герцогиня не помстилася за спробу Барбоне?— подумала вона.

— Боже мій!—скрикнула вона.—Я зв'язалася з отруйниками мого батька. І я даю їм утекти! Може б, цей чоловік на допиті признався у чомусь іншому, ніж ляданум.

Із сльозами Клелія впала навколюшки і стала палко молитися мадонні.

У цей час лікар з цитаделі, дуже здивований словами дона Чезаре, який сказав, що мова йде тільки про ляданум, дав підходящі ліки, що незабаром розвіяли найтривожніші симптоми. На світанку генерал поволі вернувся до пам'яті. Насамперед його свідомість виявилася в тім, що він вилаяв полковника, який заступав його в цитаделі. Під час генералової непритомности полковник надумав дати від себе кілька найпростіших наказів.

Потім комендант страшенно розгнівався на куховарку, яка, принісши йому бульйон, насмілилася сказати слово параліч.

— Хіба я такого віку, щоб зі мною стався параліч—скрикнув він.—Тільки найзапекліші мої вороги поширюють такі чутки. Та хіба мені пускали кров, щоб можна було так брехати про параліч!

Зклопотаний приготуванням до втечі, Фабріціо ніяк не міг зрозуміти того чудного галасу, що стався в цитаделі, коли несли напівмертвого коменданта. Спочатку йому спало на думку, що присуд змінено і що його зараз поведуть на смерть. Та до камери ніхто не з'являвся. Тоді він подумав, що Клелію зраджено і однято в неї вірьовки, які вона напевно проносила із собою під час її повороту до фортеці,—і що тепер його втеча неможлива. Другого ранку на світанку до камери зайшов якийсь незнайомий чоловік й мовчки поставив корзину із фруктами. Під фруктами був схований такий лист:

«Змучена найпекучішими муками сумління через ту подію, що, слава богу, сталася не з моєї згоди, але завдяки моїй ідеї, я дала пресвятій діві Обітницю: коли її святе заступництво врятує мені батька, я ніколи не противитимуся його наказам. Якщо він домагатиметься, я одружуся з маркізом і тоді ніколи вас не побачу. Проте, я думаю, що мій обов'язок закінчити почате. Найближчої неділі, коли виходитимуть з меси, куди вас поведуть з мого прохання, подбайте за свою душу, бо ви ж можете вбитися, коли виходитимуть з

меси, кажу я, ви повертаючися до камери, постарайтеся за-триматися наскільки можливо. Ви там знайдете все, що вам потрібно для задуманої справи. Якщо ви загинете, ваша смерть розкрає мені серце. Ви ж можете обвинуватити мене в тім, що я сприяла вашій смерті? Хіба мені не казала сама герцогиня, що партія Раверсі перемагає. Принця хочуть зв'язати жорстокістю,—а це назавжди розлучить його з графом Моска. Герцогиня в сльозах заприсяглася мені, що востанєтьс я тільки цей вихід: ви загинете, якщо нічого не спробуєте! Я не можу більше вас бачити, бо дала обітницю. Та коли в неділю надвечір ви побачите мене, одягнену в чорне, біля того самого вікна, то знайте,—це гасло, що другої ночі я все зроблю, наскільки це можливо для моєї квоної сили. Після одинадцятої години, а, може, о-півночі чи о-першій, на моєму вікні з'явиться маленька лямпка—тоді рішуча хвилина! Доручить тоді себе ангелові-охоронцеві, одягнеться швидше в убрання священника, яке вам передано. і рушайте.

Прощайте, Фабріціо! у той час, як ви будете в такій великій небезпеці, я молитимуся за вас, проливаючи найгіркіші сльози—ви можете цьому повірити. Я не переживу вас, якщо ви загинете. Боже мій, що я кажу! Але, якщо вам і пощастить, то мені вже ніколи не побачити вас. Після меси в неділю ви в своїй камері знайдете гроші, отруту, вірьовки, прислані цією грізною жінкою, яка вас палко кохає і яка мені тричі казала, що треба робити тільки так! Хай врятує вас бог і свята мадонна!».

З Фабіо Конті був тюремник неспокійний і нещасливий,—йому завжди ввижалося уві сні що хтось із в'язнів тікає. Його ненавиділи всі, хто був у цитаделі. Але нещастя навіює всім людям однакові думки: бідні в'язні, навіть ті, які були прикуті в своїх льохах у три фути заввишки, три фути завширшки і вісім футів завдовжки, де вони не могли ні стояти, ні сидіти, всі в'язні, навіть ці, кажу я, надумали замовити на свій рахунок *te deum*¹⁾, коли вони довідалися, що їхній комендант врятувався. Двоє чи троє з цих нещасних склали сонети на честь Фабіо Конті. Як впливає нещастя на цих людей! Нехай би той, хто їх засудить, прожив рік у льоху, заввишки в три фути, з трьома унціями хліба на день із постом по п'ятницях!

Клелія, яка кидала батькову кімнату тільки тоді, як ішла

¹⁾ Молебінь (тобі, господи).

помолитися до каплиці, сказала, що комендант вирішив справити свято в педілю. Уранці цієї педілі Фабріціо був на месі і на te deum. Увечері був фюерверк, а в низьких залах замку роздали салдатам учетверо більшу порцію вина проти тієї, яку призначив комендант. Чиясь невідома рука прислала навіть кілька барил горілки, в яких салдати повибивали дена. Сп'янілі салдати великодушно не схотіли, щоб ті п'ятеро їхніх товаришів, які вартували біля палацу, страждали через свій обов'язок. Коли вони поверталися до своїх караулів, довірений прислужник частував їх вином—і ніхто не знав з чийх рук ті салдати, що вартували о-півночі й пізніше, одержали також по склянці горілки. До того ж, кожного разу хтось забував пляшку біля самої караулки. Це доведено потім на процесі.

Безладдя тривало довше, ніж думала Клелія. І тільки о-першій годині Фабріціо, який понад тиждень вже перепилював ґрати того вікна, яке не виходило на пташарню, почав здійснювати абажур. Він працював майже над головою вартових, які сторожили комендантів палац,—і вони не чули нічого. Він зробив іще кілька нових вузлів на величезній вірьовці,—це потрібно було, щоб спуститися з цієї жахливої висоти на сто вісімдесят футів. Він приладнав цю вірьовку, перев'язавши нею собі груди, як рушничним ремнем. Вона дуже заважала йому,—бо займала величезне місце. Вузли заважали щільно упакувати її й вона підіймалася над тілом більше, ніж на вісімнадцять цалів.

— Це дуже заважатиме!—подумав Фабріціо.

Так-сяк приладнавши цю вірьовку, Фабріціо взяв іншу, по якій він думав спуститися на ті трицять п'ять футів, які відділяли його вікно від еспланади, де стояв комендантів палац. Проте, які б не були п'яні вартові, не міг же він спуститися їм просто на голову. Він вийшов, як ми вже казали, другим вікном своєї камери, цебто тим, що виходило на дах приміщення, яке скидалося на величезну кордегардію. Ледве ставши розмовляти, Фабіо Конті з примхи хворого послав дві сотні салдатів до цієї колишньої кордегардії, покинутої вже цілий рік. Він казав, що його іще хочуть не тільки отруїти, а й убити в ліжку. Отож дві сотні салдатів мали його охороняти. Можна собі уявити, яке вражіння справила ця несподіванка на серце Клелії. Звичайно, побожна дівчина почувала, що вона зраджує свого батька, якого не так давно мало не затруїли в інтересах любого їй в'язня. Вона вбачала в цьому несподіваному приході двох сотень людей мало не перст провідіння, що забороняло їй іти далі і допомагати порятункові Фабріціо.

Але в Пармі всі розмовляли про близьку смерть в'язня. Ця сумна тема обмірковувалася навіть на весіллі сеньйори Джулії Крешенці. Раз чоловіка такого походження, як Фабріціо, через таку дрібницю, як необережний удар шпагою в комедіянта, не випустили на волю і після дев'яти місяців, то це значило, що в справі замішана політика. «У такому разі не вартим цікавитися далі,—чулися розмови.—Якщо владі не зручно скарати його на громадському майдані, то він незабаром помре од хвороби». Один робітник слюсар, якого покликали до палацу генерала Фабіо Конті, балакав про Фабріціо, як в'язня, з яким давно вже розправилися і про смерть якого мовчать, мовляв, тільки через політику. Слова цього чоловіка примусили Келелію зважитися.

XXII

Того дня Фабріціо облягли неприємні й серйозні думки. Але в міру того, як дзигарі одзвонювали години, які наближали його до рішучого моменту, він ставав веселий і бадьорий. Герцогіня написала йому, що на нього вплине свіже повітря і що в нього не буде сили йти, коли він опиниться за мурами в'язниці. У такому разі хай заарештовують його, це всетаки краще, ніж кинутися з муру заввишки на сто вісімдесят футів.

— Якщо зо мною трапиться таке лихо, то я ляжу проти парпету, просплю годину, а потім знову візьмуся за своє,—думав Фабріціо.—Після моєї присяги Келелії, я волю краще впасти з валу, який би він не був високий, аніж міркувати кожної хвилини про смак того хліба, що їм. Як жахливо мучиться перед смертю отруений. Фабіо Конті не шукатиме якихось особливих способів. Він просто накаже дати мені мишаку, яким отруюють пацюків у цитаделі.

Уже біля півночі, густий і білий туман, яким По обволікає часом свої береги, розіслався спочатку над самим містом, а потім досяг есплянади бастіонів, посеред яких підносилася велика вежа цитаделі. Фабріціо здавалося, що з парпету плятформи не видно вже тих низеньких акацій, що оточували сади, насаджені салдатами внизу муру, який був заввишки в сто вісімдесят футів.

— Це чудесно!—подумав він.

Коли пробило пів на першу, у вікні пташарні показалася маленька лампа. Фабріціо був готовий. Він перехрестився, потім прив'язав до свого ліжка ту невелику вірвовку, по якій мав спуститися на тридцять п'ять футів, які

відділяти його від плятформи, де стояв палац. Він без перешкод досяг даху кордегардії, де після свята містилися ті дві сотні салдатів, про яких ми згадували. Хоч було вже три чверти на першу, проте, вони не спали. Навшипиньки ступаючи до даху з великих 'порожнявих черепиць, Фабріціо чув, як салдати казали, що по їхньому даху ходить чорт і що його б треба було попробувати пристрілити. Така думка декому здавалося блюзнірською.. А інші доводили, що коли вистрілити з рушниці і нічого не вбити, то комендант їх усіх посадовить до в'язниці, щоб не тривожили даремно гарнізону. Ця прекрасна дискусія примушувала Фабріціо йти якомога швидше,—од цього ще більше стугонів дах. Факт той, що коли він промайнув по своїй вірьовці перед вікнами, на щастя через випуст даху на чотири чи п'ять футів од них, то вікна зацетинилися багнетами. Дехто запевняв, що навіжений Фабріціо забрав собі в голову розіграти чорта і сам кинув салдатам жменю цекінів. Певно те, що під час спускання, з вежі Фарнезе до плятформи, він розсипав цекіни не тільки на підлозі своєї камери, а також і на помості,—це давало йому шанс одвернути салдатів, які могли кинутися за ним.

Уже на плятформі він, оточений вартовими, які щочверть години звичайно кричали цілу фразу: «все спокійно коло мого посту», став шукати нового каменя і попростував до західнього парапету.

Що може здатися неймовірним і викликати навіть недовіру до самого факту, коли б наслідок цього вчинку не мав за свідків ціле місто, так це те, що вартові, які стояли вздовж парапету, не бачили й не заарештували Фабріціо. Правда, туман, про який ми згадували, починав здійматися вище, і Фабріціо казав, що коли він був на плятформі, то туман,—принаймні йому здавалося,—доходив вже до половини вежі Фарнезе. Та цей туман був зовсім не густий і він прекрасно бачив вартових, що з них деякі ходили взад і вперед. Він додав, що ніби якась надприродна сила сміливо поставила його між двома вартовими, що були дуже близько один від одного. Він спокійнісінько розмотував довгу вірьовку, яка була в нього на грудях, дарма що вона заплуталася. Немало часу минуло, поки він розплутав і протяг її до парапету. Він чув з усіх боків розмови салдатів і непохитно вирішив заколотися кинджалом першого, що підійде до нього.

— Я аж ніяк не хвилювався. Мені здавалося, що я виконую якусь церемонію,—оповідав Фабріціо.

Нарешті, він прив'язав розплутану вірьовку до дірки,

що була в парпеті для стікання води, і, вилізши на цей самий парпет, палко помолився богу. Як герой лицарських часів, він часинку-другу подумав про Клелію.

— Як я відрізняюся од того легковажного гульця Фабріцію, що ввійшов сюди дев'ять місяців тому!—подумав він. Нарешті, він став спускатися з цієї неймовірної висоти. За його словами, він діяв зовсім механічно. Йому здавалося, що це він спускається серед білого дня перед друзями, щоб виграти заклад. Уже біля середини висоти він раптом почув, що його руки кидає сила і йому навіть здалося, що він випустив на хвилину вірвовку, але незабаром знову схопив її. За його словами, він, мабуть, утримувався за кущі, по яких він сковзався і які обідрали йому шкіру. Раз-у-раз йому дуже кололо між плечима, і цей біль заважав навіть дихати. Найнезручніше було те, що він хитався з боку на бік. Вірвовка безперестанно одкидала його од чагарника. Об нього черкали якісь чималі птахи,—він їх будив, і вони, улітаючи, кидалися на нього. Попервах йому здавалося, що це за ним женуться люди, спускаючися з цитаделі тим самим шляхом,—і він тоді готувався до захисту. Нарешті, він досяг основи великої вежі, тільки руки були в нього подряпані до 'крови. Потім він оповідав, що, починаючи із середини вежі, нахил став йому у пригоді, він увесь час терся об мур, а рослини, які пробивалися між камінням, дуже затримували його. Вже недалеко од землі, над салдатськими садами, він упав на акацію, що зверху здавалася йому заввишки на чотири—п'ять футів, хоч справді була на п'ятнадцять або двадцять. Там спав якоїсь п'яниця, що мав його за злодія. Упавши з цього дерева, Фабріцію мало не вибив собі живої руки. Він кинувся тікати до валу, але, за його словами, враз ноги в нього стали немовби із бавовни. Більше вже не було сили. Не зважаючи на небезпеку, він сів і випив трохи горілки, що зосталася в нього. Кілька хвилин він так міцно спав, що 'прокинувшись ніяк не міг зрозуміти, де він і чому йому з камери видно дерево. Нарешті грізна дійсність вернула його до пам'яті. Він відразу пішов до валу і зліз туди по великій драбині. Зовсім близько од нього у 'будці 'хропів вартувий. У траві Фабріцію знайшов шматок гармати і прив'язав до нього третю вірвовку. Вона була короткувата й тому він упав в брудний рівчак, де було, мабуть, на фут води. Вставши і намагаючися впізнати це місце, він раптом почув, як його схоплюють двоє людей. На хвилину він злякався але незабаром чийсь голос зовсім тихо промовив йому на вухо;

— Ах, мопсеньйоре, монсеньйоре!

Якось неясно він зрозумів, що це герцогинині люди й відразу зомлів. Через деякий час він почув, як його понесли якісь люди, що мовчки й швидко йшли. Потім вони спинилися. Це дуже стурбувало його. Але в нього не було сили ні розмовляти, ні розплющити очі. Раптом його хтось став стискати і він впізнав пахощі вбрання герцогині. Ці пахощі його оживили. Він розплющив очі і через силу промовив:

— Ах, люба подруго!—ї потім знову знепритомнів.

Вірний Бруно із загоном відданих графові поліцаїв, стояв у резерві за дві сотні кроків. Сам граф сховався в однім маленькім будинку недалеко від того місця, де чекала герцогиня. Якби повсталала потреба кинутися із шпагою в руці, він би не загаявся, разом із кількома близькими друзями, одставними офіцерами. Він уважав за свій обов'язок врятувати Фабріцію, який був у великій небезпеці. На його думку, Фабріцію помилював би принц, коли б він, Моска, не зробив дурниці, бажаючи уникнути дурниці, написаної від державця.

Ще з півночі герцогиня із своїми людьми, озброєними до самих зубів, у глибокій мовчанці блукала біля валів цитаделі. Вона не могла встояти на місці, бо думала, що їй доведеться битися за порятунок життя Фабріцію із тими салдатами, що поженуться за ним. Завдяки такій палкій уяві вона вжила сотню всяких заходів, які було б надто довго тут розбирати. Ці заходи були неймовірно необачні. Було розраховано, що понад вісімдесят чоловік буде наготові тієї ночі до якогось надзвичайного бою. На щастя, на чолі всього цього стояли Ферранте та Льодовіко, а міністер поліції був їм не ворог. Але сам граф помітив, що жаден чоловік не зрадив герцогині і їйому, як міністрові, нічого невідомо.

Побачивши Фабріцію, герцогиня остаточно втратила голову. Вона конвульсійно стискувала його в своїх обіймах, а потім, помітивши на собі кров, стала побиватися, бо подумала, що він небезпечно поранений. Але це була кров із рук Фабріцію. За допомогою одного із своїх людей вона роздягла його, щоб перев'язати йому рани. Але тут був, на щастя, Льодовіко. Він владно посадовив герцогиню та Фабріцію в один із тих невеличких екіпажів, що були сховані в саду біля міської брами. Коні помчали чвалом до того берегу По, яку мали переїхати біля Сакка. Ферранте із двадцятьма озброєними людьми становив ар'єргард і ручився своєю головою, що спинить погоню. Граф зостався самотній. Тільки через дві години він покинув

околиці цитаделі, переконавшись, що ніде ніщо і не заворушилося.

— От, я вже й до зради дійшов,—сп'янівши з радощів, подумав він.

Льодовіко спало на думку посадовити в екіпаж молодого хірурга, що служив у домі герцогині і був дуже схожий на Фабріціо.

— Тікайте в напрямку до Больоньї та будьте якомога незграбніший,—сказав він йому.—Постарайтесь потрапити під арешт. А там затинайтеся у своїх відповідях і, нарешті, признайтеся, що ви Фабріціо дель Донго. Найголовніше, виграйте час! Дійдіть спритності у незграбності—все кінчиться місяцем в'язниці, а пані вам дасть п'ятдесят цекінів.

— Хіба думаєш про гроші, коли служиш герцогині?

Він поїхав і його через кілька годин по цьому заарештували. Це спричинилося до великої радості генерала Фабіо Конті та Рассі, який переконався, що разом із небезпекою Фабріціо і його баронство також зникло навіки...

Тільки після шостої години ранку взнали про втечу в цитаделі і лише о десятій наважилися поїдмити принца. Герцогині так добре служили, що не зважаючи на глибокий сон Фабріціо, який здавався їй смертельною неприємністю і через який вона тричі наказувала спиняти екіпаж, втікачі о четвертій годині переїхали човном По. На лівому березі стояли інші коні. Ще два льє вони проїхали надзвичайно швидко, а потім їх спинили на годину з чимсь для перевірки паспортів. Для себе і Фабріціо герцогиня придбала всіляких паспортів. Але сьогодні вона була якась навіжена. Їй заманулося дати на чай австрійському поліційському урядовцеві десять наполеондорів і, заливаючися сльозами, потиснути йому руку. Урядовець перелякався і знову почав переглядати паспорти. Далі вони поїхали поштою. Герцогиня так неймовірно щедро розкидала гроші, що скрізь викликала підозріння в цій країні, де їй без того кожен чужоземець непевна людина. Ще раз допоміг Льодовіко. Він сказав, що пані герцогиня стерялася з горя, бо в молодого графа Моска, сина пармського прем'єр-міністра, весь час не припиняється лихоманка, і якогось вона везе в Павію, щоб порадитися там з лікарями.

Нарешті за десять льє од того берега По, в'язень прокинувся. У нього було звихнуте плече і сила-силенна вразків. Герцогиня знову стала поводитися так незвичайно, що господар сільської корчми, де вони обідали, подумав, що має справу з принцесою імператорської крові і збирав-

ся віддати їй пошану, яку вважав за свій обов'язок, — але Льодовіко сказав, що принцеса неодмінно посадовить його у в'язницю, якщо він почне дзвонити про неї язиком.

Нарешті, біля шостої години вечора вони були вже на піємонтській території. Тільки тут Фабріціо справді був убезпечений. Його одвезли до одного сільця, що стояло далеко од шляху, перев'язали йому руки і він проспав ще кілька годин.

У цьому сільці герцогиня зробила вчинок, не тільки жахливий з погляду моральності, але й зловісний для спокою дальшого її життя.

За кілька тижнів до втечі Фабріціо Льодовіко став вірником дому герцогині. Одного дня, коли вся Парма прогулювалася біля брами цитаделі, щоб поглянути на ешафот, який споруджували на честь Фабріціо, герцогиня відкрила Льодовіко одну таємницю, знаючи яку, можна було витягти із невеличкого залізного, добре прихованого, гнізда один з каменів, що заможували дно славетнього водозбору, палацу Сансеверіна, збудованого ще тринадцятого віку, — про нього ми вже згадували. У той час, як Фабріціо спав у trattoria цього сільця, герцогиня наказала покликати до себе Льодовіко. Той подумав, що вона збожеволіла, бо такий чудний у неї був погляд.

— Ви, мабуть, чекаєте, що я вам зараз дам кілька тисяч франків... але ні! — промовила вона. — Я вас знаю. Ви поет! Ви незабаром витратили б ці гроші. Я вам дарую невеликий маєток Річарде, що за одне льє від Казаль-Маджоре.

Льодовіко став шалений з радощів. Він кинувся до її ніг, цілком щиро кажучи, що зовсім не заради грошей допомагав рятувати монсен'йора Фабріціо, бо полюбив його ще з того часу, як мав честь одного разу везти його, як третій кучер пані. Коли цей чоловік, в якого справді було щире серце, подумав, що його особа досить займала таку велику пані, він попрощався. Але вона, блиснувши очима, сказала йому:

— Зостаньтеся!

Герцогиня мовчки ходила по кімнаті корчми, раз-у-раз поглядаючи на Льодовіко неможливими очима. Нарешті, цей чоловік, побачивши, що ця чудна прогулянка тягнеться без кінця, вирішив звернутися до своєї господині з такими словами:

— Пані герцогине, ви зробили мені такий великий подарунок, він так перебільшує все, про що такий бідняк, як я, може мріяти, він так вищий за ті мізерні послуги, які я мав щастя вам зробити, що я щиро думаю не прий

мати маєток Річарде. Я маю честь повернути цей маєток пані й попросити її призначити мені пенсію в чотириста франків.

— Чи чули ви хоч раз у житті,—похмуро й гордо промовила вона,—чи чули ви хоч раз, щоб я одмовилася од своєї думки, коли б її не сказала?

Після цієї фрази герцогиня ще кілька хвилин походила по кімнаті. Потім вона враз спинилася, раптом скрикнувши:

— Тільки випадково і тільки через те, що Фабріціо зумів уподобати я цій дівчинці, його життя врятоване! Якби він був не такий привабливий, йому б смерти не уникнути! Ви ж не можете заперечити цього—з цим словом вона пішла просто на Льодовіко і в очах її заблестіла найтьмяніша злість. Думаючи, що вона збожеволіла, Льодовіко одступив на кілька кроків. Це викликало в нього великі турботи за свій майбутній маєток Річарде.

— Отже,—юстаточно змінившись, промовила герцогиня найприємнішим і найвеселішим тоном,—мені хочеться, дати моїм добрим мешканцям Сакка шалений день, і мені хочеться, щоб вони довгенько його згадували. Ви зараз повернетесь до Сакка. Ви ж не перечите? Чи, може, ви побоюєтесь, що вас спіткає якась небезпека?

— Та це дрібниці, пані! Жаден із мешканців Сакка не скаже, що я був у почті монсеньйора Фабріціо. До того ж, наслідуюся сказати, пані, що я палаю бажанням побачити мій маєток Річарде. Мені здається, що бути дідищем так чудно!

— Твій веселий настрій мені подобається. Фармер з Річарди мені винен, мабуть, за три-чотири роки оренди. Одну половину боргу я дарую йому, а другу половину з усіх його боргів—тобі, проте, з ось якою умовою. Ти зараз мусиш поїхати до Сакка і сказати, що післязавтра день свята однієї з моїх патронес, а на другий вечір після свого приїзду зроби найблискучішу ілюмінацію в замку! Не шкодуй ні грошей, ні праці! Пам'ятай, що мова ходить про найбільше щастя мого життя. Цю ілюмінацію я приготувала вже давно. Я дала сховати садівникові всі приладдя для фоєрверку, щоб зробити розкішний вогонь. Це все накажи поставити на терасі, що виходить на По. У моїх льохах там вісімдесят дев'ять великих барил вина. Накажи зробити вісімдесят дев'ять фонтанів вина в моєму паркові. Якщо другого дня зостанеться хоч одна невинита пляшка, я подумаю, що ти не любиш Фабріціо. Коли ці винні фонтани, ілюмінація та фоєрверки будуть у розгарі, ти обережно втечі, бо можливо—я якраз на це

ї надіюся,—у Пармі матимуть за зухвалість всі ці прекрасні речі.

— Це не тільки можливо, але певна справа! Але певно також і те, що фіскал Рассі, який підписав монсенйорові присуд, лусне із злости,—додав Льодовіко,—і коли б ви, пані, хотіли зробити своєму бідному слугі ще більшу насолоду, ніж подарувати половину боргів Річарде, то дозволили б мені проробити ще один жарт із Рассі.

— Ти хоробрий чоловік!—захоплено скрикнула герцогиня.—Але забороняю тобі будь-що робити з Рассі. В мене є думка повісити його публічно пізніше. Подбайлишень, щоб тебе не заарештували в Сакка. Якщо я тебе втрачу, всьому—кінець!

— Мене, пані! Якщо я скажу, що святкую патронес пані, то хай поліція посилає хоч і тридцять жандармів. Будьте певні, що вони не заважать нічому, бо поки доїдуть до червоного хреста, який стоїть посеред села, жаден з них не зостанеться на коні. Селяни Сакка не ськаються ліктем, ні! Вони всі завзяті контрабандисти і обожнюють пані.

— Отже,—мовила далі герцогиня з якимсь особливо безтурботним виглядом,—мені хочеться не тільки напоїти вином добрих людей Сакка, але й затопити мешканців Парми. Того ж вечора, коли мій замок буде ілюмінований, ти візьми собі найкращого коня, з моєї стайні і помчи до мого пармського палацу, відчиниш водозбір.

— Ах, пані! Яка це чудесна думка!—Льодовіко зареготав, як божевільний.—Вина—добрим людям Сакка, а воду—пармським буржуа, бо вони негідники були такі певні, що монсенйора Фабріціо отруять так само, як і нещасного Л...

Радости Льодовіко не було краю. Герцогиня з насолодою дивилася, як він несамовито регоче. Льодовіко безперестанно повторював:

— Вина—мешканцям Сакка, а воду—пармцям! Певна річ, пані краще знає, ніж я, що колись, двадцять років тому вода в багатьох вулицях Парми досягла цілого фута, коли хтось необережно спорожнив водозбір.

— А воду—пармцям,—зі сміхом повторювала герцогиня.—Якби Фабріціо одрубували голову, то перед цитаделлю було б повно-повнісінько народу... Усі чисто називають його великим злочинцем. Але найголовніше це все треба зробити так справно, щоб жадна жива душа не знала, що ця повідь—твоя робота або мій наказ. Ні Фабріціо, ні навіть граф не повинні знати про цей шалений жарт... Але я забула бідняків із Сакка. Іди напиши листа

до мого управителя, а я його підпишу зараз. Скажи йому, щоб він роздав у день свята моєї святої патронеси сотню цекінів біднякам із Сакка, щоб він корився в усьому тобі щодо ілюмінації і, найголовніше, щоб другого дня не залилося жадної недопитої пляшки в моїх льохах.

— Ваш управитель, пані, розгубиться тільки перед одним пунктом: за ті п'ять років, як пані володіє замками, не залилося й десятка бідняків у Сакка.

— А воду — пармцям, — співаючи повторювала герцогиня. — Як ти виконаєш цей жарт?

— У мене плян уже готовий. О дев'ятий годині я їду з Сакка, о пів на одинадцяті — мій кінь уже біля корчми «Трьох дурнів», що стоїть на шляху до Казаль-Маджоре, коли їхати з мого маєтку Річарде, об одинадцятій — я в покоях палацу, а об одинадцятій з чвертю — вода пармцям, і в більшій кількості, ніж вони побажають випити за здоров'я великого злочинця. За десять хвилин я від'їжджаю з міста больонським шляхом. Проїздом біля цитаделі, яку щойно зганьбила хоробрість монсеньйора та розум пані, я низенько вклоняюся їй. Я їду до села, добре відомою мені, стежкою, а там ладнаюся од'їздити до Річарде.

Підвівши очі на герцогиню, Льодовіко перелякався. Вона втопила погляд за шість кроків од себе, в голу стіну і, треба признатися, в неї були люті очі.

— Ах, нещасний мій маєток! — подумав Льодовіко, — вона справді божевільна!

Герцогиня поглянула на нього і одгадала його думки.

— Ах, пане Льодовіко, великий поете! Ви хочете дарчого листа? Побіжіть пошукайте аркушик паперу! — Цього наказу не треба було двічі повторювати Льодовіко. Герцогиня власноруч написала заяву, поставивши на ній давню дату і посвідчивши нею, що вона, одержавши од Льодовіко Сан-Мікелью суму у вісімдесят тисяч франків, віддала йому під заклад маєток Річарде, за умовою, що маєток Річарде переходить у його власність, коли через дванадцять місяців герцогиня не віддасть вищезгаданих вісімдесяти тисяч франків.

— Це прекрасно: — віддати вірному слугі майже третину того, що залишається в тебе самої! — подумала герцогиня.

— Проте, стривай! — сказала герцогиня Льодовіко, — після того жарту з водозбором я тоді даю тільки два дні на бевкетування в Казаль-Маджоре. Але для того, щоб пролаж був визнаний, скажи, що ця справа почата ще рік

тому. Приєднайся до мене в Бельджірате, та, гляди, не гайся! Може, Фабріціо поїде до Англії з тобою!

Вранці другого дня герцогиня та Фабріціо були вже в Бельджірате.

Вони оселилися в цьому чарівному сільці. Але тяжкий сум чекав герцогиню на прекрасному озері Маджоре. Фабріціо зовсім змінився. Ще попервах, коли він після втечі прокинувся од свого, до деякої міри летаргічного, сна, герцогиня, помітила, що з ним робиться щось незвичайне. Глибоке, дуже старанно приховане ним, почуття було досить дивне. Цьому була та причина, що він поза в'язницею розпачував. Він не хотів признаватися про причину свого сумування, бо це викликало б запитання, на яких у нього не було ніякого бажання відповідати.

— Та як же ж так!—казала йому здивовано герцогиня. Хіба не жахливе те почуття, коли голод примушує тебе, щоб не звалитися з ніг, їсти якусь гідку страву з тюремної кухні, те почуття, що примушує тебе питати себе: «чи тут немає якогось особливого смаку? чи я зараз не отруюся?»—Хіба те почуття не наганяє на тебе страху?

— Я думав про смерть, напевно, так, як думають про неї салдати. Це річ можлива, але завдяки своїй спритності її можна уникнути,—відповів Фабріціо.

Які турботи, яка прикристь для герцогині! Це обожнюване, надзвичайне, жваве, оригінальне створіння однині було перед її очима в якомусь глибокому марінні. Фабріціо навіть волів бути на самоті, ніж щиро розмовляти про всякі речі з найкращою подругою, яка тільки була в нього на світі. Як і колись, він був добрий, догідливий, вдячний герцогині. Як і колись, він би сотню разів оддав би своє життя за неї, проте, душа його була в іншому місці. Часто, коли вони каталися на чудесному озері, заїздивши за чотири-п'ять льє, ніхто з них не казав ні слова. Однині для них можливий був тільки обмін холодними думками,—може, комусь сторонньому і здалась би приємною їхня розмова, але вони, а особливо герцогиня, пам'ятали, чим була для них бесіда перед фатальною бійкою з Джілетті, яка стала їм за розлуку. Здавалося, що Фабріціо мусів би оповісти герцогині історію свого дев'ятимісячного ув'язнення, а справді він згадував той час тільки короткими й незакінченими словами.

— Раю чи пізно це мусіло статися!—з неприємним сумом думала герцогиня.—Чи я з горя постаріла, чи він справді кохає?.. і тепер мені в його серці тільки друге місце.—Зневажена, подолана цим великим горем, герцогиня думала часом:—якби Ферранте зовсім збожеволів чи

став би не такий сміливий, то я б, здається, була ще така нещасна!—з цієї хвилини муки сумління до деякої міри затруювали ту пошану, яка в неї була до самої себе.—Отже, гірко думала вона,—я каюся в тім, що вирішила. Виходить я вже негідна імені дель Донго!

— Це воля божя, що Фабріціо закохався!—не раз сама тобі казала вона,—але яке я маю право вимагати, щоб він не був закоханий? Чи ми хоч одне слово сказали про справжнє кохання?

Ця розумна думка не давала їй спати. Старість і душевна кволість прийшли до неї разом із перспективою блискучої помсти, бо вона тут, в Бельджірате, була в сто разів нещасніша, ніж у Пармі. Вона не сумнівалася в тій особі, що примушувала так мріяти Фабріціо. Клелія Конті, така побожна, зрадила свого батька, і згодилася обпоїти весь гарнізон!.. Але Фабріціо ніколи ж не говорив про Клелію.

— Проте, якби гарнізона не обпоєно, то все було б даремне, що б я не вигадувала, як би я не старалася!...—герцогиня з розпачу била себе в груди,—виходить, що це вона його врятувала!

Герцогині надзвичайно важко було випитувати в Фабріціо подробиці про ту ніч, що, на думку герцогині, колись би дала тему для безкінечних і щоразу нових розмов.

— Тих щасливих часів він безперестанно розмовляв би з веселим надхненням цілісінькі дні про найменшу дрібницю, коли б мені тільки заманулося про неї спитати.

Треба було все передбачати, тому герцогиня поселила Фабріціо в швайцарському місті, на березі озера Маджоре, в порту Льокарно. Вона щодня брала його з собою на човен і довго каталася з ним по озері. Отож, одного разу, коли їй заманулося зайти до нього, вона побачила, що вся кімната в нього заклеєна силою силенною краєвидів міста Парми. Він, напевно, виписав їх з Міляно або з самої Парми, цебто з тієї країни, яку він мусів би ненавидіти. Його невеличка вітальня, перетворена на ательє, була вся закидана приладдяма маляра аквареліста. Вона його застала, коли він закінчував третій краєвид вежі Фарнезе та комендантового палацу.

— Тепер бракує тільки, щоб ти зробив собі на пам'ять портрет цього любого коменданта, бо він тільки й думав, як тебе звести з світу отрутою,—ображено промовила вона.—На мою думку, тобі треба було б написати листа і попросити в нього пробачення, що ти так самовільно втік, зробивши сміховище з його цитаделі.

Нещасна жінка зовсім не догадувалася, до якої міри

зона каже правду. Приїхавши сюди, Фабріціо передовсім потурбувався написати до Фабіо Конті надзвичайно чемного і до певної міри чудного листа. Він просив пробачити його за втечу і виправдувався тим, що один із службовців мав доручення отруїти його. Для нього не мало значіння, що він писав. Фабріціо сподівався, що очі Клелії побачуть цей лист, і коли він писав, сльози заливали йому обличчя. Закінчив він його дуже забавною фразою. Фабріціо насмілювався написати, що на волі йому часто доводиться жалкувати за маленькою камерою на вежі Фарнезе. Це була головна думка в листі і він сподівався, що Клелія зрозуміє її. Фабріціо була велика охота писати. Увесь час не кидаючи надії, що його листи будуть прочитані, він звертався з подякою до доброго духівника, донна Чезаре, який позичав йому богословські книжки. Через кілька днів Фабріціо доручив одному дрібному книгареві з Льокарно поїхати до Міляно. Там цей книгар, приятель славетного бібліомана Реїна, накупив найкращих, яких тільки знайшов, видань творів, які Фабріціо позичав у донна Чезаре. Добрий духівник одержав ці книжки з прекрасним листом. Фабріціо писав, що він, у хвилини розпачу, які, напевно, можна пробачити бідному в'язневі, посписував береги позичуваних книжок всякими змішаними помітками. Тому він просив духівника замінити в своїй бібліотеці ті книжки цими томами, які Фабріціо із найщирішою подякою насмілюється запропонувати.

Фабріціо був надто поблажливий, назвавши помітками ті безконечні нотатки, якими він посписував береги примірника in-folio святого Джеронімо. Сподіваючися надіслати книжку доброму духівникові і обміняти її на колишню, він писав день-у-день на берегах точний щоденник всього, що з ним траплялося у в'язниці. Великі події ці було не що інше, як екстази божественного кохання (слово «божественне» заміняло собою інше, яке він не насмілювався писати). Часом це божественне кохання доводило в'язня до безнадійного розпачу, а іноді той голос, що линув з повітря, давав йому деяку надію й викликав у нього щасливе поривання. На щастя, все це було написано тюремним чорнилом, зробленим з вина, шоколяди та сажі. Становивши в свою бібліотеку том святого Джероніма, дон Чезаре тільки крайком ока глянув на це писання. Коли б він уважно проглянув ці береги, то побачив би, як в'язень радів того дня, коли вважав себе за отруєного, що вмирає тільки за сорок кроків од того, кого кохає найбільше на світі. Але після втечі цю сторінку читали й інші очі, не очі доброго духівника.

Прекрасна думка — умерти недалеко від того, кого кохав, повторювалась на сотню всяких ладів. Її супроводив сонет, де оповідалося, що душа, розлучена після тяжких страждань із тілним тілом, в якому вона жила, двадцять три роки, і спонукана інстинктом щастя, звичайного для кожної істоти, ставши вільною після страшного суду, не полине до ангельських хорів, якщо їй буде даровано прощення за гріхи,—але вона, щасливіша після смерті, ніж за життя, носитиметься біля в'язниці, де так довго мучилася, щоб приєднатися до того, кого кохала.

— Я знайду собі рай на землі,—писалося в останнім вірші сонету.

У цитаделі про Фабріціо говорили, як про найганебнішого зрадника, що порушив найсвятіші свої обов'язки. Проте, дон Чезаре дуже зрадив, коли побачив ті прекрасні книги, які йому приніс якийсь незнайомий чоловік. Другого листа Фабріціо думав написати тільки через кілька днів, бо боявся, що його ім'я примусить з обуренням одіслати назад пакунок. Про цей подарунок дон Чезаре нічого не сказав своєму братові, бо той сатанів од одного слова «Фабріціо». Після втечі в'язня дон Чезаре знову, як і колись, став близьким своїй любій небозі. Колись вона знала од нього кілька латинських слів, тому він показав їй ці прекрасні, щойно одержані твори. Цього якраз втікач і сподівався. Од несподіванки Келлія дуже зашарілася, вона впізнала руку Фабріціо. Дуже довгі і вузькі шматки жовтого паперу були позакладувані в різних місцях книги. Треба сказати правду, що серед наших буденних грошових інтересів і безбарвного холоду вульгарних думок, які наповнюють наше життя, вчинки, надхнені справжньою пристрастю, рідко коли не справляють свого впливу. Немовби якесь добре божество дбало за Келлію, коли вона, завдяки інстинкту і думці, що знала тільки єдину річ, попросила свого дядька дати їй порівняти старий примірник святого Джеронімо із новим. Після втечі Фабріціо вона жила в безпросвітньому смуткові,—якже ж висловити її радість, коли на берегах старого примірника святого Джеронімо вона знайшла, згаданий у нас, сонет і щоденні спогади кохання до неї.

З першого ж дня вона вивчила напам'ять сонета. Вона співала його про себе, злігши на лутку, і дивлячися на його, відтепер пусте, вікно, де колись так часто одчинялася невеличка кватирка в абазурі. Абазура зняли і поклали його на судовий стіл, як речовий доказ у тому чудному процесі, який вів Рассі проти Фабріціо. Нашого героя винуватили у втечі, або, як казав із сміхом сам

фіскал, утім, що він ухилився від милосердя великодушного принца.

Кожен вчинок дуже мучив совість Келелії, але з того часу, як вона стала нещасна, її муки ще збільшилися. Коли сталося отруєння генерала, вона дала обітницю мадонні—ніколи не бачити Фабріцію. Щодня відновляючи і згадуючи його, вона намагалася хоч трохи приборкати ті докори, якими змучувала сама себе.

Втеча Фабріцію зробила хворим її батька. До того ж, він мало не втратив посади, бо принц під гнів наказав змістити всіх тюремників вежі Фарнезе і перевести їх в'язнями до міської тюрми. До деякої міри генерала врятувало заступництво графа Моска, що волів бачити його на верху цитаделі, а не в придвірних колах, де той був би активний суперник і інтриган.

Цілі два тижні невідомо було, що станеться з генералом Фабіо Конті, що справді занедужав. Саме тоді Келелія і насмілилася принести жертву, про яку казала Фабріцію. У день загального святкування, який був також, якщо читач згадає, і день втечі в'язня, вона догадалася прикинутися хворою, не здужавши встати й другого дня. Одне слово, вона зуміла так добре повестися, що, за винятком Грілльо, якому спеціально доручили охороняти в'язня, жаден чоловік не вважав її за змовницю, — а Грілльо мовчав.

Хоч Келелії й нічого було боятися, проте, вона ще дуже мучилася, нарікаючи на себе.

— Хіба щобудь на світі може зменшити злочин дочки, яка зрадила свого батька?—думала вона.

Одного разу, пробувши майже цілий день у каплиці і гірко плакавши там, вона попросила свого дядька дона Чезаре повести ввечері її до генерала, бо її лякали напади гніву батька, що з усякого приводу засипав прокльонами ганебного зрадника Фабріцію.

Прийшовши до батька, вона не побоялася сказати, що досі одмовляла маркізові Крешенці тому, що не почувала до нього ніякої прихильності і була певна, що не знайде щастя в шлюбі з ним. На цім слові генерал злютив, і Келелії важко було знову заговорити. Але вона додала, що, коли її батько, спокушений великим багатством маркіза, вважатиме за свій обов'язок наказати їй одружитися з маркізом, то вона не перечитиме. Такий висновок, дуже далекий від того, що генерал сподівався, вельми здивував його, проте, він зрадів.

— Отже, якщо я через ганебний вчинок цього шибеника Фабріцію зостануся без посади, то мені не доведеться

жити на якомусь горішньому поверсі,—сказав він своєму братові.

Граф Моска не забарився показати, що і його обурює втеча цього негідника Фабріціо, і при нагоді він повторював слова Рассі про ганебний вчинок цього невидатного юнака, який ухилився від принцевого милосердя. Цей дотеп, звичайний у придвірному товаристві, не прищепився в народі. Хоч нарід, вірний здоровому розуму, і вважав Фабріціо за винуватого, проте, йому подобалася рішучість, без якої жаден чоловік не спустився б з такого високого муру. Але жадного з придвірних не захопила ця хоробрість.

Щодо поліції, то вона, знеславлена такою поразкою, офіційно виявила, що загін з двадцяти салдатів, підкуплених герцогинею, цією страшенно невдячною жінкою, ім'я якої вимовлялося із зідханням, підставив Фабріціо чотири звязані до купи драбини, з яких кожна була на сорок п'ять футів завдовжки. Отже Фабріціо спустив вірьовку, йому нею позв'язували драбини і єдина його заслуга була в тім, що він притяг ці драбини до себе..

Кілька, відомих своєю необачністю лібералів, і, між ними лікар Ц..., агент, оплачуваний від самого принца, казали, компромітуючи себе, що жорстока поліція по-варварському розстріляла вісьмох з тих нещасних салдатів, які допомагали тікати невдячному Фабріціо. Тоді його стали лаяти справжні ліберали, що через таку необачність вмерло вісім нещасних салдатів. Так дрібні деспоти зводять нанівець вагу громадської думки.

XXIII

У цьому загальному навіженстві один тільки архієпископ Ляндріяні був відданий справі свого молодого друга. Навіть при дворі принцеси він не боявся згадувати той юридичний вислів, згідно з яким, в кожному процесі треба мати вухо, вільне від упередженої думки і здатне вислухувати виправдування відсутнього.

Другого дня після втечі Фабріціо кілька чоловік одержали досить пересічного сонета, який вихваляв цю втечу, як найпрекрасніший вчинок усього віку. Фабріціо там порівнювалося з ангелом, що, розгорнувши крила, злітає на землю.

А через день у всієї Парми був на вустах інший чудесний сонет. Це був монолог Фабріціо, що, спускаючися вниз по вірьовці, обмірковує всілякі події свого життя.

Своїми двома чудесними віршами, цей сонет підніс його в громадській думці, і знавці впізнавали в нім стиль Ферранте Палля.

Але тут мені довелося б шукати епічного стилю. Де знайти барви, щоб змалювати ті потоки обурення, що враз залили всі благонадійні серця, коли до них докотилася чутка про жахливу зухвалість ілюмінації в замку Сакка! Це був одноголосий зойк проти герцогині. Навіть справжні ліберали вважали, що вона по-зарварському компромітує тих сердешних непевних людей, що сиділи по всяких тюрмах, і даремно дратує державцеві серце. Граф Моска оголосив, що колишнім герцогининим друзям зостається тільки одне—забути її. Всі одноставно гудили герцогиню. Якби випадково якийсь чужоземець опинився в місті, то він би здивувався з такої сили громадської думки. Але в цій країні, де знають ціну насолоді з помсти, ілюмінація і дивне святкування в парку в присутності шести з чимсь тисяч селян, мали величезний успіх. Ціла Парма балакала про те, що герцогиня наказала роздати своїм селянам цілу тисячу цекінів. Цим і пояснювали трохи нечемний прийом тих жандарів, яких поліція послала з дурощів до цього сільця через півтори доби після розкішного святкування і загального пияцтва, що супроводили його. Селяни зустріли жандарів каменюками і погнали їх назад, а двох з них, що попадали з коней, повкидали в По.

Щодо прориву великого водозбору палацу Сансеверіна, то його майже ніхто не помітив. Тільки вночі були трохи затоплені кілька вулиць,—вранці можна було сказати, що напередодні пройшов дощ. Льодовіко догадався побити шибки в одному вікні палацу,—тому все можна було звернути на злодіїв.

Знайшли навіть невеличку драбину, і один тільки граф Моска вбачав у цій помсту своєї подруги.

При першій нагоді Фабріціо вирішив повернутися до Парми. Через Льодовіко він послав архієпископові довгого листа і цей відданий слуга одіслав поштою із Саннацаро, найближчого пьемонтського села, що на заході Павії, латинське посланіє, гідне прелата, до свого молодого друга. Ми згадаємо ще одну подробицю, яка, як і багато інших, звісно, була б зайва в тих країнах, де не треба поводитися так обережно. Імени Фабріціо дель Донго не писалося ніде, і всі листи, які призначалося для нього, були адресовані на швайцарське Льокарно або на пьемонтське Беяджірате Льодовіко Сан-Мікелі. Для цього бралося конверту грубого паперу, печатку прикладалося абияк, а адресу, часто обписану всякими проханнями, гідни-

ми куховарки, ледве можна було прочитати. На кожному листі стояв неапольський штемпель, поставлений за шість днів до справжньої дати.

Із пьемонтського села Саннацара, що біля Павії, Льодовіко мерщій повернувся до Парми. Він мав доручення, якому Фабріціо надавав величезної ваги. Мова йшла про передачу Келелії шовкової хустки, на якій був надрукований сонет Петрарки. Правда, в цьому сонеті одне слово було замінене. Через два дні після подяки маркіза Крешенці, який вважав себе за найщасливішого чоловіка, Келелія знайшла цю хустку в себе на столі. Не варто оповідати про те, яке вражіння справив цей знак такої уваги до неї.

Льодовіко повинен був узнати всі подробиці про те, що коїлося в цитаделі. Він приніс Фабріціо сумну новину, про те, що шлюб маркіза Крешенці, здається, справа вирішена, бо не минало жадного дня, щоб маркіз не справляв якогось свята на честь Келелії всередині цитаделі. За незаперечний доказ шлюбу було те, що маркіз, великий багатій, а, виходить і скнара, то таке часто трапляється між заможними людьми в північній Італії, став розкішно готуватися до весілля, дарма, що одружувався з дівчиною без посагу. Правда, пустославного генерала Фабіо Конті обурило це слівце, яке щоразу спадало на думку його землякам, і йому довелося купити маєток на триста з чимсь франків. У нього нічого не було, проте, він за цей маєток заплатив готівкою, напевне, з маркізових грошей. Отож, генерал оголосив, що дає цей маєток у придане своїй дочці. Але маркізові Крешенці здалися зовсім безглуздими ті видатки на складання акту та інше, що дійшли до дванадцяти тисяч франків, бо в нього була надто логічна істота. Щодо нього, то він замовив у Ліоні розкішні шпалери, надзвичайно приємних на око барв, бо їх добирав відомий болонський художник, Палляджі. Ці шпалери, з яких кожна мала частину герба фамілії Крешенці, що, як відомо всьому світові, походить од славетного Кресценціуса, римського консула 985 року, призначалися для сімнадцяти сальонів, які становили нижній поверх палацу. Вартість нових свічад, куплених до тих, що вже були в домі, досягала двохсот тисяч франків, а шпалери, дзигарі та люстри, надіслані до Парми, коштували понад триста п'ятдесят тисяч франків. За винятком двох сальонів, славетних витворів Пармезана, найбільшого художника цієї країни після божественного Корреджіо, тепер усі кімнати двох горішніх поверхів були оздоблені фресками славетних художників Флоренції, Фі-

му та Міляно. Великий шведський скульптор Фокельберг. Генерані з Риму та Маркезі з Міляно вже цілий рік працювали над десятком барельєфів, що мали репрезентувати собою прекрасні вчинки Кресценціуса, який був справді великий чоловік. Більшість пляфонів, розмальованих фресками, також нагадували про його життя. Найбільше всім подобався той пляфон, де мілянець Гайєц написав прийом Кресценціуса в Елізейських полях Франческом Сфорцею, Льоренцом Величним, королем Робертом, трибуном Коля ді-Рієнці, Макіавелем, Данте та іншими великими людьми середньовіччя. Вихваляння цих видатних людей мало бути за епіграму на теперішніх володарів.

Уся ця розкіш юстаточно привернула до себе увагу пармської шляхти та буржуазії і розкраяла серце нашому героєві, коли він прочитав наївне захоплене оповідання в довгому листі, на двадцять з чимсь сторінок, який Льодовіко продиктував митному урядовцеві з Казаль-Маджоре.

— А я такий бідний!—подумав Фабріціо,—в мене всього-на-всього чотири тисячі ліврів ренти... Це справді нахабство покохати Клелію Конті, для якої роблять такі чудеса!

У кількох рядках, написаних власним поганим почерком, Льодовіко повідомляв свого хазяїна, що одного вечора він зустрівся з одним чоловіком, який примушений був ховатися. Це був нещасний Грілльо, колишній тюремник Фабріціо, якого попервах ув'язнили, а потім випустили. Цей чоловік просив, як милостини, цекіна, але Льодовіко від імени герцогині дав йому чотири. Старі тюремники, в числі двадцяти чоловік, були випущені на волю і готувалися до ножового бою (*trattamento di corgellate*) з новими своїми заступниками, чекаючи зустрічі з ними за цитаделею. Грілльо сказав, що майже щодня у фортеці відбувається серенада, що панна Клелія дуже змарніла, часто хворіє та інші подібні речі. Це чудне слово спричинилося до того, що Льодовіко одержав наказа негайно вертатися назад до Льокарно. Він приїхав і ті подробиці, які він оповів особисто, ще дужче засмутили Фабріціо.

Можна уявити собі, як ласкаво він повадився з нещасною герцогинею. Він волів тисячу разів умерти, аби тільки не вимовляти при ній імени Клелії Конті. Герцогиня ненавиділа Парму, а для Фабріціо все, що нагадувало це місто, було разом прекрасне й зворушливе.

Герцогиня зовсім не забула про свою помсту. Вона була така щаслива до смерті Джілетті! але яка її доля

була тепер! Вона жила в чеканні тієї страшної події, про яку боялася й слово сказати Фабріцію. А колись, змовляючися про це з Ферранте, вона думала, що Фабріцію так зрадіє, коли почує про помсту за нього.

Тепер можна догадатися, які приємні розмови точилися між Фабріцію та герцогинею,—між ними завжди панувала похмура мовчанка. Для того, щоб зробити ще приємнішими такі відносини, герцогиня піддалася на спокусу розіграти злий жарт з цим любим небожем. Граф писав їй майже щодня. Він, мабуть, і досі посилав кур'єра, як і за часів їхнього кохання, бо на листах завжди був штемпель якогось швайцарського містечка. Бідолага мучився, намагаючися складати цікаві листи, в яких би не дуже одверто говорилося ніжнощі, а герцогиня ледве перебігала їх розгубленими очима. Та ба!.. На віщо вірність шановного коханця, коли серце краяла холодність того, якому дано перевагу?

За два місяці герцогиня відповіла тільки один раз, і то для того, щоб умовити його довідатися у принцеси, чи вона згодиться прийняти листа од герцогині, не зважаючи на зухвалість фюерверку. У цьому листі, який граф повинен був передати принцесі,—якщо це, на його думку, можна зробити,—просилося вшанувати маркіза Крешенці посадою почотного кавалера, що недавно звільнилася. Герцогині хотілося, щоб ця нагорода припала на шлюб. Герцогинин лист був шедевр. У ньому найніжніша пошана висловлювалася найкращими фразами. Цей придвірний стиль не припускав жадного слова, яке можна було б тлумачити так, щоб воно не вподобалося принцесі. Отже, і від відповіді віяло ніжною приязню, яка через відсутність стає тяжкою.

У мого сина і в мене не було жадного хоч приємного вечора після вашого, такого несподіваного, од'їзду,—писала принцеса,—невже моя люба герцогиня забула, що я завдяки їй одержала дорадчий голос у доборі штату до мого дому? Чому вона вважає за свій обов'язок наводити мені мотиви для того, щоб дати ту посаду маркізові, немов її бажання—не перший мотив для мене! Моїй любій герцогині завжди перше місце в моєму серці. Маркіз матиме це місце, якщо я будь-що значу. Моїй любій герцогині завжди перше місце в моєму серці. Син мій каже теж саме, хоч це, може, й занадто на юнака двадцяти одного року. Він прохає у вас зразків мінералів Ортської долини, що межує з Бельджірате. Ви можете надсилати свої листи графові, що, як і колись, вас ненавидить,—найбільше я його люблю за це почуття. Архієпископ також зостався вам вірний. Ми всі сподіємо-

ся вас побачити. Пам'ятайте, що це потрібно! Маркіза Гіслері, моя обергофмайстерина, готується покинути цей світ для кращого. Сердешна жінка багато зробила мені шкоди. Вона навіть вмирає недоречі. Її хвороба примушує мене думати про те ім'я, яке б я з великою насолодою поставила на її місце,—звісно, якщо мені пощастить дійти жертви од тієї незвичайної жінки, що, покинувши нас, забрала із собою всю радість мого невеличкого двору і т. інш.».

Отже, свідомо прискорюючи шлюб, який доводив Фабріціо до розпачу, герцогиня і далі бачилися з ним щодня. І часто, катаючися по чотири, а той п'ять годин на озері, вони жадним словом не перекидалися між собою. Фабріціо був бездоганно чемний, але він думав про інше і був надто простий і наївний для того, щоб придумувати теми для розмов. Герцогиня бачила це і тяжко мучилася.

У своєму місці ми забули сказати, що герцогиня найняла собі дім у чудесному сільці Бельджірате, що цілком виправдує своєю назвою—прекрасний заворот озера. Складними дверима вітальні можна було сходити просто до човна. Герцогиня найняла собі звичайнісіньку шлюпку, для якої б вистачило і чотирьох гребців, але вона взяла собі дванадцятьох веслярів, щоб мати по одному чоловікові з кожного сільця околиць Бельджірате. Виїхавши втретє чи в четверте на середину озера, вона наказала своїм добірним людям спинити весла.

— Я усіх вас вважаю за друзів і хочу звірити на вас одну таємницю,—промовила вона.—Мій небіж Фабріціо врятувався з в'язниці, і, можливо, його зрадою намагатимуться захопити знову, хоч він живе на вашому озері, у вільній країні. Будьте на чеку й переказуйте мені все, що визнаєте. Я вам дозволяю входити до моєї кімнати завжди вдень і вночі.

Веслярі відповіли їй з ентузіазмом, бо вона вміла примусити полюбити себе. Але вона й думки не припускала, що можуть захопити Фабріціо і дбала тільки про себе. До фатального наказу одчинити водозбір палацу Сансєверіна вона й не подумала про це.

Завдяки своїй обережності вона найняла для Фабріціо помешкання в порту Льокарно. Кожного дня або він приходив до неї, або вона сама йшла до Швайцарії. Можна уявити собі, які приємні були їхні постійні побачення, в такої дрібниці. До них двічі приїздила маркіза з дочками і їх розважала присутність цих сторонніх людей, бо, не зважаючи на кривий зв'язок, можна назвати сторон-

ньою ту особу, яка нічого не знає про наші найдорожчі інтереси і яку бачиш тільки раз на рік.

Раз увечері герцогиня з маркізою та її двома дочками була в Льокарно у Фабріціо. Протоіерей цієї країни та один піп прийшли засвідчити цим дамам свою пошану. Протоіерей, який приймав участь у справах одного комерційного дому і був у курсі всіх новин, наважився сказати:

— Принц Пармський помер!

Герцогиня надзвичайно зблідла, в неї ледве вистачило мужности сказати:

— Чи є якісь подробиці?

— Ні!—відповів протоіерей,—відомо тільки про смерть, що не має сумніву.

Герцогиня поглянула на Фабріціо.

— Я зробила це для нього!—подумала вона,—я зробила б в тисячу разів гірше, а йому байдуже до мене, бо він думає про іншу.—Перенести таку жахливу думку було не сила герцогині і вона зомліла. Усі кинулися допомогти їй, але, прийшовши до пам'яті, вона побачила, що Фабріціо навіть менше клопочеться, ніж попи. Він, як і завжди мріяв.

— Він думає вернутися до Парми,—подумала герцогиня,—а, може, ще й порвати шлюб Клелії з маркізом. Проте, я зумію перешкодити цьому.—І, згадавши про присутність попів, вона поквапилася сказати:

— Це був великий принц, але його дуже лихословили! Це величезна втрата для нас!

Попи попрощалися, а герцогиня, щоб зостатися насамоті, сказала, що зараз лягатиме спати.

— Звичайно, обережність наказує мені почекати з поворотом до Парми ще місяць, другий, але я почуваю, що мені не вистачить терпіння,—думала вона.—Я надто тут мучуся! Постійне маріння й мовчазність Фабріціо—мені надто тяжко бачити. Хто б сказав, що я нудьгуватиму на цьому чарівному озері з ним—я ж зробила для помсти за нього більше, ніж можна сказати! Після цього, що я бачу, смерть—ніщо! От, тепер я розплачуюся за ту щасливу й дитячу радість, яку почувала в своєму пармському палаці, приймаючи у себе Фабріціо, що допіру повернувся з Неаполя. Сказати б одне слово і всьому кінець!.. Може, маючи зв'язок зі мною, він і не подумав би тоді про ту дівчиську Клелію. Це слово було мені осоружне!.. Проте, вона перемогла мене. А що може бути звичайнішого? Їй двадцять років, а я змарніла од турбот, хвора, вдвоє старша за неї!?. Треба вмирати, треба кінчати! Жін-

ка сорока років тільки дещо для тих чоловіків, які любили її за молодости. Тепер мені зостаються тільки радощі пустославності! А хіба заради цього варто жити? Є рація поїхати до Парми і розважатися там. Якби справа повернулася якось інакше, то мене позбавили б життя. Так що ж, хіба це погано? Я сконала б чудесною смертю і тільки перед кінцем своїм сказала б Фабріцію: «невдячний, це заради тебе!..» Так, останніх днів мого життя мене ніщо не розважить, крім Парми. Я стану там значною дамою. Яка б я була щаслива, якби могла відчувати тепер усю пошану, що колись завдавала такого болю Раверсі! Тоді, для того, щоб побачити своє щастя, мені треба було дивитися в очі заздрощам... Тільки пустославність моя щаслива. Звісно, ніхто, за винятком графа, не відгадає, яка подія припинила життя мого серця. Я кохатиму Фабріцію, піклуватимуся про його кар'єру, але не припущу, щоб він розірвав шлюб Келії і потім одружився з нею... Ні, цьому не бути!

Дійшовши до цього в своєму сумному монолозі, герцогиня раптом почула якийсь великий галас у домі.

— Прекрасно!—подумала вона—Це приходять заарештувати мене. Мабуть, Ферранте впіймався і пробалакався. Так що ж, тим краще! Хоч діло буде в мене, бо доведеться отстоювати свою голову. Але насамперед не треба давати себе в їхні руки!

Напіводягнена герцогиня кинулася тікати в свій сад. Вона збиралася вже перелазити через невеличкий мур і бігти в поле, коли раптом побачила, як хтось увійшов до її кімнати. Вона впізнала Бруно, графового вірника. Він був сам з її покоївкою. Тоді й вона підійшла до скляних дверей. Той чоловік розмовляв з покоївкою про поранення, які він недавно одержав. Герцогиня звійшла в кімнату, і Бруно впав їй майже під ноги, благачючи не казати графові, в який незугарний час він прибув.

— Відразу після смерти принца пан граф наказав усім поштовим станціям не давати коней підданцям Пармської держави,—сказав Бруно.—До самого По я їхав на своїх конях, але, коли з'їздивши з барки, мій екіпаж перекинувся, поламався, розтрощився, я так серйозно поранився, що не міг навіть сісти на коня, хоч цього вимагав мій обов'язок.

— Гаразд,—промовила герцогиня, зараз третя година ранку. Я скажу, що ви приїхали о-півдні, тільки не перечте!

— Я прекрасно розумію, ласкава пані.

Політика в літературному творі це—постріл з пістоля

під час концерту! Це груба річ, проте, її неможна обмінути.

Ми зараз оповідатимемо дуже прикрі речі,—з багатьох причин нам хотілось би замовчати їх. Але ми примушені торкнутися тих подій, бо вони стоять у нашому пляні і місце їхньої дії—серця наших дієвих осіб.

— Боже мій! як же вмер цей великий принц?—спитала герцогиня Бруно.

— Полюючи на перелітних птахів у болотах, що тягнуться вздовж По за два льє од Сакка, він упав у яму, сховану в буйній траві. Він увесь упрів і трусився з холоду. Принца перенесли до порожнього будинку,—там він і помер через кілька годин. Дехто запевняє, що добродії Катена та Бароне вмерли так само і що все сталося через мідні казани того селянина, до якого вони зайшли, бо вони немовби були вкриті зеленим камінем. А вони снідали якраз у цього чоловіка. Тепер ~~сті~~ ~~навіжені~~ ~~ля~~ ~~ди~~, ~~якобинці~~, плескають язиками, що хочуть, балакають навіть про отруєння. Я знаю, що мій друг Тото, придвірний фурман, загинув би, якби йому не допоміг якийсь великодушній дядько, що добре знався на медицині і приготував йому якісь дивні ліки. Та про смерть принца вже більше не балакають, бо, кажучи правду, це ж був жорстокий чоловік. Коли я виїздив, нарід збирався вбивати генерального фіскала Рассі. Натовп думав підпалити брами цитаделі й випустити відтіля в'язнів, але дехто боявся, що Фабіо Конті почне стріляти з гармат, хоч інші запевняли, що гармаші цитаделі, не бажаючи вбивати своїх громадян, позаливали свій порох водою. Та найцікавіше ось що! Коли хірург Сандоляро виправляв мою бідну руку, приїхав ще один чоловік із Парми. Він казав, що нарід схопив десь на вулиці славетного урядовця цитаделі Барбоне й побив його. Потім увесь цей натовп пішов вішати його на дереві променаду, що якраз біля цитаделі. Нарід пішов був розбивати й ту прекрасну статую принца, що стоїть у двірських садах, але пан граф мерщій узяв батальйон гвардії, вишикував його перед статуєю і наказав повідомити народові, що жаден чоловік не вийде із саду живий, якщо наслідиться ввійти. Нарід злякався. Цей чоловік, що приїхав із Парми і що, як виявилось, був колишній жандар, оповів мені ще дивнішу річ. Він сказав, що пан граф дав кілька стусанів ногою генералові П., командирові принцевої гвардії і, зірвавши з нього еполети, наказав двом стрільцям вивести того геть із саду.

— Я впізнаю графа,—скрикнула герцогиня в радісному

люриві, несподіваному навіть для неї самої за хвилину до цього.— Він не дозволить ображати нашої принцеси. Щодо генерала П..., то він з відданості до своїх законних володарів не захотів служити узурпаторові, тимчасом, як граф, буди не такий діткливий, був у всіх еспанських походах. За це йому ще й тоді часто докоряли при дворі.

Герцогиня розгорнула графового листа, але раз-у-раз переривала читання, засипаючи Бруно сотнею запитань.

Лист був цікавий: граф уживав найсумніших висловів, і, проте, в кожному слові просвічувалася найжвавіша радість. Він уникав подробиць смерті принца і закінчував свого листа такими словами:

«Ти, мій любий друже, напевно, незабаром повернешся, але я раджу тобі почекати якийсь день, другий кур'єра, якого, на мою думку, не сьогодні-завтра пришле до тебе принцеса. Твій поворот мусить бути такий величний, як і од'їзд сміливий. Щодо великого злочинця, який зараз з тобою, то я зроблю так, щоб його судили дванадцять суддів із усіх партій держави. Проте, щоб покарати це страховище по заслугі, треба спочатку зробити папілютки з першого зирку, якщо він існує!

Ось іще одна справа,—дописував граф,—я щойно пороздавав набої двом батальйонам гвардії. Мені доведеться стати на бій і заслужити прізвисько Жорстокого, яким уже давно вшанували мене ліберали. Та стара мумія, генерал П..., насмілювався плескати в казармі про переговори з народом, що вже й так наполовину повстав... Пишу тобі на вулиці! І зараз піду до палацу, куди ввійдуть тільки через мій труп. Прощай! Умираючи, обожнюватиму тебе, однаково, як і за життя, не зважаючи ні на що. Не забудь узяти ті триста тисяч франків, що покладені на твоє ім'я в Д... в Лі... і.

Цей бідолага Рассі блідий, як смерть, без перука! Ти не можеш собі уявити цієї постаті. Нарід неодмінно хоче його повісити. А це була б велика несправедливість, бо його слід четвертувати. Він сховався у моєму палаці, а потім побіг за мною вулицею. Не знаю, що робити з ним!.. До принцевого палацу не хочеться його везти, бо це притягло б туди повстання... Ф... побачить, до якої міри я його люблю. Моє перше слово Рассі було: «дайте мені вирок проти пана дель Донго і всі копії, які тільки знайдуться у вас. Скажіть несправедливим суддям, через яких сталося це повстання, що я накажу їх усіх повісити, як і вас, мій любий друже, якщо вони писнуть про цей присуд, якого ніколи не існувало!» Заради Фабріціо я одсилаю сотню гре-

надирів до архієпископа. Прощай, любий анголе! Зараз сплять мій палац і в мене не стане твоїх чудесних портретів. Біжу мерщій до палацу, щоб звільнити цього осоружного генерала П..., який не кидає своєї звички. Зараз він так нищо підлещує нарід, як колись,—небіжчика принца. Усі ці генерали чортові боягузи. Доведеться, мабуть, зробити себе головним командувачем».

Почуваючи до графа прихильність, що дуже скидалася на закоханість, герцогиня навмисне не збудила Фабріцію.

— Якщо серйозно поміркувати, то треба одружитися з ним,—подумала вона і написала про це, пославши відповідь одним із своїх людей. Цієї ночі герцогині ніколи було бути нещасною.

Другого дня о-півдні вона побачила шлюпку з десятком гребців, що швидко розрізали воду озера. І Фабріцію, і вона незабаром впізнавши ліврею принца Пармського на якомусь чоловікові. Це, справді, був один з його кур'єрів, який перед тим як зійти на землю, крикнув герцогині:

— Повстання придушено!

Цей кур'єр передав кілька листів од графа, чудесний лист од принцеси та наказ принца Рануца Ернеста V, написаний на пергамені, який призначав її герцогинею Сан-Джовані та обергофмайстериною вдової принцеси. Цей молодий принц, який знався на мінералогії і якого вона вважала за дурня, догадався написати їй невелику записку, що кінчалася словами кохання. Ця записка починалася так:

«Пані герцогине! граф каже, що він удоволений з мене. Справді, я поруч нього кілька разів вистрелив з рушниці й мого коня поранено. Коли я побачив метушню, до якої спричинилася така дрібниця, то мені дуже схотілося побути в справжньому бої, аби тільки не проти моїх підданців. Я всім завдячений графові. Усі мої генерали не були на війні й тому поводитися, як зайці. На мою думку, двоє-троє з них втекли до Больоні. Після цієї великої й жалібної події, яка дала мені владу, я не підписав ще жадного наказу такого приємного, як той, що призначає вас на обергофмайстерину моєї матері. Ми з матір'ю згадали, що вам колись подобався прекрасний краєвид з palazzetto Сан-Джовані, який колись належав Петрарці,—принаймні так балакають. Моя мати побажала подарувати вам цей невеличкий маєток. А я, не знаючи, що вам подарувати і не наслідуючися запропонувати те, чим ви вже володієте, зробив вас герцо-

гинею моєї країни. Не знаю чи знаєте ви, що Сансеверіна римський титул. Я щойно подарував велику стюжку мого ордену нашому шановному архієпископові. Він виявив таку непохитність, що дуже рідко трапляється в людини сімдесятьох літ. Ви не розсердитесь, що я покликав усіх вигнаних дам. Мені сказали, що однині я повинен ставити перед своїм підписом слова прихильний до вас. Мені прикро, що мене примушують розкидатися цим словом, яке щире тільки тоді, як я пишу до вас.

Прихильний до вас
Рануц-Ернест“.

Хто б не сказав, що після такої мови герцогиня не матиме найвищих ласк? Проте, вона побачила якісь дивні натяки в інших графових листах, які прийшли на дві години пізніше. Він нічого особливого не писав, але радив їй почекати із своїм поворотом до Парми кілька днів і написати принцесі, що зараз нездужає. Проте, герцогиня й Фабріцію поїхали до Парми відразу ж після обіду. Мета герцогині, дарма що вона сама собі не признавалася в цьому, була прискорити шлюб маркіза Крешенці. Фабріцію також під час своєї подорожі був у якомусь щасливому захопленні,—що здавалося дуже смішним його тітці. У нього була надія незабаром побачитися з Клелією. Звичайно, він гадав викрасти її силоміць, якщо інакше неможна буде розірвати шлюб.

Подорож герцогині й небожа була дуже весела. На одній поштовій станції перед Пармою, Фабріцію на хвилину спинився, щоб убратися в духовний одяг, бо звичайно він носив жалібний костюм. Коли він повернувся до кімнати герцогині, вона сказала йому:

— У графових листах є щось приховане й незрозуміле. Послухай мене, пробудь тут кілька годин. Побалакавши з цим великим міністром, я відразу ж pošлю до тебе кур'єра.

Важко було погодитися Фабріцію з цією розумною порадою. Із великою радістю, гідною п'ятнадцятилітньої дитини, граф зустрів герцогиню, яку назвав своєю дружиною. Довгий час він не хотів розмовляти про політику і, тільки, торкнувшись цієї сумної теми, він сказав:

— Ти прекрасно зробила, що завадила офіційно приїхати Фабріцію. У нас тут справжня реакція. Одгадай тільки, кого принц настановив мені колегою в міністерство юстиції? Рассі, моя люба! Рассі, з яким за наших великих подій я поводився, як з негідником, бо він справді—негідник! До речі, я застерігаю тебе:—тут нічого не

сталось! Коли ти станеш перечитувати наші газети, то помітиш, що урядовець з цитаделі, на прізвище Барбоне, убився, впавши з екіпажа. Під час нападу на статую принца я наказав розстріляти в саду шістдесят з чимсь гульвіс,—і всі вони немовби подорожують і почувають себе добре. Сам міністер внутрішніх справ, граф Цурля, одвідував приміщення, де жили ці нещасні герої. Наказавши говорити всім, що небіжчик подорожує, і зовсім недвозначно, загрожуючи тюрмою за згадування розстрілу, він роздав їхнім родинам та друзям п'ятнадцять цекінів. Одного чоловіка з міністерства чужоземних справ послали до мілянських та турінських журналістів, щоб ті нічого не писали про нещасну подію, як її тепер називають. Цей чоловік повинен також поїхати і до Парижу, й Лондону і там майже офіційно спростувати в усіх газетах дописи про наше безладдя. Другий агент помандрував до Болоньї та Фльоренції. Я тільки потиснув плечима.

— Але цікаво на мій вік ось що: коли я промселяв до гвардійських салдатів і зридав еполети з цього боягуза генерала П..., мене охопив якийсь ентузіазм,—тієї хвилини я без вагань пожертвував би своїм життям за принца. Тепер я бачу, що дуже безглуздо було б кінчати так. Принц добрий юнак, але він дав би добру сотню еку, аби тільки я вмер з якоїсь хвороби. Він ще не наслідуюється просити моєї демісії, але ми розмовляємо один з одним якомога рідше. Я посилаю йому силу-силенну коротеньких рапортів, так само, як і після ув'язнення Фабріціо до покійного принца. До речі, мені не пощастило зробити папільоток з підписаного проти нього вироку, бо той шахрай Рассі зовсім не дав мені його. Тому ви прекрасно зробили, завадивши офіційно Фабріціо приїхати сюди. Вирок і досі в силі. Проте, я не думаю, щоб Рассі насмілився заарештувати нашого небожа. Але, цілком можливо, що він не побоїться зробити цього через два тижні. Якщо Фабріціо неодмінно хочеться бути в місті, то хай оселиться в мене!

— Але яка ж причина цьому?—скрикнула здивована герцогиня.

— Принца перконали, що я удаю із себе диктатора і рятівника батьківщини і поводжуся з ним, як з дитиною. Та це ще не все! Кажуть, що я, розмовляючи про нього, вимовив фатальне слово «ця дитина». Може й правда, бо я був дуже схвилюваний того дня. Але я ладен був визнати його великим чоловіком тому, що він не дуже злякався рушничних пострілів, які вперше почув

за своє життя. Йому не бракує розуму, в нього навіть кращий тон, ніж у батька, і,—я завжди це казатиму,—серцем він чесний і добрий чоловік. Але це щире й молодіє серце кожного разу стискається, коли йому оповідають про якусь шахрайську штуку, і він думає, що треба мати дуже чорну душу, щоб помічати такі речі. Згадайте жно, як його виховували!

— Ваша ексцеленція мусіли передбачати, що надійде день, коли він стане державцем! Треба було приставити до нього якогось розумного чоловіка!

— Поперше, в нас є приклад з абатом Кондійяком. Його покликав мій попередник, маркіз Феліно, а він зробив із свого учня короля нікчемности. Принц ходив із церковними процесіями, а 1796 року не міг дійти згоди з генералом Бонапартом, який би втриє збільшив йому державу. Подруге, мені й на думку не спадало, що я десять років під ряд буду міністром. Тепер мені все обридло і хочеться тільки одного—зібрати мільйон до того, як пустити на призволяще цю зграю жебраків, яких я врятував. Якби не я, то Парма на якісь два місяці стала б республікою на чолі з диктатором, поетом Ферранте Палля.

Це слово примусило герцогиню почервоніти. Граф нічого ісінько не знав.

— Ми знову матимемо звичайну монархію вісімнадцятого віку—духівник і коханка! Кажучи правду, принц любить тільки мінералогію, а, може, ще й вас, пані. З того часу, як він став державцем, його камердинер, брата якого я настановив капітаном після дев'ятимісячної служби, камердинер, кажу я, вбив у голову принцеві, що той повинен бути щасливішим за інших, бо його профіль карбуватиметься на золотих еку. І в наслідку ця прекрасна думка нагнала на нього нудьгу.

— Тепер йому потрібно ліків од нудьги—якогось ад'ютанта! І якби він мені запропонував навіть той славетний мільйон, який нам потрібний на життя в Неаполі чи Парижі, то й тоді б я не хотів бути за ліки від нудьги і пробувати чотири-п'ять годин на день з його височністю. Я розумніший за нього, тому він через якийсь місяць став би вважати мене за страховище.

— Покійний принц був чоловік злий і заздрісний, але він воював і командував корпусами,—це дало йому видержку. У нього були дані для принца, і я міг бути в нього добрим чи поганим міністром. Але з цим, чесним і, справді, гарним чоловіком я примушений бути інтриганом. І, от, тепер я суперник останньої дівчиськи в

замкові і суперник вищий за неї, бо я нехтуватиму сотнею всяких дрібниць, без яких не обійдешся. Наприклад, три дні тому одній із цих жінок, яка розкладає щоранку в покаях білі серветки, спало на думку примусити принца загубити ключа од англійського бюрока. Тому його височність відмовився розбирати всі ті справи, які лежали в бюрі. Правда, за двадцять франків можна було зламати дошки шухляди або одперти замок одмичками. Але Рануц Ернест V сказав мені, що це можна дати поганий приклад придвірному слюсареві.

— Досі для нього неможлива річ—мати три дні підряд одну думку. Коли б цей молодий принц народився якимсь багатим маркізом, то він був би одним із найшановніших людей якогось Люї XVI. Та хіба він, такий побожно наївний, зможе обминути всі ті хитрі сільця, якими оточений? Отже, сальон вашого ворога Раверсі могутніший, ніж будь-коли. Там виявилось, що я, який наказав стріляти в на-рід, який поклав собі краще вбити три тисячі чоловік, ніж дати на поталу статую колишнього мого державця, принца,—навіжений ліберал, що я хочу дати на підпис конституцію, і сотні подібних нісенітниць. З такими думками про республіку безумці завадять нам втішатися з найкращої монархії... Отже, пані, ви єдина особа теперішньої ліберальної партії, що на чолі її вороги становлять мене, про яку принц ще нічого поганого не сказав. Архієпископ, як і завжди, бездоганно чесний чоловік, сказав був кілька розумних слів про те, що я робив того нещасного дня,—і дістався нещаски.

— Другого дня після того, якого тоді не називали ще нещасним, бо повстання ще буяло, принц сказав архієпископові, що він зробить мене герцогом, щоб ви, одружившись зі мною, не поневажили свого титула. А тепер я сподіваюся, що Рассі, який став шляхтичем завдяки мені, одержавши в такий спосіб плату за продаж секретів покійного принца, незабаром стане графом. Таке підвищення примусить мене відігравати роль дурня.

— Та й бідний принц попаде в багнюку!

— Певна річ! Але ж він—державець, тому за якихось два тижні всі забудуть його смішне становище. Отже, люба герцогине, поведемося так, немовби це гра трік-трак,—вийдемо з неї!

— Та ми ж не дуже багаті!

— По суті ні вам, ні мені не треба розкошів. Якщо ви мені дасте місце в якійсь льожі неапольського театру Сан-Карльо та коня, то я буду більше, ніж задоволений. Становище в суспільстві дасть нам не розкіш, а те вдово-

волення, яке знайдуть у нас розумні люди, зайшовши випити чашку чаю.

— А що б сталося того нещасного дня, якби ви трималися осторонь,—промовила герцогиня—Сподіваюся, що в майбутньому ви так і поведетеся.

— Військо бралося б із народом, три дні—вбивства й пожеж (бо для цієї країни потрібна добра сотня літ для того, щоб республіка тут не здавалася нісенітницею), потім два тижні—грабунків, і це все доти, поки не покладали б цьому кінець кілька чужоземних полків. Ферранте Палля був би серед народу завзятий і лютий, як і завжди. Звісно, в нього було б чоловік дванадцять друзів, які діяли б з ним за одне,—із цього Рассі міг би зробити розкішну змову. Але певно тільки те, що Палля одягнений в неймовірно подраний костюм, розкидав золото повними жменями.

Здивована всіма цими новинами, герцогиня мерщій пішла подякувати принцесі.

Коли вона входила до кімнати, одна фрейліна вручила їй невеличкий золотий ключ, який носять біля пояса. В тій частині палацу, де мешкає принцеса, це визначає найвищу владу. Кляра-Паоліна наказала негайно всім вийти. Зоставшись на самоті з своєю подругою, вона не одну хвилину уперто на щось натякала. Герцогиня не розуміла, що вона хоче сказати й відповідала дуже стримано.

Нарешті, принцеса залилася сльозами, і, кинувшись в обійми герцогині, скрикнула:

— Починаються часи мого нещастя. Син поводитиметься зо мною ще гірше, ніж батько!

— Я цього не припущу,—жваво промовила герцогиня.—Але спочатку хай ваша височність дозволить запевнити себе в моїй вдячності й глибокій пошані,—мовила вона далі.

— Що ви хочете цим сказати?—скрикнула стривожена принцеса, бо в неї промайнула думка про демісію.

— А ось що! Хай ваша найясніша височність дозволить мені повертати праворуч рухливе підборіддя он того божка, що стоїть на комені кожного разу, коли я бажаю називати речі їхнім справжнім іменем.

— І тільки, моя люба герцогине?—скрикнула Кляра-Паоліна, мерщій вставши й побігши повернути голову цьому божкові.—Отже пані обергофмайстерина говорить тепер вільно,—промовила вона найчарівнішим тоном.

— Пані! Ваша височність збагнула стан речей!—відповіла герцогиня.—І ви, і я йдемо до великих небезпек. Вирок над Фабріціо зовсім не знищено. Отже, виходить,

що, коли захочуть спекатися мене й образити вас, тоді Фабріціо знову кинуть до в'язниці. Наше становище гірше, ніж будь-коли. Щодо мене, то я одружуся з графом і ми оселимося в Неаполі чи Парижі. Останній вияв не вдячності, що його жертвою тепер став граф, остаточно одбив у нього охоту до справ і, якби не інтереси вашої височности, я б порадила йому зостатися в цій плутанині тільки тоді, коли б принц дав йому якусь велику суму. Я попрошу вашої височности пояснити принцеві, що граф, у якого було сто тридцять тисяч франків, того часу, як він брався до справ, тепер ледве-ледве має двадцять тисяч ліврів ренти. Даремно я весь час умовляю його подумати про своє майно. Під час моєї відсутности він посварився з генеральними принцевими відкупниками, бо вони всі шахраї. Граф замінив їх іншими шахраями і ті дали йому вісімсот тисяч франків.

— Як!—скрикнула здивована принцеса,—боже мій! як це прикро мені!

— Пані! може, накажете повернути божкові носа на лівий бік—надзвичайно спокійно промовила герцогиня.

— Боже мій! Ні!—скрикнула принцеса,—мені тільки прикро, що такий чоловік, як граф, подумав про такий заробіток!

— Якби він не взяв цього хабаря, його б зневажали всі статечні люди!

— Боже мій, хіба можливо це?

— Пані! за винятком мого друга маркіза Крешенці, в якого триста чи чотириста тисяч ліврів ренти, тут усі крадуть,—промовила герцогиня.—І як не красти в тій країні, де не триває й місяця дяка за найбільші послуги? Тут немає нічого реальнішого й дужчого за неласку, як гроші. Пані, я дозволю собі сказати жахливі істини!

— Я вам дозволяю, хоч все це мені дуже прикро!—глибоко зідхнувши, промовила принцеса.

— Отже, пані, ваш син, принц, людина бездоганно чесна, може зробити вас ще нещаснішою, ніж батько його. Покійний принц був майже такої самої вдачі, як і всі люди. А наш теперішній державець не може держатися однієї думки три дні у ряд. Отже, для того, щоб бути певному в ньому, треба завжди жити з ним і не давати йому ні з ким розмовляти. Легко вгадати, що нова крайня партія, маючи на чолі в себе такі прекрасні голови, як Рассі та маркізу Раверсі, постарается знайти принцеві коханку. Цій коханці дозволять робити собі багатство і роздавати незначні посади,—проте, вона

повинна буде відповідати перед партією за незмінну волю володаря.

— А я тільки тоді почиватиму себе міцно при дворі вашої височности, як Рассі буде вигнаний й зганьблений. До того ж, я хочу, щоб Фабріціо судили найчесніші судді, яких тільки можна знайти. Якщо ті пани, як я гадаю, визнають його за невинного, то тоді цілком натурально погодитися з монсен'йором архієпископом на те, щоб Фабріціо став його коад'ютором з правом майбутнього приємства. Якщо мені не пощастить, то я з графом виїду відціля. Од'їжджаючи, я дозволю собі дати таку раду вашій найяснішій височності—ніколи не прощайте нічого Рассі і ніколи не кидайте держави свого сина! Ваш син добрий і зблизька не зробить вам великої шкоди.

— Я дуже уважно стежила за вашою думкою. Невже мені самій доведеться шукати своєму синові коханку?

— Зовсім ні, пані! Але зробіть так, щоб ваш сальон був єдиний, де б він розважався.

Без кінця точилася розмова на цю тему. Пелена спала з очей простодушної, але розумної принцеси.

Герцогинин кур'єр переказав Фабріціо, що вже можна повернутися до міста. Мало хто помітив Фабріціо. Він ходив у селянській одежі і жив у дерев'яній хатинці продавця каштанів, який стояв напроти брами цитаделі, під деревами променаду.

XXIV

Герцогиня влаштовувала чарівні вечірки в палаці. Досі там ніколи ще не було так весело. Ніколи ще вона не була така мила, як цієї зими, дарма що жила серед величезних небезпек. Під час цього непевного періоду в неї жадного разу не було прикрости—думати про те, як дивно змінився Фабріціо. Молодий принц приходив заздалегідь на ці приємні материні вечірки.

— Ідіть же, правте!—казала йому завжди мати,—б'юся об заклад, що на вашому бюро більше двох десятків рапортів. Вони чекають на ваше «так» або «ні». А мені не хочеться, щоб Європа обвинувачувала мене в тім, що я роблю із вас лінивого короля, маючи на думці своє панування.

Такі поради мали одну незручність,—їх завжди давалося в найнепідходящіші моменти, щебто тоді, як його височність, перемігши свою соромливість, починав брати участь в якійсь шараді, що дуже його розважала. Двічі на тиждень відбувалися подорожі за місто, куди прин-

цеса пускала найуродливіших жінок буржуазії немовби для того, щоб завоювати новому державцеві любов народу. Герцогиня, що була душою цього веселого двору, сподівалася, що ці прекрасні буржуазки, які із смертельною заздрістю дивилися на велику кар'єру буржуа Рассі, розкажуть принцеві про якесь шахрайство цього міністра. Бо між іншими дитячими думками принц мав претенсію на моральне міністерство.

Рассі був не такий дурний, щоб не відчувати, які небезпечні для нього ці вечірки двору принцеси, де всім заправляла герцогиня. Йому не хотілося оддавати цілком законного вироку проти Фабріціо графові Моска. Отже, хтось з них двох мусів покинути двір—або герцогиня або він.

У день народнього заворушення, існування якого гарний тон тепер заперечував, хтось роздавав народові гроші. Рассі зачепився за це. Він, одягнений ще гірше, ніж звичайно, став заходити до наймізерніших хатинок міста і цілі години розмовляв з тамошніми бідними мешканцями. Він мав добру нагороду за такі клопоти. Через два тижні отакого життя він переконався, що Ферранте Палля був таємний ватажок цього повстання. Та це ще не все! Ви-явилось, що цей великий поет, такий бідний все своє життя, доручив продати у Генуї до десятка діамантів.

Були балачки, що між тим коштовним камінням було п'ять, які оцінювали в сорок тисяч франків. За десять днів до смерти принца їх продано за тридцять п'ять тисяч франків, бо потрібні були гроші.

Як змалювати радість міністра юстиції, коли він довідався про це! Він помітив, що при дворі вдової принцеси кожного дня з нього глузували, та й сам принц не раз під час ділової розмови сміявся просто перед носом у нього. Треба признатися, що в Рассі були надзвичайно плебейські звички. Наприклад, коли його дуже зацікавлювала балачка, він схрещував ноги і брався рукою за черевика, і, якщо інтерес зростав, він починав розстеляти на коліні червону бавовняну хустку тощо. Принц довго сміявся із жарту однієї вродливої буржуазки, яка любила передавати цей елегантний жест міністра юстиції, знаючи, що, крім усього іншого, в неї чудесна нога.

Рассі попросив надзвичайної аудієнції.

— Чи бажає ваша височність дати мені сотню тисяч франків для того, щоб напевне довідатися, якою саме смертю вмер ваш найясніший батько? З такою сумою юстиція зможе і винуватих заарештувати, якщо вони є!

Відповідь принца не могла бути двозначна.

За якийсь час після цієї розмови Чекіна попередила герцогиню, що їй пропонували велику суму, аби тільки вона дозволила ювелірові оглянути діаманти господині. Вона з обуренням відмовилася. Герцогиня вилаяла її за це. Через тиждень у Чекіни вже були діаманти для доказу. Того дня, як вона показувала ці діаманти, граф Моска поставив біля кожного пармського ювеліра по двоє надійних людей і тільки після півночі прийшов сказати герцогині, що цікавий ювелір не хто інший, як брат Рассі. Герцогиня була дуже весела, бо цього вечора в палаці виставлялася комедія *dell'arte*, де кожна дієва особа знає тільки плян комедії і придумує діалог у міру того, як говорить. Вона приймала участь у п'єсі і роль її коханця виконував граф Бальді, колишній друг маркізи Раверсі, яка була на виставі. Принц, найсоромливіший в усій державі, але дуже гарненький юнак, обдарований, до того ж, найніжнішим серцем, учив роль графа Бальді, бо йому хотілося грати її на другій виставі.

— У мене дуже мало часу, мій вихід у першій сцені другого акту! — сказала графові герцогиня. — Ходім до залі охоронців.

Там, посеред двадцяти охоронців, що пильно та уважно дослухалися до слів прем'єр-міністра та гофмайстерини, герцогиня сказала із сміхом своєму другові:

— Ви завжди лаєте мене, коли я не до речі виказую свої таємниці. Це ж я допомогла Ернестові V зійти на трон. Мова ходить про помсту за Фабріцію, якого я кохала тоді багато більше, ніж тепер, хоч це було, як і завжди цілком чесно. Мені відомо, що ви не дуже вірите в цю чесноту, та це не має значіння, коли ви мене кохаєте, не зважаючи на мій злочин. Так от вам і справжній злочин! — я оддала всі свої діаманти одному цікавому й трохи божевільному чоловікові. Звуть його Ферранте Палля. Я його навіть поцілувала за те, що він загубив людину, яка намагалася отруїти Фабріцію. Що ж тут поганого?

— Ах! Так ось відкіля Ферранте взяв гроші для свого бунту! — промовив здивований граф. — І це ви мені кажете в залі охоронців?

— Річ у тім, що я поспішаю, Рассі уже напав на слід. Правда, я жадного разу не розмовляла про повстання, бо ненавиджу якобінців... Подумайте про все це і скажіть мені свою думку після вистави!

— Я вам скажу зараз! Ви мусите закохати в себе принца... Але я покладаюся на вашу чесноту.

Герцогиня вийшла, бо її покликали на сцену.

Через кілька днів герцогиня одержала поштою довгого чудного листа, підписаного ім'ям її колишньої покоївки. Ця жінка просила пристроїти її при дворі, але з першого ж огляду герцогиня побачила, що це не її почерк і стиль. Коли герцогиня перегорнула аркуш, щоб прочитати другу сторінку, до її ніг упав невеличкий чудесний образок мадонни, загорнений у друкований аркуш якоїсь старої книги. Поглянувши на образок, герцогиня розібрала кілька слів на тому старому друкованому аркуші. Їй спалахнули очі, бо там вона прочитала такі рядки:

«Трибун брав сто франків на місяць, не більше! На решту грошей хотілося запалити священним огнем душі, які від егоїзму стали кригою. Лисиця мене вислідила, тому я не старався побачитися востаннє з обожнюваним створінням. Я сказав собі: «вона не любить республіки, а вона ж вища за мене як розумом, так і граціозністю й красою!» Та й, до того ж, хіба створиш республіку без республіканців?.. Невже я помилявся? Півроку я обігатиму з мікроскопом у руці містечко Америки. Там я побачу, чи любити далі мені ту єдину суперницю, яку ви маєте в моєму серці. Якщо ви, пані баронеса, одержите цього листа і нічیه стороннє око не прочитає його до вас, то накажіть зламати молодого ясеня із тих дерев, що ростуть за двадцять кроків од місця, де я насмілюся вперше з вами розмовляти. Тоді я закопаю шкатулю під тим великим кущем у вашому саду, на який ви одного разу звернули увагу за щасливих днів мого життя. Там лежать ті речі, через які накліпують на людей моїх думок. Звісно, я не писав би, якби лисиця не пішла по моєму сліду і не загрожувала б обожнюваному створінню. Огляньте через два тижні кущ!».

— Якщо в нього є друкарня, то незабаром ми одержимо збірку сонетів,—подумала герцогиня.—Один бог знає, яке ім'я він дасть мені?

Кокетування герцогині примусило її зробити ще одну спробу. Вона занедужала на цілий тиждень і при дворі не стало більше прекрасних вечірок. Дуже зніяковівши через те, що страх перед сином з перших хвилин вдовування примусів її зробити такі речі, принцеса виїхала на цей тиждень до монастиря суміжного з тією церквою, де був похований покійний принц. Ця перерва дала принцеві дуже багато дозвілля і зробила велику шкоду довір'ю до міністра юстиції. Ернест V зрозумів, яка буде нудьга, коли герцогиня покине двір або перестане вносити в нього радість. Вечірні почалися знову і принц, що далі, то більше зацікавлювався комедіями dell'arte. Йому хотілося взяти со-

бі ролі, але він не наважувався признатися в цьому. І ось, одного разу, дуже почервонівши, він сказав герцогині:

— А чому б і мені не взяти участь?

— Ми всі тут у розпорядженні вашої височности. Якщо ви зробите ласку наказати, то я замовлю плян комедії, і всі блискучі сцени ролі вашої височности відбуватимуться зі мною. За перших днів кожен трохи ніяковіє, тому, якщо ваша височність більш-менш уважно дивитиметься на мене, то я вам відкажуватиму те, що ви повинні відповідати.

Усе було влаштоване і, до того ж, надзвичайно спритно. Несміливий принц дуже соромився бути несміливим. Герцогиня старалася, щоб принц не мучився через свою сором'язливість, і це справило глибоке вражіння на молодого монарха.

У день його дебюту вистава почалася на півгодини раніше, ніж звичайно. До того часу, як треба було переходити до видовищної залі, у вітальні, нікого ще не було, якщо не рахувати кількох вісімдесятилітніх жінок. Їхні постаті мало впливали на принца. До того ж, ці жінки були виховані справді по-монархічному в Мюнхені і ввесь час плескали. Користуючися своєю владою гофмайстерини, герцогиня заперла на ключа двері, якими ходили на виставу звичайні придвірні. У принца був літераторський розум, та й сам він видавався статурним, тому перші сцени прекрасно пройшли. Він ураз схоплював ті фрази, які читав у герцогининих очах або які вона йому пошепки підказувала. Тієї хвилини, коли нечисленні глядачі, щосили плескали, герцогиня дала знак одчинити церемоніальні двері. За один момент видовищна зала наповнилася вродливими придвірними дамами, які, побачивши чарівну постать принца і його щасливий вигляд, теж стали плескати. Принц почервонів од щастя. Він грав роллю закоханого в герцогиню. Незабаром вона перестала підказувати йому слова, бо довелося навіть примушувати його скорочувати сцени. Він признавався в коханні з таким ентузіазмом, що акторка часто ніяковіла. Його репліки тривали по п'ять хвилин. Герцогиня вже не мала сліпучої краси минулого року. Ув'язнення Фабріціо, а ще більше перебування на озері Маджоре разом із Фабріціо, що став тоді похмурий і мовчазний, зробили її старішою на добрий десяток літ. Риси її обличчя загострилися, — в них стало більше розуму і менш молодости.

Тепер рідко коли її лице набирало жвавости молодого віку. Але на сцені рум'яна та інші засоби акторського мистецтва робили її найкрасивішою жінкою усього двору.

Палкі тиради, що їх деклямував принц, насторожили придворних. Кожен казав собі того вечора:

— Ось Бальбі нового царювання!

Граф у душі обурювався. П'єса скінчилась, і тоді герцогиня сказала принцеві перед усім двором:

Ваша височність грали надто гарно! Чого доброго почнуть балакати, що ви закохані в трицятивісьмилітню жінку, а це може завадити моему шлюбові з графом, отже, я не гратиму більше з вашою височністю, поки ви не дасте мені слово, що розмовлятимете зі мною, як з жінкою певного віку, от, наприклад, як з панею маркізою Раверсі.

Одна п'єса повторювалася тричі. Принц шаленів од щастя. Але одного вечора він був якийсь стурбований.

— Може я помиляюсь, але мені здається, що Рассі хоче зіграти з ним якусь штуку,— сказала обергофмайстерина принцесі.— Я б радила вашу височність призначити виставу на завтра. Принц гратиме погано, і з розпачу скаже вам дещо.

Принц грав, справді, дуже погано. Його слова ледве розбирали, а сам він не знав, як кінчати фразу. Наприкінці першого акту він мало не заплакав. Герцогиня не одходила від нього, але була холодна й неперушна. Зоставшись на самоті з нею в акторському фойє, він причинив двері.

— Я не зможу брати участь у другій та третій дії,— промовив він.— Я не хочу, щоб мені із чемності плескали. Сьогодні ввечері оплески крають мені серце. Порадьте, що робити?

— Я, як справжній директор комедії, вийду на сцену, зроблю низький уклін її височності та інші публіці і скажу, що актор, який грав ролю Леліо, раптом почув себе погано, тому вистава закінчиться кількома музичними нумерами. Граф Руска та маленька Гізольфі будуть раді показати такому блискучому зібранню свої голоски.

Узявши герцогинину руку, принц із захопленням поцілував її.

— Чому ви не чоловік? — ви б дали мені добру раду,— промовив він. Рассі щойно поклав мені на бюрі сто вісімдесят два протоколи зізнань проти запідозрених вбивць мого батька. Крім зізнань є ще обвинувальний акт і в ньому двісті з чимсь сторінок. Усе це мені треба прочитати! Більше того! я дав слово нічого не казати про це графові. Це приведе до скарань. Він уже хоче од мене наказу, щоб викрасти з Франції цю великого поета, Ферранте Палля, яким я так захоплююся. Він живе там біля Антіб під прізвищем Понсе.

— З того дня, як ви накажете повісити хоч одного ліберала, Рассі залізними ланцюгами прикує себе до міністерства. Цього він якраз і хоче. Але тоді вашій височності й за дві години неможна буде призначити прогулянки. Ні принцесі, ні графові я не скажу про той зойк болю, що вирвався у вас. Але присяга примушує мене не мати жадних таємниць од принцеси, тому я була б дуже щаслива, якщо ваша височність скаже своїй матері те саме, що мимохіть вирвалося при мені.

Ця думка зменшила той, прикрий державцеві, біль, який почуває актор, що провалив свою ролю.

— Гаразд, ідіть попередьте матір. Я прийду до її великого кабінету.

Принц покинув куліси і перейшов вітальню, що вела до театральної залі, суворо одіславши од себе оберкамергера та чергового ад'ютанта, що супроводили його. Незабаром і принцеса покинула виставу. Прийшовши до великого кабінету, обергофмайстерина зробила глибокий реверанс матері й синові і залишила їх на самоті. Можна уявити собі, як захвилювався двір, — тільки такі речі там і розважають. Через годину сам принц одчинив двері й покликав герцогиню. Принцеса плакала. Її син також змінився на виду.

— От, ці кволі люди й у поганому настрої, — подумала обергофмайстерина, — вони тільки шукають приводу розсердитися! — Попервах мати з сином, перебиваючи один одного, намагалися оповісти герцогині подробиці, але вона старалася в своїх відповідях не виявити жадної думки. Цілих дві тяжких години жаден з трьох акторів не вийшов з тієї ролі, яку ми згадували. Принц сам приніс ті два важкі портфелі, які Рассі поклав йому на бюрі. Виходивши з великого матеріного кабінету, він побачив, що увесь двір ще й досі чекає його.

— Ідіть геть! Дайте мені спокій! — зовсім нечемно скрикнув принц. Його ще ніколи таким не бачили. Йому не хотілося, щоб його помітили з портфелями, які принц не повинен носити. За один момент придвірні зникли. Вертаючись назазд, принц не застав нікого, крім льокаїв, що гасили свічки. Він несамовито прогнав їх разом із нещасним Фонтана, черговим ад'ютантом, що з надмірної старанности надумав зостатися.

— Сьогодні ввечері всі чисто хочуть розсердити мене, — похмуро сказав він герцогині, ввійшовши до кабінету. Він її вважав за розумну людину, тому дуже осатанів, побачивши, що вона не хоче говорити. А вона, із свого боку, вирішила нічого не казати, поки в неї ясно не попросять

переможний страх, зможе зробити так, як і Рішельє, і примусити сина вигнати її. Цієї хвилини принцеса віддала б усе на світі, щоб поневажити обергофмайстерину, — та це було їй не під силу. Вона встала і підійшла до герцогині.

— Та ну ж бо, пані, доведіть мені свою приязнь — висловтеся, — сплуючи себе посміхнутися, вона взяла її за руку.

— Гаразд! Два слова, не більше! Спаліть у цьому комені всі папери, зібрані цією гадиною, Рассі, і ніколи не признавайтеся йому, що спалили! — Потім зовсім фамільярно вона сказала пошепки на вухо принцесі: — З Рассі може вийти Рішельє!

— Чортовина! ці ж папери коштують мені понад вісімдесят тисяч франків! — скрикнув роздратований принц.

— Любий принц! — промовила енергійно герцогиня, — ви ж сами бачите, чого коштує допомога злочинців низького походження. Дай боже, щоб ви загубили мільйон, аби тільки не довіряли тим ницим шахраям, які заважали вашому батькові спокійно сплати останніх шість років його царювання.

Слово низького походження надзвичайно подобалося принцесі, бо вона вважала, що граф і його подруга надто шанують розум, що доводиться майже братом яacobінізму.

На часинку запанувала глибока мовчанка. Принцеса задумалася. У цей час замкові дзигарі пробили три години. Принцеса встала, зробивши глибокий реверанс синові.

— Здоров'я не дозволяє мені продовжувати дискусію далі, — промовила вона. — Не повинно бути ніяких міністрів низького походження! Ви ніколи мене не переконаете, що ваш Рассі не вкрав у вас половини з тих грошей, які він узяв у нас на шпигунство. — Принцеса взяла свічки з обох підсвічників і поставила їх у середину кімнати так, щоб їх не задуло, а потім, підійшовши до сина, сказала: — В моєму розумі Ля Фонтенова байка перемогла справедливе бажання помститися за чоловіка. Чи дозволить мені ваша височність спалити ці писання?

Принц і не поворухнувся.

— Його обличчя, справді, безглузде, — подумала герцогиня. — Граф має рацію: за покійного принца ми не зорили б до третьої години ранку, він давно б на щось наважився.

Принцеса й досі стояла.

— Цей прокурорник дуже загордував би, якби взнав, що його брехливі напірці, якими він домагається підви-

САДІВНИК І ПАН

Один аматор - садівник,
багатий з біса селянин,
завів в саду грядки
й круг них поставив тин.
Багато там росло всього!
який салат! який красець!
А на святки Марго
чебрець з жасмином на букет!
Та заєць внадився в город,
і дядько наш мерщій до пана...
— Звіря, — він ка*, — як справжній чорт!
В грядки воно і ввечері і рано!..
Каміння, палиці, пастки —
ніщо не оджене його!
— Гаразд! у мене пес меткий, —
промовив пан, за мого Міро
життям своїм відповідаю!

.
У досвіта на другий день
наш пан із челяддю приїхав.
— Насамперед поснідаєм лишень!
і всі мисливці сіли їсти.

.
Почато лови! Ріг сурмить!
Мерщій біжать усі мисливці.
Міро десь гавка. Пан кричить.
Куди там зайцеві тому подіться!
... В городі пустка стала враз...
Де парники і гряди?
Де взяти буряків на квас?
Цикорій стоптано назавжди!
... Кричить сердешний чоловік.
Та слухати під лови годі!
Всі зайці не зробили б в вік
такої шкоди на городі!
Дрібним князям сваритися не слід!
од королів триматись далі.
стояти осторонь од їхніх війн,
проте, чинити опір їх навалі!

Після читання довго панувала мовчанка. Поклавши власноручно книжку, принц став ходити по кабінету.

— Чи ви, пані, заговорите? — спитала принцеса.

— Певна річ, ні! Хіба, може, його височність настановить мене міністром. Бо, забалакавши тут, я б важила своєю посадою, обергофмайстерини.

Знову мовчанка на чверть години. Нарешті, принцеса згадала, яка доля свого часу спіткала матір Люї XIII, Марію де Медічі. Останніх днів з наказу обергофмайстерини лектриса читала чудесну Історію Люї XIII, Базена. Не зважаючи на свою образу, принцеса думала, що, коли герцогиня покине країну, тоді Рассі який викликав у неї не-

переможний страх, зможе зробити так, як і Рішельє, і примусити сина вигнати її. Цієї хвилини принцеса віддала б усе на світі, щоб поневажити обергофмайстеру, — та це було їй не під силу. Вона встала і підійшла до герцогині.

— Та ну ж бо, пані, доведіть мені свою приязнь — висловтеся, — силуючи себе посміхнутися, вона взяла її за руку.

— Гарзд! Два слова, не більше! Спаліть у цьому комені всі папери, зібрані цією гадиною, Рассі, і ніколи не признавайтесь йому, що спалили! — Потім зовсім фамільярно вона сказала пошепки на вухо принцесі: — З Рассі може вийти Рішельє!

— Чортовина! ці ж папери коштують мені понад вісімдесят тисяч франків! — скрикнув роздратований принц.

— Любий принц! — промовила енергійно герцогиня, — ви ж сами бачите, чого коштує допомога злочинців низького походження. Дай боже, щоб ви загубили мільйон, аби тільки не довіряли тим нищим шахраям, які заважали вашому батькові спокійно спати останніх шість років його царювання.

Слово низького походження надзвичайно подобалося принцесі, бо вона вважала, що граф і його подруга надто шанують розум, що доводиться майже братом якобінізму.

На часинку запанувала глибока мовчанка. Принцеса задумалася. У цей час замкові дзигарі пробили три години. Принцеса встала, зробивши глибокий реверанс синові.

— Здоров'я не дозволяє мені продовжувати дискусію далі, — промовила вона. — Не повинно бути ніяких міністрів низького походження! Ви ніколи мене не переконаєте, що ваш Рассі не вкрав у вас половини з тих грошей, які він узяв у вас на шпигунство. — Принцеса взяла свічки з обох підсвічників і поставила їх у середину кімнати так, щоб їх не задуло, а потім, підійшовши до сина, сказала: — в моєму розумі Ля Фонтенова байка перемогла справедливе бажання помститися за чоловіка. Чи дозволить мені ваша височність спалити ці писання?

Принц і не поворухнувся.

— Його обличчя, справді, безглузде, — подумала герцогиня. — Граф має рацію: за токійного принца ми не зорили б до третьої години ранку, він давно б на щось наважився.

Принцеса й досі стояла.

— Цей прокурорчик дуже загордував би, якби знав, що його брехливі папірці, якими він домагається підви-

щення, цілу ніч не давати спати двом найзначнішим особам у державі! — промовила вона.

Принц, як несамовитий, схопив один з портфелів і висипав усі папери в комін. Ця маса паперів ледве не згасила обох свічок. У кімнаті стало повно диму. З синових очей принцеса побачила, що він ось-ось ладен схопити карафку і врятувати папери, які обійшлися йому у вісімдесят тисяч франків.

— Одчиніть же вікно! — крикнула вона сердито на герцогиню.

Герцогиня швиденько послухалася і тоді всі папери враз спалахнули. У комені дуже загуло, і незабаром стало ясно, що комін зайнявся.

У грошових справах принц був дуже дріб'язковий. Йому здавалося, що зайнявся увесь палац і що все його багатство гине. Він мерщій підбіг до вікна і не своїм голосом покликав варту. Почувши принців голос, салдати в безладді стали збиратися в дворі. Він знову повернувся до коміну, в який, справді, з страшним гудінням вривалося повітря з одчиненого вікна. Йому увірвався терпець, він вилаявся, двічі чи тричі обійшов кабінет і, нарешті, нестямно вибіг з кімнати.

Принцеса і обергофмайстерина і досі стояли в глибокій мовчанці одна проти одної.

Невже знову чекати гніву? — подумала герцогиня, — але, їй-богу, моє діло вигране! — і вона вже збиралася зухвало відповідати, коли раптом в неї промайнула одна думка. Другий портфель ще лежав на місці. — Ні, моє діло зроблене тільки наполовину!

— Може, пані накаже спалити рештки паперів? — холодно спитала вона в принцеси.

— А де ж ви їх спалите? — промовила невдоволено принцеса.

— В комені вітальні. Коли кидати один папер за одним, ніякої небезпеки немає.

Герцогиня взяла під пахви портфель, роздутий од паперів, схопила свічку й пішла до суміжної вітальні. Переконавшись, що в цьому портфелі протоколи, вона загорнула в свою шалю п'ять чи шість пачок, а інше дбайливо спалила, — і, не попрощавшись з принцесою, зникла.

— Яке зухвальство! — із сміхом промовила вона про себе. — Але вона, із своїми претенсіями невітійної вдови, ледве не загубила моєї голови на ешафоті!

Почувши стукіт герцогининого екіпажу, принцеса дуже розсердилася на свою обергофмайстерину.

Уже був пізній час, проте, герцогиня послала за гра-

фом. Через пожежу він був у палаці, але незабаром повернувся назад із звісткою, що все кінчилося добре.

— Цей принчик, справді, виявив багато хоробрости. Я палко привітав його.

— Швидше прогляньте ці протоколи, бо їх треба якнайшвидше спалити!

Граф прочитав їх і зблід.

— Йй-богу, вони були зовсім близько від істини. Це слідство провадилося дуже спритно, вони напали на слід Ферранте Палля. Якщо він заговорить, то тяжка наша доля!

— Але він не заговорить! це чесний чоловік!—скрикнула герцогиня. — Ну ж, палім, палім!

— Ні! стривайте! Дозвольте мені записати імена тих дванадцяти—п'ятнадцяти небезпечних свідків, яких я дозволю собі прибрати, якщо Рассі знову схочеться почати це діло.

— Я нагадую вашій ексцеленції, що принц дав слово нічого не говорити про нашу нічну пригоду, своєму міністрові юстиції!

— Через малодушність і страх перед сценою він додержить свого слова.

— Ця ніч наблизила наш шлюб, мій друже! Мені не хотілося давати вам у придане кримінальний процес, у яким і злочин зроблено заради іншого.

Граф був закоханий і, коли він узяв її руку, у нього проступили на очах сльози і вирвався тужливий зойк.

— Перед тим, як піти, порадьте, як мені поводитися з принцесою. Я падаю з втоми! Я ж цілу годину розігрувала комедію в театрі і п'ять годин у кабінеті.

— Так зухвало вийшовши, ви уже помстилися на принцесі за її ущипливі словечка, які завжди тільки—кволість. У завтрашній розмові у вас мусить бути той самий тон, що й сьогодні вранці. Рассі ще не ув'язнений і не вигнаний, та й ми ще не порвали на шматки вироку проти Фабріціо!

— Ви просили принцесу дійти до певної думки, а це завжди роздратовує не тільки принців, а й прем'єр-міністрів. Бо ж ви, кінець-кінцем, тільки її обергофмайстерина, цебто—служничка. Якщо зміниться настрій, а це звичайна річ на кволих людей, то через три дні Рассі стане фаворитом і ще більшим, ніж будь-коли. Тоді він постарається когось повісити, бо не скомпромітувавши принца, він ні в чому не певний.

— Сю ніч під час пожежі поранено одного чоловіка. Це кравець, але він, слово честі, був надзвичайно хоробрий.

Завтра я подам принцеві свою руку і запропоную разом зі мною одвідати цього кравця. Я буду озброєний до зубів і дивитимуся в-оба. Та цей молодий принц ще не збудив зненависти. А мені хочеться привчити його гуляти на вулиці. Цим я підстрою штуку Рассі, бо, заступивши мене, він не зможе дозволити принцеві такої необачности. Йдучи назад від кравця, ми з принцем пройдемо повз статую його батька. Там він побачить сліди від каміння, що попсувало римську тогу, якою закутав статую нікчемний скульптор. І принц сам буде дурень, якщо не дійде до такого висновку: «от, що маєш, коли вішаєш якобінців!» На це я відмовлю: «їх треба перевішати або десять тисяч або не чіпати жадного! Варфоломеївська ніч у Франції знищила протестантів!»

— А ви, мій любий друже, з'явіться завтра перед моєю прогулянкою на авдієнцію до принца і скажите йому: «вчора ввечері я виконувала обов'язки міністра, давала поради і через ваші накази на мене розсердилася принцеса. За це треба плати!» Він чекатиме, що ви проситимете гроші і насупить брови. Якогога довше не одганяйте від нього цієї неприємної думки, а потім скажите йому: «я прошу вашу височність наказати, щоб Фабріціо судили в його присутності дванадцять найшановніших суддів вашої держави!» І, не гаючи часу, запропонуйте йому підписати невеличкого наказу, написаного вашою прекрасною рукою. Я вам його зараз продиктую. Розуміється, я вставляю артикул про анулювання першого присуду. Тут може бути тільки одне заперечення. Але, якщо ви палко візьметесь за діло, то воно не спаде на думку принцеві. Він може сказати вам: «Фабріціо мусить знову стати в'язнем у цитаделі!» На це ви відповісте: «він буде в'язнем у міській в'язниці». Ви знаєте, що господар там я і ваш небіж кожного вечора одвідуватиме вас. Якщо принц вам відповість: «ні! його втеча зневажила честь моєї цитаделі і форма зимає, щоб він сидів у тій камері, де й раніше, «то ви й собі скажете: ні! там він буде в розпорядженні мого ворога Рассі!» і додасте ще якусь жіночу фразу, — ви прекрасно знаєтеся на цьому. Якщо справа повернеться інакше, то ви йому натякніть, що можете оповісти дещо Рассі про автодафе цієї ночі. Якщо він настоюватиме, то скажите, що ви негайно од'їздите на два тижні до свого замку Сакка.

— Покличте Фабріціо і порадьтеся з ним про цю справу, що може привести його до в'язниці. Треба передбачати все. Якщо в той час, коли Фабріціо буде під замком, Рассі з нетерплячки накаже отруїти мене, то Фабріціо мо-

же опинитися в небезпеці. Але це мало ймовірна річ! Вам відомо, що я виписав собі французького куховара. Це найвеселіший чоловік і він весь час сипле каламбурами, а каламбур і вбивство—речі зовсім різні. Я вже казав нашому Фабріціо, що мені пощастило розшукати усіх свідків його прекрасного й хороброго вчинку. Ясно, що Джілетті хотів його вбити. Я вам не казав про цих свідків, бо мені хотілося зробити вам сюрприз, але мій плян провалився,—принц не захотів дати свого підпису. Я обіцяв нашому Фабріціо добути значну духовну посаду. Але, певна річ, мені було б дуже важко це зробити, якби вороги при римському дворі почали обвинувачувати його в убивстві.

— Якщо його якнайурочистіше не судитимуть, то ім'я Джілетті все життя робитиме йому шкоду! Чи ви почували, де, де? Це велика мелодушність—не вимагати від собою суду, коли певен своєї невинності. Проте, навіть у тім разі, коли б він був винуватий, то й тоді б я примусив його виправдати. Коли я забалакав про це з нашим палким юнаком, то він не дав мені кінчити, а мерщій схопив офіційний альманах, і ми вкупі стали вибирати дванадцять найчесніших і найученіших суддів. Склавши реєстра, ми шістьох викреслили, вирішивши замінити їх шістьома юрис-консультами, моїми особистими ворогами. Але таких знайшлося тільки два, тому нам довелося додати чотирьох шахраїв, відданих Рассі.

Графова пропозиція страшенно і не без підстав стурбувала герцогиню. Нарешті, вона послухалася здорового розуму і під міністрове диктування написала наказа, в яким називалися судді.

Граф покинув її тільки біля шостої години ранку. Вона намагалася заснути, але даремно. О дев'ятій годині вона поснідала разом із Фабріціо, якому дуже хотілося, щоб його швидше судили. О десятій годині—пішла до принцеси, яка не приймала, а об одинадцятій—одвідала під час ранішніх виходин принца, який без усяких заперечень підписав наказа. Герцогиня одіслала наказа до графа, а сама лягла в постіль.

Може, цікаво було б оповісти про те, як осатанів Рассі, коли граф примусив його в присутності принца ствердити своїм підписом ранішній наказ,—але нас женуть події.

Граф обмірковував заслуги кожного з суддів і пропонував замінити їх іншими. Але всі ці судові подробиці втомили, мабуть, читача однаково, як і придивірні інтриги. З усього цього можна вивести таку мораль, що чоловік, який став до двору, важить своїм щастям, якщо досі він

був щасливий, і, в усякому разі, робить своє майбутнє залежним од інтриг якоїсь покоївки. А з другого боку і в Америці, країні республіканській, доводиться цілі дні серйозно упадати за вуличними крамарями і стати таким дурним, як і вони. До того ж, там немає опери.

Вставши увечері, герцогиня дуже стривожилась. Фабріцію ніде не могли знайти. Нарешті, біля півночі, вона одержала на двірській виставі од нього листа. Він не став в'язнем міської в'язниці, де всім заправляв граф, а знову оселився в колишній камері цитаделі, дуже щасливий з того, що може жити за кілька кроків од Клелії.

Це був небезпечний вчинок, бо в цьому місці його могли отруїти швидше, ніж деінде. Це безумство довело герцогиню до розпачу. Вона прощала причину цього—шалене кохання до Клелії, бо через кілька днів ця дівчина повинна була одружитися з багатим маркізом Крешенці. Своєю шаленістю Фабріцію повернув собі колишній вплив на герцогиню.

— Він помре через цей проклятий папір, що я дала на підпис! Які шалені ці чоловіки із своїми думками про честь! Немовби можна думати про честь в абсолютних монархіях, де якийсь Рассі—міністр юстиції. Треба було б просто-на-просто прийняти помилування. Його принц підписав би так само легко, як і скликання цього надзвичайного трибуналу. Що значить для чоловіка такого походження, як Фабріцію, обвинувачення в тім, що він убив шпагою якогось комедіянта Джілетті?

Одержавши записку от Фабріцію, герцогиня відразу ж побігла до графа. Він був зовсім блідий.

— Боже мій, люба подруго! У мене нещаслива рука з цією дитиною! Ви знову сердитиметеся на мене! Але можу довести вам, що вчора ввечері я викликав тюремника з міської в'язниці... І ваш небіж щодня міг би приходити до вас на чай!.. Найжахливіше те, що ні ви, ні я, не можемо сказати принцеві про те, що його може отруїти Рассі. Таке запідзоровення здалося б йому в найвищій мірі неморальне. Проте, якщо ви вимагатимете, то я піду до палацу, але відповідь відома! Скажу ще більше! я пропоную вам те, чого б ніколи не зробив для себе! З того часу, як я маю владу в цій країні, жадна людина ще не загинула через мене. Ви ж знаєте, який я дурень у цих справах,—ще й досі часом трапляється, що вечорами я згадую тих двох шпигунів, яких трохи легко-важно наказав розстріляти в Еспанії. Може, ви хочете, щоб я звільнив вас од Рассі? Він загрожує Фабріцію ве-

личезною небезпекою!.. Це ж для Рассі надійний спосіб вижити мене відціля.

Ця пропозиція дуже подобалася герцогині, але вона не згодилася на це.

— Мені не хочеться, щоб у нашій самотності, під прекрасним небом Неаполя у вас були вечорами чорні думки!— сказала вона графові.

— Але, моя люба подруго, мені здається, що нам нічого кращого не зостається. Що станеться з вами, що станеться зі мною, якщо Фабріціо забере від нас хвороба?

Ця думка ще пожвавила суперечку. Герцогиня припинила її такими словами:

— Рассі завдячений своїм життя тільки тому, що я люблю вас більше за Фабріціо. Ні! Я не хочу затруювати вечорів, які ми старістю бавитимемо вкупі.

Герцогиня мерщій побігла до фортеці. Генерал Фабіо Конті був дуже радий одмовити їй на підставі формальних військових законів, бо жаден чоловік не міг увіходити до державної в'язниці без спеціального наказу з принцевим підписом.

— Але ж маркіз Крешенці та його музики кожнісінького дня приходять до цитаделі?

— Для них у мене є дозвіл од принца.

Сердешна герцогиня ще не знала всього свого лиха. Генерал Фабіо Конті вважав, що Фабріціо своєю втечею зневажив його особу. Він не мав права приймати до цитаделі Фабріціо, коли той прийшов до нього, бо на це не було ніякого наказу.

— Але ж це саме небо посилає мені його, щоб я повернув собі честь і вийшов з того смішного становища, що прямою лягло на мою військову кар'єру!— подумав він.— Пропускати такої нагоди не слід! Певна річ, його незабаром виправдають. Отже, в мене на помсту є тільки кілька днів.

XXV

Прихід нашого героя кинув Клелію в розпач. Сердешна, побожна дівчина була щира сама з собою,— вона не здолала критися од себе, що їй не буде щастя в далині від Фабріціо. Але після того, як батька ледве не отруїли, вона дала обітницю мадонні принести батькові в жертву одруження з маркізом Крешенці. Вона дала обітницю ніколи не бачитися з Фабріціо і її вже й зараз мучила совість через те признання, яке вона написала в своєму листі напередодні втечі Фабріціо. Як змалювати те, що сталося в сумі

ному серці Клеїї, коли вона, сумно дивившись на птахів, які літали, як і звичайно, з ніжністю підвівши очі до того вікна, що з нього колись дивився на неї Фабріціо, несподівано знову побачила, як він з ніжною пошаною здоровкається з нею. Вона подумала, що це небо хоче покарати її привідом. Але потім неблаганна дійсність знову стала перед її очима.

— Вони знову схопили його! Він загинув! — подумала вона.

Вона згадала, які балачки були в фортеці після його втечі. Найостанніші тюремники вважали, що їх страшенно ображено. Клеїя дивилася на Фабріціо, і її погляд димоволі відбивав усю ту пристрасність, яка завдавала їй розпачу.

— Невже ви думаєте, що я знайду собі щастя в тому пишному палаці який готують для мене? — немовби казали її очі Фабріціо. — Мій батько без кінця торочить, що ви однаково бідні, як і ми... Боже мій! з яким щастям терпіла б це убожество! Та ба!.. Ми не повинні більше бачитися!

У Клеїї не було сили почати розмову альфавітом. Коли її погляд упав на Фабріціо, вона почула, що раптом непритомніє і впала на стілець біля вікна. Її голова лягла на лутку і через те, що вона хотіла бачити Фабріціо до останнього моменту, її лице повернулося до нього, який міг вдосталь надивитися на неї. Розплющивши через кілька хвилин знову очі, вона поглянула на Фабріціо. У нього на очах були сльози, але ці сльози викликало надзвичайне щастя. Він бачив, що, не зважаючи на розлуку, вона не забула його. Ці сердешні молодята деякий час стояли одне проти одного, немовби зачаровані. Удаючи, що акомпанує собі на гітарі, Фабріціо наспівав кілька імпровізованих слів: «я повернувся до в'язниці для того, щоб знову побачити вас. Незабаром судитимуть мене!».

Здавалося, що ці слова збудили всю чесноту Клеїї. Вона швиденько встала, заплющила очі і жвакими жестами намагалася йому пояснити, що не повинна ніколи його бачити. Вона дала таку обітницю мадонні, а зараз зовсім ненароком глянула на нього. Фабріціо знову наважився заговорити про своє кохання. Тоді обурена Клеїя втекла, заприсягаючися ніколи більше не бачити його. Слова її обітниці були достеменно такі: «мої очі ніколи не бачитимуть його». Ці слова вона написала на клаптиковій папері, який її дядько Цезаре дозволив їй спалити в момент приношення дарів під час меси.

Але не зважаючи на присяги, присутність Фабріціо у вежі Фарнезе повернула Келелії всі колишні звички. Звичайно вона всі дні пробувала самотня в своїй кімнаті. Ледве опам'ятавшись після тривоги, яку викликав Фабріціо, вона знову стала оббігати палац і відновляти знайомства із своїми друзями, що були в неї між челяддю.

Одна балакуча баба, що служила на кухні, сказала їй з таємничим виглядом:

— Цього разу сінцорові Фабріціо не вийти з цитаделі!

— Він не зробить більше помилки і не перелазитиме через мури!— відповіла Келелія.—Його виправдають і він вийде просто через двері.

— А я кажу й можу казати вашій ексцеленції, що він вийде з цитадели тільки вперед ногами.

Келелія надзвичайно зблідла. Це помітила стара жінка і відразу ж припинила свою красномовність. Баба подумала, що вона зробила велику необачність, балакаючи так з комендантовою дочкою, яка незабаром муситиме говорити усім, що Фабріціо вмер од хвороби. Повертаючися до себе, Келелія зустрілася із в'язничним лікарем. Цей чесний і боязкий чоловік зніяковіло сказав їй, що Фабріціо занедужав. Келелія насилу встояла. Вона почала скрізь шукати свого дядька, доброго абата дона Чезаре, і, нарешті, знайшла його в каплиці, де він палко молився. У нього було зовсім розгублене обличчя. Пробив дзвоник на обід. За столом брати не перекинулися жадним словом між собою. Тільки наприкінці обіду генерал сказав кілька ущипливих слів своєму братсві. Той поглянув на челядь, і слуги вийшли.

— Любий генерале,—маю честь попередити вас, що я покидаю цитадель і подаю до демісії.

— Бравс! бравісімо! Це для того, щоб на мене звернути підозру! А, будь ласка, яка ж причина цьому?

— Сумління!

— Рясо нещасна! Хіба ви знаєте, що таке честь!

— Фабріціо помер,—подумала Келелія.—Якщо його не отруєно сьогодні в обід, то це зроблять завтра.—Вона кинулася до пташарні, наважившись співати під акомпанімент піано.—Я признаюся на сповіді, що порушила обітницю, рятуючи людське життя,—і мені буде прощення!—подумала вона. Як же було її здивовання, коли, прибігши до пташарні, вона побачила замість абажуру на ґратах дошки. Вона розгубилася і намагалася дати знати про себе кількома словами. Її спів скидався більше на крик. Але відповіді не було. Страшна мовчанка панувала у вежі Фарнезе.

— Всьому кінець!—подумала Келелія. Вона в нестямі зій-

шла наниз, потім знову повернулась нагору, щоб узяти трохи грошей та діамантові сережки. Мимохідь вона взяла з буфету окраєць хліба, який залишився після обіду.—Якщо він ще живий, той мій обов'язок його врятувати!—З погордливим виглядом вона підійшла до невеличких дверцят вежі. Вони були одчинені. Туди в кімнату з колонами нижнього поверху щойно помістили вісім салдатів. Клелія сміливо поглянула на них. У неї була думка звернутися до сержанта, який, мабуть, командував цими салдатами, але цього чоловіка не було,—тому Клелія мерщій кинулася до невеличких залізних східців, які спіраллю обкручувалися біля однієї колони. Салдати здивовано поглянули на неї, але, мабуть, завдяки її мережаній шалі та капелюшу, вони не посміли нічого сказати. На першому поверсі не було нікого, але на другому біля входу в коридор, який, як пригадує читач, був запертий трьома дверима на залізних брусках і вів до кімнати Фабріціо, вона натрапила на незнайомого їй сторожа.

— Він ще не обідав!—промовив розгублено цей чоловік.

— Я прекрасно це знаю,—гордо сказала Клелія. Цей чоловік не наспівав їй спинити. Через двадцять кроків Клелія зустріла другого сторожа. Цей літній і дуже червоний чоловік сидів на першому ступені з тих шести дерев'яних східців, які вели до камери Фабріціо. Він їй рішуче сказав:

— Панно, хіба ви маєте дозвіл од коменданта?

— А ви хіба мене не знаєте?

Цього моменту Клелію надхнула якась надприродна сила. Вона була в безтямі.

— Я йду рятувати собі чоловіка! — подумала вона.

— Мій обов'язок не дозволяє мені!—кричав сторож. Але Клелія швиденько перейшла шість східців і кинулася до дверей. Величезний ключ був у замку. Вона напружила всю силу, щоб його повернути, бо старий напівп'яний сторож хапав її за поділ сукні. Вона швидко увійшла до камери і, обірвавши собі сукню, зачинила двері. Сторож налягав на двері, намагаючися увійти за нею, але вона засунула засов, який попав їй під руку. Оглянувши камеру, вона побачила, що Фабріціо сидить за маленьким столом, де стояв його обід. Вона кинулася до столу й перевернула його.

— Ти їв? — спитала вона, схопивши за руку Фабріціо.

Це «ти» захопило Фабріціо. У своєму зворушенні Клелія вперше забула жіночу стриманість і виявила кохання.

Фабріціо якраз збирався взятися за цей фатальний обід. Він схопив Клелію в свої обійми і вкрив поцілунками.

— Цей обід був отруєний, — подумав він. — Якщо ска-
зати, що я не торкався до нього, то релігія знову пере-
може! Клелія втече, і, навпаки, — якщо прикинуся, що
от-от помру, то вона не кине мене. Їй хочеться якось
порвати цей ненависний шлюб, а випадок дає нам на-
году. Зараз зберуться тюремники, якщо вони виламають
двері, то скандал буде, мабуть, такий, що навіть маркіз
Крешенці злякається, — і шлюб не відбудеться!

Цього моменту мовчанки, під час таких міркувань, Фаб-
ріцію почув, що Клелія вже й зараз намагається вирва-
тися з його обіймів.

— Я ще не почуваю болів, але незабаром вони кинуть
мене до твоїх ніг. Допоможи ж мені вмерти! — промовив
він.

— О, мій єдиний друже! — сказала вона йому, — я вмеру
разом із тобою. — Якимись конвульсивними рухами вона
стискала його в своїх обіймах. Охоплена надзвичайною
пристрастю, в порваній сукні, вона була така прекрасна,
що Фабріцію не здолав приборкати своє почуття. Але Кле-
лія не противилася.

В ентузіязмі пристрасти та великодушності, що охопив
його після моменту надзвичайного щастя, він сказав їй
необачно:

— Перші хвилини нашого щастя не повинна плямувати
негідна брехня. Без твоєї хоробрости я був би тепер тільки
труп або корчився у страшних муках. Проте, я тільки
збирався обідати, коли ти ввійшла, — мені не довелося по-
куштувати цих страв!

Довго говорив Фабріцію про те, як би він мучився,
щоб погасити обурення, яке він читав у очах Клелії. Якийсь
час вона, змучена двома бурхливими й різними почуттями,
мовчки дивилася на нього, але потім кинулася йому в обій-
ми. Раптом у коридорі почувся великий стукіт, — там з
грюкотом одчинялися й зачинялися залізні двері і чийсь
голос мало не криком про щось розмовляв.

— Ах! якби в мене була зброя, — скрикнув Фабріцію, —
мене примусили її віддати, бо не давалося дозволу на вхід.
А тепер мене йдуть доконати. Прощай, моя Клеліє, я бла-
гословляю смерть, бо вона спричинилася до мого щастя.

Клелія поцілувала його й дала йому свій невеличкий
кинджал із ручкою слонової кости. Лезо його було не дов-
ше, як у складаного ножа.

— Не давай себе вбивати, захищайся до останнього
моменту! — промовила вона. — Мій дядько сміливий і чес-
ний, якщо він почує галас, то врятує тебе. Я зараз поба-
лакаю з ним! — на цім слові вона кинулася була до дверей.

— Якщо тебе не вб'ють, — держучи засов дверей і повернувши голову на його бік, схвильовано сказала вона, — то краще вмирай з голоду, але не торкайся до страви. Носи цей хліб завжди при собі!

Галас наближався. Фабріціо одштовхнув рукою Клелію, а сам кинувся до дверей і, з грюкотом одчинивши їх, кинувся на дерев'яні східці, що на шість щаблів. У руці в нього був невеликий кинджал з костяною ручкою і він ледве не проткнув жилета принцевому ад'ютантові, генералові Фонтана. Той мерщій одскочив і перелякано скрикнув:

— Та я ж прийшов вас рятувати, пане дель Донго!

— Фабріціо одійшов назад на шість східців і сказав у своїй камері:

— Фонтана прийшов мене рятувати! — Потім дерев'яними східцями він повернувся назад до генерала і холодно порозумівся з ним. Довго він просив у генерала пробачення за свою гарячковість.

— Мене хотіли отруїти! У мене там отруєний обід. Я догадався його не їсти, але, признатися, такий вчинок мене обурило. Почувши, як ви йдете, я подумав, що це йдуть доколоти мене... Пане генерале, накажіть, будь ласка, щоб ніхто не входив до моєї камери! Вони винесли б отруту, а наш добрий принц повинен усе знати.

Блідий і зовсім розгублений, генерал передав наказом слова Фабріціо тим тюремникам, що йшли за ним. Зніяковілі тим, що отрута викрита, ці люди мерщій порозбіглися. Вони забігали вперед немовби для того, щоб не затримувати на вузьких східцях ад'ютанта, але справді зникали, щоб урятуватися. На велике здивування генерала Фонтана, Фабріціо добру чверть години стояв на невеличких залізних східцях, що, обкручуючися біля колон, ішли до нижнього поверху, — йому хотілося виграти час і дати сховатися Клелії нагорі.

У наслідок кількох шалених вчинків герцогині пощастило послати генерала Фонтана до цитаделі. Їй випадково повезло. Покинувши графа Моска, так само стривоженого, як і вона сама, герцогиня понеслася до палацу. Принцеса, що завжди почувала логіду до енергійних вчинків, бо вони здавалися їй вульгарними, вважала її за божевільну й зовсім не думала допомагати їй. Герцогиня нестямно плакала гіркими сльозами.

— Але, пані, через чверть години Фабріціо помре від отрути! — щохвилини казала вона.

Побачивши, яка принцеса байдужа, герцогиня знесамовитіла з горя. Вона забула те моральне міркування, що

його обов'язково згадала б жінка, вихована в дусі якоїсь північної віри, — «я перша вжила отрути і тому сама гину від отрути». У момент пристрасти такі думки в Італії здаються однаково безсоромними, як і каламбур за таких умов у Парижі.

У розпачі герцогиня наважилася піти до маркіза Крешенці, що був сьогодні за чергового в суміжному салоні. Коли герцогиня повернулася до Парми, він палко дякував їй за місце почотного кавалера, яке без її допомоги йому б ніколи не досталося, і тоді він увесь час торочив про свою відданість.

— Рассі збирається отруїти Фабріціо, — підійшовши до нього, промовила герцогиня. — Він зараз у цитаделі! Візьміть в кишеню шоколяду й пляшку води, — все це я вам зараз дам, і їдьте мерщій до цитаделі! Верніть мені життя Фабріціо! скажіть генералові Фабіо Конті, що ви не одружитесь з його дочкою, якщо він не дозволить особисто передати Фабріціо цю воду й шоколяду!

Маркіз зблід і його обличчя зовсім не запалилося від слів, а тільки зніяковіло. Він не йняв віри, що в такому моральному місті, як Парма, де царював такий великий принц, може трапитися такий жахливий злочин і т. д., і т. д. До того ж, ці банальні слова він вимовляв надзвичайно повільно. Одне слово, герцогиня побачила, що цей чесний, але до неможливості кволий чоловік, ніколи не наважиться на діло. Після двадцяти подібних фраз, що їх нетерпляче перебивала своїми скриками пані Сансеверіна, він дійшов до блискучої думки: присяга почотного кавалера забороняє йому втручатися в протиурядові справи.

Хто уявить собі тугу й розпач герцогині, коли вона подумала про те, що час летить.

— Але, принаймні, хоч побачте коменданта! скажіть йому, що я до самого пекла переслідуватиму вбивць Фабріціо.

Розпач ще збільшив природну красномовність герцогині, але її гарячковість зовсім перелякала маркіза і остаточно позбавила його рішучості. Через годину в нього було ще менше охоти діяти, ніж першої хвилини.

Ця сердешна жінка дійшла краю в розпачі. Їй здавалося, що комендант ні в чому не відмовив би своєму багатому зятеві, і вона навіть впала навколюшки перед маркізом. Здавалося, що маркіз Крешенці став тоді ще малодушніший. Побачивши таку дивну сцену, він злякався, що може скомпрометувати самого себе. Але тут сталося щось надзвичайне. Маркіз, у душі людина добра,

зворушився від того, що така прекрасна і така могутня жінка плаче біля його ніг.

— Може, й мені, такому шляхетному й такому багатому, доведеться колись падати навколюшки перед якимсь республіканцем, — подумав він. Маркіз сам заплакав і, кінець-кінцем, вони порозумілися на тому, що герцогиня, як обергофмайстерина поведе його до принцеси й попросить дозволу передати Фабріціо невеличку корзинку, про яку у в'язниці маркіз мусить сказати, що не знає з чим вона.

Напередодні, коли герцогиня ще не знала про шаленість Фабріціо, який ув'язнив себе в цитаделі, при дворі розігрувалася комедія *dell'arte*. Принц завжди вибирав ролі закоханого в герцогиню. І того вечора він, кажучи їй про свою ніжність, був такий палкий, що став би смішним, якби в Італії палкий чоловік чи принц могли б бути чудними.

І, от, цей соромливий принц, що, проте, дуже серйозно ставився до кохання, зустрівся в однім замковім коридорі, з герцогинею, яка вела розгубленого маркіза Крешенці до принцеси. Краса обергофмайстерини, повна зрушення й горя, так здивувала й приголомшила принца, що він вперше за своє життя став рішучий. Імператорським жестом він одіслав маркіза і вирішив признатися герцогині в коханні. Певна річ, що він підготувався до цього, бо його докази були вельми переконливі.

— Незвичайність мого стану не дозволяє мені домагатися найвищого щастя — одружитися з вами, тому я записягаюся святим причастям ніколи не ставати до шлюбу без вашого дозволу. Я прекрасно знаю, що через це ви втрачаєте руку прем'єр-міністра, людини розумної й дуже приємної, — промовив він. — Але, кінець-кінцем, йому п'ятдесят п'ять років, а мені ще немає й двадцяти двох. Я гадаю, що образив би вас і заслужив би на вашу відмову, якби став розмовляти з вами про вигоди, що не мають відношення до цього кохання. Але кожен придвірний, що знає ціну грошам, із захопленням балакає про той доказ кохання, який вам дав граф, дозволивши розпоряджатися всім своїм майном. З мого багатства ви скористуетесь краще, ніж я сам. У вас буде право господині на ту суму, яку мої міністри щороку дають генеральному скарбникові моєї держави. Отже, пані герцогине, од вас залежатиме визначити ті суми, які я можу витрачати щомісяця.

Усі ці подробиці здалися дуже довгими герцогині, бо загроза небезпеки Фабріціо краяла їй серце.

— Хіба ж ви, мій принце, не знаєте, що зараз Фабрі-

цію отруюють у вашій цитаделі? — скрикнула вона, — врятуйте його! я повірю всьому!

Ця фраза була зовсім невдала. Уся безпорадність, уся щирість, яку бідний моральний принц, вкладав у розмову, зникли в один момент, як тільки він почув слово «отрута». Герцогиня помітила свою помилку, але виправляти її було вже пізно. Розпач її став ще більший, хоч це їй самій здавалося неможливим.

— Якби я не згадала про отруту, він би випустив на волю Фабріціо!.. — подумала вона. — О, любий Фабріціо! невже мені судилося своєю дурницею звести тебе з світу?

Довго довелося герцогині кокетувати, поки принц знову забалакав про своє палке кохання. Але тепер він був не той. У ньому говорив тепер тільки розум, бо душа його стала холодна, як крига, від думки про отруту та, до того ж, іще однієї однаково прикрої думки.

— У моїй державі отруюють і мені нічого не кажуть! Рассі хоче зганьбити мене в очах Європи! Один тільки бог знає, що я через місяць прочитаю в паризьких газетах!

Душа цього боязкого юнака мовчала, а розум його дійшов до такої думки:

— Люба герцогине! ви знаєте, як я до вас звик! Ваші моторошні думки про отруту безпідставні! Але мені хочеться повірити вам. Кінець-кінцем, вони мене примушують задуматися. На якусь хвилину я забув і ту пристрасть, яку відчуваю до вас, — а вона єдина й перша за все моє життя! Мені здається, що я не до вподоби вам. Перед вами я тільки закохана дитина. Але випробуйте мене!

Під час цієї розмови принц був надхнений.

— Врятуйте Фабріціо і я повірю всьому! Звісно, мене охопив шалений страх! Але пошліть за Фабріціо зараз до цитаделі, щоб я його побачила. Якщо він ще живий, то хай одведуть його з палацу до міської в'язниці! і там, якщо на те буде воля вашої височности, хай він сидить цілі місяці, до самого присуду.

З боєм герцогиня побачила, що принц, замість погодитися одним своїм словом на таку звичайну просьбу, став пошмурий. Він поглянув на герцогиню, дуже зашарієся і опустив очі, — щоки йому зблідли. Здогад про отруту так недоречно висловлений, настовхнув його на думку, гідну його батька та Філіпа II, але він не наважувався сказати її.

— Так от, пані, — нарешті, немов змушуючи себе, не дуже ласкаво промовив він, — ви мене зневажаєте, як дитину! Мало того! ви маєте її мене за якесь осоружне створіння. Гаразд! Так от, я наважусь сказати вам жахливу

річ. Її підказує мені глибока й справжня пристрасть, яку я почуваю до вас. Якби я хоч трохи вірив в отруєння, то вжив би заходів. Мій обов'язок робить з мене закон. Але у вашому проханні я бачу тільки палку фантазію,— і їй, з вашого дозволу, я не надаю ніякого значіння. Ви хочете, щоб я став діяти не порадившись із міністрами, а я ж керую державою тільки три місяці. Ви просите, щоб я зробив для вас виняток із звичайної поведінки, а я, признаюся, вважаю її за правильну. Цієї хвилини ви, пані,— абсолютний монарх, бо ви даєте мені надію на те, що все для мене! Але через годину ця видумка про отруту, цей кошмар, зникне, тоді моя присутність стане вам неприємна, і ви, пані, позбавите мене своєї ласки! Отже, я вимагаю присяги. Заприсягніть, пані, що не пізніше, як через три місяці, я одержу від вас усе, чого моє кохання може зажадати, якщо Фабріціо повернеться до вас живий і здоровий! Подарувавши мені якусь одну годину з вашого життя і ставши моєю, ви даєте мені щастя на все життя.

Цього моменту замкові дзигарі пробili другу годину.

— Ах! (може, вже пізно!) — подумала герцогиня.

— Заприсягаюся! — з безтямними очима скрикнула вона.

Відразу ж принц став іншою людиною. Він побіг на край галерії, де була кімната ад'ютанта.

— Генерале Фонтане! мчить мерщій конем до цитаделі, якомога швидше побіжіть до камери, де ув'язнено добродія дель Донго, і приведіть його до мене, бо за п'ятнадцять чи двадцять хвилин, якщо це можливо, я мушу розмовляти з ним!

— Ах, генерале! одна хвилина може вирішити все моє життя, — скрикнула герцогиня, що йшла слідком за принцем. — Вам сказано, певна річ, це помилка, що Фабріціо думають отруїти. Як тільки ваш голос вже буде чути, гукніть, щоб він нічого не їв. Якщо він поспробував свій обід, примусьте його виблювати. Скажіть йому, що я так хочу! Вживіть сили, якщо буде треба. Скажіть, що я їду слідом за вами! Будьте певні! я дякуватиму вам усе життя.

— Пані герцогине мій кінь під сідлом і мене всі знають за доброго їздця! я помчусь чвалом і буду в цитаделі хвилин за вісім до вас.

— А я, пані герцогине, попрошу у вас чотири з цих восьми хвилин! — скрикнув принц.

Ад'ютант зник. У цього чоловіка була тільки одна гідність, — він прекрасно їздив верхи. Ледве за ним зачинилися двері, як молодий принц, в якого, здавалося, був неабиякий характер, схопив герцогиню за руку.

— Пані, будь ласка, пройдіть зі мною до каплиці! —

палко сказав він їй.— Уперше за своє життя герцогиня розгубилася й мовчки йшла за ним. Вони швиденько пройшли всю замкову галерію, бо каплиця була на другому кінці. Ввійшовши до каплиці, принц кинувся навколотишки швидше перед герцогинею, ніж перед вівтарем.

— Повторіть присягу! — палко промовив він, — якби ви були справедливі, якби наді мною не тяжив цей злочасний сан принца, то ви б із жалю згодилися на те, на що вас примушує погодитися присяга.

— Якщо Фабріціо не отруєно, якщо він і через тиждень буде живий, якщо ваша височність призначить його коад'ютором в тим, щоб він після Ляндріяні став архієпископом, то мою честь, мою жіночу гідність буде зневажено і я належатиму вашій височності.

— Але, люба моя! — з якоюсь тужливою боязкістю і сумнолагідною ніжністю промовив принц, — я боюся інтриг, яких — я й сам не знаю, але вони можуть зруйнувати моє щастя. Я ж помру тоді з горя! Що ж я робитиму, якщо архієпископ заперечуватиме, якщо в нього будуть якісь духовні причини для цього, — вони затягнуті діло на цілі роки! Сами ж бачите, як я щиро розмовляю з вами. Невже ви поведетеся зі мною по-езуїтському..

— Ні! слово честі! якщо Фабріціо врятується, якщо ви настановите його коад'ютором і майбутнім архієпископом, — а це ж у вашій владі, — то я вневажу себе й належатиму вам. Ваша височність обіцяє мені написати «згоде» на берегах того прохання, яке монсеньйор архієпископ дасть вам через тиждень.

— Я вам підпишу аркуш чистого паперу. Пануйте наді мною й моєю державою! — почервонівши із щастя і до краю знехтямивши, скрикнув принц. Йому схотілося, щоб герцогиня ще раз заприсягла. Він так схвилювався, що забув звичайну свою соромливість і в цій замковій каплиці, де вони були тільки вдвох, він пошепки наговорив герцогині таких речей, що три дні тому примусили б змінити її думку про нього. Але розпач, викликаний небезпекою Фабріціо, поступився перед жахом, який вона почувала до вимушеної од неї обіцянки.

Герцогиню потрясло те, що вона щойно зробила. Якщо вона не почувала ще всієї жахливої гіркоти свого слова, то тому, що її турбувало тільки одне, чи вчасно прибув до цитаделі генерал Фонтана.

Щоб позбутися безтямно-ніжних словечок цієї дитини і змінити трохи розмову, вона похвалила славетну картину Пармезана, яка перебувала в головному вівтарі каплиці.

— Будьте ж такі добрі! дозвольте одіслати її до вас!— сказав принц.

— Гарзд!— відповіла герцогиня.— Тільки дозвольте мені побігти назустріч Фабріціо.

З якимсь безтямним виглядом вона наказала своєму кучерові погнати вскач коней. На мосту, що йде через рівчак, вона зустрілася з генералом Фонтана та Фабріціо, які виходили з цитаделі.

— Ти їв?

— Ні, завдяки чуду!

Герцогиня кинулася на шию Фабріціо і зомліла. Вона була непритомна цілу годину. Попервах боялися за її життя, а потім і за розум.

Коли Фабіо Конті побачив генерала Фонтана, він аж зблід із злості. Він так повільно виконував принців наказ, що ад'ютант зовсім розсердився, бо герцогиня, на його думку, мала заступити місце царственної коханки. Комендант розраховував протягти хворобу Фабріціо на два-три дні... «а, от, тепер, — думав він, — генерал, придвірний чоловік, застане цього негідника в корчах, якими я помстився за його втечу».

Задуманий, Фабіо Конті спинився в кордегардії нижнього поверху вежі Фарнезе і мерщій повиганяв відтіля салдатів. Йому не хотілося мати свідків тієї сцени, яка готувалася. Але через п'ять хвилин він дуже здивувався, коли почув голос Фабріціо та побачив його самого живого й здорового, що оповідав генералові Фонтана тюремні порядки. Комендант ураз зник.

На побаченні з принцем Фабріціо повівся, як справжній gentleman. Йому зовсім не хотілося мати вигляду дитини, що лякається всякої дурниці. Принц ласково спитав у нього, як він себе має.

— Як та людина, що вмирає з голоду, ваша височність! На щастя, я не снідав і не обідав.

Подякувавши з пошаною принцеві, він попросив дозволити йому одвідати архієпископа до того, як піти до міської в'язниці. Принц став жахливо блідий, нарешті, до його дитячого розуму дійшла думка, що ютрута—не витвір герцогининої фантазії. Захоплений цією невблаганною думкою, він попервах не відповів був на просьбу про одвідини архієпископа, з якою до нього звернувся Фабріціо і тому вважав за свій обов'язок загладити цю розгубленість ласкою.

— Ідіть, добродію, і гуляйте без варті на вулицях столиці! О десятій чи одинадцятій годині ви повернетесь до в'язниці, де, сподіваюся, недовго вам бути!

Другого ранку після цього великого дня, найвизначнішого в його житті, принц вважав себе за маленького Наполеона. Він десь читав, що цей великий чоловік доходив згоди у коханні з кількома вродливими жінками свого двору. Знайшовши схожість на Наполеона в справах кохання, він згадав, що й на бойовищі поводився не гірше. Непохитність під час розмови з герцогинею захопила його серце. Певність того, що йому пощастило зробити щось важке, зробила його за два тижні зовсім іншим чоловіком. Він міг доходити великодушних міркувань і в нього виявився неабиякий характер.

Цей день він почав з того, що спалив наказа, який робив Рассі графом. Цілий місяць цей папір лежав на його бюрі. Він звільнив генерала Фабіо Конті, а полковникові Лянжові, його заступникові, поставив вимогу дошукатися правди про отруту. Лянж, бравий польський воєнка, нагнав страху на тюремників і дізнався, що у в'язниці попервах хотіли отруїти пана дель Донго сніданком, але тоді треба було ввіритися на багатьох людей. Тому вирішили краще зробити це за обідом. І якби не прийшов генерал Фонтана, добродій дель Донго загинув би. Принц знімався, але він дійсно був закоханий, тому втішав себе такими словами:

— Я ж, справді, врятував життя добродія дель Донго і герцогиня не посміє порушити своє слово.— Але згодом він дійшов до іншої думки.— Моє ремесло важче, ніж я думав! Всім відомо, що герцогиня до безкраю розумна, отже, тут політика іде в згоді з моїм серцем. Прекрасно було б, якби вона згодилася стати моїм прем'єр-міністром.

Принца так роздратовали всі ці прикрі справи, що ввечері він не схотів брати участі в комедії.

— Я був би дуже щасливий, якби ви побажали так царювати над моєю державою, як царюєте над моїм серцем,—сказав він герцогині.—Для початку я зараз вам оповім, що зроблено за сьогоднішній день.—І він докладно оповів їй усе: спалення наказу, що робив Рассі графом, призначення Лянжа та його доповідь про отруту і т. д., і т. д.—У мене ще дуже мало досвіду в урядуванні! Граф сердить мене своїми жартами, він жартує навіть у раді, а в світі каже про мене такі речі, правдивість яких ви сами можете перевірити. Він каже, що я—дитина, якою він заправляє, як хоче. Принц, пані, теж чоловік, а такі речі дратують. Щоб довести неправдивість чуток добродія Моска, мене примусили настановити міністром цього небезпечного шахрая Рассі. І от, генерал Конті й досі вважає його за такого могутнього, що ніяк

не наслідиться признатися, хто труїв вашого небожа, він чи Рассі? Мені хочеться віддати генерала Фабіо Конті під суд. Судді побачуть, чи винуватий він у спробі отруєння!

— Хіба, мій любий принце, у вас є судді?

— Як!—скрикнув здивований принц.

— У вас є вчені юрисконсульти, які ходять на вулиці з дуже поважним виглядом. Але вони завжди судять так, як подобається тій партії, яка панує при вашому дворі.

Поки ображений принц промовляв фрази, які більше свідчили про його щирість, ніж про проникливість, герцогиня думала:

— Чи є рація ганьбити Конті? Певна річ, ні! бо тоді шлюб його дочки з цим до банальности порядним маркізом Крешенці стане неможливий.

З приводу цього між герцогинею й принцем почалася безкінечна суперечка. Принц був дуже радий. Заради шлюбу Клелії Конті з маркізом Крешенці, але тільки з цією умовою,—ці слова він сам сказав сердито колишньому комендантові,—він милував його, не зважаючи на спробу отруїти Фабріцію. Проте, за порадою герцогині, він до шлюбу вислав його. Герцогиня гадала, що не кохає Фабріцію, але їй і досі дуже хотілося шлюбу Клелії Конті з маркізом. У неї була якась неясна надія, що, може, поволі Фабріцію перестане думати про неї.

У пориві щастя принц хотів того ж вечора скандально змістити міністра Рассі. Але герцогиня із сміхом сказала йому:

— Чи знаєте ви один Наполеонів вислів? Людина високого становища, на яку дивиться весь світ, не мусить дозволяти собі буйних рухів. Сьогодні ввечері вже надто пізно, одкладемо справи на завтрашній день.

Їй хотілося ще порадитися з графом, якому вона дуже точно оповіла всю вечірню розмову, промовчавши, проте, про часті принцеві натяки на обіцянку, яка отруювала їй життя. Герцогиня надіялася стати такою необхідною принцеві, щоб домогтися від нього безконечної вільготи, коли скаже так і слова: «якщо ви вчините таке варварство і штовхнете мене на цю ганьбу, то я вам ніколи цього не дарую і другого ж дня покину вашу державу!».

Наслухавшись порад герцогині, граф надзвичайно пофілософському поставився до долі Рассі. Генерал Фабіо Конті та Рассі поїхали подорожувати по Піємонті.

У процесі Фабріцію постали деякі труднощі,—на першому ж засіданні судді хотіли одностайно його виправдати. Графові треба було налякати їх для того, щоб вони

протягли процес хоч тиждень і завдали собі клопоту, вислухати всіх свідків.

— Ці люди завжди однакові!—казав собі він.

Другого дня після виправдання Фабріціо дель Донго посів, нарешті, посаду великого вікарія доброго архієпископа Ляндріяні. Того ж дня принц підписав усі потрібні документи на призначення Фабріціо коад'ютором з правом майбутнього приємства,—не минуло й двох місяців, як він був призначений на цю посаду...

Усі хвалили герцогині її небожа за його серйозний вигляд. Але справді наш герой був у розпачі. Другого дня після його увільнення, що супроводилося зміщенням і вигнанням генерала Фабіо Конті та високим фавором герцогині, Клелія знайшла собі притулок у графині Кантаріні. Це була її тітка, стара й дуже багата жінка, яка тільки й знала, що турбувалася про своє здоров'я. Клелія могла б бачитися з Фабріціо. Але якби хто, що хоч трохи знав про їхні колишні відносини, побачив її тепер, то тому б спало на думку, що разом з небезпеками її коханця зникла й любов до нього. Фабріціо не тільки гуляв перед палацом Кантаріні так часто, як це дозволяла пристойність, а ще й з великими клопотами найняв невеличке приміщення якраз проти вікон першого поверху палацу. Одного разу Клелія з цікавості стала біля вікна подитивитися на процесію, але тієї ж хвилини мусила сховатися, немовби вражена жахом. Вона помітила одягненого в чорне вбрання Фабріціо, що скидався на вбогого робітника. Він дивився на неї з вікна цієї хижки, що була затягнена промашеним папером, як і в камері вежі Фарнезе. Фабріціо намагався переконати себе, що Клелія уникає його через неласку свого батька, а її громадська думка приписувала герцогині. Проте, він прекрасно знав іншу причину цього віддалення й ніщо не могло розвіяти його меланхолії.

Він не почував ні виправдання, ні призначення на першу прекрасну посаду, яку він мав за своє життя, ні свого прекрасного становища в світі, ні ретельного упадання усіх духівників та ханжів діоцези. Чарівне помешкання, яке було в нього в палаці Сансеверіна, стало замале для нього. З великою радістю герцогиня віддала йому весь другий поверх свого палацу і дві прекрасні вітальні у першому, де завжди було повно людей, що хотіли привітати молодого коад'ютора. Призначення його на майбутнього архієпископа справило надзвичайне враження в країні. Тепер на чесноту Фабріціо приписували всі ті прикмети його вдачі, які колись так дуже ображали бідних і дурних придвірних.

Фабріціо не помічав усіх цих пошан. Це була добра наука філософії для нього,—він почував себе далеко нещаснішим у цих великих апартаментах з десяти льокаями, що носили його ліврею, ніж оточений огидними тюремниками, у дерев'яній камері на вежі Фарнезе, де жив завжди в страхі за своє життя. Мати й сестра, герцогиня В***, які жили в Пармі, щоб побачити його славу, були здивовані, що він у такій тузі. Маркіза дель Донго, тепер найнеромантичніша з жінок, так занепокоїлася, що все звернула на вежу Фарнезе, де її синові, на її думку, дали якоїсь повільновпливової отрути. Не зважаючи на свою надзвичайну обачність, вона вважала за свій обов'язок порозмовляти з ним про такий дивовижний сум. Фабріціо відповідав тільки сльозами.

Численні привілеї, зв'язані з блискучим становищем, доводили його тільки до поганого настрою. Рідний брат Фабріціо, пустославна й до підлоти егоїстична людина, написав до нього майже офіційного вітального листа і до цього листа додав чека на п'ятдесят тисяч франків, щоб він міг, як писав новий маркіз, купити собі коні та екіпажі, гідні їхньої фамілії. Цю суму Фабріціо одіслав молодшій сестрі, що невдало одружилася.

Граф Моска наказав прекрасно перекласти італійською мовою генеалогію родини Вальсерра дель Донго, видруковану колись по-латинському архієпископом Пармським Фабріціо. Переклад розкішно видано разом із латинським текстом. Гравюри були зроблені в чудесних літографіях Парижу. Герцогині заманулося, щоб гарний портрет Фабріціо був поміщений якраз проти портрету колишнього архієпископа. Цей переклад видрукували, як твір Фабріціо, написаний за час першого ув'язнення. Але все знищилося в душі нашого героя, в нього не було навіть пустославності, такої звичайної на людину. Йому не схотілося прочитати жадної сторінки цього твору, який приписували його руці. Становище в світі зобов'язувало його подарувати один екземпляр в чудесній оправі принцеві, який вважав за свій обов'язок нагородити Фабріціо за ту неминучу смерть, що була так близько від нього. Він дав йому право бувати під час великого виходу в його покоях і титул ексцеленції.

XXVI

Фабріціо кидав глибокий смуток тільки тих хвилин, коли він ховався за скляною шибкою, якою наказав замінити промашений папір. Це вікно було якраз проти палацу Кантаріні, де, як відомо, знайшла собі пристановище

Клелія. Кілька разів йому пощастило бачити її після виходу з цитаделі. Він дуже засмутнів, зауваживши дивну зміну в ній. Це видавалося йому за погану призивітку. Необачність, яку зробила Клелія, поклала на її обличчя вираз шляхетності й справжньої серйозності. Тепер їй можна було дати років тридцять. У такій незвичайній зміні Фабріціо помітив одсвіт якогось непохитного вирішення.

— Вона кожної хвилини заприсягається ніколи не бачити мене, бо таку обитницю вона дала мадонні,— думав він.

Фабріціо не догадувався про всі нещастя Клелії. Вона знала, що її батькові, який дістався до такої великої немилости, можна було повернутися назад до Парми й з'явитися знову при дворі (без якого життя здавалося йому неможливе) тільки в день її шлюбу з маркізом Крешенці. Вона написала батькові про згоду на цей шлюб. Тоді генерал поїхав до Туріно і з суму захворів. Справді, удар од цього важливого вирішення постарів її на десять років.

Вона прекрасно знала, що у Фабріціо було вікно проти палацу Кантаріні, але на нещастя довелося глянути на нього один раз. Ледве вона помічала голову чи постать чоловіка, що нагадував трохи Фабріціо, як її очі відразу ж заплющувалися. Глибока побожність, і віра в заступництво мадонни були їй за єдину надію. Вона мучилася, що не відчуває більше пошани до батька. Вдача майбутнього чоловіка здавалася їй зовсім огидною і не вищою від характеру більшості людей. Крім того, вона обожнювала чоловіка, якого не повинна була ніколи бачити, а він же мав права на неї. Через усе це вона вважала себе за зовсім нещасну і, признаючись, мала рацію. Після шлюбу їй треба було б поїхати за двісті льє від Парми...

Фабріціо знав надзвичайну скромність Клелії. Він знав до якої міри їй не подобався всякий незвичайний вчинок, що міг би після викриття стати за анекдоту. Проте, доведений до краю приступами меланхолії і поглядами Клелії, що рішуче одверталися від нього, він насмілився спробувати підкупити двох прислужників пані Кантаріні, її тітки. Раз, коли, вже спонуило, Фабріціо, в одязі сільського буржуа з'явився перед дверима палацу, де його чекав один з підкуплених слуг. Він назвався приїжджим із Туріно і сказав, що має для Клелії листи від батька. Слуга пішов виконати це доручення і провів його у величезні передпокої на першому поверсі. Тут Фабріціо провів чверть години, мабуть, найтривожнішу за все життя. Якщо Клелія його одштовхне, то в нього ж не буде більше надії на спокій.

— Тоді, щоб розв'язатися з тими обов'язками, які накладає на мене новий сан, я позбавлю церкву од поганого священика і під видуманим ім'ям втечу до якогось картезіянського монастиря.— Нарешті, слуга доповів, що панна Келелія Конті згодна його прийняти. Сміливість зовсім покинула нашого героя. Ішовши східцями на другий поверх, він ледве не впав був із страху.

Келелія сиділа перед столиком, на якому стояла свічка, але ледве вона впізнала у переодягненім чоловікові Фабріцію, як втекла й сховалася в глибині вітальні.

— Ось як ви дбаєте про мій порятунок!—затуливши руками обличчя, скрикнула вона.—А ви ж знаєте, що я, коли мій батько ледве не загинув од отрути, дала обітницю мадонні ніколи вас не бачити. Найнещаснішого дня в моєму житті, коли я вважала за свій обов'язок врятувати вас од смерті, мені довелося одступити од цієї обітниці. Уже й того багато, що я, надаючи штучности і, звичайно, кримінальності обітниці, згоджуюся вас вислухати.

Остання фраза так здивувала Фабріцію, що він зрадив тільки через кілька хвилин. Він чекав найбільшого гніву, а побачив тільки втечу Келелії. Нарешті, він знову опанував себе і загасив єдине світло. Йому здавалося, що він добре зрозумів накази Келелії, проте, проступаючи вглиб вітальні, куди вона втекла за канапу, він весь тремтів. Він не знав напевне, чи не образить бува її, коли поцілує її руку. Вона, уся затремтівши з пристрасти, кинулася йому в обійми.

— Любий Фабріцію,—сказала вона йому,—чому ти так довго не приходив? Мені можна розмовляти з тобою тільки якусь хвилинку, бо це, звісно, великий гріх. А пообіцявши більше з тобою не бачитися я, звичайно, також думала і не розмовляти з тобою. Але як ти міг переслідувати мого батька за таку варварську помсту,—до того ж, його самого мало не отруїли, щоб полегшити тобі втечу. Хіба ти не повинен був би зробити щось заради мене, бо я ж, рятуючи тебе, важила своїм добрим ім'ям? Крім того, ти зв'язаний священним обов'язком. Ти ж не можеш одружитися зі мною навіть, тоді, коли я знайду засіб одштовхнути од себе цього огидливого маркіза. Потім, як ти намілювся тоді, коли проходив похід, бачити мене серед білого дня і отак жахливо порушити святу обітницю, дану мадонні?

Збезтямівши з несподіванки її щастя, Фабріцію стиснув її в своїх обіймах.

Розмова, яка почалася таким числом запитань, не могла кінчитися скоро. Фабріцію оповів про справжню причину

вислання її батька. Герцогиня не втручалася в цю справу, бо вона й на хвилину не сумнівалася, що думка про отруєння належала не генералові Конті. Вона завжди була певна, що це видумка партії Раверсі, яка хотіла замістити графа Моска. Ця, щойно виявлена справжня причина, зробила Клелію дуже щасливою. Вона була у великому розпачі, коли мусіла ненавидіти когось близького Фабріцію. Тепер вона не дивилася вже на герцогиню ревнивими очима.

Щастя, що почалося цього вечора, тривало всього кілька днів.

Чудесний дон Чезаре прибув із Туріно. І, черпаючи сміливість із безконечної доброти свого серця, він насмілювався з'явитися до герцогині. Попросивши насамперед не зловживати його довір'ям, він признався, що його брат, збитий з пантелику неправильним розумінням честі і думаючи, що він зневажений втечею Фабріцію і заплямований громадською думкою, вважав за свій обов'язок помститися.

Дон Чезаре не розмовляв і двох хвилин, як справа була виграна: його справжня чеснота зворушила герцогиню, яка не звикла до таких сцен. Він їй вподобався, як новий для неї чоловік.

— Поспішайте із шлюбом генералової дочки з маркізом Крешенці, а я вам даю слово, що зроблю все можливе, щоб генерала прийняти так, немовби він повернувся з якоїсь подорожі. Я запрошу його на обід. Чи задоволені ви? Звісно, попервах до нього ставитимуться холодно і генералові не слід поспішати з клопотанням про посаду коменданта цитаделі. Але ви ж знаєте, що я почуваю дружбу до маркіза і не збережу злої пам'яті про його тестя.

Озброєний цими словами, дон Чезаре прийшов сказати своїй небозі, що в її руках життя хворого з розпачу батька. Уже кілька місяців він не з'являвся при дворі.

Клелії схотілося побачити батька, що ховався під чужим ім'ям в сільці біля Туріно. Він вбив собі в голову, що пармський двір вимагатиме його від турінського уряду й оддасть під суд. Він видався їй хворий і мало не божевільний. Того ж вечора вона написала до Фабріцію листа про вічну розлуку. Одержавши цього листа, Фабріцію, у характері якого виявилось багато подібного до вдачі його коханки, відразу ж вступив до монастиря Велледжа, що був у горах за десять льє від Парми. Лист Клелії був на десять сторінок. Колись вона заприсягалася йому ніколи не одружуватися без його згоди з маркізом

Крешенці. Тепер вона просила її в нього. У листі, намов-
ненім найщирішою дружбою, Фабріціо із глибини Валле-
джейської самотності дав свою згоду.

Одержавши цього листа, в яким дружне почуття, треба
признатися, обурило Клелію, вона сама призначила день
свого шлюбу. Це весілля ще збільшило блиск пармського
двору цієї зими.

Рануц-Ернест у глибині душі був скнара. Але він, до
безтями заковавшись, сподівався, що герцогиня завжди
буде при його дворі. Він попросив матір взяти від нього
чималеньку суму й справити як слід весілля. Обергофмай-
стерина зуміла з цього збільшення видатків чимало взяти
на святкування. Цієї зими пармські свята нагадали їй пре-
красні дні міланського двору й чарівного принца Ежена,
віце-короля Італійського, добрість якого залишила такий
довгий спогад.

Обов'язки коад'ютора покликали Фабріціо назад до Пар-
ми. Але він оголосив, що з благочестивих міркувань і да-
лі житиме самотній у невеликій помешканні, яке приму-
сив узяти в архієпископському домі його протектор, мон-
сіньор Ляндріяні. Він там заперся з одним тільки слугою.
Отож, він не з'явився ні на одному такому блискучому
придвірному святі, чим заслужив у Пармі й у своїй май-
бутній діоцезі репутацію святого. Наслідок цієї самотно-
сти, яку на Фабріціо навів глибокий сум і безнадійність,
був несподіваний: у доброму архієпископові Ляндріяні, що
завжди його любив і давно плекав думку зробити його собі
за коад'ютора, прокинулися заздрощі. Архієпископ вважав
за свій обов'язок ходити на всі придвірні свята, як того
й вимагає звичай в Італії. У таких випадках він одягався
у вбрання для великих церемоній, що було майже таке,
в якому його бачила під час служби в катедральному со-
борі. Сотні слуг, що збиралися в колонних передпокоях
палацу, не пропускали нагоди встати й попросити бла-
гословіння в монсіньора, який охоче спинявся й роздавав
його. Одного такого моменту серед урочистої мовчанки,
монсіньор Ляндріяні почув чийсь голос:

— Наш архієпископ їздить на балі, а монсіньор дель
Донго не виходить із кімнати.

З цього моменту безкінечний фавор, який мав в архи-
єпископському домі Фабріціо, скінчився. Та він міг літати
вже власними крилами. Уся ця поведінка, навіяна розпа-
чем, що його завдав шлюб Клелії, справила вражіння про-
стої й високої побожності,—переклад фамільної генеалогії,
в яким почувалася найнестримніша пустославність, ханжі
читали, як священну книжку. Видавці випустили літогра-

фований портрет Фабріціо, що його, здебільшого, розкупив нарід за кілька днів. Через своє неуміння гравер намалював біля портрета багато орнаментів, які повинні бути тільки на портретах архієпископів,—на їх коад'ютор і претендувати не міг. Побачивши один з цих портретів, архієпископ до безкраю розгнівався. Він наказав покликати Фабріціо й звернувся до нього з суворою доганою у таких висловах, які через серце часто бувають грубі. Як і треба було думати, Фабріціо не силував себе, щоб повестися так, як в подібних випадках поведився Фенельон. Із скромністю й пошаною він вислухав архієпископа. Після прелатової промови він оповів усю історію перекладу цієї генеалогії, зробленого з наказу графа Моска ще за першого ув'язнення. Вона була видрукована із світською метою, а це, йому здавалося, не личить людині його сану. Щодо портрету, то Фабріціо тут не при чому, бо він однаково втручався в друге видання, як і в перше. Одержавши від видання під час свого замкнення в архієпископському домі двадцять чотири примірники другого видання, він послав слугу купити двадцять п'ятий примірник. Довідавшись таким чином, що портрет продається по трицять су, він одіслав видавцеві сотню франків, як плату за ті двадцять чотири примірники. Усі ці докази, висловлені найпереконливішим тоном людиною, в якій були інші прикраси на серці, довели гнів архієпископа до краю. Він дійшов до того, що став обвинувачувати Фабріціо в лицемірстві..

— Ось що значить бути походженням із простого люду,—подумав Фабріціо,—навіть найрозумніші з них такі.

Та в нього були серйозніші клопоти. Його тітка в листах вимагала, щоб він знову оселився в апартаментах палацу Сансеверіна або, принаймні, хоч одвідував би її іноді. Фабріціо був певний, що він там почує розмови про величні свята в маркіза Крешенці з приводу шлюбу, а йому здавалося, що він не витримає такої сцени.

Коли церемонії шлюбу закінчилися, Фабріціо цілий тиждень провів мовчки, наказавши своєму слугі й челяді архієпископського дому, яка мала в ним справи, не звертатися до нього з жадним словом.

Архієпископ Ляндіріані, почувши про цю новину, наказував кликати до себе Фабріціо частіше, ніж звичайно, і намагався заводити з ним довгі розмови. Він навіть доручив йому бесіди з деякими сільськими каноніками, які вважали, що архієпископ порушує їхні привілеї. Фабріціо до всього цього ставився дуже байдуже, як та людина, що в неї інше на думці.

— Краще було б мені стати ченцем,—думав він,—я б

менше мучився між скелями Велледжі.— Він одвідав тітку і, обіймаючи її, не здолав стримати сліз. На її думку, він дуже змінився: очі йому, що ще побільшали од надзвичайного змарніння, глибоко запали,—в бідній чорній і поношеній одежі простого священика він був такий худий і нещасний, що герцогиня попервах сама заплакала. Але через хвилину вона догадалася, що ця переміна у вродливому юнакові сталася через шлюб Келелії, і в неї з'явилося почуття, хоч і вриховане, але майже рівне по силі архиєпископовому. Вона була така жорстока, що навмисне довго розмовляла про деякі цікаві подробиці чарівного весілля маркіза Крешенці. Фабріціо нічого не відповів, але очі йому заплющилися майже конвульсійно і він став ще блідіший, ніж був, хоч це попервах здавалося неможливим. Цих моментів уразливого болю його блідість набирала зеленого відтінку.

Прийшов граф Моска. Те, що він побачив, здалося йому неймовірним. Він остаточно вилікувався від ревнощів, які завжди раніше викликав у нього Фабріціо. Цей дотепний чоловік уживав найделікатніших і найцікавіших прийомів, щоб викликати в Фабріціо інтерес до світських подій. У графа до Фабріціо завжди було багато пошани й досить дружби. Коли ж ревнощі зникли, ця дружба стала мало не завдяченістю.

— Справді, дорогою ціною він купив собі кар'єру,—згадавши його нещастя, подумав він.

Під приводом показати картину Пармезана, яку принц прислав герцогині, граф одвів Фабріціо набік.

— Ось що, мій друже, поговоримо, як чоловіки: чи можу я стати хоч чимбудь вам у пригоді? Вам нічого боятися моїх запитань. Але, кінець-кінцем, може, вам потрібні гроші чи, може, я зможу вам допомогти владою? Кажіть, я слухаюся ваших наказів. Якщо ви волієте написати, напишіть мені.

Фабріціо ніжно обійняв його й заговорив про картину.

— Ваша поведінка — шедевр найтоншої політики,—почавши знову розмову легковажним тоном, сказав граф,—ви створюєте собі дуже привабливе майбутнє. Принц вас шанує, нарід вам поклоняється, через вашу чорну поношену одіж монсіньйорові Ляндріяні погано спиться уночі. Набивши вже трохи собі руку у справах, я заприсягаюся, що не дав би жадної поради, якби подумав зробити вас ще досконалішим, ніж бачу. Ваш перший крок у світі у двадцять п'ять років довів вашу досконалість. Про вас багато розмовляють при дворі, а чи відомо вам

чому ви завдячені такій особливій пошані за ваших літ? Поневіній чорній одежі. Як ви знаєте, ми з герцогинею володіємо одним старовинним домом Петрарки, що стоїть на прекрасному пагорку серед лісу, в околицях По. Якщо колинебудь вас стомлять всілякі дрібниці, прикrostі або заздрості, то, мені здається, ви зможете тоді стати за спадкоємця Петрарки,—слава його тільки збільшить вашу.—Граф натружував увесь розум, щоб збудити дотепами по-смішку на обличчі анахорета, але йому не щастило. Переміна здавалася справді дивною, бо до останнього часу на обличчі Фабріціо часом не до речі з'являвся хтивий і веселий вираз, що псував його. Граф пішов, сказавши йому, що навіть за такого замкненого життя було б дуже дивно не з'явитися до двору другої суботи,—це якраз був день народження принцеси. Це слово, як кинджал ударило Фабріціо.

— Боже мій!—подумав він,—що мені робити там у палаці?—він не міг без тремтіння думати про зустріч, яка могла статися при дворі. Ця думка поглинула всі інші. Він дійшов до висновку, що йому залишається тільки одне: з'явитися до палацу, коли одчиняться двері сальонів.

Справді, імя монсіньйора дель Донго було одним із перших, оповіщених на цьому великому урочистому вечері. І принцеса прийняла його з якнайбільшою пошаною. Очі Фабріціо спинилися на дзигарях і, коли він помітив, що пробув у цьому сальоні двадцять хвилин, то встав, думаючи виходити вже, коли раптом до матері ввійшов принц. Пробувши з ним кілька хвилин, Фабріціо спритно наблизився до дверей, але тут несподівано стався один із тих невеличких жартів, які обергофмайстерина так добре вміла влаштовувати: черговий камердинер догнав його і сказав, що він призначений принцеві за партнера у віст. У Пармі це вважалося за велику честь, багато вищу за те становище, яке мав коад'ютор у світі. Грати у віст—честь навіть для самого архієпископа. З першого слова камердинера Фабріціо почув, як забилося його серце і, буди смертельний ворог всякої сцени, він ледве не сказав, що зомліває. Але думка про розпити і вислови жалю була ще гірша, ніж сама гра. Цього дня він почув жах до розмов.

На щастя, серед великих осіб, які прийшли вітати принцесу, був і генерал ордену міноритів. Цей дуже вчений чернець, гідний суперник Фонтана і Дювуазена, сидів у далекому кутку сальону. Фабріціо став так, щоб не бачити вхідних дверей, і забалакав з ним про теологію, але до нього донеслися прізвища пана маркіза й пані

маркізи Крешенці, про яких оповіщали. Несподівано для самого себе Фабріцію відчув лютий приступ гніву.

— Якби я був Борсо Вальсерра,—подумав він (це був один із генералів першого Сфорца),—я проткнув би його кинджалом із слоновою ручкою, який Клелія мені подарувала того щасливого дня. І я б його провчив, він знав би, що значить мати нахабство з'являтися з цією маркізою туди, де я є.

Його обличчя так змінилося, що генерал ордену міноритів сказав:

— Ваша ексцеленція погано себе має?

— Мені шалено болить голова!.. Це освітлення погано впливає... і я остаюся тільки тому, що мене призначено на принцеву партію у віст.

Почувши ці слова, генерал ордену міноритів, що сам був з буржуа, дуже зніяковів: не знаючи, як йому поводитися, він почав кланятися Фабріцію, який з свого боку, схвилювавшись більше за генерала, став розмовляти з гарячковою поквалітивістю. Він зауважив, що навколо нього велика мовчанка, але оглядатися йому не хотілося. Раптом по пюпітрі ударив смичок. Програла ритурунелю і славнозвісна пані П... проспівала таку славетну колись арію Чімарозе.

Фабріцію спокійно вислухав перші такти, але незабаром його гнів згас і йому дуже захотілося плакати.

— Великий боже, яка чудесна сцена!.. І це в моїй одежі!—він вважав, що краще розмовляти про самого себе.

— Ці неможливі головні болі, на які, іноді, як от сьогодні ввечері, не доводиться зважати,—сказав він генералові ордену міноритів,—кінчаються приступами сліз, що можуть дати поживу всяким балачкам про людину його сану. Отож, я прошу ваше преосвященство дозволити мені плакати, дивлячися на вас,—не звертайте на це ніякої уваги!

— Наш благочинний з Катанцари хворий на те ж саме,—сказав генерал ордену міноритів. І він почав тихим голосом якусь довгу історію.

Безглуздість цієї історії, в якій докладно оповідалося про вечерю благочинного, примусила посміхнутися Фабріцію,—а цього давно вже з ним не траплялося. Але він незабаром перестав слухати генерала ордену міноритів. Пані П... почала співати в божественним талантом арію Перголезе (принцеса любила старовинну музику). Раптом за три кроки од Фабріцію почувся невеликий шум. Вперше за цей вечір він оглянувся. На кріслі, яке щойно проскрипіло по паркеті, сиділа маркіза Крешенці,—її очі, наповнені сльозами, зустрілися з очима Фабріцію, які були не в

кращому стаці. Маркіза опустила голову. Фабріціо дивився на неї кілька секунд: він немовби впізнавав цю, засипану діамантами, голову. Але в його погляді відбивався гнів і зневага. Потім він подумав:

— Мої очі ніколи не дивитимуться на тебе.— Він повернувся до отця генерала й сказав йому:—от, нещастя! мій біль напосів дужче, ніж будьколи.

Справді, Фабріціо більше, як півгодини заливався сльозами. На щастя, жахливо виконана симфонія Моцарта,—це звичайна річ у Італії,—стала йому в пригоді й поспособила осушити сльози.

Він тримався спокійно й не повертав очей до маркізи Крешенці. Але пані П... заспівала знову й душа Фабріціо, облегшена сльозами, остаточно заспокоїлася. Тоді життя стало перед ним у іншому світі.

— Невже я сподівався навіки забути її?—подумав він.—Хіба це можливо? Чи можна бути нещаснішим, ніж я ці два два місяці?—спало йому на думку.—А як ніщо не може збільшити муки, то навіщо мені одбирати в себе насолоду споглядати її? Вона забула свою присягу. Вона легковажна, а хіба не всі жінки однакові? Та небесної краси не одбереш од неї. Один її погляд доводить мене до екстазу, а мені ж доводиться силувати себе, щоб глянути на інших, яких усі вважають за красунь. Отже, чому не дозволити собі захоплюватися? Хоч це, принаймні, буде за хвилину відпочинку.

Фабріціо трохи знав людей, але не мав досвіду в незнаній йому пристрасті, тому він подумав, що хвильове вдоволення, якого він прагнув, зведе на нівець всі його двомісячні зусилля забути Клелію.

Нещасна жінка приїхала на свято, присилувана до цього чоловіком. Їй хотілося поїхати відціля через півгодини, пославшись на нездоров'я, але маркіз сказав їй, що подати екіпаж в той час, коли багато їх ще тільки перебуває, річ зовсім незвичайна,—це можуть тлумачити, як затаєну критику свята принцеси.

— Як придвірний кавалер,—додав маркіз,—я подинен бути тут, у розпорядженні принцеси доти, поки вої не роз'їдуться. Може трапитися, та воно так і буде, що мені доведеться давати накази челяді,—вона така неуважна! Вам же не захочеться, щоб якийсь звичайний шталмайстер принцеси скористався з такої чести.

Клелія послухалася. Вона не бачила Фабріціо і сподівалася, що він не прийде на свято. Але, коли почався концерт і принцеса дозволила дамам сісти, Клелія, дуже нездогадлива в такій справі, прогавила найкращі місця біля

принцеси їй повинна була шукати фотелю в глибині залі, якраз у тому далекому кутку, де сидів Фабріціо. Коли вона підійшла до крісла, їй впав в око такий незвичайний на це місце, костюм генерала ордену міноритів,—вона попервах не помітила того худорлявого, одягненого в просте чорне вбрання, чоловіка, який з ним розмовляв. Проте, через якийсь таємничий рух її очі спинилися на цьому чоловікові.

— Тут усі чисто в мундирах та в багатих таптованих костюмах, хто ж це в такій простій чорній одежі?—вона глянула на нього з глибокою увагою. Раптом якась дама, що хотіла сісти поруч, примусила її одступитися до свого крісла. Тоді Фабріціо повернув голову. Він так змінився, що вона не впізнала його. Спочатку їй спало на думку:

— Як цей чоловік схожий на нього, це, мабуть, його старший брат. Але ж я думала, що він старіший од нього на кілька років, а цьому чоловікові літ сорок.—Раптом з руху вуст вона впізнала Фабріціо.

— Нещасний, як він страждав!—подумала вона. І, зрадивши свою обітницю, вона схилила голову, обважніла із суму. Її серце переповнилося жалем,—виходивши з цитаделі після дев'ятимісячного ув'язнення, він був зовсім не такий. Вона більше не дивилася на нього, але, не повертаючи очей в його бік, бачила всі його рухи.

Вона бачила, як після концерту він підійшов до принцевого граального столу, що стояв за кілька кроків од трону. У неї вирвалося зідхання, коли Фабріціо став так далеко від неї.

Але маркіз Крешенці дуже обурився, що його жінка сіла так далеко від трону. Цілий вечір йому довелося переконувати одну даму, яка сиділа через три кресла від принцеси і чоловік якої був винен йому гроші, щоб вона помінялася місцями з маркізою. Звісно, сердешна жінка не погоджувалася. Тоді він знайшов свого винуватця, її чоловіка, який наказав послухатися сумного голосу доказів і, кінець-кінцем, маркізові пощастило зробити обмін. Він пішов за своєю дружиною.

— Ви завжди надто скромні!—сказав він їй,—чому ви йдете, опустивши очі? Вас можуть мати за якусь буржуазку, яка дивується з усього, що бачить тут і на яку всі із здивованням дивляться. Ця божевільна обергофмайстерина завжди таке робить! А ще говорять про затримку прогресу якобінізму! Уявіть же, що ваш муж має перше місце серед чоловіків при дворі принцеси. Коли б республіканцям пощастило знищити не тільки двір, а й шляхту, то ваш чоловік однаково зостанеться найбагатішим в усій державі. А ви це погано запам'ятали!

Фотель, куди маркізові пощастило посадити свою жінку, був за шість кроків од грального принцевого столу. Йй видно було Фабріціо тільки в профіль, але він видався йй тепер дуже змарнілим і байдужим, хоч раніше найменша дрібниця привертала ййого увагу. Клелія дійшла до жахливого висновку: Фабріціо зовсім змінився. Він забув йй. Коли він і змарнів, то тільки через те, що з нього став суворий відлюдник, якого заповонила доброчесність. Розмови сусід ще більше переконали Клелію в цій сумній думці. Ім'я коад'ютора було у всіх на вустах. Усі шукали причини високої ласки, яку він мав. Не зважаючи на молодість, ййого запрошено до гри з принцем. Усі захоплювалися чемною байдужістю і величним виглядом, з яким він грав, навіть тоді, як повибивав карти ййого височности.

— Це неймовірно!—скрикували старі придвірні.—Од фавору ййого тітки в нього зовсім закрутилася голова!... Але, дасть бог, це не протягнеться довго. Наш монарх не любить, щоб при ньому хтось набирав такого високомірного вигляду.

Герцогиня підійшла до принца. Придвірні, що трималися далеченько од грального столу, почули з розмови принца тільки окремі випадкові слова, але помітили, що Фабріціо дуже почервонів.

— Тітка провчила ййого за байдужий вигляд,—сказали вони. Але Фабріціо якраз тоді почув голос Клелії. Вона відповідала принцесі, яка, обійшовши баль, звернулася до жінки свого придвірного кавалера. Надійшов момент, коли Фабріціо треба було мінятися місцями у віст. Він опинився якраз проти Клелії і, споглядаючи йй, кілька разів поринав у щастя. Почуваючи ййого погляд, сердешна маркіза зовсім зніяковіла. Кілька разів вона забувала про свою обітницю: бажаючи одгадати, що коїться в серці Фабріціо, вона часто спиняла на ньому очі.

Гра принца кінчилася. Дами встали, щоб пройти до залі вечеряти. Сталося невелике безладдя. Фабріціо опинився зовсім близько од Клелії. Він був ще й досі непохитно рішучий, та раптом до нього донеслися ті ледве чутні пахощі, якими вона душила своє вбрання. Відчуваючи їх, він забув обіцянку. Він підійшов до неї і пошепки, немов балакаючи сам із собою, промовив два вірші з сонету Петрарки, якого, надрукувавши колись на шовковій хустці, прислав йй з озера Маджоре: «яке велике було моє щастя, коли весь натовп вважав мене за нещасного, але тепер змінилась в мене доля!»

— Ні, він не забув мене,—подумала з радісним захопленням Клелія,—ця прекрасна душа не зрадила мене!

Прекрасні очі, що навчили кохання,
Вам не побачить іншою мене!

Клелія насмілилася повторити про себе ці два вірші. Відразу ж після вечері принцеса пішла до себе. Принц послідував за нею й не показався в прийомних залах. Ледве гості про це довідалися, як усім їм відразу ж схотілося від'їздити. У передпокоях сталося справжнє безладдя. Клелія опинилася зовсім близько од Фабріціо. Глибоке нещастя, що відбивалося на його обличчі, завдало їй жалю.

— Забудемо минуле,—сказала вона йому,—й бережіть це на спогад про дружбу.—Промовивши ці слова, вона опустила віяло так, щоб він міг його взяти.

Усе змінилося в очах Фабріціо: за одну хвилину з нього став інший чоловік. Другого дня оголошено, що замкнення кінчилося, і він знову оселився в чудесних покоях палацу Сансеверіна. Архiepіскоп казав і думав, що через ласку, яку принц виявив, запросивши до гри Фабріціо, новоявлений святий втратив голову. Герцогині здавалося, що він дійшов згоди з Клелією. Ця думка подвоїла нещастя, яке завдавав спогад про фатальну присягу, вона наважилася виїхати відціля. Її безумство вразило всіх. Як! Одійти від двору в той час, коли ласка, якою її осипали, здавалася безмежна! Граф, зовсім щасливий після того, як побачив, що між Фабріціо і герцогинею нема ніякого кохання, часто казав своїй подрузі:

— Цей новий принц суцця чеснота, але ж я його назвав ця дитина. Чи простить він колисьнебудь мене? І в мене є тільки один засіб помирити його зо мною: це—відсутність. Я буду ставитися до нього чемно й з пошаною, а потім захворію й попрошу відпустки. Ви ж дозволите мені? Тепер у Фабріціо кар'єра забезпечена. Чи підете ви на величезну жертву,—додав він посміхнувшись,—перемінити величний титул герцогині на інший, багато скромніший? Для більшої розваги я кину всі справи в цілковитому безладді. У мене було чотири чи п'ять добрих робітників у всяких моїх міністерствах, але два місяці тому я перевів їх на пенсію, бо вони читали французькі журнали. Замість них тепер першорядні негідники.

Після нашого від'їзду принц опиниться в такій скруті, що, не зважаючи на огиду до вдачі Рассі, він, без сумніву, покличе його назад. А я тільки й жду наказу од тирана, що в його руках моя доля, написати ніжно-дружнього листа до мого друга Рассі й сказати йому, що не забаром по правді оцінять його заслуги.

Ця серйозна розмова відбувалася другого дня після повороту Фабріцію до палацу Сансеверіна. Герцогиня ще була під вражінням радості, яка просвічувалася в усіх вчинках Фабріцію.

— Отже,—думала вона,—ця маленька святоша мене обдурила! Вона не здолала і трьох місяців чинити опір своєму коханцеві.

Певність щасливої розв'язки надавала боязкому принцеві сміливості в коханні. Якось він довідався, що в палаці Сансеверіна готуються до від'їзду. Камердинер француз, що не дуже вірив у чесноту великих дам, зробив його сміливим щодо герцогині. Ернест V допустився вчинку, який суворо засудила принцеса і всі розумні придвірні люди. А нарід побачив у ньому доказ того дивного фавору, яким користалася герцогиня.

— Ви від'їздите,—сказав він їй серйозним тоном, який здався герцогині огидним,—ви від'їздите! Ви хочете зрадити й порушити свою присягу! А тим часом, коли б я запізнився на десять хвилин, помилувати Фабріцію, він був би мертвий. А ви кидаєте мене нещасного! Без ваших присяг мені бракувало б сміливості полюбити вас так, як я кохаю зараз. Невже у вас немає честі?

— Подумайте добре, мій принце, хіба ви за все своє життя були такі щасливі, як останні чотири місяці? Ваша слава, як монарха, і, смію думати, ваше щастя, як чесною людини, ніколи не стояло так високо. Ось що я вам пропоную: коли зробите ласку згодитися, щоб я не була вам за коханку на якусь коротку хвилину в силу присяги, даної під страхом, то я присвячу всі хвилини свого життя вашому щастю, я буду завжди така, як ці чотири місяці! а, може, колись кохання й завінчає нашу дружбу. Я не заприсягалась би в противному.

— Гаразд,—с крикнув захоплений принц,—візьміть собі іншу роль, будьте ще вище, царюйте наді мною й над моїми володіннями, будьте мені за прем'єр-міністра. Я вам пропоную такий шлюб, який дозволяють сумні умови мого становища. Ми маємо приклад недалеко: король Неапольський недавно одружився з герцогинею де-Партано. Я вам пропоную все можливе, а саме такий шлюб. Я зараз висловлю думку сумної політики, щоб довести вам, що я вже не дитина й подумав про все. Мені доведеться бути останнім монархом з мого роду, і ще за життя я з сумом побачу, як великі монархи порядкуватимуть моєю спадщиною. Я благословляю ці надзвичайно серйозні прикро-

сті, бо через них я можу довести свою пошану і пристрасть.

Герцогиня не вагалася ні хвилини. Принц нудив її, а граф здавався надзвичайно привабливим. На світі був тільки один чоловік, якого б вона воліла графові. До того ж, вона панувала над графом, а принц, через своє становище, більш або менш панував би над нею. Крім того, він може бути непостійний і завести собі коханок. Різниця віку, що виявилася б через кілька років, дала б йому на це право.

З першої хвилини перспектива нудьги вирішила все. Проте герцогиня, намагаючися бути чемною, попросила дозволу подумати.

Надто довго було б тут оповідати, про ті звороти майже ніжних фраз і ті безмежно ласкаві вислови, якими вона зуміла подати свою відмову. Принц розгнівався. Він побачив, що його щастя тікає від нього. Що він робитиме, коли герцогиня покине його двір? До того ж, яка образа, коли тебе одкидають! «Нарешті, що скаже мій камердинер француз, коли я йому оповім про мою поразку?»

Герцогиня тямуще заспокоїла принца й поволі змінила балачку.

— Якщо ваша височність згодиться не вимагати виконання фатальної присяги, яка в моїх очах жахлива, бо викликає зневагу до самої себе, то я прожила б усе життя при вашому дворі і двір був би завжди такий, як цієї зими. Усі мої хвилини будуть присвячені, щоб ошчасливити вас, як чоловіка, і уславити, як монарха. Коли ви вимагатимете, щоб я виконала присягу і заплямувала б рештки свого життя, мені доведеться тієї ж хвилини покинути вашу державу й ніколи сюди не вертатися. Той день, коли я втрачу свою честь, буде останній день, коли я вас бачитиму.

Але, принц, як усі боязкі люди, настоював. До того ж, його гордості людини й монарха були ображені одмовою. Він подумав про ті труднощі, які довелося б витерпіти, щоб визнали цей шлюб, але, проте, вирішив перемогти.

Протягом трьох годин обидві сторони повторювали однакові докази, змішані з дуже гострими виразами. Принц скрикнув:

— Ви, пані, хочете переконати мене, що у вас немає честі? Якби я чинив опір так довго, як ви того дня, коли генерал Фабіо Конті отруював Фабріціо, вам би тепер довелося клопотатися про спорудження йому гробниці в якійсь пармській церкві.

— Та тільки не в пармській! Не в цій країні отруйників!

— Так? гаразд! від'їздить, пані герцогине?—промовив із гнівом принц. Моя зневага супроводитиме вас!

Він хотів піти, тому герцогиня тихо сказала:

— Добре, приходьте сюди ввечері о десятій годині зовсім таємно. Але ваш вибір дуже поганий. Ми бачитимемося востаннє, а я б присвятила все життя, на те, щоб ви стали таким щасливий, яким тільки може бути принц у цей вік якобінізму. Подумайте, чим стане ваш двір, коли нікому буде одвертати його від бруду звичайної тут злости?

— Поміркуйте й ви з свого боку! Ви одмовляєтеся від пармської корони, навіть більше, ніж од корони, бо з вас була б не звичайна нелюбима принцеса, одружена політикою. Усе моє серце—ваше, ви назавжди стали б абсолютною господинею над моїми вчинками і державою.

— Так, але принцеса, ваша мати, мала б право мене неважити, як якусь нищу інтриганку.

— Так що ж! я дав би принцесі пенсію і вислав би її.

Ще три чверти години чулися гострі репліки. Принц в якого була делікатна душа, не міг наважитися ні скористатися з свого права, ні одпустити герцогиню. Хтось йому сказав, що жінки після першої хвилини оволодіння, яке б воно не було, зостаються з тим чоловіком, який це зробив.

Прогнаний обуреною герцогинею, він увесь тремтівши і почувавши себе дуже нещасним, насмілився прийти без трьох хвилин на десятую годину. О десятій з половиною герцогиня сіла в екіпаж і поїхала до Больонї. Бувши вже за державою принца, вона написала графові:

«Жертву принесено. Не просіть мене, щоб я була весела якийсь місяць! Мені не доведеться бачитися більше з Фабріціо. Я вас чекаю в Больонї і, коли хочете, стану графинею Моска. Я тільки прошу вас про одне,—не примушуйте мене ніколи знову з'являтися в тій країні, яку я кинула і завжди пам'ятайте, що замість 150.000 ренти, у вас буде не більше, як тисяч тридцять чи сорок. Усі дурні роззявивши рота дивитимуться на вас, а поважатимуть вас тільки тоді, як ви знизитеся до рівня їхніх нікчемних ідей. Ти цього хотів, Жорже Данден!».

Через тиждень шлюб справили в Перуджі, у тій церкві, де були поховані графові предки. Принц був у розпачі. До герцогині приїздили три чи чотири кур'єри від нього, але вона їх не приймала і одсилала, не розпеча-

тавши листів. Ернест V багато нагородив графа й дав велику ґстьожку свого ордену Фабріціо.

— Що найбільше мені подобалося, так це прощання. Ми розлучилися, як найкращі в світі друзі,—оповідав граф новій графині Моска делля Ровере.—Він мені дав велику еспанську ґстьожку і діаманти, які, звичайно, коштують дорожче за ту велику ґстьожку. Він мені сказав, що зробив би мене герцогом, якби не хотів залишити за собою засобу повернути вас назад до своєї держави. Мені доручено оголосити вам,—це прекрасна місія чоловікові!—що, коли ви згодитеся повернутися до Парми, хочби навіть на один тільки місяць, то я стану герцогом з ім'ям, яке ви виберете, а у вас буде чудесний маєток.

Герцогиня майже з жахом від цього відмовилася.

Після сцени, що сталася на придвірному балі і немовби все вирішила, Клелія, здавалося, не згадувала про кохання, яке в неї спалахнуло тієї хвилини. Жорстокі муки сумління заповнили цю чеснотну й чесну душу. Це прекрасно розумів Фабріціо і, не зважаючи на всі надії, важкий сум не кидав його душі. Цього разу він не замкнувся, як під час шлюбу Клелії.

Граф просив свого небожа докладно повідомляти йому про всі двірські події, і Фабріціо, що почав розуміти, чим він йому завдячений, обіцявся сумлінно виконувати цю місію.

Фабріціо, як усе місто й двір, не сумнівався, що його друг думає повернутися згодом до міністерства із більшою владою, ніж будь-коли. Віщування графа незабаром сталося: менше, ніж через півтора місяці після його од'їзду, Рассі став за прем'єр-міністра, а Фабіо Конті—за військового. В'язниці, що за графа майже спорожніли, наповнилися знову. Прикликаючи до влади цих людей, принц думав помститися герцогині. Він збожеволів з кохання й особливо ненавидів свого суперника графа Моска.

У Фабріціо було дуже багато справ. Сімдесятдво-літній монсеньйор Ляндріяні дуже знесилив і майже не виїздив із свого палацу,—коад'ютор мав виконувати мало не всі його справи.

Змучена докорами сумління й залякана словами свого духівника, маркіза Крешенці винайшла прекрасний спосіб уникати поглядів Фабріціо. З приводу кінця першої вагітності, вона зробила з свого палацу в'язницю. Але біля палацу був величезний сад. Фабріціо зумів туди доступитися і розклав на алеї, яка найбільше подобалося Клелії, букети квітів так, як колись вечорами за останніх днів

ув'язнення вона його вчила у вежі Фарнезе!—він розмістив їх так, щоб вона розуміла, що хотілося йому сказати.

Ця спроба маркізу дуже розсердила. Її душу хвилювали то муки сумління, то жага. За кілька місяців вона не дозволила собі жадного разу спуститися до саду палацу. Клелія намагалася навіть і погляду туди не кидати.

Фабріціо починав думати, що вона назавжди розлучена з ним і розпач починав також опановувати його душу. Світ, серед якого минало його життя, був до смерті огидний йому і якби він напевно знав, що граф без міністерства буде спокійний, то замкнувся б у своєму невеликому помешканні архієпископського дому. Йому приємно було жити насамоті із своїми думками і не чути людського голосу, бо він бачив людей тільки, коли до нього приходили у справі.

— Але,—думав він,—в інтересах графа й графині Моска мене ніхто не заступить!

Принц і далі виявляв до нього пошану, яка висувала його на перший ряд при цьому дворі. Цим фавором він здебільшого був завдячений сам собі. Надзвичайна стриманість Фабріціо, що з'ясовувалася байдужістю, що іноді робила огидливими всі переживання дрібних пристрастей, які наповнюють людське життя, обурювала молодого принца. Він часто казав, що Фабріціо однаково розумний, як і його тітка. Але чеснотна душа принцева мимохіть помітила одну істину: ніхто до нього не ставиться так чемно й щиро, як Фабріціо. Навіть найнижчі з придвірних звернули увагу на те, що значіння Фабріціо ніяк не відповідає простому санові коад'ютора. Принц ставився до нього з більшою пошаною, ніж до самого архієпископа. Фабріціо написав графові, що коли в принца вистачить розуму помітити те безладдя, до якого довели справи міністри Рассі, Фабіо Конті, Цурле та інші, то Фабріціо буде звичайним посередником, за допомогою якого принц, не компромітуючи своєї гідності, зробить перший крок.

«Коли б не було фатального слова ця дитина, сказаного одним геніальним чоловіком про найсвітлішу персону, то його світлість давно б уже скрикнув: «повертайтеся ж швидше і проженіть од мене всіх цих голодранців!—плав він графові Моска.—Якби жінка того геніального чоловіка згодилася б зробити один вчинок, такий незначний для неї, то відразу ж графа покликали б назад із захопленням: але він повернеться ще з більшою пошаною, якщо почекає часу, коли плід зовсім виспіє. До того ж у сальонах принцеси од нудьги вмирають, розважаються там тільки безглуздими вчинками Рассі, який, зробившись графом, став

маніяком. Щойно видано суворі накази для всіх, в кого немає восьми поколінь шляхтичів у роді: «такий не сміє з'являтися більше на вечірки принцеси». (Точний вислів наказу). Усі чоловіки, що мають право входити вранці до великої галерії та перебувати там, коли принц, іде до меси, і далі користуватимуться з цього привілею. Але всім новакам треба дати докази восьми поколінь. З приводу цього кажуть, а воно, звісно, так і є, що в Росії немає зовсім ніяких поколінь.

Певна річ, листи пошти не довірялися. Графиня Моска відповіла з Неаполю: «У нас щочетверга концерти, а щонеділі бесіди. Ніде повернутися в наших сальонах. Граф, захоплений розкопками, на які витрачає щомісяця тисячу франків, щойно викликав із Абруцьких гір робітників, що коштують його тільки по двадцять су на день. Звісно, тобі треба приїхати до нас. Уже разів двадцять я тебе, невдячного, прошу про цю послугу».

Фабріціо не слухався: прості листи, які він писав щодня графові й графині, здавалися йому майже непосильним тягарем. Та йому можна це пробачити, коли сказати, що добрий рік він провів так само, як і раніше, не сказавши жадного слова маркізі. Усі його спроби хоч якнебудь налагодити зв'язок, вона з жахом одкидала. Життєва нудьга примушувала Фабріціо додержуватися упертої мовчанки. Він порушував її тільки при дворі під час виконання обов'язків. А мовчанка, разом із справжньою чистотою його життя, навіювала на всіх таку надзвичайну пошану до нього, що він вирішив, нарешті, послухатися своєї тітки.

— Принц тебе так шанує зараз,— писала вона—що не забаром од нього можна чекати найгіршого. Тоді він всіляко виявлятиме до тебе зневагу, а немилосердні образи придвірних не забаряться посипатися за цією зневагою. Які б не були статечні ці дрібні деспоти, проте, вони змінюються, як і мода, через нудьгу. Ти можеш знайти силу проти монархової примхи тільки в казанні. А ти так прекрасно імпровізуєш вірші! Спробуй поговорити з півгодини про релігію. Попервах виходитиме щось на взірць єресі. Але треба найняти вченого богослова й сказати йому, щоб він був зазначав би під час казань тобі помилки, ти виправлятимеш їх другого дня.

Нещастя, навіяне в душу безодмовним коханням, призводить до того, що всяка річ, яка вимагає уваги й діла, стає неприємним обов'язком. Але Фабріціо думав, що популярність серед народу, яку він, може, придбає, напевно колись стане в пригоді його тітці й графові, а пошана до їх росла щодня в міру того, як самі справи доводили

йому людську злість. Він поклав собі виступити з казанням, ніхто ще не мав такого успіху, що стався завдяки його сухій постаті і поношеній одежі. У його словах знаходилися пахощі глибоко суму, а це, разом із чарівним обличчям і оповіданням про велику ласку, якою він користувався при дворі, приваблювало до нього всі жіночі серця. Жінки балакали, що він із хоробрих капітанів Наполеонівської армії. Незабаром усі повірили цій нісенітниці. Стали заздалегідь замовляти місця в церквах, де він мав промовляти казання. Бідняки заради заробітку забиралися туди ще з п'ятої години ранку.

Успіх був такий, що Фабріціо, нарешті, прийшла думка, яка змінила все в його душі,—чи не прийде бува просто із цікавості послухати якесь його казання маркіза Крешенці. Захоплена публіка помітила, що талант його раптом подвоївся. Хвилюючися, він дозволяв собі такі сміливі вислови, що найдосвідченіші промовці затремутили б. Іноді забувши про себе, він поринав у хвилини пристрасного надхнення, тоді вся аудиторія заливалася сльозами. Але даремно його око *aggrottato* шукало між стількома обличчями, поверненими до катедри, те, присутність якого була б для нього за таку велику подію.

— Проте, діждавшись цього щастя, я або зомлію, або зовсім замовчу. Щоб приготуватися до цього, він склав одну ніжну й пристрасну молитву. Вона лежала завжди на катедрі. Якщо колись через присутність маркізи в нього раптом зникне дар слова, то він зможе з цього папірця прочитати молитву.

Нарешті, одного разу через підкуплену челядь маркізи він довідався, що у великому театрі дано наказ приготувати на третій день льожу Casa Crescenzi. Уже минув рік, як маркіза не з'являлася на жадній виставі. Але цього разу виступав один тенор, який мав великий успіх і щовечора збирав повну залю. Через нього вона змінила свої звички. Надзвичайна радість насамперед опанувала Фабріціо.

— Нарешті, я зможу бачити її цілий вечір. Кажуть, що вона дуже зблідла.—І він пробував уявити собі, яким може бути це чарівне обличчя, що через душевні бурі наполовину втратило свої барви.

Його друг Льодовіко, здивований тим, що він називав безумством хазяїна, насилу знайшов льожу в четвертому ярусі, що була майже напроти маркізової. Фабріціо з'явилася одна думка:

— У мене є надія затягти її на казання,—я виберу невеличку церкву, щоб досхочу на неї надивитися.

Звичайно Фабріціо виступав з казанням о третій годині. Того ранку, коли маркіза повинна була йти на виставу, він повідомив, що справи цілий день утримують його в архієпископському домі, тому він промовлятиме не в той час, що завжди, а ввечері, о пів на дев'яту, в невеличкій візитаційській церкві Санта-Марія, що містилася якраз проти крила палацу Крешенці. Льодовіко від свого імени дав черницям величезну кількість свічок із просьбою якнай-дужче освітити церковцю. У його розпорядженні був загін гвардійських гренадерів. Щоб уникнути крадіжок, він перед кожним коштовним церковним начинням поставив по одному вартовому з багнетом на рушниці.

Казання було призначено о пів на дев'яту, а о другій годині церква вже була битком набита. Можна уявити той шум, який стався на пустельній вулиці, де стояв щляхетно збудований палац Крешенці. Фабріціо оголосив, що на честь божої матері жалю він промовлятиме казання про жаль, якій мусить бути в доброї душі до нещасного, навіть тоді, коли він винуватий.

Фабріціо надміру дбайливо переодягнений, зайняв льюжу в театрі якраз тоді, коли одчинялися двері й ще зовсім не запалювалося світло. Вистава почалася о восьмій годині, а через кілька хвилин він мав радість, яку можна збагнути, тільки переживши її, побачити, як одчинилися двері в льюжі Крешенці. Згодом увійшла і сама маркіза. Він не бачив її з того дня, коли вона дала йому своє віяло. Фабріціо думав, що задушиться з радощів. Він почув у собі такий надзвичайний струс, що промовив про себе:

— Може, я зараз помру? Як прекрасно кінчиться таке сумне життя! Я зараз, мабуть, упаду в цій льюжі. Вірні, що зібралися в візитаційській церковці, не побачуть мене більше, а завтра вони довідаються, що їхній майбутній архієпископ зомлів у льюжі опери та ще й переодягнений в ліврею льюкая! Прощай тоді вся моя репутація! Та що мені до тієї репутації!

Проте, коли було три чверти на дев'яту, Фабріціо зробив зусилля над собою. Він покинув льюжу в четвертому ярусі і з величезними труднощами дійшов до того місця, де треба було кинути напівліврейну одежу й переодягтися в належне вбрання. Тільки о дев'ятій годині він прийшов до ордену Візитації, але був такий блідий і кволий, що в церкві пішла чутка, ніби монсеньйор коад'ютор сьогодні ввечері не зможе промовляти казання. Можна судити про ті турботи, якими оточили його черниці в приймальні їхнього монастиря, куди увійшов Фабріціо. Ці паніматки надто

багато балакали. Попросивши покинути його на кілька хвилин, Фабріціо швидко попростував до катедри. О третій годині один з його помічників сказав йому, що церква ордену Візітації вся повна повнісінька, але людьми з нижчої класи. Вони прийшли туди приваблені освітленням. Вийшовши на катедру, Фабріціо здивувався, побачивши, що всі крісла зайняті світськими молодими людьми і всякими високими особами.

Кілька фраз пробачення були за початок його казання,—їх прийняли з стриманими захопленими вигуками. Потім почалося пристрасне описання нещасного, до якого треба мати жаль на славу мадонни жалю, яка стільки страждала на землі. У нього були моменти, коли він насилу вимовляв слова,—їх ледве чули в кутках цієї невеличкої церковки. Очам усіх жінок і більшості чоловіків він сам уявлявся нещасним, до якого треба мати жаль, бо він був такий надміру блідий. Через кілька хвилин після пробачення, яким він почав свою проповідь, помітили, що з ним робиться щось надзвичайне. Цього вечора в ньому знаходили більший і ніжніший сум, ніж будьколи. І на його очах побачили сльози: тієї ж хвилини в церкві почувалися ридання. Вони були такі голосні, що йому довелося припинити на деякий час казання.

За цією першою перервою було ще десять. Чулися крики захоплення, лунали ридання, щохвилини чулися такі вигуки «ах, свята мадонно!», «ах, Боже мій!». Хвилювання в цієї добірної публіки було таке загальне й таке непереможне, що ніхто не соромився вигуків,—люди, яких затягли сюди силоміць, не здавалися чудними своїм сусідами.

Під час відпочинку, який завжди робилося посеред казання, Фабріціо сказали, що на виставі не зосталося зовсім нікого. Одна тільки дама залишилася в своїй ложі,—це маркіза Крешенці. Під час відпочинку почувся раптом великий шум у залі. Це вірні галасували за спорудження статуї монсеньйорові коад'ютові. Його успіх в другій половині був такий самий шалений і світський. Поривання християнського каяття змінилися криками звичайного земного захоплення. Кидаючи катедру, Фабріціо мало не з доганою звернувся до слухачів. Усі вийшли з якимсь особливим і врівноваженим відчуттям. На вулиці весь натовп, несамовито заплескавши, закричав: «Eviva del Dongo!» (хай живе дель Донго).

Фабріціо покvapливо глянув на годинника й підбіг до заґратованого віконечка, яке освітлювало вузький прохід од органа до середини монастиря. Із чемности до неймо-

вірно незвичайного натовпу, який наповнив вулиці, швайцар палацу Крешенці поставив дванадцять смолоскипів у залізні лапи, вроблені в мури фасаду палаців, збудованих ще за середньовіччя. Через кілька хвилин, ще до того, як змовкли крики, трапилася подія, якої Фабріцію чекав з такою тривогою: повертаючися з вистави, екіпаж маркізи показався на вулиці. Кучер повинен був спинити коні і тільки завдяки його крикам екіпажеві пощастило кроком під'їхати до брами. Надзвичайна музика, яку так почувують нещасні, і ще більшою мірою пустота в театрі, про причину якої сказали маркізі, зворушили її. У другому акті, коли чудесний тенор був ще на сцені, навіть партерна публіка покидала свої місця, щоб спробувати пройти до візитаційської церковки. Спинена натовпом перед брамою, маркіза залилася сльозами.

— Я зробила непоганий вибір!—подумала вона.

Але саме через цю хвилину ніжності вона й чинила опір маркізові та усім друзям його дому, які не знали, чому їй не хочеться послухати такого дивного проповідника.

— Він же, кінець-кінцем, переміг найкращого тенора Італії,—казали їй.

— Побачивши його, я загину,—подумала вона.

Даремно Фабріцію, якого талант, здавалося, щодня набирав більшого блиску, промовляв кілька разів у цій самій церковці, суміжній з палацом Крешенці,—жадного разу він не побачив Клелії. Кінець-кінцем, вона розгнівалася на нього, що він, вигнавши її з власного саду, порушив пустельність цієї вулиці.

Оглядаючи обличчя жінок, які його слухали, Фабріцію давно вже помітив дуже красиве лице однієї чорнявої дівчини, що її очі кидали полум'я. Після восьмої чи десятої фрази казання ці чудесні очі завжди наповнювалися сльозами. Коли Фабріцію доводилося говорити щось довге та нудне для нього самого, він з охотою відпочивав своїми поглядами на цій голівці, в якій подобалася йому молодість. Він довідався, що цю молоду особу звать Анетта Маріні, що вона єдина дочка і спадкоємиця найбагатшого пармського купця-сукнара, який кілька місяців тому помер.

Незабаром ім'я Анетти Маріні дочки сукнара, стало у всіх на вустах. Ця дівчина до безтями закохалася у Фабріцію. Ще до того, як почалися славетні казання, вона мала одружитися з Джакомо Рассі старшим сином міністра юстиції, який навіть трохи їй подобався. Але, послушавши разів зо два монсеньйора Фабріцію, вона оголосила, що не хоче шлюбу. Коли її спитали про причину такої

дивної переміни, вона відповіла, що чесній дівчині не годиться одружуватися з одним, коли вона до безтями закохана в іншого. Попервах родина намагалася довідатися, хто ж цей другий.

Але гарячі сльози, які Анетта проливала під час казання, навели на істину. Її матір та дядьки спитали в неї чи вона не кохає монсеньйора Фабріцію? Дівчина сміливо відповіла, що їй немає охоти зневажати себе брехнею, коли правда відкрилася. Вона додала, що в неї немає ніякої надії одружитися з чоловіком, якого вона обожнює. Проте їй не хочеться, щоб її очі ображала чудна постать *contino* Рассі. Через якісь два дні смішне становище сина того чоловіка, якому заздрила вся буржуазія, стало розмовою для всього міста. Відповідь Анетти Маріні видавалася чарівною, її повторювали усі. Про це розмовляли і в палаці Крешенці.

У сальоні Келелія остерігалася балакати на цю тему, але їй пощастило розпитати свою покоївку. Другої неділі, послухавши месу в каплиці палацу, вона наказала покоївці сісти з нею в екіпаж і поїхати до другої меси в парафію панни Маріні. Вона там побачила всіх міських красунів. Вона з'явилися сюди з тих самих міркувань, що й вона. Ці пани стояли біля самих дверей. Незабаром з того великого руху, що стався між ними, маркіза зрозуміла, що панна Маріні входить у церкву. Їй добре було видно. Не зважаючи на побожність, вона була неуважна до меси. Келелії здалося, що в цієї красуні буржуазки надто рішучий вигляд, який на її думку більше б личив заміжній жінці, що прожила з подружжям уже не один рік. У неї був чарівний стан, а очі її, як кажуть у Льомбардії, немов би розмовляли з усім, на що дивилися. Перед кінцем меси маркіза вийшла з церкви. Другого дня друзі дому Крешенці, які щодня бували тут на вечірках, оповіли про чудний вчинок Анетти Маріні. Балакали, що матір, боючися шалених вчинків своєї дочки, давала їй дуже мало грошей. І от, Анетта запропонувала славнозвісному Гаєцо, що був тоді у Пармі заради сальонів палацу Крешенці, батьків подарунок, прекрасний діамантовий перстень, і попросила його намалювати портрета пана дель Донго. Їй хотілося, щоб на портреті він був у простій чорній одежі, а не в убранні священника. Отож, мати Анетточки, звичайно, дуже здивувалася і ще більше зніяковіла, коли побачила в дончиній кімнаті прекрасний портрет Фабріцію дель Донго. Він був у найкращих рямцях, які тільки золочено в Пармі за останні двадцять років.

XXVIII

Захоплені подіями, ми не мали часу описати однієї смішної породи придвірних. Їх було повно при пармському дворі, а вони сами—чудні коментарії до подій, про які розказано. У цій країні дрібний шляхтич, що жив на тричотири тисячі ліврів ренти і що мав право перебувати в чорних панчохах під час вставання принца, не повинен був ніколи читати ні Вольтера, ні Руссо. А такої поведінки легко додержатися. Крім того, він мусів був уміти з ніжністю розмовляти про монархову нежить чи про ящик мінералів, недавно привезений із Саксонії. Якщо до того не пропускала жадної меси на рік, і якщо можна було нарахувати в числі своїх друзів двох-трьох гладких ченців, то принц раз на рік за два тижні до або після першого січня, казав якесь ласкаве словечко такому чоловікові. Це давало добре становище в парафії, а збірач податків не насмівлювався надто натискувати, коли доводилося запізнюватися із річним внеском в сто франків, цебто із податком на невеликі маєтки.

Добродій Гонзо був із таких злидених, але шляхетних бідняків. Крім невеличкого маєтку в нього була ще, завдяки впливові маркіза Крешенці, прекрасна посада. Вона давала йому тисячу сто франків на рік. Цьому чоловікові можна було б обідати вдома, коли б у нього не було однієї пристрасти: він був задоволений і щасливий тільки тоді, коли якась велика особа в своєму сальоні час од часу казала йому:

— Та мовчіть же, Гонзо, ви ж тільки дурень!—Ці слова викликав поганий настрій, бо Гонзо майже завжди був розумніший за велику особу. Він розмовляв про все і досить дотепно, але якась гримаса господаря дому завжди могла змінити йому думку. Правду сказати, не зважаючи на велику спритність у своїх власних справах, Гонзо ніколи не мав ніякої думки і, коли принц не хворів на нежить, то він зовсім ніяковівав у сальоні.

У Пармі зробив репутацію Гонзо його прекрасний трикутний капелюш, оздоблений заколошканим чорним пером. Бувши навіть у фракові, він не скидав його. Та треба було бачити, як він носив це перо, чи то на голові, чи то в руках,—саме тут і виявлявся його таланти. Він щиро турбувався про здоров'я маркізиної собачки, а, коли б палац Крешенці зайнявся, Гонзо своїм життям пожертвував би, рятуючи од пожежі фотель золотої парчі, який стільки років дряпав його чорні шовкові штани, коли йому випадково на якусь хвилинку доводилося присісти.

Сім-вісім осіб такої породи (щовечора) о сьомій годині приходили до сальону маркізи Крешенці.

Ледве вони сідали, як з'являвся льокай, одягнений у жонкілеву ліврею із срібними галунами, що, до того ж, іще був у червоній куртці,—він брав капелюші й палиці у цих бідняків. За ним відразу ж камердинер ніс каву у маленьких чашках на срібних філігранних ніжках. А метрд'отель, що ходив із шпагою в прекрасному французькому костюмі, щопівгодини пропонував морожене.

Після цих обшарпаних придвірних на півгодини пізніше приходило п'ять-шість офіцерів. Вони погордливо із справжнім військовим виглядом сперечалися про те, скільки треба гудзиків на салдатський мундир і як їх слід розмістити на ньому, щоб головний командувач міг перемогти ворога. Було б дуже необачно процитувати в цій сальоні щось із французької газети, бо, коли б навіть це була найприємніша новина, наприклад, розстріл п'ятидесяти лібералів в Іспанії, то оповідача однаково б вважали за читача французької газети. Шедевр спритності всіх цих людей полягав у тім, щоб через кожні десять років збільшувати собі пенсію на сто п'ятдесят франків. У такий спосіб принц поділяв із шляхтою вигоди царювання над селянами й буржуа.

Головна особа у сальоні Крешенці, без сумніву, був кавалер Фоскаріні, людина справді статечна,—йому навіть довелося посидіти трохи у в'язниці за всіх режимів. Він був член славетної палати депутатів, яка одкинула в Міляно закон Наполеона про реєстрацію,—а це випадок дуже рідкий в історії. Бувши цілі двадцять років приятелем маркізової матері, кавалер Фоскаріні мав великий вплив у домі. У нього було завжди якесь жартівливе оповідання, про те, ніщо не проходило повз його проникливість. Молода маркіза, що в глибині серця почувала себе винуватою, тремтіла перед ним.

Гонзо дуже любив цього великого пана, що казав йому грубості й примушував його плакати кілька разів на рік. У Гонзо була манія робити тому панові якісь дрібні послуги. Якби звички надзвичайних злиднів не паралізували його, він мав би успіх, бо без сумніву, у нього було трохи проникливості і якнайбільше нахабства.

Цей відомий нам Гонзо трохи зневажав маркізу Крешенці, бо за все життя йому не пощастило почути жадного нечемного слова од неї, але вона, кінець-кінцем, була дружина славнозвісного маркіза Крешенці, почотного кавалера принцеси, який раз чи двічі на місяць казав Гонзо:

— Замовч, Гонзо, ти тварина!

Гонзо зауважив, що звичайне слівце про Анетточку Маріні виводило на деякий час маркізу з того стану замріяності і в'ялості, в яким вона сиділа тут до одинадцятої години, коли вже треба було готувати й пропонувати кожному гостеві чай, називаючи його на ймення. Після цього вона, збираючися йти до себе, немовби веселішала. Цю хвилину й вибирали для того, щоб прочитати їй трохи сатиричні сонети.

А вони в Італії бувають чудесні: це єдина література, в якій ще збереглося трохи життя. Правду сказати, сонети не проходили цензури й придвірні саа Крешенці завжди говорили, замість передмови до сонетів такі слова:

— Чи пані маркіза дасть згоду прочитати їй один поганенький сонет?—Коли сонет викликав сміх, то його повторювали двічі або й тричі. Якийсь офіцер завжди скрикував:

— Панові міністрові поліції треба було б повішати авторів таких пілот!

Буржуазне суспільство читало ці сонети з найщирішим захопленням, а прокурорські писарі продавали копії цих віршів.

Помітивши в маркізи цікавість до Анетти, Гонзо уявив собі, що вихваляння краси (молоденької Маріні, що, до всього ще й мільйонерка, викликає в неї ревності. Ставлячися до всього, що не належало до шляхти, із глузливою по-смішкою, Гонзо через своє нахабство проникав скрізь. На другий день він прийшов і до сальону маркізи. Цього разу він ніс свого капелюша із пір'ям дуже урочисто,—це в нього траплялося тільки раз чи двічі на рік, коли принц йому казав: «прощайте, Гонзо!»

Пошанливо вклонившись маркізі, Гонзо не одійшов, як завжди, до свого фотелю, який йому підсунули, а став посеред гостей і раптом скрикнув:

— Я бачив портрет монсіньора дель Донго!

Для Клелії це була така несподіванка, що їй довелося навіть спертися на ручку крісла. Попервах вона пробувала витримати бурю, але незабаром мусіла була покинути вітальню.

— Треба признатися, мій бідний Гонзо, що ви надзвичайно незграбні,—погордливо скрикнув один із офіцерів, який кінчав уже четверту порцію мороженого.—Хіба ви не знаєте, що коад'ютор, один із найхоробріших полковників Наполеоновської армії, зіграв був погану штуку з маркізиним батьком? Він вийшов із цитаделі генерала Конті, як із Steccata (головна церква у Пармі).

— Я, справді, не знаю багатьох речей, мій любий капітане! Я нещасний дурень, бо цілий день роблю промахи.

Ця, щиро італійська, репліка викликала сміх на адресу блискучого офіцера. Незабаром маркіза повернулася, озброївшись сміливістю і якоюсь неясною надією на те, що, може, і їй пощастить колись подивитися на той чудесний, як казали, портрет Фабріціо. Вона похвалила талант Гаєца, що написав портрет. Несвідомо вона посилала чарівні посмішки Гонзо, що тепер з хитрим виглядом дивився на офіцера. Інші придвірні цього дому також взялися жартувати і офіцер, почувавши смертельну, зненависть до Гонзо, мусів був утекти. Гонзо триюмував. Увечері, коли він прощався, його запросили на завтрашній обід.

— От тобі й на!—скрикнув Гонзо на другий день після обіду, коли вже слуги повиходили—чи наш коад'ютор не закохався бува в маленьку Маріні.

Можна судити про ту тривогу, що сталася в серці Клелії, коли вона почула такі надзвичайні слова. Навіть сам маркіз схвилювався.

— Мій друже Гонзо, ви казнащо верзете! Вам слід би з більшою пошаною говорити про чоловіка, який мав честь одинадцять разів грати у віст з його височністю.

— Стривайте, пане маркізе,—відповів Гонзо з нахабством, яке трапляється в такого роду людей,—я можу вам заприсягнутися, що йому дуже хочеться поупадати за молоденькою Маріні. Та годі! Вам же не подобаються ці дрібниці! Їх не існує більше, бо мені зовсім не хочеться ображати мого обожнюваного маркіза.

Після обіду маркіз завжди йшов спочивати. Цього дня він зостався. Але Гонзо швидше обрізав би собі язика, ніж сказав би хоч одне слово ще про молоденьку Маріні. Щохвилини Гонзо починав розмову, збудовану так, що маркіз міг знову сподіватися балачок про кохання молоденької буржуазки. У Гонзо була та особлива італійська дотепність, коли давно ждане слово навмисне одтягають. Сердешний маркіз умирав з цікавості, він навіть сам зробив перший крок, сказавши, що, коли йому доводиться обідати з Гонзо, то в нього вдвоє більший апетит. Гонзо нічого не зрозумів, він почав описувати прекрасну галерію картин, які зібрала коханка покійного принца, маркіза Бальбі. Із великим захопленням він кілька разів якнайповільніше починав балакати про Гаєца. У той час маркіз думав:

— Нарешті, він наближається до портрету, який за-

мовила молоденька Маріні,—але цього якраз Гонзо й не хотів робити.

Пробило п'ять годин. Маркізові став поганий настрій, бо о пів на шосту він звик, відпочивши, вже, сідати в екіпаж і їхати на Корсо.

— Отакі ви завжди із своїми дурницями!—сказав він грубо Гонзо. Через вас доводиться приїздити на Корсо після принцеси. А я при ній почетний кавалер,—може в неї були для мене якісь накази. Ну, поспішайте! Скажіть мені в кількох словах, як ви можете, в чому позначилося кохання монсеньйора коад'ютора?

Але Гонзо хотів зберегти це оповідання для маркізи, яка запросила його до обіду. Він поквапливо й зовсім коротко оповів цю історію і напівсонний маркіз пішов спочивати. Зовсім інакше повівся Гонзо з бідною маркізою. Не зважаючи на своє велике багатство, вона була така молода й наївна, що вважала за свій обов'язок спокутувати ту грубість, з якою маркіз звертався до Гонзо. У Гонзо, захопленого успіхом, знову знайшлася красномовність і він заради вдоволення, але зовсім не з примусу, пустився при маркізі в найінтимніші подробиці.

Анетточка Маріні по цілому цекіну давала за місце, яке брали їй, щоб послухати казання. Вона приходила завжди з двома чи трьома тітками й колишнім касиром свого батька. Ці місця, куплені напередодні, вибиралися здебільшого проти катедри, недалеко од головного вівтаря, бо вона помітила, що коад'ютор часто повертався туди. Отож, і публіка зауважила, що красномовні коад'юторові очі не рідко з насолодою спинялися на молодій, такій багатій і пікантній красуні. Мабуть, він звертав на неї увагу, бо, коли його очі спинялися на ній, казання ставало надто вчене. Тоді сипалися цитати й не відчувалося тих рухів, що йдуть од щирого серця. Дами, в яких відразу ж падав інтерес, починали дивитися на Маріні й злословити.

Клелія примусила тричі повторити ці дивні деталі. Після третього разу вона дуже задумалася, порахувавши, що цілих чотирнадцять місяців не бачилася з Фабріціо.

— Невже великий гріх, побути якусь годину в церкві! Звісно, я йду туди не для того, щоб побачити Фабріціо, мені хочеться почути славнозвісного проповідника,—подумала вона.— До того ж, я візьму місце далеко од катедри і гляну на Фабріціо, ввійшовши до церкви та після казання... Ні,—подумала Клелія,—я йду не дивитися на Фабріціо, мені хочеться тільки послухати дивного проповідника.— Маркізу дуже мучило сумління, коли вона це ду-

мала. Цілі чотирнадцять місяців її поведінка була така прекрасна! — Кінець - кінцем, — подумала вона, щоб хоч трохи заспокоїтися, — якщо жінка, що перша прийде сьогодні ввечері, чула казання монсіньора дель Донго, то я теж піду, коли ж вона не ходила, то мене теж не буде в церкві.

Після такого вирішення маркіза ошчасливила Гонзо, сказавши йому:

— Довідайтеся, будь ласка, коли і в якій церкві коад'ютор промовлятиме. Можливо, що сьогодні ввечері перед тим, як ви підете, я дам вам невелике доручення.

Ледве Гонзо пішов на Корсо, Клелія вийшла до саду свого палацу подихати чистим повітрям. Вона й не згадала, що цілих десять місяців її нога не ступала туди. Вона пожвавіла, повеселішала, в неї з'явився румянець. А ввечері, коли до сальону входив нудний гість, її серце зворушено тремтіло. Нарешті, доповіли про Гонзо, який з першого погляду побачив, що цілий тиждень він буде тут потрібною людиною.

— Маркіза ревнує до маленької Маріні. Йй-богу, вийшла б зовсім непогана комедія, коли б маркіза в ній грала першу роль, маленька Анетта — сьобретку, а монсеньор дель Донго — коханця, — подумав він. — Йй-право, за вхідний квиток на таку комедію не дорого було б заплатити й два франки. — Він з радощів не пам'ятав себе і, весь вечір розважав усіх найбезглуздішими анекдотами (наприклад, він оповів про одну славетну актрису та маркіза Пекин'ї, — цю анекдоту він чув напередодні він одного французького мандрівника). Маркізі також не сиділося на місці. Вона прогулювалася по вітальні й суміжних галеріях, де маркіз помістив тільки ті картини, з яких кожна коштувала не менше, як двадцять тисяч франків. У цих картин сьогодні була така ясна мова, що маркізине серце втомилося од зворушення. Нарешті, почулося, як одчинилися обидві половини дверей. Вона побігла до вітальні: там була маркіза Раверсі! Звертаючися до неї із звичайним привітанням, Клелія раптом почула, що голос її зраджує. Маркіза мусіла двічі повторити запитання, бо гостя попервах не розчула його:

— Що ви скажете про модного проповідника?

— Я досі дивилася на нього, як на дрібного інтригана, гідного небожа графині Моска. Але востаннє, під час казання у візитаційській церкві, що напроти вас, він був такий особливий, що забувши зненависть, я вважаю його за найкрасномовнішу людину, яку тільки доводилося мені чути.

— Отже, ви одвідували його казання?—затремтівши із щастя, промовила Клелія.

— Та хіба ж ви мене не слухали?—відповіла засміявшись, маркіза.—Я не пропущу його казання ні за що на світі. Кажуть, що він захворів на сухоти й скоро перестане проповідувати!

Ледве маркіза вийшла, Клелія покликала до галерії Гонзо.

— Я майже вирішила послухати цього славетного проповідника,— сказала вона йому.—Коли ж він проповідуватиме?

— Найближчого понеділка, цебто за три дні. Можна подумати, що він догадався про думку нашої ексцеленції, бо його казання відбудеться в візитаційській церкві.

Ще не все з'ясувалося, а Клелії не було голосу далі говорити.

Жадного слова не промовивши більше, вона разів п'ять-шість обійшла галерію. Гонзо подумав собі:

— От, у неї клопоти з помстою! Яким нахабою треба було бути, щоб врятуватися із в'язниці де охороняв такий герой, як генерал Фабіо Конті.

— Кінець-кінцем, треба поспішати,— додав він із тонкою іронією,—у нього не гаразд з легенями. Я чув од лікаря Рамбо, що він не проживе й року. Цим знаком його бог покарав за те, що він, як зрадник, тікав з цитаделі.

Маркіза сіла на диван у галерії й знаком запросила до себе Гонзо. Через кілька хвилин вона передала йому невеликий гаманець з кількома цекінами.

— Візьміть для мене чотири місця.

— Чи буде дозволено бідному Гонзо прослизнути слідом за вашою ексцеленцією?

— Звісно! Замовте п'ять місць... Мені не хочеться сидати біля катедри,— додала вона,—але мені б хотілося бачити панну Маріні, кажуть, що вона така красуня!

Маркіза насилу пережила три дні, які zostалися до славетного казання, понеділка. Гонзо, для якого показатися в почеті такої високої дами було неабияке щастя, вбрався у французький костюм із шпагою. Та це ще не все. Користуючися з того, що палац недалеко од церкви, він наказав принести туди прекрасне позолочене крісло для маркізи. Це видалося буржуазії надзвичайним нахабством. Можна догадатися, що сталося із сердешною маркізою, коли вона помітила це крісло, що, крім усього, ще й стояло проти катедри. Клелія так зніяковіла, що спустивши очі й забившись в куток величезного крісла, не

насмілилася навіть глянути на молоденьку Маріні, на яку до обурення нахабно Гонзо показував їй рукою. Усі люди нешляхетного походження за ніщо були для придвір-ного.

Фабріціо показався на катедрі. Він так змарнів, так зблід, до такої міри був виснажений, що очі Келелії відразу ж наповнилися сльозами. Фабріціо промовив кілька слів, потім раптом спинився, немовби його зрадив голос. Даремно він пробував почати кілька фраз. Кінець-кінцем йому довелося взяти списаний папірець.

— Мої брати,— сказав він,— нещасна душа, гідна ва-шого жалю, просить вас через мене помолитися про кі-нець мук, які припиняться в неї разом із життям.

Фабріціо прочитав зміст свого папірця дуже повільно. Але вираз його голосу був такий, що посеред молитви всі задрожали, навіть Гонзо.

— Принаймні, хоч мене не помітять,— заливаючися сльо-зами, подумала маркіза.

Читаючи цього списаного молитвою папірця, Фабріціо спочатку знайшов дві-три думки про стан нещасного, за якого щойно просив помолитися вірних. Але, незабаром прилинули роєм інші думки. Немовби звертаючися до пу-бліки, він говорив тільки для маркізи. Промова жінчила-ся трохи раніше, ніж звичайно, бо сльози душили Фаб-ріціо так, що він не міг виразно вимовляти слів. Знавці вважали це казання за якесь дивне, але своєю патетикою воно, на їхню думку, рівнялося славетній проповіді, що промовлялася при свічках. Щодо Келелії, то вона прослухав-ши перші десять рядків, прочитаної Фабріціо молитви, стала вважати за жахливий злочин не бачитися з ним цілі чотирнадцять місяців. Повернувшись додому, вона відразу лягла в ліжку, щоб цілком поринути в думку про Фабріціо. А другого ранку Фабріціо одержав таку на зміст записку:

«Розраховую на вашу чесність. Підшукайте чотирьох хо-робрих людей, в яких ви певні, і завтра в той час, коли продзвоне північ на Steccata будьте біля дверці за числом 19, на вулиці Санто-Паольо. Пам'ятайте, що на вас можуть напасти, сами не приходьте».

Впізнавши божественну руку, Фабріціо впав навколюш-ки й залився сльозами.

— Нарешті, після чотирнадцяти місяців і тижня!— скрик-нув він.— Прощавайте казання!

Було б надто довго описувати ті безумства, які захо-пили того дня серця Фабріціо й Келелії. Дверці, зазна-

чені в записці, вели до оранжерії палацу Крешенці. Завидна Фабріцію разів десять обдивився їх. Узявши зброю, він біля півночі швидко кроком пройшов повз ті двері і раптом, на невимовну свою радість, він почув такий знайомий голос, що сказав йому тихо:

— Увійди сюди, друже мого серця!

Фабріцію обережно ввійшов і опинився в оранжерії проти заґратованого вікна, що було на три-чотири фути над землею. Тут було дуже поночі. Біля вікна почувся якийсь шум і Фабріцію, намацавши рукою ґрати, раптом почув між прутами чужу руку, яку взяв у свою і підніс із поцілунком до вуст.

— Це я!—сказав йому любий голос.— Я прийшла сказати, що кохаю тебе й спитати, чи послухаєш ти мене!

Можна судити про відповідь, радість і здивовання Фабріцію. Після першого захоплення Клелія сказала йому:

— Ти ж знаєш, що я дала обітницю мадонні ніколи тебе не бачити. Ось чому я приймаю тебе в глибокій темряві. Знай же, я хочу, щоб ти ніколи не дивився на мене вдень, бо тоді всьому кінець між нами. Але насамперед ось що, мені не хочеться, щоб ти промовляв перед Анеттою Маріні. Не думай, будь ласка, що крісло, до божого дому, принесли через мої дурощі.

— Мій любий анголе, я більше не промовлятиму ні перед ким. Я проповідував, тільки сподіваючися тебе побачити.

— Не кажи так! Пам'ятай, що мені не дозволено тебе бачити.

Тут ми просимо дозволу в читачів обминути далі три роки й нічого про них не казати.

Того часу, з якого ми знову починаємо наше оповідання, граф Моска давно вже повернувся прем'єр-міністром до Парми. Він був могутніший, ніж будь-коли.

Після трьох років божественного щастя душа Фабріцію зажадала ніжної примхи, яка змінила все. У маркізи був чарівний хлопчик двох років Сандріно, радість матері. Він був завжди з нею або сидів на колінах у маркіза Крешенці. Але Фабріцію майже ніколи не доводилося бачити його, а йому не хотілося, щоб дитина полюбила іншого батька.... У нього з'явилося бажання вкрати дитину до того, поки в неї спогади стануть виразні.

Довгими денними годинами, коли маркіза не могла бачитися із своїм другом, її втішала присутність Сандріно. Треба признатися, в одній речі, що здається чудною на півночі Альп: Клелія, не зважаючи на всі гріхи, залилася вірна своїй обітниці. Вона юбіцяла мадонні ніколи не

бачити Фабріціо,— достоменно такі були її слова, тому вона приймає його тільки вночі й жадного разу не прийняла при світлі в кімнатах. І найдивніше те, що при дворі, заглиненому цікавістю й нудьгою, завдяки надзвичайній спритності Фабріціо, ніхто не підозрював про цю *amicizia*¹⁾, як кажуть в Льомбардії. Це кохання було надто бурхливе для того, щоб у ньому не було сварок. Клелія дуже ревнувала, але майже завжди суперечки поставали через інше. Фабріціо зловживав публічними церемоніями і з'являвся туди, де була маркіза, намагаючися її побачити. Але, вона, знайшовши якийсь привід, швиденько тікала й надовго проганяла од себе свого друга.

При пармському дворі всі дивувалися, що за жінкою, такої краси й розуму, ніхто не знає жадної інтриги. Клелія часто викликала в інших чоловіків пристрасть, що навіювала шалені вчинки, і тоді Фабріціо дуже ревнував.

Добрий архієпископ Ляндіріані давно вже помер. Завдяки набожності, примірному життю й красномовності Фабріціо, усі швидко забули про нього. Старший брат Фабріціо помер і всі родинні багатства перейшли до меншого брата. З цього часу він щороку розподіляв між вікаріями й священниками своєї діоцези, ті сто з чимсь тисяч франків, які давало йому пармське архієпископство.

Навряд чи можна мріяти про життя почесніше, шанливіше й корисніше за те, яке створив собі Фабріціо, але через нещасну примху ніжності все порушилося.

— Після юбітниць, яка зробила мені нещасливе життя, бо ти не дозволяєш мені бачитися з тобою вдень, я примушений жити зовсім самотній—сказав одного разу він Клелії.—У мене немає іншої розваги, крім праці. А праці мені часто бракує. Серед суворости й самотности, в якій минають довгі денні години, мені з'явилася одна думка,— вона стала моєю мукою й даремно я півроку змагаюся з нею. Мій син мене не любитиме, бо він ніколи не чує мого імені. Вихований у великих розкошах палацу Крешенці, він ледве знає мене. Тих рідких хвилин, коли мені доводиться його бачити, я думаю про його матір, якої не можу бачити, а він нагадує мені її своєю небесною красою. Моє обличчя для нього серйозне, а це для дітей значить сумне.

— До чого ж ти ведеш розмову? Вона так лякає мене!— сказала маркіза.

— До того, щоб мати при собі сина. Я хочу, щоб він жив зі мною, я хочу бачити його щодня. Я хочу:

¹⁾ Дружба.

щоб він звик і полюбив мене. Я хочу сам його любити. Через незвичайну на світі фатальність, мені бракує того щастя, що веселить стільки ніжних душ. Мені не судилося жити з тим, кого обожнюю. Так от, я хочу мати біля себе істоту, яка б хоч трохи нагадувала й заміщала тебе в моєму серці. Справи й люди надто важкі для мене у вимовільній самотності. Ти знаєш, що з того часу, як мене запер Барбоне, честолюбність назавжди стала порожнім словом для мене. Усе, що за почуттям, через мій сум здається дивним мені, бо ти далеко од мене.

Можна зрозуміти той пекучий біль, який викликав у душі сердешної Клелії біль до свого друга. Її сум був ще більший тому, що Фабріціо мав рацію,— вона почувала це. Вона навіть дійшла до думки зняти з себе обітницю. Тоді б можна було приймати Фабріціо вдень, як і всяку іншу світську особу, бо його репутація мудрого чоловіка була надто міцна для того, щоб хтонебудь щось подумав. Вона сказала собі, що за допомогою великих грошей можна було б зняти з себе обітницю, але разом з цим вона почувала, що такий світський аргумент не заспокоїть її, а небо, мабуть, покарає за новий злочин.

З другого боку, коли б вона згодилася на таке звичайне бажання Фабріціо, коли б вона не завдавала більше нещастя цій ніжній душі, яку вона так добре знала й спокій якої порушувала така дивна обітниця, то якже можна непомітно викрасти єдиного сина одного з найбільших панів Італії? Маркіз Крешенці поклав би багато грошей, навіть сам би став на чолі розшуків і рано чи пізно крадіжку викрили б. Був тільки один спосіб уникнути цієї небезпеки, одіслати дитину кудись далеко: до Едінбургу чи до Парижу. Але на це материна ніжність не наважувалася. Другий спосіб, запропонований від Фабріціо, був доцільніший, але в ньому ховався якийсь зловісний знак. Він уявлявся очам розгубленої матері ще жахливішим.

— Треба удати хворобу,—казав Фабріціо.—Дитині му- сить ставати все гірше й гірше і, нарешті, вона помре, коли маркіза Крешенці не буде вдома.

Огида в Клелії доходила до жаху,— вони посварилися, хоч і не на довго.

Клелія доводила, що не треба випробовувати бога, бо їхній улюблений син—грішний плід, а коли вони накли- чуть на себе гнів бога, то він відразу візьме їхнього сина до себе. Фабріціо знову заговорив про свою дивну долю.

— Сан мені дістався випадково, а моє кохання зобов'я- зує мене до вічної самотності. У мене немає, як у біль- шості моїх братів, близького товариства, бо ви при-

маєте мене тільки поночі, а це зводить тільки на якусь хвилину ту частину життя, яку я проводжу з вами.

Багато тут було сліз. Клелія захворіла, але вона надто кохала Фабріцію, щоб остаточно відмовити йому в тій жакливій жертві, якої він домагався. Незабарем Сандріно занедужав. Маркіз відразу ж покликав найславетніших лікарів. Перед Клелією повстали тут жакливі перешкоди, яких вона їй чекала: треба було доглядати обожнювану дитину, щоб їй не давали ніяких ліків, прописаних лікарями,—а це була важка справа.

Дитина, затримана в ліжку більше, ніж треба для здоров'я, справді занедужала. Як сказати лікареві причини цієї хвороби? Змучена вкрай суперечними, але однаково дорогими їй, інтересами, Клелія була на волосинку од божевілля. Чи погодитися на видужування їй порушити те, що так довго і так важко доводилося удавати. Із свого боку, Фабріцію не міг простити собі такого знуцання із своєї подруги, але одмовитися од свого проєкту йому, теж було не під силу. Він знайшов можливість щодні бувати біля хворої дитини, а це спричинилося ще їй до інших перешкод. Коли маркіза приходила доглядати дитину, Фабріцію часом бачив її при світлі свічок,—це видавалося нещасному хворому серцеві Клелії за жакливий гріх, за знак скорої смерті Сандріно. Найславетніших казуїстів питалося про те, чи покорятися тій обітниці, яка робить очевидну шкоду. Даремно вони відповідали, що обітницю не можна вважати за гріховно порушену, коли особа, яка дала обіцянку богові, порушує її не заради якоїсь примхи, а для того, щоб не робити очевидної шкоди. Проте, маркіза й далі розпачувала, а Фабріцію вже бачив перед собою ту хвилину смерті Клелії і сина, до якої спричинилася його витівка.

Він попросив допомоги в свого близького друга графа Моска. Старого міністра зворушила ця історія кохання, що в головній своїй частині було йому невідоме.

— Я вам зроблю так, що маркіза не буде у місті днів п'ять-шість: на коли ви хочете?

Через якийсь час Фабріцію сказав графові, що все готове для того, щоб використати маркізову відсутність. За два дні після розмови, коли маркіз повертався верхи з одного свого маєтку, біля Мантуї, на нього напали розбійники, мабуть, найняті кимсь, щоб помститися. Вони не зробивши йому ніякої шкоди, вкрали його й посадовили в човна. На цю подоріж за водою По пішло три дні,—таку само подоріж колись після славетного діла з Джілетті зробив був і Фабріцію. Четвертого дня, розбійники,

обібравши до нитки маркіза й не кїнувши йому ні грошей, ні чогось іншого коштовного, заставили його на пустельнім острові По. Цілих два дні маркіз повертався до свого палацу в Пармі. Він застав палац у жалобі, а всіх у розпачі.

Ця спритна крадіжка мала дуже сумний наслідок: Сандріно, таємничо схований у великому й прекрасному домі, де його одвідувала мало не щодня маркіза, помер через кілька місяців. Клелії здалося, що на неї звалилася справедлива кара за зраду юбітниці мадонні, бо її ж так часто бачив Фабріціо при свічках, а двічі навіть і вдень. Крім того, під час хвороби Сандріно її опанувала якась ніжна радість. Вона пережила тільки на кілька місяців свого улюбленого сина, але їй пощастило вмерти на руках у свого друга.

Фабріціо був надто закоханий і надто вірний, щоб дійти до самогубства. У нього була надія зустрітися з Клелією в кращому світі, але він почував, що йому треба багато дечого виправити.

За кілька днів після смерти Клелії, він підписав не один акт, яким забезпечував тисячою франків кожного з своїх слуг, залишивши їй собі однакову пенсію. Маєтки, з яких кожен давав сто тисяч ліврів ренти, він одказав графині Моска. Таку саму суму він одписав своїй матері, маркізі дель Донго. Рештки батьківського багатства досталися його рідній сестрі, що невдало вийшла заміж. Другого дня він попросив демісії од архієпископства і всіх посад, якими нагородив його фавор Ернеста V і дружба прем'єр-міністра. Він пішов до Пармського монастиря картезіянців, що був у лісах По за два льє від Сакка.

У свій час графиня Моска стала в пригоді своєму чоловікові, допомігши йому знову стати міністром, але їй не хотілося вертатися до держави Ернеста V. У неї був свій двір у Віньяно, що за чверть льє од Казаль Маджоре, на лівому березі По, в австрійській державі. У великому Віньянійському палаці, який граф наказав збудувати для неї, вона кожного четверга приймала в себе весь вищий світ Парми, а кожного дня — своїх численних друзів. Фабріціо не пропускав жадного дня, щоб не одвідати Віньяно. Одне слово, в графині були всі дані для щастя, але вона тільки на якийсь час пережила обожнюваного Фабріціо, який прожив тільки один рік у монастирі картезіянців.

В'язниці пармські спорожніли, граф до безкраю збагатів, а Ернеста V підданці обожнювали, порівнюючи його правління з часами великих герцогів Тосканських.
